

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
ԳԱԼՈՒՍՏ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՀՐԱԶԻԿ ՍԻՄՈՆՅԱՆ

**Հ Ա Յ Ե Ր Ի
ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ
ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ
ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ**

(1909 թ. ԱՊՐԻԼ)

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ – 2009

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

Ս 504

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

Հեղինակն իր երախտագիտագիտությունն է հայտնում Գալուստ Գյուլբենկյան Հիմնարկության հայկական բաժանմունքին և հատկապես հայ մշակույթի նվիրյալ ղեկավար **Զավեն Եկավյանին**՝ սույն աշխատության տպագրությունը սիրահոժար հովանավորելու համար:

**Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել ԵՊՀ
Հայագիտական կենտրոնը**

Սիմոնյան Հրաչիկ

**Ս 504 Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում
(1909 թ. ապրիլ).– Եր.: ԵՊՀ հրատարակչություն, 2009,
436 էջ + 96 էջ ներդիր:**

Գրքում ներկայացված է Կիլիկիայի հայերի 1909 թ. ապրիլյան ջարդերի ու դրանց առնչված իրադարձությունների պատմությունը: Այդ ջարդը հայ ժողովրդի անօրինակ ճակատագրի, նրա դաժան մարտիրոսության մի նոր ցնցող վկայություն է: Աշխատության մեջ տեղ են գտել նաև մի շարք վայրերում հայոց ինքնապաշտպանական մարտերի նկարագրությունները:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների, պետական ու քաղաքական գործիչների, ընթերցողների լայն շրջանների համար:

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 978-5-8084-1075-6

© Սիմոնյան Հրաչիկ, 2009 թ.

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2009 թ.

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Թուրքական բռնակալության տակ Հայ ժողովուրդն ամբողջ կես հազարամյակ ենթարկված էր դաժան հալածանքների ու ջարդերի: Օսմանյան կայսրության ոչ Թուրք ժողովուրդների նկատմամբ ազգային ու կրոնական անհանդուրժողականությունը հատկապես ցայտուն դրսևորվեց սուլթան Աբդուլ Համիդի՝ ավելի քան երեք տասնամյակ տևած ռեժիմի օրոք: Այդ միապետի կամքով էր, որ արևմտահայ (Թուրքահայ) ժողովուրդը 1895-96 թթ. ենթարկվեց լայնածավալ կոտորածների, որոնց զոհ գնաց չուրջ 300 հազար մարդ, քարուքանդ եղան ու քայքայվեցին հազարավոր բնտանիքներ, ամայի դարձան Հայաստանի հարյուրավոր բնակավայրեր:

Թվում էր, թե այդ ահավոր ոճրագործությունից հետո պետք է փոքր-ինչ հանդարտվեին ջարդարարների կրքերը: Հայերն սկսեցին այդպես մտածել հատկապես 1908 թ. հուլիսին տեղի ունեցած Օսմանյան հեղափոխությունից հետո, երբ իշխանության գլուխ անցած «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը Թուրքիան հռչակեց ազատության, հավասարության և եղբայրության երկիր: Հայ ժողովուրդն անմնացորդ նվիրումով փարվեց օսմանյան պետության վերածնության գործին:

«Եղբայրության» կարգախոսով խանդավառված հայությունը հազիվ էր սկսել հավատալ ազատ ու ապահով կյանքի կարելիությանը, երբ իր նորածին հույսի միամտության մեջ հանկարծակիի եկավ և Օսմանյան հեղափոխության հաղթանակից ընդամենը 9 ամիս հետո նորից կանգնեց նահատակության իր վաղեմի ճակատագրին դեմահանդիման: Վառվառ հույսերի ու ակնկալիքների կարճատև հրավառությունից հետո խաբված ու ջախջախված պատրանքների վրա փչեց կործանիչ հողմը:

Փրկության բոլոր դռները բախած ու մերժված, բոլոր ելքերը փոր-

ձած, բայց հիասթափված հայությունը դատապարտված էր նոր ահա-
վոր փլուզման:

Իշխանական լծակներ պահպանած համիդականները և երկրի
քաղաքական իրադրությունը տիրապետած «սահմանադրական»
երիտթուրքերը հայերի նկատմամբ հերթական լայնածավալ ոճրա-
գործություն ձեռնարկեցին այս անգամ կայսրության մի առանձին
վերցրած տարածքում:

Հայոց նոր գողգոթայի ասպարեզ եղավ Կիլիկիան: Մանրամասն
մշակված ծրագրով և եղակի դաժանությամբ, 1909 թ. ապրիլին այս-
տեղի հայությունն ենթարկվեց արյունալի ջարդի, որը կատարվեց սառ-
նասիրտ հետևողականությամբ ու մարդասպանության բոլոր միջոց-
ների գործադրմամբ: 10-12 օրում կյանքից զրկվեց 30-35 հազար հայ,
ուրիշ հազարավորներ մեռան վերքերից, սովից ու հոգեկան ցնցում-
ներից, շատերը փախան ու ապաստան գտան տարբեր երկրներում:
Իսկ ապրողների սրտերում մինչև մահ մխում էին անբուժելի վերքերը:

Կիլիկիահայերի զարհուրելի ջարդը հայ ժողովրդի անօրինակ ճա-
կատագրի, նրա դաժան մարտիրոսության մի նոր ցնցող վկայություն
էր:

Դրանում ընթերցողը կհամոզվի՝ թերթելով գրքի էջերը:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ԶԱՐԴԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՅԼ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Կիլիկիահայերի 1909 թ. ջարդերի պատմությունը գրելիս հեղինակն օգտվել է արխիվային վավերագրերից, հրապարակված եղած գրական աղբյուրներից և ժամանակի մամուլից:

Կիլիկյան հայոց ողբերգություն մասին գրական աղբյուրների մեծ մասը հուշագրություններ են, որոնք չնչին բացառություններով, լույս են տեսել կոտորածների տարում (1909 թ.) կամ դրան հաջորդած երկու-երեք տարիներին (1910-1912 թթ.):

Եվրոպական և ռուսական մամուլի տվյալների հիման վրա 1909 թ. Բաքվում ռուսերեն լույս տեսավ Շ. Յ. ծածկանունով հեղինակված «Ադանայի սև օրերը» («Аданские черные дни») գրքույկը, ուր 40 էջերում տրված է կիլիկյան ջարդերի համառոտ ուրվագիծը:

Հայությունն ու մեծ ողբերգությունն առաջին ընդարձակ նկարագրողը Սուրեն Պարթևյանն էր (գատըքեոյցի Սիսակ Պարտիզպանյան): Նրա «Կիլիկեան արհաւիրքը» գիրքը (Կ. Պոլիս, 1909) կիլիկիահայոց ջարդի մասին առաջին հուշագրությունն է՝ գրված հայրենասեր հայորդու սրտի անեղբ ավայտանքով: Այս բացառիկ արժեք ունեցող գիրքը ներկայացնում է ջարդի ամբողջ զարհուրանքը՝ իր բոլոր սարսափներով ու քստմանի պատկերներով: Կոտորածների օրերին հեղինակը եռանդուն աշխատանքի էր լծվել՝ մահվան երախից փրկելու կենդանի մնացած ազգակիցներին:

1910 թ. Բոստոնում (ԱՄՆ) լույս տեսավ Ադանայի վիլայեթի

Հայոց թեմակալ առաջնորդ Մուշեղ եպիսկ. Սերոբյանի «Ատանայի ջարդը եւ պատասխանատուները» գիրքը, ուր նա անառարկելի փաստերով ցույց է տվել, որ վիլայեթի կառավարիչներն են հանդիսացել կոտորածի անմիջական կազմակերպիչները:

Ջարդից շատ չանցած՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը մայրաքաղաք Կիլիկիա էր գործուղել նշանավոր գրող ու հասարակական գործիչ **Ջապել Եսայանին**, որը տեղում ծանոթացել էր վերապրածների անտանելի վիճակին, լսել դժբախտ մարդկանց դառնակսկիծ պատմությունները և այդ բոլորը հոգու մրմուռով ու տաղանդավոր գրչով արտացոլել «Աւերակներուն մէջ» (Կ. Պոլիս, 1910) հուշապատումում:

Նույն 1909 թ., բայց կոտորածներից ամիսներ անց (հոկտեմբեր), Կիլիկիա է գալիս Կ. Պոլսի «Ազգանուէր Հայուհեաց ընկերութեան» գործուղած **Արչակուհի Թեոդիկը**, որն այդտեղ մնում է բավական երկար և իր տեսածն ու լսածը արտացոլում է «Ամիս մը ի Կիլիկիա. կցկտուր նոթեր» (Կ. Պոլիս, 1910) չուրջ 40 պատկեր պարունակող պատումի մեջ:

«Հայ լեռը: Կարմիր դրուագներ Կիլիկիոյ աղէտէն» (Կ. Պոլիս, 1912) գրքի հեղինակ **Գրիգոր Գուտուկյանն** ընթերցողներին է հանձնել բազմաթիվ արժեքավոր տեղեկություններ:

Ներսես եպիսկ. Դանիելյանը ջարդի օրերին և հատկապես դրանից հետո բարոյական ու հոգեւոր քարոզներով ապավին է եղել կոտորածից վերապրածներին, հատկապես Հայ այրիներին ու որբերին: Իր այդ քարոզների մի մասը նա ղեկավարել է 1912 թ. Կ. Պոլսում տպագրված «Կաթիլ մը ջուր այրած սրտերու» գրքում:

Մեծ արժեք են ներկայացնում այն օրերին Ադանայի ինքնապաշտպանությունից ղեկավարներից բնիկ հաճընցի դեղագործ, 1915-ի եղեռնի նահատակ **Հակոբ Թերզյանի** «Ատանայի կեանքը» (Կ. Պոլիս, 1911) և «Կիլիկիոյ աղէտը» (Կ. Պոլիս, 1912) հուշագրական պատումները, որոնք ժամանակին բարձր գնահատականի են արժանացել մի շարք մտավորականների կողմից: Կիլիկիոյ Սահակ կաթողիկոսը գրել է, որ Հ. Թերզյանն «իր ականատեսի նկարագրով եւ պաշտօնական վկայականներով լուրջ ու արժանահաւատ պատմագրի մը ծանրախոհ տպաւորութիւնը կը դրոշմէ ամէնուն վրայ: Կիլիկիայի հարազատ

զաւկի մը քրտնաջան, պրպտող, աւերակներու եւ մոխիրներու տակէն լոյս աշխարհ հանող կենդանի պատկերն է Մեծ եղեռնին, որ մշտնջենաւոր նախատինքը պիտի մնայ քսաներորդ դարու բազմագով քաղաքակրթութեան եւ անգոյ մարդասիրութեան»: Հակօր Թերզյանին հասցեագրած նամակում եղիչն արք. Դուրյանը նշում էր. «Սրտի մեծ վերաճնւումով կարգացի «Կիլիկիոյ աղէտ»դ: Գիրքիդ ճերմակ էջերէն ոչ թէ կարմիր գիծ մըն է որ կ'երկարի, այլ անոր արիւնոտ թերթերուն մէջէն խոովքով մը կը դիտուի սեւ ժապաւէնի մը լայն սողոսկումը»: Իսկ Մաղաքիա արք. Օրմանյանը, արժևորելով հեղինակի կատարած գործը, շեշտում էր. «Դուք ալ, սիրելի՛, իբրեւ մօտէն գիտակից մը եւ խղճամիտ պրպտող մը, ուզեցիք զայն (կտորածը: - Հ. Ս.) լուսաբանել, եւ համարձակ կ'ըսեմ թէ լիագոյն եւ կատարելագոյն աշխատութիւն մը յաջողած էք գլուխ հանել: Դուք ոչ քերթողական արուեստ եւ ոչ բանաստեղծական թռիչքներ ունիք Ձեր աշխատութեան մէջ, անոնցմէ աւելի ազդու են ստոյգ պատմութիւններ եւ մանրամասնեալ նկարագրութիւններ ու լիագոյն տեղեկութիւններ, որոնցմով ճոխացած են Ձեր աշխատութեան չորս մասերը...», (տե՛ս Հ. Թերզյանի «Կիլիկիոյ աղէտը» գրքի հավելվածը): 1915 թ. Հակօր Թերզյանը հայ մտավորականների հետ Կ. Պոլսում ձերբակալվում է, արստրվում Այաշ, ապա Չանղըրը, ուր և սպանվում է: Ականատեսի ու եռանդուն գործչի ճշմարիտ ու անսխալ դիտարկումներով գրված «Կիլիկիոյ աղէտը» գիրքը սույն աշխատութեան հեղինակին մեծապէս օգնել է ճշգրտելու իրադարձութիւնների հաջորդականութիւնը, արժևորելու աղետի օրերին հայ կազմակերպութիւնների ու անհատների կատարած դերը:

1919 թ. Կ. Պոլսում լույս տեսավ «Ատանայի եղեռնը. տեղեկագիր Յակօր Պապիկեանի» աշխատասիրութիւնը, որին հատուկ անդրադարձ կլինի սույն ուսումնասիրութեան հետագա էջերում:

Նույն թվականին լույս տեսավ Վահան Բյուրքճյանի «Հայկական Կիլիկիա» (Նյու Յորք, 1919) գիրքը՝ ստեղծված խնդրո առարկա թեմային վերաբերող Վենետիկի Մխիթարյանների զանազան հրատարակութիւնների ուսումնասիրութեան հիման վրա:

1922 թ. Կ. Պոլսում լույս տեսավ Գրիգոր Գուտուկյանի «Կի-

լիկեան աշխարհագրութիւն» դասագիրքը, որն ուսումնասիրողներին օգնում է ստուգելու տարածաշրջանի առանձին բնակավայրերի տեղագրութիւնը և տեղանունները (տապոնիմ):

Ուսումնասիրողների համար կարևոր աղբյուր է «Կիլիկեան կսկիծներ. 1903–1915» ժողովածուն (Բեյրութ, 1927), ուր զետեղված են Կիլիկիո կաթողիկոսական դիվանից հանված վավերագրեր, նամակներ և այլ նյութեր: Ժողովածուի փաստաթղթերի զգալի մասը վերաբերվում է Ադանայի 1909 թ. Զարդերին: Հատկապես մեծ արժեք են ներկայացնում կոտորածներից հետո Կիլիկիայից ծայր առած տարագրութիւնը վերաբերող նյութերը:

Կիլիկիայի կոտորածներից ավելի քան 40 տարի անց լույս տեսավ Ադանայի հայ ավետարանականների հոգևոր հովիվ **վերապատվելի Համբարձում Յ. Աչճյանի** «Ատանայի եղեռնը եւ Գոնիայէ յուշեր» (Նյու Յորք, 1950) ծավալուն հուշապատումը: Հեղինակն իր պաշտոնի բերումով եղել է իրադարձութիւնների կենտրոնում և ամենայն մանրամասնութեամբ նկարագրել տեղի ունեցած սարսափները, վիշապի ռէ իսլամ կրոնապետերի ծավալած աշխույժ գործունեութիւնը՝ աղետյալների անտանելի վիճակը որոշ չափով թեթևացնելու ուղղութեամբ:

1970 թ. Լիբանանում տպագրվեց **Բյուզանդ Եղիայանի** «Ատանայի հայոց պատմութիւն» մեծածավալ (1061 էջ) աշխատութիւնը, որի 211–310–րդ էջերը նվիրված են 1909 թ. աղետին: Ուսումնասիրողների ուշադրութիւնից չպիտի վրիպի **Հակոբ Զոլաքյանի** եռահատոր «Քեսապ» աշխատութիւնը, որի Ա և Գ հատորներում (Հալեպ, 1995, 2004) էջեր են նվիրված հայաբնակ գյուղաքաղաքի 1909 թ. ապրիլյան պատուհասին: Նույն հեղինակի «Անտիոքի մերձակայ Ռուճի հովիտի հայերը» (Անթիլիաս, 2006) պատմաազգագրական ուսումնասիրութիւն մեջ անդրադարձ է արված Հալեպի կուսակալութեան արևմտյան մասում գտնված Անտիոքի վարչական տարածքի Ռուճի հովտի հայկական բնակավայրերի, նույն հովտին հարակից Քեսապի ու չրջակա հայ գյուղերի բնակչութեան կրած տառապանքներին:

Մի առանձին հատված են կազմում Հալեպի վիլայեթին և հատկապես դրա կազմում գտնված Զեյթուն ավանին նվիրված ուսումնասիրութիւնները և հուշագրութիւնները: Հիշատակելի

են՝ **Աւետիս Պերպերեան**, Հայոց պատմութիւն (Կ. Պոլիս, 1871), **Յակոբ Յ. Ալլահվերտեան**, Ուլնիա կամ Զէյթուն, լեռնային աւան ի Կիլիկիա: Նկարագիր տեղական, կենսաբանական, բանասիրական եւ լեզուաբանական (Կ. Պոլիս, 1884), **Համբարձում Առաքելեան**, Զէյթուն: Տեղագրական, ազգագրական եւ վարչական տեսութիւն (Թիֆլիս, 1896), **Մնացական Սեմերճեան** (Զէյթուն-ցի), Զէյթունի անցեալէն եւ ներկայէն (Վիեննա, 1900), **Յակոբ Յ. Թէրզեան**, Կիլիկիոյ աղէտը (Կ. Պոլիս, 1912), **Մամիկոն Վարժապետեան**, Յուշիկք Զէյթունի (Մարզուան, 1912), **Էմմանուէլ Ոսկերիչեան**, Կիլիկեան յուշեր (1907- 1929 թթ.) (Հալեպ, 1930), **Գրիգոր Հ. Գալուստեան** (Կիլիկեցի), Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ Հերոս Զէյթուն (Նյու Յորք, 1934), **Միսաք Սիսեռեան** (Մ. Ուլնեցի), Պատմութիւն Զէյթունի (1409-1921) (Լիբանան, 1996):

Նշված ուսումնասիրություններից գատ, սույն աշխատությունների հեղինակը կրկին ու կրկին անդրադարձել է Հայագիտություն հսկայի՝ **Հայր Առնոդ Ալիշանի** անխոնջ տքնություն արգասիք՝ Համբավավոր ու հրաշակերտ «Սիսուան» երկասիրությանը, որը նվիրված է Կիլիկիայի աշխարհագրությանը և Ռուբինյանց կամ Հայակիլիկիո պատմությանը: Այդ ուսումնասիրությունը վիթխարի մի կոթող է, Հայ մատենագրության պարծանքներից մեկը, որի մեջ Հայր Ալիշանը մեծ խնամքով ի մի է ժողովել այն բոլոր տեղեկությունները, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կապ ունեն Կիլիկիայի պատմության հետ:

Ալիշանի «Սիսուանի» խոր ազդեցությունը, ճանապարհորդների վկայությունների և եվրոպացի հետազոտողների ուսումնասիրությունների, մասնավորապես **Վիթալ Բինեի** (Vital Cuinet) ֆրանսերեն եռահատոր աշխատության («La Turquie d'Asie, Géographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de chaque province d'Asie-Mineure», Paris, 1891)* Աղանայի և Հալեպի վիլայեթներին նվիրված Բ հատորի IV գրքի Հիման վրա է ստեղծվել «Արաքս» հանդէսի մատենաշարով 1894 թ. Պե-

* Թարգմ.՝ «Ասիական Թուրքիա. Փոքր Ասիայի յուրաքանչյուր կուսակալության վարչական, վիճակագրական, նկարագրական և համակարգված աշխարհագրություն»:

տերբուրգում տպագրված «Կիլիկիա, փորձ աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ» գիրքը: Այս ձեռնարկից ընթերցողը կարող է մանրամասն տեղեկություններ քաղել Կիլիկիայի աշխարհագրության, բնակիչների կենցաղի, առևտրի ու արհեստների, երկրի բնական հարստությունների, բերքերի, պտուղների, կենդանական աշխարհի, չեն ու անչեն կառույցների, ավեր ու կանգուն բերդերի ու եկեղեցիների մասին:

Հիշատակության արժանի է նշված Հանդեսի Բ գրքում (Սանկտ Պետերբուրգ, 1893) ղետեղված Վահան Քյուրքչյանի (Բակուրան) հեղինակած «Մի տեսութիւն հայկական Կիլիկիոյ հարստութեան վրայ» ուսումնասիրությունը (էջ 31-64): Հեղինակի մի շարք հարցադրումների հետ համաձայն չլինելով, չի կարելի, սակայն, նրան արժանին չմատուցել նյութի խորագնին քննության ու շատ ղեպքերում պատմական երևույթների անսովոր մեկնաբանությունների և եզրակացությունների համար:

Մեզ համար օգտակար է եղել Գրիգոր Միքայելյանի «Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն» (Երևան, 2007) մեծարժեք աշխատությունը:

Կիլիկիահայոց 1909 թ. կոտորածների և դրանց թողած հետևանքների մասին ուսումնասիրողներին հսկայական նյութ է մատակարարում ժամանակի հայկական մամուլը, որի էջերը հեղեղված են սարսափազդու նկարագրություններով: Տեղի ունեցած իրադարձություններն օրեցօր լուսաբանվել են Կ. Պոլսի «Բիւզանդիոն» (հայոց պատրիարքարանի պաշտոնական օրգան), «Արեւելք», «Սուրհանդակ», «Ժամանակ», Իզմիրի, Կարինի (էրզրում), Տրապիզոնի և Օսմանյան կայսրության ուրիշ քաղաքների հայ թերթերում ու հանդեսներում, ռուսահայ մամուլի գրեթե բոլոր օրգաններում («Մշակ», «Հորիզոն», «Կովկասի լրաբեր» և այլն): Մեծաքանակ նյութեր կան ժամանակի ռուսական, եվրոպական և ամերիկյան մամուլի էջերում:

Հետագա տասնամյակներին կիլիկյան աղետի մասին հոգվածների և ոչ մեծ թվով ուսումնասիրությունների հեղինակների համար հիմք են հանդիսացել ինչպես ջարդերի ականատեսների, այնպես էլ Հայաստանի արխիվներում պահպանվող վավերագրերը: Դեռևս չուսումնասիրված ու չօգտագործված մեծաթիվ փաստաթղթեր են պահպանվում Հայաստանի ազգային արխի-

վում (ՀԱԱ), Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտում (Մատենադարան), Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում (ԳԱԹ), որոշ նյութեր կան Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտում (ՀՅԹԻ): Նշված արխիվներից Հայտնաբերված և Կիլիկիայի 1909 թ. կոտորածներին վերաբերվող փաստաթղթերի մի մասը գետեղված է «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» («Геноцид армян в Османской империи») բարձրարժեք ժողովածուի մեջ (Երևան, 1966): Կոտորածների մասին հավանաբար նյութեր կան Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի արխիվում, որից օգտվելը ներկայումս Հայ ուսումնասիրողների համար, հասկանալի պատճառներով, անհնար է:

Կիլիկիայի 1909 թ. դեպքերն անբավարար են ուսումնասիրվել ինչպես խորհրդային ժամանակներում, այնպես էլ անկախության տարիներին: Տպագրվել են ոչ մեծ թվով հոդվածներ, որոնցից չահեկանորեն առանձնանում է պրոֆ. Ազատ Համբարյանի «Կիլիկիայի 1909 թ. կոտորածները» գրվածքը («Պատմաբանասիրական հանդես» (Երևան), № 4, 1988): Խնդրին անդրադարձ է եղել նաև առանձին հավաքական աշխատություններում (տե՛ս օրինակ՝ «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, հտ. III, Երևան, 1976, հտ. VI, Երևան, 1981) և մենագրություններում: Այդպիսի մենագրություններից են՝ Ծատուր Աղայան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից (Երևան, 1976), Մակիչ Արզումանյան, Հայաստան. 1914-1917 (Երևան, 1969), նույնի՝ «Դավաճան գոյամարտը (Երևան, 1989), Արամայիս Մնացականյան, Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ուս և համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ (Երևան, 1965), Վարդան Պարսամյան, Հայ ժողովրդի պատմություն (Երևան, 1967), Հայկազ Պողոսյան, Զեյթունի պատմություն. 1409-1921 (Երևան, 1969): Ռուբեն Գասպարյանի «Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում» (Երևան, 2005) աշխատությունը, որն ընդգրկում է 19-րդ դարի 90-ական թթ. - 1921 թ. ժամանակաշրջանը, ներառել է նաև կիլիկահայերի 1909 թ. ջարդերին նվիրված գլուխը:

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԱՆՑՑԱԼԻՑ

Կիլիկիան (նաև Կարամանիա) գտնվում է Փոքր Ասիայի հարավարևելյան անկյունում, Կիպրոս կղզու դիմաց: Դրա բնական սահմաններն են. հարավից՝ Միջերկրական ծովը, որ օղակաձև ափերով կազմում է Տարսոսի գոգը, և Ալեքսանդրեթի (Իսոսի կամ Հայոց) ծոցը, արևելքից՝ Ամանոսի լեռնաշղթան, որ հյուսիս-արևելքից ձգվելով հարավ-արևմուտք՝ պարսպում է Ալեքսանդրեթի (Հայոց ծոց) արևելյան ափերը և վերջանում է Ռաս-էլ-Նանզիր հրվանդանով¹:

Իր դիրքի և բնությունից պատճառով Կիլիկիան բաժանվում է երկու մասի՝ հարավարևելյան մասը, որ մի ընդարձակ ու բերրի դաշտավայր է, կոչվում է Դաշտային Կիլիկիա (*Cilicia Pedias*) կամ «Զուխուր օվա» (ոմանց կարծիքով, այս դաշտը Հոմերոսի «Իլիականում» երգված Ալեյան դաշտն է), իսկ արևմտյան մասը, որ անհարթ, ժայռոտ ու լեռնային մի երկիր է, երիզված Տավրոսի լեռնաշղթայով, կոչվում է Քարուտ Կիլիկիա² (*Cilicia Tracheia*):

Կիլիկիայի վաղ անցյալի իրական պատմությունը միաձուլված է առասպելաբանության հետ:

Գտնվելով Եվրոպայի և Ասիայի հատման կետում ու շատ մոտ Աֆրիկային (Եգիպտոսին), ունենալով մեծապես չահավետ աշխարհագրական դիրք (գեղեցիկ ու խաղաղ ծովախորշ, անմատչելի լեռներ ու կիրճեր, պտղաբեր դաշտեր)՝ Կիլիկիան դարեր շարունակ խաղացել է կարևոր պատմական դեր: Իր տարանցիկ ուղիներով դեռ հնուց բաց պատուհան էր դեպի արտաքին աշխարհ: Դրա ծովափնյա քաղաքները հանդիսանում էին Փոքր Ասիայից հում նյութերի արտահանման և եվրոպական ապրանքների ներմուծման միակ դուռը³:

«Կիլիկիա» անվան հարցում գիտնականների շրջանում միաբանություն չկա: Մի կողմ թողնելով առասպելաբանական տար-

¹ Տե՛ս «Կիլիկիա. փորձ աշխարհագրությունից արդի Կիլիկիոյ», Պետերբուրգ, 1894, էջ 16-17:

² Տե՛ս Համբարձում Առաքելեան, Զեյթուն: Տեղագրական, ազգագրական և վարչական տեսություն, Թիֆլիս, 1896, էջ 6-7, Գրիգոր Գուտուկեան, Հայ լեռ: Կարմիր դրուագներ Կիլիկիոյ աղէտէն, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 9, Գրիգոր Հ. Գալուստեան (Կիլիկեցի), Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն, Նյու Յորք, 1934, էջ 3-4:

³ Տե՛ս Գրիգոր Գուտուկեան, Հայ լեռ: Կարմիր դրուագներ Կիլիկիոյ աղէտէն, էջ 15:

բերակաները՝ չատերը հավանական են համարում այն տեսակետը, թե «Կիլիկիա» անվանումը ծագել է երբայերեն «խիլքիմ» (կիլքի) բառից, որը նշանակում է «քարուտ»։ Ուրիշները գտնում են, որ Կիլիքս անունով մի փյունիկեցի զորավար հաստատվել էր այս երկրում և նրա անունով էլ կոչվել էր Կիլիկիա։

Տարբեր ժամանակներում այս երկրին փոփոխակի տիրել են փյունիկեցիները, ասորիները, պարսիկները, հույները, հռոմեացիները, բյուզանդացիները, հայերը, եգիպտական սուլթանությունները և, վերջապես, օսմանյան թուրքերը։

Վաղնջական ժամանակներից Հայաստանը չէր ունեցել ծովեր, նաև՝ անվտանգ ու խաղաղ նավարկություն գետեր։ Եղած գետերը հարմար չէին բեռներ տեղափոխելու համար, որովհետև անցնում էին բազմաթիվ անհարմար սահանքներով, միաժամանակ, դրանց փրփրաբաշ հոսանքները դժվարանցանելի պատնեշներ էին, որոնք երկրի տարբեր մասերի միջև հաղորդակցությունը մեծապես խոչընդոտում էին։ Ընդհանրապես, Հայաստանի տնտեսական զարգացմանը շատ էր խանգարում հարմար ճանապարհների և հաղորդակցության ուղիների սակավությունը, որը հիմնականում բացատրվում էր լեռնային երկրի ուղիների խիստ կտրտվածությամբ։

Ահա թե ինչու հայերը ամենահին ժամանակներից ձգտել են դեպի բաց ջրեր, դեպի ծով, նպատակ ունենալով հաղորդակցության մեջ մտնել և առևտրական կապեր հաստատել հեռու և մոտիկ քաղաքակիրթ ազգերի հետ։

Թե ո՞ր դարից են հայերը գաղթել Կիլիկիա, դժվար է որոշել, բայց անկասկած է, որ այս երկրամասում նրանց հիմնավորման սկիզբը թաղված է անհիշելի ժամանակների մեջ։

Դեռ հեռավոր դարերում հայերն իրենց պատրաստած լաստերով Տիգրիս և Եփրատ գետերով հասնում էին Բաբելոն։ Բայց Միջերկրականի ափերը հասնելու համար նրանք պետք է ընտրեին Կիլիկիայի ուղղությունը։ Փյունիկեցիների հետ աշխույժ կապեր հաստատած հայ առևտրականների մի մասը հիմնավորվում էր Պոնտոսի ափերին ու Կիլիկիայում։ Բնակություն համար այս հարմար վայրերը դեպի իրենց էին քաշում հայ գաղթականների նորանոր զանգվածներ։

Որքան Մայր Հայաստանը ենթարկվում էր ավերումների և

ասպատակությունների, նույնքան մեծանում էր գաղթը դեպի արևմուտք, նամանավանդ դեպի Կիլիկիա: Հայերի թիվը Կիլիկիայում այնքան է ավելանում, որ թվական տեսակետից նրանք ձեռք են բերում գերակշռություն և այդ երկիրը նրանց համար դառնում է մի նոր հայրենիք: Ռուբինյան իշխանական տոհմի մեծ իշխաններից մեկի՝ Ռուբեն իշխանի, գլխավորությամբ 1080 թ. հաստատվում է Կիլիկիայի հայկական պետականությունը, իսկ 1198 թ. Ռուբինյան իշխանությունը հռչակվում է թագավորություն: Կիլիկիայի հայկական պետության ինքնիշխանությունը տևում է մոտ երեք դար:

Կիլիկիայի հայկական պետությունը միջնադարյան լատին պատմիչներն անվանում էին «Փոքր Հայաստան», երբեմն էլ պարզապես «Հայաստան» (*“Arménia Minor”, “Arménia”, “Ermenie”*), իսկ հայկական աղբյուրներում այդ պետությունն անվանվում էր «Հայոց աշխարհ», «Կիլիկիո տուն», իսկ Սիս մայրաքաղաքի անունով՝ նաև «Սիսուան»¹: Իր ծաղկման ժամանակաշրջանում (13-րդ դար) այդ պետության տարածությունը կազմում էր 40.000 քառ. կմ, իսկ բնակչության թիվը մոտենում էր մեկ միլիոնի²:

Ունենալով բարենպաստ աշխարհագրական դիրք, կլիմայական նպաստավոր պայմաններ, հայրենաչեն հայկազուն բնակչություն, հաստատած լինելով ծավալուն կապեր և միջպետական փոխհարաբերություններ Եվրոպայի և Ասիայի շատ երկրների հետ, հայկական Կիլիկիան դարձել էր ժամանակի տնտեսապես զարգացած պետություններից մեկը:

Կիլիկիայի տնտեսական բարգավաճումը, գյուղատնտեսություն և արհեստների առաջընթացը զարկ էին տվել քաղաքների զարգացմանը: Երկրի մեծ և միջին քաղաքների թիվը հասնում էր տասի, որոնցից առանձնապես հայտնի էին Սիս մայրաքաղաքը, Անազարբան (Անավարզա), Միսիսը (Մամեստիա), Միջերկրականի ամենաաշխույժ նավահանգիստներից Այասը (Էգեաս), ևս երկու նշանավոր նավահանգիստներ՝ Կոռիկոսը և

¹ Տե՛ս Գրիգոր Միքայելյան, Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն, Երևանի համալսարանի Հրատ., 2007, էջ 5-6:

² Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հտ. III, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Հրատ., Երևան, 1976, էջ 671-673:

Անամուրը: Եղած նավահանգիստների, կամուրջների, ճանապարհների կարգի բերումը և նորերի կառուցումը մեծապես նպաստեցին ներքին ու տարանցիկ առևտրի զարգացմանը: Ստեղծվել էր առևտրական հզոր նավատորմի, որը Կիլիկիան ծովային ուղիներով կապում էր Զենովայի, Վենետիկի, Ֆրանսիայի, Իսպանիայի, Ղրիմի, Մերձավոր Արևելքի և Առաջավոր Ասիայի երկրների հետ: Այս նավահանգիստը դարձել էր պետության տարանցիկ առևտրի ծովային դարպասը:

Առևտրական քարավանները Կիլիկիայից ծովային ու ցամաքային ուղիներով զանազան երկրներ էին արտահանում բամբակ, հացահատիկ, անտառանյութ, անասուններ, չոր միրգ, ձիթապտուղ, համեմունք, հանքային նյութեր: Կիլիկիա էին ներմուծվում մետաքսեղեն, զարդեղեն, զենք, օճառ և այլն¹:

Պետության տարածքում չրջանառության մեջ էին տարբեր երկրների դրամներ, բայց ներքին առևտուրը հիմնականում տեղի էր ունենում Կիլիկիայում հատված ոսկյա, արծաթյա և պղնձյա դրամներով:

Հայկական Կիլիկիայում բարձր զարգացման էին հասել կրթությունը, գիտությունը, գրականությունը, արվեստը: Գոյություն ուներ հասարակական և մասնավոր դպրոցների լայն ցանց: Նախնական ուսումնառությունը (3-4 տարի տևողությամբ) ձրի էր և չատերին մատչելի: Միաժամանակ զարգանում էին նախորդ դարերում ստեղծված բարձրագույն տիպի կրթական կենտրոնները, հիմնադրվում էին նորերը: Հանդես էին գալիս անվանի ուսուցիչներ և ուսուցչապետեր, որոնց ջանքերով համալսարանները վերածում էին գիտության կաճառների: Դրանցից հատկապես մեծ հռչակ էին ձեռք բերել Դրազարկը, Մաչկևորը, Պաուլահոնը, Արեգը, Շուղըրը, Սկևռան և ուսումնագիտական ուրիշ կենտրոններ, որոնցում բուռն զարգացում ապրեցին գիտության զանազան ճյուղերը՝ մատենագրությունը, պատմագրությունը, փիլիսոփայությունը, լեզվաբանությունը, տոմարագիտությունը, երկրաչափությունը, թվաբանությունը, մշակույթի համարյա բոլոր բնագավառները՝ բանաստեղծությունը, երաժշտությունը, նկարչությունը, թատրոնը, ճարտա-

¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հտ. III, էջ 731-732:

սանական արվեստը: Գիտություն և արվեստի գործիչներն իրենց արարչագործություններով հարստացնում էին հայ ժողովրդի հոգևոր գանձարանը¹: Ուշոր մտածողներ էին Վահրամ Ռաբունին և Ներսես Լամբրոնացին, գիտական ու գրական մեծ վաստակ են թողել օրենսգիր Սմբատ Սպարապետը, մատենագիր Գրիգորիսը, պատմիչներ Վարդան Արևելցին և Հեթումը, առակագիր Վարդան Այգեկցին, մշակույթի անանց արժեքներ են ստեղծել բանաստեղծ ու արձակագիր Ներսես Շնորհալին, նկարիչներ Թորոս Ռոսալին և Սարգիս Պիծակը, երգահաններ Կոստանդին Սրիկն ու Հովսեփ Դրազարկցին և շատ ուրիշներ:

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը կենտրոնացված և բավականին զորեղ մի պետություն էր: Ռուբինյան մեծ իշխաններն ու թագավորներն իրենց անթեքելի կամքով ու անդադրում ջանքերով, արթնությամբ ու դիվանագիտական նուրբ քայլերով կարողանում էին խուսանավել տարբեր կողմերից եկող թշնամական ուժերի միջև, ապահովել երկրի անվտանգությունը և ժողովրդի խաղաղ գոյությունը: Շրջապատված լինելով թշնամի պետությունների օղակով և միշտ գտնվելով արտաքին ներխուժման վտանգի առջև, Կիլիկիայի հայկական պետությունն ստիպված էր ունենալ մի քանի տասնյակ հազար զինվորներից կազմված կանոնավոր զորեղ բանակ: Բանակի կազմում գերակշռում էր հեծելազորը: Հայ հեծյալները շատ կողմերով նման էին արևմտաեվրոպական ասպետներին, հանդերձավորված էին խաչակիրների պես: Կիլիկիայի հայկական բանակը խնդիր չուներ նվաճելու ուրիշ երկրներ, նրա նպատակը թուրք-սելջուկյան և մոնղոլական արշավանքներից պետություն, դրա սահմանների պաշտպանությունն էր: Դրա վկայություններից էր ողջ երկիրն ընդգրկող պաշտպանական կառույցների լայն ցանցի ստեղծումը: Միայն լեռնային մասերում կար ավելի քան 100 ամրոց, դրանց մեծ մասը կառուցվել էր Կիլիկիայի հայկական պետության գոյության ժամանակաշրջանում: Ամենազլխավոր բերդամրոցներն էին Վահկան, Լամբրոնը, Կուկլակը և Կապանը²: Բազմաթիվ ամրոցներ էին կառուցվել նաև երկրի դաշտավայրային մասերում, զետարբերաններին և նավահանգիստներում:

¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 56, ցուցակ 15, գործ 576, թերթ 67:

² Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հտ. III, էջ 673:

Ամբողջ 300 տարի օտար նվաճողներից պաշտպանելով ինքնիշխան երկիրը, Հայ զինվորականությունն իր քաջարի գործերով և ազատագրական պայքարի փառահեղ դրվագներով վերականգնում էր Հայոց անցյալի մարտական փառքը:

Երբ Մայր Հայրենիքում հայերը մեծ մասամբ զրկված էին ազգային պետականությունից, Կիլիկիայի հայկական պետությունն երեքդարյա գոյությունը հայ ժողովրդի անկախություն, ձգտման և շինարար գործունեության փառավոր ապացույցն ու հաստատումը եղավ:

Սակայն եգիպտացիների, սելջուկ-թուրքերի, մոնղոլների, բյուզանդացիների և խաչակիրների սպառազեն ուժերի դեմ մղած տևական պատերազմներից և ներքին գժտություններից թուլացած հայկական Կիլիկիան, ի վերջո, տեղի տվեց: Եգիպտոսի սուլթանության զորքերը 1375 թ. վերջնականապես նվաճեցին Կիլիկիան՝ վերացնելով հայկական ինքնիշխանությունը:

Կիլիկիայի հայկական թագավորության կործանմամբ փակվեց հայ ժողովրդի պետական գոյության նաև այս նշանավոր էջը:

Արյունահեղ պատերազմների ընթացքում կոտորվել էր Կիլիկիայի հայ բնակչության մի մասը, ոմանք, պետականության անկումից հետո, անկարող լինելով տանել տիրողների բարբարոսությունները, գաղթեցին այլ երկրներ, չատերն ենթարկվեցին բռնի կամ կամավոր դավանափոխության: Քիչ հայերի հաջողվեց ամրանալ Տավրոսի (Կուլ) կրճքին և երկար ժամանակ պահպանել ինքնավար վիճակ: Մինչև 19-րդ դարը Զեյթունում (Ուլնիա) և Կիլիկիայի մի քանի ուրիշ լեռնավայրերում հայ համայնքները պահպանել էին իրենց կիսանկախ գոյությունը:

Օսմանյան թուրքերը 1487 թ. նվաճեցին Կիլիկիան: Նրանց տիրապետության ներքո Կիլիկիա հին անունը մոռացության տրվեց և ամբողջ այդ երկիրը կոչվեց Ադանայի վիլայեթ կամ նահանգ: Ինչպես բուն Հայաստանում, նույնպես և Կիլիկիայում հայ ժողովրդին երկար դարերով բաժին ընկան օտարի դաժան լուծը, տնտեսական, քաղաքական և մշակութային գահավեժ անկումը:

Թուրքական տիրապետության հետագա դարերում Կիլի-

կիայի հայությունը մեծ ջանքերի գնով կարողանում էր պահպանել իր ազգային գոյությունը և էթնիկ դիմագիծը՝ դիմակայելով թուրք, թուրքմեն, քուրդ, իսկ ավելի ուշ՝ նաև չերքեզ հոծ զանգվածների ճնշմանը:

Կիլիկիան 19-րդ դարի կեսերից աստիճանաբար վերականգնում էր իր պատմական դերը՝ ձեռք բերելով տնտեսական ու ռազմավարական կարևոր նշանակություն: Նա աստիճանաբար ստանում էր միջազգային չուկայի կարևորություն: Դրան է՛լ ավելի լայն չափերով պիտի նպաստեր Բեռլին-Բաղդադ-Բասրա երկաթուղու կառուցումը: Եթե Սուեզի ջրանցքը հեշտացրել էր հաղորդակցությունը դեպի բրիտանական թագի մարզարիտ Հնդկաստան և դեպի Ծայրագույն Արևելք, ապա մոտ ապագայում Կիլիկիայով անցնող այդ երկաթուղին վերստեղծելու էր Եվրոպայի և Ասիայի միջև հնում եղած ցամաքային ճանապարհը: Կ. Պոլսից սկսած՝ երկաթուղին արդեն հասել էր Ադանայի վիլայեթի արևմտյան կողմում գտնվող Կոնիա: Դա նպաստելու էր, որպեսզի Կիլիկիան իր աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ դառնար չափազանց կարևոր երկրամաս:

Բաղդադի երկաթուղին լայն հեռանկարներ պետք է բացեր նաև բուն Հայաստանի համար: Դրա գործարկումից հետո երկաթուղիների կառուցում էր սկսվելու նաև հայկական նահանգներում: Այդ ժամանակ Կիլիկիան դառնալու էր այն վայրը, որը Եվրոպայի հետ էր կապելու մի կողմից Հնդկաստանը, մյուս կողմից՝ Օսմանյան կայսրության հայկական նահանգները: Այլ խոսքով, եթե Կիլիկիան դառնալու էր համաշխարհային չուկային մեծապես աջակցող կարևորագույն տարածք, նույնքան, և գուցե ավելի, կարևորություն էր ստանալու Հայաստանի համար:

ԹՌՈՒՑԻԿ ԱԿՆԱՐԿ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԲՆԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԻ, ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ՈՒ ՀԱՎԱՏՔԻ ՄԱՍԻՆ

Տարասեռ էր Կիլիկիայի ազգաբնակչության կազմը: Այնտեղ ապրում էին բնիկներ և եկվորներ: **Բնիկ տարրերը** կազմում էին հայերը, որոնք ժառանգներն էին Ռուբինյանց թագավորության ժամանակի հայերի, հույները, որոնք ժառանգներն էին Բյուզան-

դական կայսրություն հույների և այստեղ հայտնվել էին հայերից շատ առաջ, քրդերը, որոնք Կիլիկիայում հայտնվել էին դեռ 9-րդ դարում, հայուկ քրդերը (քրդացած հայեր), որոնք իրենց բարքերով ավելի վայրենի էին, քան քրդերը, պողան ցեղը, որը նույնպես հայկական ծագում ուներ, բայց բարքերով հայուկ քրդական ցեղախմբերից ավելի մեղմ էր¹: Հայուկ քրդերի ցեղախմբերի և պողան ցեղի անդամներն իրենց մարդաբանական կառուցվածքով, դիմագծերով ու սովորություններով նման չէին ո՛չ թուրքերին և ո՛չ էլ քրդերին: Ավանդության համաձայն, դրանք սերված են հայ Արչակունիներից:

Կիլիկիայում եկվոր տարրերը կազմում էին թուրքմենները, որոնք 11-րդ դարում, սելջուկյան արչավանքների ժամանակներից, հաստատվել էին այդտեղ և իրենց թվով Ադանայի ու Հալեպի վիլայեթների ազգաբնակչության զգալի մասն էին կազմում: Նույնը պետք է ասել նաև թուրքմեններին ազգակից յուրուք և աֆշար (ավանդության համաձայն, սրանք նույնպես սերված էին հայերից) ցեղերի մասին: Թուրքմենների մեծ մասը թափառաչրջիկ էր: Եկվոր էին թուրքերը կամ օսմանլիները, որոնք Կիլիկիայում հաստատվել էին 16-րդ դարում: Թեև սրանց թիվն այստեղ աննշան էր, բայց նրանք էին իշխող տարրը. բոլոր մյուսները նրանց ենթակա էին: Չերքեզները, որոնք Կովկասյան լեռներից այստեղ էին գաղթել սկսած 1864 թվից, սկզբում ապրում էին ասպատակությամբ, բայց 3-4 տասնամյակ հետո աստիճանաբար ընտելացել էին երկրագործությանը: Լավ երկրագործներ էին Ադանայի վիլայեթի դաշտային մասում ապրող ասորի աղանդավորները, որոնց կրոնը նման էր եզդիների կրոնին: Եզդիների պես աղանդավորներ էին նաև սակավաթիվ ղզլբաշները: Ամուսն հնձի ժամանակ մեծ թվով անսարի (ալեի) արաբներ էին գալիս Կիլիկիա²: Կային մի քանի հազար պարսիկներ: Վերջապես, որոշակի թիվ էին կազմում թափառաչրջիկ գնչուները: Նկատի ունենալով վիճակագրության անմխիթար վիճակն այն ժամանակվա Թուրքիայում, անհնար էր բնակչության ճշգրիտ թվեր նշել ինչպես ամբողջ կայսրության մասշտա-

¹ Տե՛ս Համբարձում Առաքելեան, Զէյթուն..., էջ 41-42:

² Տե՛ս նույն տեղում:

բով, այնպես էլ առանձին-առանձին նահանգների, այդ թվում Կիլիկիայի վերաբերյալ: 19-րդ դարի 80-ական թվերից սկսած՝ Թուրքիայում պաշտոնական վիճակագրությունը ծառայում էր քաղաքական նպատակների. կեղծվում էր հատկապես քրիստոնյա ազգերի թիվը՝ այն մեծապես պակասեցնելով և, ընդհակառակը, արհեստականորեն բարձրացնելով մահմեդականների, հատկապես Թուրքերի թիվը:

Կիլիկիայի հայ բնակչությունը տարբեր աղբյուրներում ցույց է տրված միմյանցից շատ տարբերվող թվերով: Չեն համընկնում պաշտոնական վիճակագրության*, եվրոպացի ճանապարհորդների (Վիկտոր Լանգլուա, Էլիզի Ռեկկյու, Դևիս, Բարբի, Մանգուտ, Դեսիե և ուրիշներ), հայ կրոնական հաստատությունների (Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքություն, Սիսի կաթողիկոսություն) և անհատների (Ծերենց, Հայկունի և այլք) բերած թվերը:

Թուրքական 1892 թ. պաշտոնական վիճակագրության համաձայն, Կիլիկիայում հայերի թիվը մոտավորապես 150.000 էր՝ ներառելով միայն առաքելականներին, մինչդեռ այնտեղ կար կաթոլիկ և ավետարանական հայերի զգալի բազմություն**։ Նշենք նաև, որ հայերի թվաքանակի մեջ չէին հաշվվում հայուկ ու պոզան կոչվող հայածագում քրդերը, որոնք մտցված էին մուսուլմանների թվի մեջ:

Այս հանգամանքները նկատի ունենալով՝ Համբարձում Առաքելյանը Կիլիկիայի (Ադանայի ամբողջ վիլայեթի և Հալեպի վիլայեթի մի մասի) բնակչության ընդհանուր թիվը 1896 թ. հաշվում էր մոտավորապես 500.000, իսկ միայն հայությունը՝ 150-200.000¹: Ադանայի վիլայեթի մահմեդականների (Թուրք, Թուրքմեն, քուրդ, ֆելլահ, չերքեզ, աֆշար, յուրուք) և քրիստոնյաների (հայ, հույն, ասորի, քաղդեացի) թվաքանակը 1909 թ. սկզբին մոտավորապես հավասար էր²:

* Կիլիկյան աղետից առաջ կայսրությունում անցկացված վերջին մարդահամարը կատարվել էր 1892 թ.:

** Ադանայի թեմի առաջնորդարանի 1905-1915 թթ. դիվանապետ Քերովրե Փափաղյանը միայն հայ առաքելականների թիվը նշում է մոտ 125.000 հոգի. տե՛ս Բիզանդի Նիկիայեան, Ատանայի հայոց պատմություն, Անթիլիաս, 1970, էջ 296:

¹ Տե՛ս Համբարձում Առաքելյան, Ձեյթուն..., էջ 48-49:

² Տե՛ս Վեր. Համբարձում Յ. Աջճեան, Ատանայի եղեռներ և Գոնիայի յուշեր, Նյու Յորք, 1950, էջ 14:

Կիլիկիայի հայ բնակչությունը հավատքի տեսակետից բաժանված էր կրոնադավանական երեք մեծ խմբի՝ իրենց ճյուղավորումներով: Կիլիկիա հայերը հիմնականում առաքելականներ էին, նկատելի թիվ էին կազմում նաև հայ կաթողիկոսները և ավետարանականները: Ամբողջ 150 տարի (1293–1441 թթ.) հայոց ընդհանրական կաթողիկոսի աթոռը գտնվում էր Կիլիկիայում, աթոռանիստ ունենալով Հոռմկլա բերդը, հետո՝ Դրազարկ վանքը, վերջապես՝ Ռուբինյանց փառազարդ մայրաքաղաքը՝ Սիսը: Երբ 1441-ին ընդհանրական կաթողիկոսությունը տեղափոխվեց էջմիածին, Կիլիկիո կաթողիկոսությունը, դարձյալ աթոռանիստ ունենալով Սիսը, չարունակեց իր գոյությունը՝ իբրև կաթողիկոսություն «Տանն Կիլիկիոյ»:

Մի կողմից Կիլիկիո աթոռի ներքին պառակտումները, մյուս կողմից թուրքական իշխանությունների հալածանքներն ու սահմանափակումները Սիսի կաթողիկոսությանը հետագա դարերում հասցրին քայքայման վիճակի: 19-րդ դարի վերջին այդ կաթողիկոսությունը բոլորովին ամայի էր, քարուքանդ էին ողջ Կիլիկիայի, մանավանդ Սև լեռան հոչակավոր վանքերը, որոնք ժամանակին լույսի ու մտքի մի-մի տաճար էին:

Եթե հունական և հայկական տիրապետությունների շրջանում Տարսոն, Սիս, Այաս, Միսիս, Անավարզա, Ալեքսանդրեթ հոչակավոր ու փառահեղ քաղաքներում ծաղկում էին կրթությունը, գիտությունները, արվեստը, գրականությունը, ապա թուրքերի տիրապետության պայմաններում և Կիլիկիո կաթողիկոսության դարավոր ճգնաժամի պատճառով անկման մեջ ընկավ կիլիկիահայոց կրթական գործը, վերացան գիտության ու արվեստի օջախները:

20-րդ դարասկզբին կիլիկիահայոց կրթության գործը ցավալի վիճակի մեջ էր: Թեև նախորդ տարիներին Կ. Պոլսի հայոց միացյալ ընկերության ջանքերով Կիլիկիայում, հատկապես Մարաշում, բացվել էին մի շարք դպրոցներ, սակայն դրանց գոյությունը երկար չէր տևել: Այնպես որ, եղած փոքր ու անբարեկարգ ազգային դպրոցները, չունենալով անհրաժեշտ նյութական միջոցներ, հազիվ քարչ էին տալիս իրենց գոյությունը: Գոնե

մխիթարական էր, որ կաթոլիկ ու բողոքական օտար առաքելութունները Կիլիկիայի տարբեր քաղաքներում (Տարսոն, Մարաշ, Այնթապ, Ադանա, Հաճըն) հաստատել էին դպրոցներ ու քոլեջներ՝ մեծ մասամբ կրոնական ուղղություն:

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Կիլիկիայի ջարդերի օրերին ամբողջ Անատոլիան բաղկացած էր 21 վիլայեթից (նահանգ, կուսակալություն): Յուրաքանչյուր վիլայեթ բաժանված էր մի քանի սանջակի կամ մութասերիֆության, որը ուսական վարչական բաժանմամբ համապատասխանում էր գավառին: Սանջակները բաժանված էին կազանների (գավառամաս), կազան՝ նահիանների (գյուղախումբ), նահիան՝ քարիանների (գյուղ):

Այդ բոլոր վարչական միավորներն ունեին իրենց ղեկավարները: Վիլայեթի գլուխ էր կանգնած ընդհանուր կառավարիչը՝ վալին (գեներալ-նահանգապետ), որին նշանակում էր կենտրոնական կառավարությունը և նստում էր վիլայեթի գլխավոր քաղաքում: Սանջակի գլուխը մութասերիֆն էր (գավառապետ), իսկ կազայի կառավարիչը գայմազամն էր: Նահիայի կառավարիչը մուդիրն էր (պրիստավը), իսկ քարիայի ղեկավարը՝ մուխթարը (տանուտեր): Մութասերիֆին, գայմազամին և մուդիրին նշանակում էին կենտրոնական նահանգական իշխանությունները, իսկ մուխթարին ընտրում էր գյուղի համայնքը:

Պատմական Կիլիկիայի տարածքի մեծ մասի վրա Ադանայի վիլայեթն էր, իսկ նրա մյուս, ավելի փոքր մասն ընդգրկված էր Հալեպի վիլայեթի մեջ:

1865 թ. Օսմանյան կայսրությունում կատարված վարչական նոր բաժանման արդյունքում Ադանայի վիլայեթի տարածությունը 15000 քառ. մղոն կազմեց: Նա բաժանվեց 4 սանջակի, որոնք պարունակում էին 19 կազա՝ 49 նահիայով: Ահա Ադանայի վիլայեթի այդ վարչական դրություն պատկերը, որը պահպանվել էր կիլիկյան աղետի օրերին.

Աղանայի սանջակ – Կազանները՝ Աղանա, Մերսին, Տարսոն (Տարսուս), Կարաիսալի:

Ջերել-Բերեքեթի սանջակ – Կազանները՝ Յարփուզ, Էրզին, Իսլահիե, Բուլանըլս, Նասսա, Պայաս (Փայաս):

Կոզանի (Գոզանի) սանջակ – Կազանները՝ Սիս, Ֆերե (Վահկա), Հաճըն, Կարս (Ղարս):

Իչիլի (Իչելի կամ Սելեկիա) սանջակ – Կազանները՝ Սիլիֆքե (Սելեկիա), Գյուլնար, Անամուր, Էրմենեկ, Մուլթ¹:

Աղանայի վիլայեթի զգալի մասը կազմող Հարթավայրով անցնում ու ոռոգում էին Տավրոսի լեռներից սկիզբ առնող մեծ ու փոքր գետեր. գլխավորները չորսն են՝ **Կալիկադոնոս** (Գեոք սու, Սիլիֆքե սու), որը արևմուտքից հոսում է դեպի արևելք, **Կյուդնոս** (Բերդան, Տարսուս չայ), **Սիհուն** (Սարուս) և **Ջիհուն** (Ջահան, Պիրամուս): Վերջինս Կիլիկիայի ամենամեծ գետն է, որը հոսում է երկրի արևելյան կողմով: Իր մեծությամբ՝ երկրորդը Սիհունն է: Առաջինը՝ Սելեկիայի, երկրորդը՝ Տարսոնի, երրորդը՝ Աղանայի և չորրորդը՝ Միսիսի մոտից անցնելով՝ թափվում են Միջերկրական ծով:

Աղանայի վիլայեթը 20-րդ դարի սկզբին ուներ կարևոր քաղաքներ ու ավաններ՝ Սիսը, Հաճընը, Միսիսը, Մերսինը, Հասան-

¹ Տե՛ս **Համարաձուռ Առաքելեան**, Զեյթուն ..., էջ 35: Նշենք, որ Կիլիկյան ջարդերից հետո 1913 թ. տեղի ունեցած Օսմանյան կայսրության վարչական նոր բաժանման հետևանքով Աղանայի վիլայեթն ունեցավ 5 սանջակ, որոնցից մեկն ինքնավար էր, այսինքն՝ մյուս սանջակների համեմատությամբ օժտված էր տեղական կառավարման ավելի մեծ իրավունքներով: Այս անգամ էլ սանջակներն, իրենց հերթին, բաժանված էին կազանների և նահիաների: Ըստ այդ վարչական բաժանման՝ Աղանայի վիլայեթը հետևյալ տեսքն էր ստացել. 1. **Աղանայի սանջակ**: Կազանները՝ Աղանա, Ջեյհան, Կարաիսալի, Յումուրթայը: 2. **Կոզանի (Սիս) սանջակ**: Կազանները՝ Կոզան (Սիս), Հաճըն, Ֆերե (Վահկա), Կարս (Կարս-Ջուլկադիրլիք): 3. **Ջերել-Բերեքեթի (Փայաս) սանջակ**: Կազանները՝ Ջերել-Բերեքեթ, Դեորթ-Յոլ (Ջորք-Մարզպան), Իսլահիե, Բախչե (Բուլանըլս), Նասսա: 4. **Մերսինի սանջակ**: Կազանները՝ Մերսին, Տարսոն (Տարսուս) (տե՛ս Kemal H. Karpat, Ottoman Population: 1830-1914. Demographic and Social Characteristics, London, 1985, p. 172): 5. **Իչելի ինքնավար սանջակ** (առանձնացվել է Աղանայի սանջակից): Կազանները՝ Իչել, Անամուր, Գյուլնար, Մուլթ (տե՛ս նույն տեղում, p. 184):

բեյլին, Օսմանիեն, Դեորթ-Յոլը, Համիդիեն և այլն: Դրանցից Մերսինը բավականին հարմար նավահանգիստ լինելով՝ նաև Ադանայի վիլայեթում օտարերկրյա հյուպատոսների նստավայրն էր: Ադանա քաղաքն այս նավահանգստի հետ կապված էր երկաթուղով, որը հնարավորություն էր տալիս, որպեսզի վիլայեթի կենտրոնը Մերսինից ծովով ուղիղ հարաբերության մեջ լինի կայսրության մայրաքաղաք Կ. Պոլսի հետ¹:

Ադանայի վիլայեթի բնակչության մեծ մասը կապված էր գյուղատնտեսության հետ: Վիլայեթի դաշտային մասի գյուղացիությունն զբաղվում էր հացաբույսերի, բամբակի, բրնձի, ծխախոտի, բազմատեսակ բանջարեղենի մշակությամբ: Մեծ տարածություններ էին զբաղեցնում խաղողի այգիները, նարնջի ու կիտրոնի պարտեզները: Լեռնային մասերում գյուղացիների հիմնական զբաղմունքն անասնապահությունն էր, անտառային բերքերի ու փայտի արտահանությունը՝ հիմնականում հարևան նահանգներ:

Գյուղացիական տնտեսություններին պատկանող հողերի կողքին արդեն ձգվում էին մասնավոր սեփականատերերի լայնատարած ագարակները (չիֆթլիկները): Եվրոպայից ստացվող երկրագործական կատարելագործված մեքենաներն արագորեն հեղաշրջում էին առաջացնում գյուղատնտեսության վարման եղանակների մեջ: Դրան գումարվում էին, Թուրքիայի մյուս չատ վայրերի համեմատությամբ, Ադանայի վիլայեթի հաղորդակցության լայն հնարավորությունները, նաև այն, որ դաշտային աշխատանքների ժամանակ չիֆթլիկներում, հարուստ գյուղացիների մոտ և գյուղատնտեսական բերքի վերամշակման ձեռնարկություններում սեզոնային աշխատանք կատարելու համար կայսրության տարբեր վիլայեթներից, հատկապես Արևմտյան Հայաստանից, գալիս էին տասնյակ հազարների հասնող աշխատողներ: Այդ ամենը օրըստօրե նպաստում էր տնտեսության առաջադիմությանը:

Դաշտային Կիլիկիան, այսինքն՝ Ադանայի վիլայեթի Զուլսուր

¹ Տե՛ս Համբարձում Առաքելեան, Զէյթուն..., էջ 14-15:

օվա կոչվող դաշտը չատ բարեբեր էր. այնտեղ արտադրվում էին բամբակ, շուշմա, ցորեն, գարի, բրինձ, նարինջ, կիտրոն, թուրինջ, ծխախոտ, չաքարեղեգ, խաղող և չատ ուրիշ գյուղատնտեսական մթերքներ:

Վիլայեթի հայերն զբաղվում էին ինչպես երկրագործությամբ, այնպես էլ արհեստներով ու վաճառականությամբ: Արհեստավորների 85%-ը հայ էր, մնացածը՝ հույներ և թուրքեր¹: Երկրի պտղաբերությունը, ծովային առևտրի ընձեռած առավելությունները, եվրոպական արտադրության գնալով ուժեղացող թափանցումը այն հիմնական պատճառներն էին, որոնցով առաջադիմության ջատագով և բնությունից ուշիմ հայը ձեռք էր բերում տնտեսական առաջնակարգ դիրքեր:

Ինչպես նկատեցինք վերը, եթե Ադանայի ամբողջ վիլայեթն իր 4 սանջակներով պատմական Կիլիկիայի տարածքի հիմնական մասը էր, ապա Հայեպի վիլայեթի միայն Հյուսիսարևմտյան խոշոր մասը ժամանակին պատկանել էր Ռուբինյան հայկական իշխանությանը: Այս վիլայեթի մի չարք կազաններ (Անտիոք, Ալեքսանդրեթ, Հալեպ) դուրս էին եղել Կիլիկիայի սահմաններից, չնայած ունեցել էին հոծ հայ բնակչություն, որը եկեղեցական-վարչական տեսակետից պատկանել էր Սիսի կաթողիկոսությանը:

Մինչև կիլիկյան կոտորածը՝ Հայեպի վիլայեթը (նահանգը) վարչականորեն բաժանված էր 3 սանջակի (գավառի) և 22 կազայի (գավառամասի), որոնք էին.

Հայեպի սանջակ - Կազանները՝ Հալեպ, Այնթապ, Քիլիս, Բեյլան, Ալեքսանդրեթ, Անտիոք, Հարեմ, Զիսը-Շուղուր, Իզլիր, Մաարրաթ-Նուուման, Բահր-Ջերբուլ, Մեմրիջ, Բակկա:

Ուրֆայի սանջակ - Կազանները՝ Ուրֆա, Ռումկալե (Հոռմ-կլա), Սուրուճ, Բիրեջիկ:

Մարաշի սանջակ - Կազանները՝ Մարաշ, Ալբիստան, Զեյթուն, Անդերին, Բազարջիկ:

¹ Տե՛ս Հրաչեայ Աճառեան, Տաճկահայոց հարցի պատմությունը (սկզբից մինչև 1915 թ.), Նոր Նախընթաց, 1915, էջ 57:

Այս 22 կազանները պարունակում էին 24 նահիա¹:

1911 թ. երկրում տեղի ունեցած վարչական փոփոխությունների արդյունքում փոփոխություն տեղի ունեցավ նաև Հալեպի նահանգում*:

Նշված բոլոր տարածքները համարյա ամբողջովին լեռնա-յին են, բացի Մարաշ քաղաքի մոտից սկսվող Բազարջիկի հարթավայրից, որը պտուղների, խաղողի, հացաբույսերի, բամբակի ու բրնձի արտադրությամբ մրցում էր Ադանայի վիլայեթի հետ:

Հալեպի վիլայեթի անտառները լի էին կաղնու և սոսու ծառերով, հաստաբուն ընկուզենիներով, որոնց հատումից ու մշակումից հետո պատրաստի նյութերն արտահանվում էին չրջակա գավառներ ու արտասահման՝ բերելով մեծ եկամուտներ:

Վիլայեթի հարմար լեռնաղաշտերը հնարավորություն էին տալիս զբաղվել խաչնարածությամբ և անասնապահությամբ:

Հալեպի վիլայեթը հայտնի էր նաև երկաթահանքերի մշակմամբ և երկաթգործությամբ, որոնք ամբողջովին հայերի ձեռքին էին: Երկաթի հանքաքարի հիմնական մասը տալիս էին Զեյթունի լեռները, ուր հանքաքարը թեև մշակվում էր տնայնագործական-նահապետական եղանակներով, բայց ստացված երկաթը նշանակալի էր իր ծավալով և հայտնի էր բարձր որակով:

Չունենալով հաղորդակցության քիչ թե չատ բարվոք վիճակ՝ Հալեպի վիլայեթի բնակչությունը չրջապատից մեծապես

¹ Տե՛ս Համբարձում Առաքելյան, Զեյթուն..., էջ 35-36:

* Այդ նոր վարչական բաժանմամբ՝ Հալեպի վիլայեթն ունեցավ չորս սանջակ (գավառ): Չորս սանջակներից մեկն ինքնավար էր և ուներ ինքնիշխանության որոշակի գրանցումներ: Վիլայեթի վարչական բաժանումն այսպիսի պատկեր ուներ. 1. **Հալեպի սանջակ:** Կազանները՝ Հալեպ, Իսկենդերուն (Ալեքսանդրեթ), Իզլիբ, Անթաքիա (Անտիոք), Բաբ, Բեյլան, Զիսր-Շուղուր, Հարեմ: 2. **Զերեյ-Սեմաանի սանջակ:** Կազանները՝ Զերեյ-Սեմաան, Մաարրաթ-Նուուման, Մուսրեջ (Մուսրիջ): 3. **Այնթապի սանջակ:** Կազանները՝ Այնթապ (Անթապ), Քիլիս, Ռումկալե (Հոռմկլա): 4. **Մարաշի ինքնավար սանջակ** (առանձնացվել էր Հալեպի սանջակից): Կազանները՝ Մարաշ, Ալբիստան, Զեյթուն, Գեոքսուն (Կոկիսոն), Բազարջիկ (տե՛ս Kemal H. Karpat, Ottoman Population: 1830-1914. Demographic and Social Characteristics, London, 1985, pp. 176, 186):

մեկուսացված էր, ուստի ստիպված զարգացրել էր ձեռքի բան-վածքները. բրդի ու բամբակի վերամշակման և դրանցից կտո-րեղեն պատրաստելու տնայնագործական ջուլհականոցները հազարներով էին հաշվվում: Պատրաստի արտադրանքը ոչ միայն սպառվում էր տեղում, այլև արտահանվում էր վիլայեթի սահմաններից դուրս, նաև՝ արտասահման:

Ձնայած այդ ամենին՝ վիլայեթի լեռնային մասերի բնակիչ-ները, մանավանդ ղեյթունցիները, չատ նեղվում էին սակավա-հողությունից, և դրա պատճառով, դաշտային աշխատանքների ժամանակ հազարներով իջնում էին հարևան Ադանայի բարեբեր դաշտը՝ օրավարձով աշխատելու:

Հալեպի նահանգի հայերը նույնպես ենթարկվեցին ջարդերի, թեև ոչ այնպիսի ծավալներով, ինչպես Ադանա քաղաքում և նահանգում:

Եթե Ադանա քաղաքում և նահանգում տեղի ունեցած կո-տորածների հիմնական դերակատարները թուրքերն էին, ապա Հալեպի նահանգում՝ հավասարապես թուրքերը, թուրքմենները և քրդերը:

Հալեպի վիլայեթի չորս սանջակներից երկուսը՝ Մարաշի և Հալեպի սանջակներն առանձնանում էին հայերի մեծաթվու-թյամբ: Չորս սանջակներից ամենախոշորում՝ Մարաշում, բնակ-չության մեծամասնությունը հայ էր: Այս սանջակին հարում էին Հալեպի սանջակի մեջ մտնող և Ալեքսանդրեթի ծոցի արևելյան կողմում տարածված մի քանի գավառակներ՝ դարձյալ բազմա-մարդ հայ բնակչությամբ:

Հայության մեծազանգված լինելու շարժառիթից ելնելով՝ հանգամանորեն կներկայացնենք հենց նշված երկու սանջակնե-րում տեղի ունեցած դեպքերը:

Կիլիկիայում՝ թե՛ Ադանայի և թե՛ Հալեպի վիլայեթներում, կային բոլոր նպաստավոր պայմանները, որպեսզի դրա բազ-մազգ բնակչությունն ապրեր մարդավայել կյանքով: Բայց ինչ-պես սուլթանական բռնակալության օրոք, այնպես էլ երիտ-թուրքական ռեժիմի ժամանակ այդ հնարավորությունն անհնա-րին էր իրականություն դարձնել:

ԿԻԼԻԿԻԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՂԵՏԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

1909 թ. ապրիլին Կիլիկիայի Հայությունն ապրեց ահասարսուռ ողբերգություն. նրա արյունով ներկվեց Հարազատ երկիրը:

Որո՞նք էին այն Հիմնական պատճառները, որ խայամներին, հատկապես թուրքերին, հերթական լայնածավալ ոճրագործություն մղեցին Կիլիկիայում:

Սկսենք նրանից, որ Հայերի և թուրքերի միջև փոխադարձ անվստահությունը, որ մինչև 1908 թ. Օսմանյան հեղափոխությունը հասնում էր ցեղային ատելություն, դեռևս հաղթահարված չէր: 1908 թ. հուլիսին Միդհատյան սահմանադրությունը վերականգնելուց հետո Կիլիկիայի ոչ միայն հեռավոր գավառների, այլև քաղաքների բնակչության հետամնաց զանգվածները մնացել էին դրանից անիրազեկված: Միայն ականջի ծայրով նրանք քիչ թե չատ լսել էին, որ սահմանադրություն ասելով ամենից առաջ պետք է հասկանալ ազատություն, բայց թե ի՞նչ ազատության մասին է խոսքը, ո՞ր կողմից է դա գալու և ո՞ւմ է հասցեագրված — որևէ գաղափար չունեին: Դրա փոխարեն, սակայն, տգետ զանգվածի միտքը խռնված էր այն խոսակցություններից, թե սահմանադրության Հայտնության մեջ խառն է ճարպիկ Հայերի մատը, և եթե դա այդպես է, ապա այդ սահմանադրություն կոչվածից միայն ու միայն վատ բան պետք է սպասել: Թուրքերն ու քրդերը հատկապես բորբոքված էին, որ սահմանադրությունը Կիլիկիայի Հայերին և մյուս քրիստոնյաներին օժտել է իրենց հետ հավասար իրավունքներով: Ինչպե՞ս թե՛ երեկվա գետնամած ու զողահար Հայը այսօր իրենց հավասար: Անկարելի է, անըմբռնելի ու վրդովեցուցիչ: Նրանց ուղեղներին հասու չէր, որ անհավատն ու արհամարհելին, ինչպիսին Հայն է, կարող է հավասար լինել իրենց: Մուսուլմանները չէին պատկերացնում, որ իրենք կարող են պատիժ ստանալ միայն այն չնչին բանի համար, որ թալանել կամ սպանել են երեկվա ստրուկ ռայային, պղծել նրա ընտանեկան սրբությունները: Նման արգելքը նրանք ընկալում էին որպես իրենց անձի այգանում, որպես ողբերգության նման մի բան:

Կոտորածների գլխավոր պատճառներից մեկը մահամեղականների կրոնամոլությունն էր: Օսմանյան կայսրության մեջ բազմազան էին ոչ միայն ազգերը, այլև կրոնները՝ իրենց այլազան ճյուղավորումներով: Հիմնական կրոններն էին իսլամը, քրիստոնեությունը և հուդայականությունը, որոնք գտնվում էին միմյանց հետ մշտական անհաշտության մեջ: Այս կրոնները դավանողներից ամեն մեկը զաղափար անգամ չունեին մյուս երկու կրոնների մասին, բայց դրանք դիտում էր թշնամու աչքով:

Սահմանադրության թշնամիները առիթը բաց չէին թողնում «ազատություն ստացած» քրիստոնյաների դեմ զրգոելու մտավոր խավարի մեջ խարխափող իսլամ զանգվածին, զանազան անհեթեթ առասպելներով հրահրելու նրա նախնական բնազդները՝ թե «վտանգված է մեր սուրբ կրոնը», «անխղճաբար բռնաբարված են արևափայլ սուլթանի աստվածատուր իրավունքները», և որ սահմանադրության պատճառով երկիրը կանգնելու է կործանման եզրին: Եվ որպես այդ բոլորի սկզբնապատճառ, մատնացույց էին արվում քրիստոնյաները և ամենից առաջ՝ «անհավատ» ու «անամոթ» հայերը:

Չարադետ դեր խաղաց կառավարող Իթթիհադ վե թերաքըր կուսակցության թիմու ազգայնամոլությունը (չովհնիզմ): Չնայած ժեռն թուրքերն իրենց գործունեությունն սկսել էին հենվելով օսմանցիության գաղափարների վրա, բայց իշխանությունը զրավելուց հետո բռնել էին ազգայնամոլության ուղին:

Թեև երիտթուրքերի կուսակցության մեջ ընդգրկված էին նաև ուրիշ, այդ թվում քրիստոնյա, ազգությունների ներկայացուցիչներ, բայց սրանք այստեղ էլ համարվում էին երկրորդական կարգի մարդիկ: Կուսակցության թուրք անդամները միմյանց դիմում էին գարդաշ (եղբայր) անվանումով, իսկ հայ անդամներին կոչում էին էֆենդի, ասենք՝ Մուստաֆա գարդաշ և Խաչատուր էֆենդի: Երբ հայազգի երիտթուրք գործիչներից մեկը Իթթիհադ կազմակերպության իրենց կոմիտեում բողոքել էր էֆենդի հորջորջման դեմ, թուրք ատենապետն ասել էր. «Ո՛չ, Հաբիբ էֆենդի՛, թուրքերը եղբայր են, իսկ դուք՝ էֆենդի», այսինքն՝ ուզել էր ասել, թե քրիստոնյա երիտթուրքերը թուրք

երիտթուրքերին հավասար չեն¹:

Հին կարգերի մոլեռանդ պաշտպանների դեմ Կիլիկիայի «նոր» իշխանությունները զսպիչ որևէ միջոց չէին ձեռնարկում: Միջնադարյան խավարամիտ հայացքներ դավանողները միանգամայն ազատ էին իրենց գործողություններում, իսկ Իթթիհադի տեղական կազմակերպությունները բացարձակապես չէին հետաքրքրվում, թե սահմանադրության բովանդակությունից որքանով են տեղյակ լայն զանգվածները, ուստի և մարդատյաց գաղափարները չեզոքացնելու համար որևէ հակաքարոզություն չէին ձեռնարկում: Նրանք վստահ էին, որ իրենց չրջապատում չկան այնպիսի ուժեր, որոնք հանդես գային իրենց դեմ: Իսկ այդ համոզվածության հիմնական պատճառներից մեկն այն էր, որ ինչպես ամբողջ երկրում, նույնպես և Կիլիկիայում երիտթուրքերը շարունակում էին չլացած մնալ, թե ինչպե՞ս եղավ, որ հեղափոխության անակնկալ հաղթանակով իրենց հաջողվեց զարմանալի հեշտությամբ հասնել իշխանության:

Թուրքերի ու քրդերի անուս ու տգետ զանգվածները Կիլիկիայի հակասահմանադրական ուժերի համար հանդիսացան այն պարարտ հողը, որի վրա փարթամորեն աճեցին ազգայնամոլության թունավոր պտուղները:

Դեռ 1908 թ. հոկտեմբերին «Մշակ» թերթի խմբագիրներից Համբարձում Առաքելյանը կանխագուշակում էր հին թուրքերի կողմից հնարավոր հեղաշրջման և երիտթուրքերի իշխանության տապալման հնարավորությունը, միաժամանակ տազնապ հայտնում, որ նման պարագայում թուրքահայությունն անխուսափելիորեն կհայտնվի նոր արհավիրքների առջև: Նա գրում էր.

«Եթե, դժբախտաբար, նոր ռեժիմը չկարողացավ հաստատել իր ցանկացած կարգը, եթե Թուրքիայում ռեակցիա առաջ եկավ և Աբդուլ Համիդի վայրագ ու հայաջինջ ռեժիմը նորից գլուխ բարձրացրեց, ի՞նչ կլինի թշվառ հայ ժողովրդի վիճակը...»²:

¹ Տե՛ս Վեր. Համբարձում Յ. Աչճեան, Ատանայի եղեռնը..., էջ 152-153:

² «Մշակ» (Թիֆլիս), № 228, 16 հոկտեմբերի 1908 թ.:

Հայնածավալ ոճրագործությունների մյուս գլխավոր պատճառն եղավ Կիլիկիայից հեռացած Հայ գաղթական գյուղացիները մի մասի վերադարձը:

Հայերի 1895–1896 թթ. զանգվածային կոտորածների ժամանակ և դրան հաջորդած տարիներին Հայաստանի, Թուրքիայի և այլ վայրերի, այդ թվում Հայկական Կիլիկիայի, հարյուրավոր գյուղեր դատարկվել էին և դարձել Թուրքերի, քրդերի ու չերքեզների սեփականություն: Եվ ահա՝ 10–12 տարի առաջ իրենց բնակավայրերից քշված կիլիկիահայերից չատերն այժմ, հեղափոխությունից հետո, իրավունք ստանալով, սկսել էին վերադառնալ և իրենց գյուղերում վերահաստատվելու թույլտվություն պահանջել: Իշխանություններն սկզբում ընդառաջ էին գնացել և մի քանի գյուղերից քրդերին տեղահանելով, դրանք հանձնել էին նախկին տերերին: Բայց այդ գործընթացը շատ չուտով կանգ էր առել:

Բանն այն էր, որ քրդերը և Թափառաչրջիկ մյուս ցեղերը, հաստատվելով Հայկական գյուղերում, դարձել էին նստակյաց կամ կիսանստակյաց, քիչ թե չատ ընտելացել էին երկրագործությունը, իսկ որոշ տեղերում նույնիսկ սկսել էին վար ու ցանք անել՝ Հայերի հողերն այլևս իրենցը համարելով: Ուրիշի սեփականությունը զավթած հատկապես քրդերի շրջանում ծայր առած դժգոհության ու զայրույթի ալիքն իր սուր ծայրով ուղղվեց Հայ ներգաղթողների և ընդհանրապես Հայերի դեմ: Բարձրացած ընդհանուր դժգոհության ալիքը իշխանություններին ստիպեց քրդերին տեղահանելուց ձեռք քաշել: Տեղի իշխանությունները Հայտարարեցին, թե իրենց ուժերից վեր է Հայերին իրենց բնակավայրերը վերադարձնելու հարցի լուծումը, իսկ Կ. Պոլսի երիտթուրքական կառավարությունը համաձայնություն տվեց ընդհանրապես օրակարգից հանելու խնդիրը:

Կիլիկիայի հետադիմական ուժերը կարողացան առավել արդյունավետ գործածել ներկայացած առիթը և այն ծառայեցնել իրենց մարդատյաց քարոզներին՝ իր եռման բարձրակետին հասցնելով նորաբնակ ցեղերի դժգոհությունը կառավարության և այրող ատելությունը Հայերի նկատմամբ:

Հավանական պատճառներից էր նաև այն, որ Թուրքիայի զանազան անկյուններում հայերը շարունակում էին պարծենկոտ գրգռումներ անել, թե իրենք են առաջինը պայքար սկսել սուլթան Աբդուլ Համիդի ինքնակալ ռեժիմի դեմ և առաջ բերել 1908 թ. օսմանյան հեղափոխությունը¹: Սահմանադրությունից ծնվել էր կրիկիահայոց հիմար խանդավառությունը: Նշանավոր բանաստեղծ և հազվագյուտ լրջմիտ քաղաքական գործիչ Վահան Թեքեյանն այսպես էր այն հայ քաղաքական գործիչներին ու մամուլի օրգաններին, որոնք «յիմարօրէն կը ծափահարէին» և այդ «ծափերուն աղմուկին մէջ կը խեղդէին ամէն լուրջ մտածում, անկարող դառնալով ո՛րեւէ բանի վրայ խորհելու անգամ»²: Ինչպես Կ. Պոլսում, Իզմիրում և այլուր, Ադանայի հայ բեմերում նույնպես գրվում էին պարզամիտ ու անմեղսունակ թատերգություններ, որոնց մոտիվները փոխառնված էին ազգային պատմության ավանդավիպային շրջանից: Ոմանք իրենց տների պատերը զարդարում էին հին-հին դարերի հայ ազգային հերոսների՝ ուռուցիկ ոտմանտիզմով զծած պատկերներով և այլն³: Հայ գործիչներից ոմանք չէին կշռում իրենց ասելիքն ու գրելիքը: Այս կամ այն հայ քաղաքական խմբակցության ցուցամուկական ընթացքը, ամբարտավան հայտարարությունները և չարչիական «ռեկլամճիութիւնը» արտաքուստ անհաճո տպավորություն էին ձգում հայերի նեղմիտ դրացիների վրա: «Թերեւս այդ էր պատճառը, - կարդում ենք խնդիրն արծարծող մի աշխատության մեջ, - որ խոհուն [հայ] առաջնորդներն իսկ ինկած էին միամիտ ու խանդավառ ցուցամոլութեանց մէջ», առանց նկատի առնելու հետադեմ ու մոլեռանդ շրջապատը, որն «աւելի վերապահ ու զգոյշ էր իր արտայայտութեանց մէջ հանդէպ նոր սահմանադրութեան: Մեր առաջնորդները փոխանակ խոհականութեամբ ու շրջահայեաց կերպով պատրաստելու միամիտ ու անգիտակից հայ ժողովուրդը, իրենք ալ քուեցան հոսանքէն,

¹ Տե՛ս «Կոհակ» (Կ. Պոլիս), № 1, 30 մայիսի 1909 թ.:

² «Շիրակ» (Կ. Պոլիս), № 14-15, 16 մայիսի 1909 թ., էջ 298:

³ Տե՛ս նույն տեղում, № 16, 25 մայիսի 1909 թ., էջ 335:

իրենք ալ խելագարած՝ առաջ նետուեցան պարապ ու սնոտի ցոյցերու եւ կեցցէներու անձնատուր»¹: Բնականաբար, Թուրքիայի զանազան անկյուններում, այդ թվում Կիլիկիայում, թուրք և քուրդ վերնախավը և ընդհանրապես մուսուլման ամբողջ հայերի նկատմամբ լցվել էին ատելությամբ ու վրեժխնդրությամբ: Եվ այժմ, երբ հարմար առիթ էր ներկայանում, նրանք իրենց վրեժը լուծում էին²:

Վերջապես, Կիլիկիայի եղբրական դեպքերի խորացմանը և աղետի ծավալմանը մեծապես նպաստեց 1909 թ. մարտի 31-ին սկսված հետադիմական շարժումը Կ. Պոլսում:

Այս ընդհանուր պատճառներից բացի, Կիլիկիայում ծագել էին նաև ուրիշ՝ տեղական պատճառներ:

Այդ պատճառների թվում չարաղետ դեր խաղաց Ադանա քաղաքում հրատարակվող, իրեն չափավոր համարող «Իթիդալ» («Չափավորություն»: – Հ. Ս.) թերթը, որն արհեստ էր դարձրել քրիստոնյաների դեմ սադրանքներ տարածելը, հատկապես հայերի դեմ մահմեդական ամբոխին գրգռելը:

Չարաչահելով մամուլի ազատության մասին հայտարարությունները՝ թերթն իր էջերից անընդհատ ժայթքում էր հայության դեմ ուղղված հորդառատ մաղձ, բարեպաշտ մուսուլմանին և տգետ ամբոխին համոզում էր, թե հայերն ուզում են կործանել թուրքերի պետությունը և իրենց իշխանությունը հաստատել մուսուլմանների վրա:

Թերթի սանձարձակ հակահայ քարոզչությունը հնարավոր էր, որովհետև երկիրը թեև հայտարարվել էր սահմանադրական, բայց ըստ էության մնացել էր նախկինը՝ իր կարգ ու սարքով, մարդկային փոխհարաբերություններով, իշխանական բռնություններով, ժողովրդական զանգվածների տգիտությամբ ու թշվառությամբ: Թուրքիան միայն անունով էր դեմոկրատական, այն «սահմանադրական էր» միայն Կ. Պոլսում, իսկ կառավար-

¹ Տե՛ս Լէօ, Թիւրքահայ յեղափոխութեան զաղափարաբանութիւնը, հտ. Բ, Փարիզ, 1935, էջ 60:

² Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 4, 1988, էջ 14:

չական ձևով և հասկացություններով առաջվա պես բռնակալական էր գավառներում, այդ թվում՝ Կիլիկիայում:

Երկրորդ տեղական պատճառը պետք է տեսնել **Կիլիկիայի վարչախմբերի գործունեության մեջ**: Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ թուրք ղեկավարները Ադանայից մինչև Անտիոք տեղյակ էին, որ քրիստոնյաները կոտորածի են ենթարկվելու: Նրանք ոչ միայն որևէ արգելք չհարուցեցին արյունարբու խուժանի առջև, այլև ամեն կերպ խրախուսեցին ու առանձին ղեպքերում նույնիսկ նրան առաջնորդեցին անգն ու անպաշտպան հայերի դեմ: Աննշան բացառություններով՝ Կիլիկիայի բոլոր պետական պաշտոնյաները, մեծ թե փոքր, այդ սև օրերին ամեն կերպ քաջալերել են սպանություններն ու կողոպուտը:

Կիլիկիայում նույնպես, ինչպես կայսրության մեջ ամենուր, նախկին ռեժիմի ներկայացուցիչները, իրենց պաշտոնները պահելու համար, մտել էին իթթիհադ կուսակցության մեջ, հայտարարելով, թե սահմանադրության ջերմ պաշտպաններ են: Իրականում, նրանք մնացել էին որպես միապետության մոլի կողմնակիցներ:

Քաղաքական իրավիճակի փոփոխություն էին սպասում նաև իրենց աթոռներից զրկված մեծ ու փոքր նախկին պաշտոնյաները: Մի կողմ քաշված՝ նրանք ականատես էին երկրի ներքին կյանքի ելևէջներին և ամեն վայրկյան պատրաստ էին, պահը ներկայանալու ղեպքում, անցնել Կարմիր սուլթանի կողմը, ոտնատակ տալ սահմանադրությունը և փորձել տեղ դառնալ որևէ պաշտոնի՝ անգամ կյանքի գնով: Այդ նպատակը հետապնդելով, նախկինները քարոզչական խուլ աշխատանք տանելով, վրեժի թույն էին սրսկում ամբոխի երակների մեջ և նրան տրամադրում սահմանադրականների ու, առաջին հերթին, սահմանադրությունը ջերմորեն պաշտպանած հայերի դեմ: Եվ երբ մարտի 29-ին միապետականները Կ. Պոլսում բացահայտորեն հանդես եկան սահմանադրության դեմ և 1908 թ. հուլիսի 11-ից ի վեր առաջին քարը նետեցին իթթիհադի վրա, այնժամ չարժվեցին նաև Կիլիկիայի վարչախմբերը՝ ստանալով պաշտոնազուրկ նախնիների լիաբուռն քաջալերանքը: Եկել էր հին հաշիվները մաքրելու ժամանակը և պետք էր օգտվել թանկագին բուպեից:

Վերջապես, Կիլիկիայի աղետի տեղական լուրջ պատճառնե-

րից մյուսն առնչվում էր հայերի տնտեսական վիճակին:

1895-1896 թթ. ջարդերի ընթացքում կիլիկիահայերը նույնպես կրել էին մարդկային ու նյութական ոչ քիչ կորուստներ: Բայց հետագա 10-12 տարիների ընթացքում կիլիկիան համեմատաբար խաղաղ վայր էր եղել հայերի համար, քան բուն Հայաստանի գավառները: Գերագույն տքնությունը նրանք կարողացել էին վերականգնել իրենց տնտեսությունը, չարունակել էին առաջադիմել առևտրի և արհեստների ասպարեզներում, տիրացել էին բավական լավ դիրքերի, տեղ-տեղ նույնիսկ հասել թվական առավելություն: Այդ ամենին նպաստել էր այն հանգամանքը, որ ավերակ ու սովի մատնված Հայաստանից արտագաղթած հազարավոր հայեր կիլիկիա էին եկել ապրուստի միջոցներ հայթայթելու և հաստատվել էին այնտեղ: Ինչպես թուրքերի, նույնպես և հայերի ազարակները դաշտային աշխատանքների ժամանակ դեպի իրենց էին գրավում տասնյակ հազարավոր բանվորների, որոնց բացարձակ մեծամասնությունը հայեր էին: Դրսից եկած բանվորական մեծաթիվ ձեռքերի շնորհիվ Ադանայի բարերեր դաշտն սկսել էր ստանալ իր նախկին նշանակությունը:

Արդար վաստակով կարճ ժամանակում հայերի ձեռք բերած տնտեսական աճն առաջ էր բերել մահմեդականների դժգոհությունը: Գյավուրի գեղեցիկ հարսը, գեղեցիկ ձին, գեղեցիկ զգեստը գրգռում էին թուրքերի ջղերը: Սրանց անցնելու ժամանակ գյավուրը պարտավոր էր ոտքի կանգնել: Թուրքը հալածում էր նրան, բայց հայը բռնակալության ծանր շղթաների տակ անգամ չարունակում էր զարգանալ ու տարածվել: Թուրքերը և քրդերը չէին կարողանում հանդուրժել, որ իրենց ենթակա մի ազգ, քրիստոնյա դրացին, բարգավաճ է, ունի լավ ընտանիք, հանգստավետ տներ, չեն այգիներ ու ազարակներ, լիառատ խանութներ, իսկ իրենք չարունակում են մնալ միջնադարյան խավարում: Հայերի հետ մրցելու անկարողությունը մի կողմից նրանց մոտ առաջ էր բերում թերարժեքության անհաղթահարելի բարդույթ, մյուս կողմից՝ վրեժի խոր զգացումներ: Թուրքերի ու քրդերի խեթ նայվածքը, միտին ու լուռ զգացումները միշտ արթուն էին և սպասում էին հայի ունեցվածքին տեղ դառնալու երանելի օրվան:

Հայության վերելքն անհանգստություն և տազնապ էր առաջ բերել նաև թուրք կառավարության և Կիլիկիայի վարչախմբի մոտ: Նրանք եկել էին այն եզրակացություն, որ Հայերի առաջընթացը կանգնեցնելու համար մի միջոց կա միայն՝ նրանց ոչնչացնել՝ ջարդն սկսելով Ադանայից, ուր Հայերի դիրքը, թե՛ իբրև վաճառական, թե՛ իբրև գործարանատեր ու հողատեր, աչքի ընկնող երևույթ էր:

Ոճիրը կանխամտածված էր. կոտորածների կազմակերպիչները նախապես գործողությունների մանրամասն ծրագիր էին մշակել: Նրանց գերնպատակը Կիլիկիան լիովին Հայաթափելն էր, Հայերի բոլոր բնակավայրերը, ունեցվածքն ու հողերը սեփականացնելը: Որպեսզի կոտորածից փրկված Հայերը հետագայում իրենց բնակության վայրերը չկարողանային վերադառնալ, պետք էր նրանց տները հնարավորինս չուտ հրդեհի մատնել:

Ինչպես ընթերցողը կտեսնի, Կիլիկիայի հարյուրավոր ոչ միայն խառը բնակչություն ունեցող Հայաբնակ գյուղերի, այլև զուտ Հայկական գյուղերի նախկին անուններից համարյա բան չէր մնացել: Խնդիր էր դրված ջնջել դեռևս գործածության մեջ գտնվող մի քանի բնակավայրերի Հայկական անվանումները ևս, ինչպես նաև լճերի, գետերի, սարերի բոլոր Հայկական տեղանունները: Այդ միջոցով Կիլիկիան, որ մի ժամանակ Հայկական էր, պետք է զուտ թուրքական դառնար*:

Դրված նպատակին հասնելու համար նախատեսված էր Հայերին ոչնչացնել ընտանիքներով, որպեսզի գերդաստանից որևէ մեկը չազատվեր ու Հայրենի օջախ վերադառնալու փորձ չաներ: Յուցում էր տրված ջարդն սկսելուն պես առաջին հերթին անխնա կոտորել տղամարդկանց, գլխավորապես երիտասարդներին, որոնք կարող էին գլխացավանքի պատճառ դառնալ, ինչպես նաև անվանի ու հարուստ մարդկանց, որոնց ազդեցիկ խոսքով ու նյութական միջոցներով հնարավոր էր, որ դիմադրության օջախներ ստեղծվեին: Պետք էր անհնարին դարձնել Հայերի միմյանց օգնության գնալը, ուստի փակվելու էին գյու-

* Նշենք, որ Կիլիկիայի դաշտային մասի Հայությունը «լեզուն կտրելու» սպառնալիքի տակ դեռևս ուշ միջնադարում ստիպված է եղել խոսել միայն թուրքերեն և 3-4 սերունդ հետո մոռացել մայրենին:

ղամիջյան ճանապարհները և լիովին դադարեցվելու էր երթևեկությունը: Ծովափնյա բնակավայրերում արգելքներ չէին ստեղծվելու Եգիպտոս և ավելի հեռու փախչողների առջև:

Տղամարդկանց կոտորելուց հետո հայկական բնակավայրերում կմնային կանայք, ծերերն ու երեխաները, որոնց հաշվահարդարը մեկ-երկու օրվա խնդիր կարող էր լինել: Ըստ որում՝ կանայք և, մանավանդ, գեղեցիկ աղջիկները «արդարացի» բաժանվելու էին արյունալի գործողություններն իրականացնողների միջև: Նույն կարգով սրանք ստանալու էին թալանված արժեքավոր իրերը՝ յուրաքանչյուրն իր դրսևորած եռանդի ու դաժանությունից չափի համեմատ: Հայերի տներում մնացած ոչ արժեքավոր իրերը, տների հետ, պետք է հանձնվեին կրակի բոցերին՝ այնտեղ ապրած հայերի հետքն անգամ կորցնելու համար:

«Բիւզանդիոն» (Կ. Պոլիս) Թերթի № 3719-ում (17 (30) դեկտեմբերի 1908 թ.), «Ատանայի քաղաքային վիճակը» վերնագրով և «Թղթակից» ստորագրությամբ տպագրված՝ Ատանայից ստացված հոդվածում կարդում ենք. «Բռնապետութեան օրով մեր վիլայէթը աւելի խաղաղ վիճակ մը ունէր քան թէ հիմա: Եւ կարգ մը իրողութիւններ տակաւ մեզի սա համոզումը կազմել կու տան, թէ Սահմանադրութեան կատակերգութիւնը հետզհետէ ողբերգութեան արիւնոտ տեսարաններ ցուցադրելու պատրաստ(ու)ած է»: Հոդվածագիրը հայտնում է, որ «Ճէպէլի (Ջերբե-Բերեքեթ: - Ն. Ս.) գիւղերէն չփոթութեանց եւ կոտորածի վախեր» ծագել են, ապա նկարագրում Ադանայում և Միսիսում հայ-թուրք կենցաղային վեճերի հիման վրա առաջացած լարվածությունը և իշխանավորների կողմնակցությունը ի նպաստ թուրքերի: Երբ Ադանայի թեմի առաջնորդ Մուշեղ եպիսկ. Սերոբյանը բողոքում է կուսակալին, սա վրդովված չպրտում է սրբազանի երեսին. «Խ՞նչ է, կարծում եք՝ մեռե՞լ ենք»:

Եվ այսպես, արյունի ու հրդեհի մրրիկ պիտի պայթեր Կիլիկյան աշխարհի վրա՝ մեռցնելով ամեն հայի, փրկելով ամեն երգիկ, մարելով ամեն օջախ:

ԶԱՐԴԻ ԱՌԻԹՆԵՐ, ԴԻՎԱՅԻՆ ՍԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

Թուրքերի կրոնական մոլեռանդությունը բորբոքելու և հայերի կոտորածի առիթ ստեղծելու նպատակով, Ջարդի կազմակերպիչների ցուցումներով՝ Ադանայի Ուլու Ջամիի (Մեծ մզկիթ) դռանը գիշերով աղտեղություն են քսում: Առավոտյան դա մեծ հուզում առաջ բերեց հավատացյալների շրջանում: Մզկիթ եկած թուրքերը, անեծքներ տեղալով բանից անտեղյակ հայերի հասցեին, երզվում էին անպատասխան չթողնել և անպայման վրեժ լուծել:

Այդ առթիվ Կիլիկիայի կաթողիկոս Սահակ Բ Խապայանը Ադանայի հայոց թեմի առաջնորդ Մուշեղ եպիսկոպոսին ուղարկած գրության մեջ ցավով և տազնապով նշում էր, որ սաղրիչներն արյուն խմելու իրենց զազանությունը հագուրդ տալու համար իրենց իսկ ձեռքով պղծում են սեփական սրբությունները, ասելով, թե դա հայն է արել: Նրանք դարերով այս մեթոդին հետևած են¹ և այժմ էլ շարունակում են հետևել:

1909 թ. մարտի կեսերին մի խումբ ելուզակներ Ադանայի իրենց թաղերում գոռում-գոչյուններով ցեղակիցներին փողոց հանեցին այն պատճառաբանությամբ, թե «Քրիստոնյաները ծրագրել են այս գիշեր պաշարել ու ոչնչացնել մեր զորամասը: Արթո՛ւն և պատրա՛ստ կացեք»: Թուրք բնակիչները, սոսկալի իրարանցման մեջ, ամբողջ գիշերն անցկացրին դրսում: «Մինչդեռ ասդին,- գրել է ադանահայերից մեկը,- [մեր] թաղերուն մէջ անցուդարձէն անտեղեակ, կը քնանայինք մեր անկողիններուն մէջ»²:

Քաղաքում չինձու լուրեր էին տարածվել, թե Ադանայում և Մերսինում հայերը ռազմաշունչ երգեր են երգում: Սաղրիչ լուրերի թվում էր և այն, թե մի հայ եպիսկոպոս, պատվելով Կիլիկիայի դաշտում, ժողովրդին խրատ է կարդում քիչ ուտել,

¹ «Կիլիկեան կսկիծներ - Վաւերագրեր Կիլիկիոյ կաթողիկոսական դիւանէն», Բեյրութ, 1927, էջ 73-74:

² Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 12:

քիչ ծխել, վաճառել ամեն ինչ, նույնիսկ հագի զգեստը, և զենք զենել, ավելին, որ այդ նույն հոգևորականը լուսանկարվել է՝ գլխին արքայական թագ դրած:

Օրերից մի օր էլ լուր տարածվեց, թե «Հաճընի հայերը ապստամբել են և չարժվում են Աղանայի վրա»: Թուրքերը դարձյալ տագնապի մատնվեցին:

Այս և մյուս բոլոր սաղրանքների ժամանակ նահանգի կառավարչությունը որևէ միջոց չէր ձեռնարկում դրանց հեղինակներին բացահայտելու և պատժելու համար:

Երբ իշխանությունները համոզվեցին, որ անվերջ հերյուրանքներով ու ստերով դժվար է հայերի դեմ զանգվածաբար հանել հավատակիցներին, այս ու այն տեղ անհատ հայերի սպանություններ կազմակերպեցին:

Քաղաքում ստեղծված թուրքական մի գաղտնի կազմակերպություն պատկանող խմբերից մեկի անդամները, մարտի 15-ից սկսած գիշերները ցրվում են հայկական թաղերում, հանդիպած հայերին ծեծում ու խոչտանգում, հափշտակում նրանց մոտ եղած դրամը և այն ամենն, ինչ ունենին իրենց մոտ: Երկու-երեք օր հետո այդ խումբը հայերին համարձակորեն կողոպտել սկսեց նաև ցերեկները¹:

Այդ կազմակերպության խմբերից մի ուրիշը, որի պարագլուխն էր Կարա Ալի անունով մեկը, դարանակալելով քաղաքի եզերքին, հարձակվել էր դաշտից եկող հայ մշակների վրա, ծեծել ու թալանել: Երկու օր հետո նույն խումբը հարձակվել էր քաղաքից դուրս գտնվող և լիբանանցի Շաքեր Բուլթրոսին պատկանող բամբակազտիչ գործարանի հայ աշխատողների վրա և դարձյալ կողոպտել²:

Տագնապալի լուրերը էին գալիս նաև նահանգի ուրիշ վայրերից:

Մարտի 16-ին Միսիսից կառքով Աղանա եկող երեք հայեր քաղաքից 8-10 կմ հեռավորություն վրա ենթարկվում են հար-

¹ Տե՛ս Մուշեղ Խախկուպտ, Ատանայի ջարդը և պատասխանատուները, Բոստոն, 1910, էջ 46:

² Տե՛ս նույն տեղում:

ձակման: Ելուզականները կառքից իջեցնում են նրանց, ասելով, որ «գլխավորներն իրավունք չունեն կառք նստելու» և որ «այս անամոթները» իրենց տեսնելով կառքը չեն կանգնեցրել, չեն իջել և գլխիկոր չեն բարևել: «Բիւզանդիոնը» գրում էր, թե «ասիկա կը յիջեցնէր Շէրիաթի այն հին բարի ժամանակները, երբ թուրք մը ձամբան կեավուրի մը պատահէր, իր շալակի բեռն անոր քամակը կը դնէր կամ ոտքերը նոր կօշիկ մը տեսած ատենը, ասիկա կեավուրի մը չի պատշաճիր ըսելով, կ'առնէր ու փոխարէնը կու տար իր հին կօշիկը: Կառքը կանգնեցուցած թուրքերը Շէրիաթ ըսելով այս հին բարի ժամանակներուն կ'ակնարկէին»¹: Ճանապարհորդներին ծեծելով ու կիսամեռ վիճակի հասցնելով, ոճրագործները հեռանում են:

Մարտի 17-ին Օսմանիեից Հաճըն գնացող երեք հայ ջորեպաններ հռչոտվեցին Սիսի մոտերքում: Ոճրագործները հայտարարեցին, թե իրենք այդ հայերից վրեժ են լուծել այն բանի համար, որ նրանց ազգը պաշտպան է կանգնած սահմանադրությանը, որը գալիս է ոտնատակ տալու Շերիաթը: Նույն ժամանակ Կարս-Բազարի մոտերքում անհետացան Գրիգոր Տատրյան և Եփրեմ Պուրճազյան անուններով երկու հայ, որոնց մարմինները գտնվեցին միայն մի ամիս հետո, մի ամայի տեղում:

Հաճընից Կեսարիա տանող ճանապարհի վրա, Կազբել կոչվող տեղը ոճրագործները մարտի 18-ին հարձակվում են 10 հայ որբուհիների վրա, որոնք ամերիկացի միսիոներների ուղեկցությամբ Հաճընից Կեսարիայի ամերիկյան որբանոց էին տեղափոխվում: Միսիոներների աչքի առաջ նրանք բռնաբարում են բոլոր աղջիկներին և հեռանում:

Սիսից Ադանա տանող ճանապարհին մի խումբ իսլամ ավազակներ մարտի 19-ին հարձակվում են գործում հայ երթևեկների վրա, որոնք տարբեր վերքեր ստանալով, հազիվ կարողանում են իրենց նետել Ադանա: Հաջորդ օրը Տարսոնի ամերիկյան քոլեջի ուսանողներից անտիոքցի 18-ամյա Առաքել Բերբերյանը Համիդիեի մոտերքում հանդիպում է մի խումբ թուրքերի, որոնք

¹ «Բիւզանդիոն» (Կ. Պոլիս), № 3825, 29 ապրիլի (12 մայիսի) 1909 թ.:

սկզբում նրան դաշունահարում են, ապա ատրճանակի հինգ կրակոցով սպանում¹: Մարտի վերջերին ոճրագործները ազատ, համարձակ իրենց գործը տեսնում էին արդեն Ադանա քաղաքի կենտրոնական թաղերում: Խժդժությունները գնալով վտանգավոր ծավալներ էին ընդունում²:

Հակառակ բազմաթիվ բողոքներին, կառավարությունը որևէ հանցագործի ձերբակալելու փորձ անգամ չարեց:

Ջարդն սկսելուց առաջ թուրք ու քուրդ ոճրագործներն արդեն լուծել էին զինվելու խնդիրը:

Իշխանությունների անմիջական հրահանգներով պետական պահեստներից դուրս էին բերվել մեծաքանակ զինատեսակներ, հիմնականում ժամանակի տարրեր տիպի հրացաններ ու ատրճանակներ ու հանձնվել հրոսակներին: Վերջիններս զինված էին նաև տանը եղած ավանդական զենքերով՝ սրերով ու դաշույններով: Խուժանն իր զինանոցը նախապես համալրել էր նաև հայերին և մյուս քրիստոնյաներին ոչնչացնելու դիվային մի քանի տեսակի ինքնաչեն գործիքներով: Ադանայի ոճրագործների չար մտքի արտադրանքն էր, օրինակ, սուր ու կեռ ծայրով երկաթե ձողը՝ քրիստոնյաների գլուխներին հարվածելու և ուղեղները դուրս թափելու համար:

1909 թ. մարտի երրորդ տասնօրյակում ամեն ինչ պատրաստ էր. կա՛ր ջարդերի մանրամասն մշակված ծրագիր, կա՛ր արյունալի գործը գլխավորելու կառավարչություն վճռականությունը, և կա՛ր կազմ ու պատրաստ ամբոխը, որը միայն հրամանի էր սպասում: Մնում էր մի առիթ՝ սանձազերծելու ոճիրը:

Եվ այդ չարագուշակ առիթը ներկայացավ:

Ադանա քաղաքի հայկական թաղամասերից մեկում՝ Շաաբանին (որը նաև կոչվում էր Թոսբաղա Գալեսի) աղքատ թաղամասում էր բնակվում Բալու գյուղաքաղաքից եկած և այդտեղ հաստատված Կարապետի ընտանիքը: Նրա նոր ամուսնացած

¹ Տե՛ս Գրիգոր Գուտուկեան, Հայ լեռը..., էջ 34:

² Տե՛ս «Արևելեան մամուլ» (Իզմիր), № 17, 21 ապրիլի 1909 թ., էջ 492-495:

20-ամյա* որդին՝ ՀՅԴ անդամ Հովհաննեսը, մարտի 21-ի երեկոյան աշխատանքից տուն վերադառնալիս, ճանապարհին հանդիպում է մի թուրք ոճրախմբի՝ հայտնի հայատյաց ավազակ Իսֆենդիարի գլխավորությամբ: Կանգնեցնելով երիտասարդին և չրջապատելով նրան՝ թուրքերը սպառնազին պահանջում են այդտեղ իսկ բավարարություն տալ իրենց անասնական կրքերին, որից հետո նույն նպատակով ժամանակավորապես իրենց հանձնել կնոջը: Պատվասեր և ըմբոստ երիտասարդը կտրականապես մերժում է ստոր առաջարկները, որին հետևում են նրա ծեծն ու ջարդը: Ուշակորույս երիտասարդին թողնելով ճանապարհին ընկած, ոճրագործները հեռանում են:

Հետևյալ օրերին Հովհաննեսը բողոքով դիմում է ոստիկանություն, դատախազություն և նույնիսկ կուսակալին՝ պահանջելով պատժել Իսֆենդիարին և նրա խմբի անդամներին, բայց նրան լսել անգամ չեն ուզում և ծաղրանքով դուրս են վռնելու ամեն տեղից¹:

Ավազակ Իսֆենդիարը և նրա հանցակիցները տեղեկանալով, որ Հովհաննեսը բողոքել է իշխանություններին ու ոչ մի պաշտոնյայից աջակցություն չի ստացել, ավելի գոտեպնդված, որոշում են սպանել նրան²:

Իմանալով ոճրագործի մտադրություն մասին՝ Հովհաննեսը այլ ելք չի տեսնում, քան դիմել իր կյանքն իր ձեռքով պաշտպանելու միջոցին: Այդ նպատակով նա շուկայից գնում է հինգհարվածանի մի փոքրիկ ատրճանակ և պահում իր մոտ:

Մեկ չաբաթ հետո, մարտի 27-ի երեկոյան, Իսֆենդիարն իր երկու արբանյակների հետ թաքնվում և սպասում է ճանապարհի այն հատվածում, որտեղով աշխատանքից տուն պիտի վերադառնար հայ երիտասարդը: Երբ Հովհաննեսը մոտենում է, ոճրագործները մերկացրած դաշույններով և ատրճանակները հանած՝ դուրս են գալիս թաքստոցից ու հարձակվում նրա վրա: Հայ երիտասարդի աղաչանք-պաղատանքները չեն օգնում: Տես-

* Որոշ աղբյուրներում՝ 17-18-ամյա:

¹ Տե՛ս «Դիօշակ» (Ժնև), № 5, մայիս, 1909, էջ 54:

² Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3815, 17 (30) ապրիլի 1909 թ.:

նելով, որ կյանքի վերջին ռոպեններն են, Հովհաննեսը, տեղից պոկվելով, հանում է ատրճանակը և սկսում կրակել իրեն տանջողների վրա: Առաջինն ավազակապետ Իսֆենդիարն է անչնչացած փովում գետնին, իսկ նրա ենթականերից մեկը ծանր, մյուսը թեթև վերքեր են ստանում: Ինքը՝ Հովհաննեսը, փախչելով ազատվում է¹:

Դեպքի հաջորդ օրն իսկ, մարտի 28-ի առավոտյան, մեջտեղ ելան հայերին ջարդելու համար առիթ փնտրող թուրքերը: Վերցնելով Իսֆենդիարի դիակը՝ նրանք սկսեցին պատեցնել թուրքական թաղերով մեկ, որից հետո գերեզմանոցում կատարվեց մարդաչատ թաղում: Եղան հուզիչ, գրգռիչ դամբանականներ, որից հետո հուղարկավորները դիմեցին Շաաբանիե թաղը, պաշարեցին Կարապետի տունը և նրանից պահանջեցին հանձնել որդուն: Պարզ էր, որ այդ դեպքում երիտասարդին անմիջապես բզկտելու էր զազանացած ամբոխը: Երբ ծնողներն ու կինը հայտնեցին, որ չգիտեն, թե ուր է Հովհաննեսը, թուրքերի մի խումբ հարձակվեց և ոտքի տակ տվեց նրանց, ապա խուժեց տուն և ամբողջովին ավերակեց²:

Այդ լարված պահին, մարտի 28-ին, թուրքերին ավելի գրգռելու համար, սաղրիչները Սաաթխանեի հրապարակի մոտերքում սպանում են Լուծֆիկ անունով մի կեսսարացի հայի, որի թլպատված լինելու մասին նախապես տեղեկություն էին ունեցել: Մարդասպաններն անմիջապես սկսում են քաղաքով մեկ տարածել, թե «գլավուրներն էլի մի նոր իսլամի են սպանել և որոշել են մեզ ամենքիս ջարդել»: Բոլոր թուրքական թաղերը զայրույթից սկսում են եռալ: Քինոտ սրտերը վրեժ էին ուզում: Նրանցից մի քանի հարյուր հոգի հավաքվում են կառավարչատան մոտ և պահանջում «իսլամի արյունը լվանալ գլավուրների արյունով»: Սպանվածին ճանաչող մի քանի թուրք կասկած են հայտնում, թե նա կարող է հայ լինել: Կառավարչությունում ստիպված որոշում են դիակը ենթարկել բժշկական քննություն և

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3809, 9 (22) ապրիլի 1909 թ., նույն տեղում, № 3815, 17 (30) ապրիլի, 1909 թ.:

² Տե՛ս Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 19-20:

կանչում են Քերովբե Զեզվեջյան անունով բժշկին, որը դիա-
զնոսությունից հետո համարձակություն է ունենում հայտարա-
րելու, թե սպանվածը հայ է՝ ատաղձագործ Լուծֆիկը, որին
ինքը մի քանի օր առաջ ենթարկել է վիրաբուժական գործողու-
թյան, միաժամանակ ցույց է տալիս հանգուցյալի թևի վրայի
խաչանշանը¹:

Քայց բժշկի հավաստի վկայությունը բավական չի լինում
հանդարտեցնելու կրքերը: Վրեժխնդիր լինելով՝ թուրքերն
սկսում են հայերի սպանություններ քաղաքի տարբեր մասերում:

Մարտի 30-ին մեռավ երկու վիրավոր թուրքերից մեկը: Մու-
սուլմանների հուզմունքը հասավ գազաթնակետին: Այս մահա-
ցածի թաղումը նույնպես կատարվեց հսկա թափորով: Գերեզ-
մանատանն ամբոխը նորից գոռում-գոչում էր, նորից եղան
բազմաթիվ հրահրիչ դամբանականներ: Քաղաքի հայերին ջար-
դելու կոչեր էին արվում արդեն: Թաղումից հետո թափորը
կրկին ուղղություն վերցրեց դեպի Շաաբանիե՝ պատրաստ
տակնուվրա անելու ամբողջ թաղը: Այնտեղի հայ բնակիչները,
մատնված ահ ու սարսափի, քաղաքի կենտրոն փախան:

Միաժամանակ, Ադանայի հազարավոր ուրիշ թուրքեր,
դուրս գալով փողոցներ ու հրապարակներ, հայերի հասցեին
ամենազաղրելի հայհոյանքներ ու սպառնալիքներ տեղալով,
չարժվեցին դեպի նահանգապետի նստավայր և պահանջեցին՝
ամեն կերպ ու ինչ գնով էլ ուզում է լինի, գտնել և դատաստանի
ենթարկել «գյավուրի ձագին»: Կուսակալ Մեհմեդ Զևադ բեյը ոչ
միայն որևէ միջոց չձեռնարկեց կարգը վերականգնելու համար,
այլև, իր հերթին, յուզ լցրեց կրակի վրա, է՛լ ավելի զրգռելով
առանց այն էլ ափերից դուրս եկած ամբոխին:

Մարտի 31-ին ամերիկացի միսիոներ Վիլյամ Ն. Չեմբրսը,
բժիշկ համբարձում Սալիբյանը և Ադանայի հայ ավետարանա-
կանների հոգևոր հովիվ վերապատվելի համբարձում Աշճյանը
գնում են կուսակալի մոտ և խնդրում միջամտել դեպքերին ու
կարգը վերականգնել: Արդուլ Համիդի պալատում քարտուղար

¹ Տե՛ս Մուշեղ եպիսկոպոս, Ատանայի ջարդը և պատասխանատուները,
էջ 49:

աշխատած Զևադ բեյը հայերի ղեկավարներից անդրդվելիորեն պահանջում է «չտապ գտնել եւ իրեն յանձնել յանցագործին»։ Վերջիններս պատասխանում են, որ որևէ մեկը չգիտի նրա տեղը, և որ մարդ ձերբակալելու պարտականությունը իրենցը չէ, այլ իշխանություններին¹։ Նույն ժամերին կուսակալին լուր է հասնում, որ Հովհաննեսը հասցրել է նավ նստել, հեռանալ Թուրքիայի սահմաններից ու հանգրվանել Կիպրոսում։ Նա, բորբոքված, իր մոտ է կանչում վերապատվելի Աշճյանին, սպառնում ու նախազգուշացնում, որ պահանջը չկատարելու դեպքում քաղաքի հայերը ծանր են հատուցելու։ Վերադառնալով իր եկեղեցին, վերապատվելին, ահ ու սարսափի մատնված, ասում է. «Կուսակալին բերանը լաւ չի գտայ, սոսկալի վտանգի մը առջեւ կը գտնուինք»։

Մարտի 31-ի լույսը բացվեց՝ իր հետ բերելով Թուրքերի իրարանցումն ու գոռում-գոչյունը և սարսուռից սսկված հայերի լեղաճաք զարհուրանքը։

Տեսնելով, որ նահանգապետ Զևադ բեյն ի վիճակի չէ բանտարկելու հայ երիտասարդին, Թուրք ամբոխը, «գլավուրի լակոտին» գտնելու պատրվակով, մտնում է հայկական Թաղերը և սկսում տների խուզարկումը։ Հայտնաբերվում է մի քանի հրազեն։ Դա նոր առիթ է մատուցում Թուրքերին, որոնք, չըջնելով իրենց Թաղերում, այդ հատուկենտ զենքերը ցուցադրում են ցեղակիցներին և հայտարարություններ անում, թե հայերը քաղաքի Թուրքերի վրա հարձակվելու ու նրանց կոտորելու լայն պատրաստություններ են տեսել։ Միաժամանակ, նրանք իրենց Թաղերում «գործի վրա» էին. զենք էին փոխադրում և բաժանում իրար միջև, այս ու այն կողմ վազվզելով՝ վերջին պատրաստություններն էին տեսնում։

Իր հերթին, վարչախումբը շրջակա գյուղերից հազարավոր Թուրքեր կանչեց Ադանա՝ օգնություն։ Կեսօրին հատուկ խմբերն սկսեցին նշաններ անել հայերի տների ու վաճառանոցների վրա։ Մյուս կողմից, չարաղետ դեր կատարեցին Թուրք հոգևորականները. մոլլաները մզկիթներից զրգոում էին «հավատացյալների»

¹ Տե՛ս Վեր. Համբարձում Յ. Աշճեան, Ատանայի եղեռնը..., էջ 148։

վայրենի բնագղները և նրանց զենքի կոչում՝ «հղփացած գյավուրներին դատաստանի ենթարկելու» համար:

Հայերն իրենց գլխին կախված ջարդի մղձավանջից ահուդողի մեջ էին: Շատերը, սակայն, դեռ լավ չէին ըմբռնում, թե ի՞նչ է կատարվում իրենց շուրջը, ինչո՞ւ են թուրքերն այդպես իրար անցել: Իսկ ովքեր հասկացել էին, միամտորեն վստահ էին, որ եթե մուսուլմանները հանկարծ փորձեն զենք գործածել, ապա տեղի «բարեխնամ», «սահմանադրական» կառավարչությունն անմիջապես զորք կհանի և հակասահմանադրական ամեն մի ելույթ կճնշի:

Նախքան արյունալի գործողությունների դիմելը, մարտի 31-ի երեկոյան, մոլեռանդ խուժանը հավաքվեց նահանգապետարանի առջև և նահանգապետ Զևադ բեյից պահանջեց Հայերին ջարդելու պաշտոնական հրաման տալ: Վերջինս դեռ նույն օրվա առավոտյան հեռագիր էր հղել Կ. Պոլիս և ջարդն սկսելու թույլտվություն խնդրել. ուստի խուժանապետերին հորդորեց քաշվել տները և պատրաստ սպասել, մինչև որ մայրաքաղաքից կգա իր հեռագրի պատասխանը:

Հազարավոր ոճրագործներից կազմված խուժանն սկսեց դժգոհել ու վայնասուն բարձրացնել: Բռպեններ անց, բազմությունը գոռում-գոչունով հարձակվեց նահանգապետարանի չրջակայքում պատահած քրիստոնյաների վրա՝ արյունլվա անելով նրանց: Տասնյակ Հայեր վերքեր ստացան: Մոլեռանդ ամբոխը, կանգնած քաղաքի փողոցներում ու հրապարակներում, կազմ ու պատրաստ, հրամանի էր սպասում:

Մարտի 31-ի լույս ապրիլի 1-ի գիշերը Հայությունն անցկացրեց տազնապալի պահեր, սարսափի մեջ: Իբր քիչ էր օսմանյան պետությունում հալածանքի ու չարչարանքի դատապարտված ազգի զավակ լինելը, հիմա էլ կյանքից զրկվելու սպառնալիքն էր նորից ցցվել Հայի առջև:

Ընդամենը 2-3 ժամ հետո ծայր էր առնելու սոսկալի աղետը, բացվելու էին հայկական նահատակության նոր ու ցնցող տեսարանները:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՆ ՈՒ ԶԱՐԴԵՐԸ ԱԴԱՆԱ ՔԱՂԱՔՈՒՄ

Վրա հասավ պահը, երբ արյունի ու հրդեհի մրրիկը պիտի տարածվեր Կիլիկիայով մեկ՝ տասնյակ հազարավոր հայերի գերեզմանելով ու հաշմանդամելով:

Աղանա՜ ... Կիլիկիայի այս քաղաքը ահռելի ոճրի հատուկ անուն դարձավ: Հայերի համար նա դարձավ զազանություն հրեշավոր մի հուշարձան՝ իր մեջ ամփոփած թուրքի վրիժառությունը, քրդի վայրենի բնազդները և եվրոպացիների երեսպաշտությունը: Աղանայի ջարդերն ամենասոսկալիներից էին, որ երբևէ պատահած էին Օսմանյան կայսրության մեջ: Դրանք թուրք և քուրդ տգետ ամբոխի համար լինելով օրենքով ու կրոնով նվիրագործված մի սրբազնագործություն՝ գալիս ու եվրոպացու համար դառնում էին լոկ հետաքրքրարժան մի տեսարան՝ աննախադեպ ոճիրները դիտելու ու զոհերի կողքով անտարբերությամբ անցնելու:

Աղանա* քաղաքը համանուն վիլայեթի վարչական կենտրոնը լինելով՝ նաև տնտեսական ու մշակութային խոշոր կենտրոնատեղի էր: Դրա գոյությունը հաշվվում էր ավելի քան 2000 տարի:

Կիլիկիայի այս ամենամեծ քաղաքը 1909 թ. սկզբին ուներ 66.000 բնակիչ, որից թուրք՝ 25.000, ֆեյլահ (ալևի արաբ)՝

* Ենթադրվում է, որ «Աղանա» բառը ձևափոխված տարբերակն է փյունիկերեն «աթան» բառի, որը նշանակում է «ուռենի»: Քաղաքի հիմնադրման ժամանակ նրա արևելյան կողմով անցնող Սիհուն գետի եզերքներում իբր ուռենիների անտառներ են եղել:

15.000, հայ՝ 22.000 (ըստ որում լուսավորչական՝ 20.000, ավետարանական՝ 1500, կաթողիկ՝ 500), հուլյն՝ 2000, ասորի՝ 1000, մարոնի՝ 600, քաղղեացի՝ 400*։ Ամեն տարվա գարնանը, դաշտային աշխատանքների ժամանակ, Թուրքիայի տարբեր նահանգներից ու հատկապես Թուրքահայաստանից Աղանա քաղաք և շրջակա գյուղեր էին գալիս 40-50.000 աղքատ մշակներ ու գործավորներ՝ օրական մի քանի փարա չահելու համար¹։ Այդ էր պատճառը, որ երբ սկսվեց ջարդը, Աղանայում և շրջակայքում ավելի չատ հայեր կային, քան մյուս բոլոր ազգերի ներկայացուցիչները միասին վերցրած։

Ջարդից առաջ Աղանան ուներ 18 մզկիթ, 8 եկեղեցի, որոնցից 3-ը պատկանում էր Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու համայնքին, մեկը՝ հայ ավետարանական և մեկը՝ հայ կաթողիկ համայնքներին, մեկական եկեղեցի ունեին հունական, ասորական ու քաղղեական համայնքները²։

Համայնքներն ունեին իրենց դպրոցները։ Հայ համայնքի կրթարանները երկուսն էին՝ Մուշեղյան-Արզարյան և Աշխենյան վարժարանները։ Հայ երեխաների մի մասը հաճախում էր միսիոներական դպրոցներ՝ Փրանսիական Հիսուսյան միսիոներների տղաների և աղջիկների վարժարանները, ամերիկյան միսիոներությունից աղջկանց բարձրագույն վարժարանը։ Քաղաքում գործում էր նաև պետական Մեքթեպ-ի Սուլթանի բարձրագույն վարժարանը, ուր հաճախում էին տարբեր ազգերի պատանիներ ու երիտասարդներ։ Այս բոլոր դպրոցներում կրթությունը

* Այդ ժամանակվա Աղանա քաղաքի բնակչության թվի և ազգային կազմի վերաբերյալ տարբեր աղբյուրներում տարբեր տվյալներ են բերված։ Օրինակ՝ մի փաստաթղթում նշված է, որ 1909 թ. սկզբին քաղաքն ուներ 80 հազար բնակիչ, որի կեսը իսլամ էր, մյուս կեսը՝ քրիստոնյա։ Վերջիններս, ըստ այդ աղբյուրների, բաժանվում էին չորս հատվածի՝ 5-6 հազար օրթոդոքս, 1500 ավետարանական, նույնքան կաթողիկ և 20-25 հազար հայ լուսավորչական։ Ըստ որում՝ ավետարանականների և կաթողիկների մեծ մասը հայեր էին (տե՛ս Մատենադարան, Արչակ Ալբոյաջյանի արխիվ, Թղթապանակ 4, վավերագիր 736)։

¹ Տե՛ս Վեր. Համբարձում Յ. Աշճեան, Ատանայի եղեռներ..., էջ 14։

² Տե՛ս նույն տեղում։

դրված էր բավականին բարձր մակարդակի վրա¹: Քաղաքի բոլոր վարժարաններում սովորողների թիվն անցնում էր 4000-ից²:

Ինչպես Թուրքիայի մյուս քաղաքներում, Ադանայում նույնպես հայկական մասը բոլորովին անջատ էր թուրքականից և համարվում էր քաղաքի առավել բարեկեցիկ ու գեղեցիկ մասը: Նա հյուսիսից ու արևմուտքից եզերված էր ֆելլահական (արաբական), կրետական ու հունական թաղերով, իսկ արևելքից ու հարավից՝ թուրքերի թաղերով:

Աստիճանաբար Ադանա էր մուտք գործել գործարանային կյանքը: Քաղաքում աշխատում էին բամբակազտիչ, օդու, կղմինդրի գործարանները, թեև մանող և բյազ գործող 9 ֆաբրիկա: Այդ ձեռնարկություններում աշխատում էր մինչև 2000 բանվոր: Օրավարձով աշխատող բանվորների թիվը հասնում էր մի քանի հազարի³:

Ինչպես նշվել է վերը, Ադանայի կոտորածը ղեպքերի պատահական հաջորդականությունից հետևանք չէր, այլ՝ լավ մշակված ծրագրի գործադրություն: Թուրքերն ու քրդերը նախապատրաստված էին, մինչդեռ հայերն անտեղյակ էին նրանց նպատակներից: Թուրքն ու քուրդը հայերին սկսեցին խփել նույն ժամերին ոչ միայն Ադանա քաղաքում ու վիլայեթում, այլև ողջ Կիլիկիայի տարածքի վրա:

Ադանա քաղաքի ջարդին նախորդած ժամերին վիլայեթի ուրիշ վայրերի թուրք ղեկավարներն արդեն գիտեին, թե ինչ է այնտեղ կատարվելու: «Այսօր Ադանայում մի բան է լինելու», – դեմքի խորհրդավոր արտահայտությունամբ շչնջում էին նրանք միմյանց ականջին:

Այդ նույն ժամերին քաղաքի մահմեդականների խանութների վրա փակցվել էր «Իսլամ դյուքանը» ազդագիրը՝ մահմեդականների ու քրիստոնյա վաճառականների խանութները միմյանցից զանազանելու համար:

¹ Տե՛ս Վեր. Համբարձում Յ. Աշեհան, Ատանայի եղեռնը..., էջ 14:

² Տե՛ս Մուհեդ Խալիկպաօս, Ատանայի ջարդը եւ պատասխանատուները, էջ 50:

³ Տե՛ս «Հորիզոն» (Թիֆլիս), № 64, 23 մարտի 1910 թ.:

ԱԴԱՆԱ ՔԱՂԱՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ԶԱՐԴԸ

1909 թ. ապրիլի 1 (14): Զորեքշարթի էր, Զատիկի չորրորդ օրը:

Թուրք պատանիներ ու երիտասարդներ վաղ առավոտից սկսել էին վազվզել և քաղաքի թաղերով մեկ «ստույգ լուրեր» տարածել: Մեկն ասում էր, թե անցած գիշեր Հայերը բռնել են մի թրքուհու, տարել այգիները և բռնաբարելուց հետո կտրել ստինքները, որից հետո՝ սպանել: Մյուսը տարփողում էր, թե Հայերից մեկը, մտնելով թուրք հարեանի տունը, ջարդել է ողջ ընտանիքը: Եվ այսպես շարունակ:

Զնայած դրան, Հայերի մեծ մասը ապրիլի 1-ի առավոտյան, ամեն օրվա պես, անցնում է իր գործին. հազարավոր մշակներ մեկնում են այգիները, բազմաթիվ երկրագործ բանվորներ՝ ագարակները, վաճառականները բացում են խանութները, որոնց մի մասը գտնվում էր քաղաքի կենտրոնական շուկայում, բացվում են նաև ս. Հարության տոնի՝ Զատիկի, առթիվ մի քանի օր փակ մնացած Հայ ազգային, ինչպես նաև քրիստոնեական մյուս հարանվանություններին պատկանող վարժարանները:

Ժամը 10-ին մոտ շուկա խուժեցին թուրքերի, քրդերի, չերքեզների ու կրետացի իսլամ գաղթականների խմբեր՝ զինված բրերով, թրերով ու դաշույններով, կացիններով և ուրազներով: Նրանք բոլորը, առանց բացառություն, գլխներին սպիտակ փաթեթոցներ էին կապել և կազմ ու պատրաստ սպասում էին հրամանի¹:

Տագնապի վրա՝ Հայոց ազգային առաջնորդարանում ժողովի հավաքվեցին քաղաքի քրիստոնյա կրոնական պետերն ու աշխարհական երևելիները: Այստեղ անմիջապես մի պատվիրակություն կազմվեց կուսակալ Մեհմեդ Զևադ բեյի մոտ գնալու համար: Պատվիրակությունը մեկնելով նահանգապետություն, կուսակալից խնդրեց կոտորածների վտանգի առաջն առնել: Կուսակալը հանդիմանեց պատվիրակներին՝ ասելով, թե ինքը որևէ վտանգ չի տեսնում և բարձրացված տգեղ տազնապն ի

¹ Տե՛ս «Դրօշակ», № 5, մայիս, 1909, էջ 54:

գուր է: Նա պատվիրակության անդամներին խորհուրդ տվեց անմիջապես մեկնել չուկա և «վախկոտ» քրիստոնյաներին հորդորել հանգիստ զբաղվել իրենց առևտրական գործով¹:

Իսկ չուկայում գնալով ավելանում էր զինված խուժանի թիվը: Հայերն ստիպված էին խանութները կողպել: Արագորեն փակվեցին բոլոր վարժարանները և աշակերտները չտապեցին տները: Ամենքը սարսափի էին մատնվել և փակվել տներում: Առևտրի ողջ հրապարակը մնաց թուրք խանութպաններին, որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում զինավաճառները: Վերջիններիս խանութների առջև խոնավել էին հարյուրավոր բաշխողուկներ՝ գենք ձեռք բերելու համար: Թուրք զինավաճառները զենքերը վաճառում էին մի քանի անգամ էժան գներով, իսկ չատերին՝ նվիրում ձրի: Երբ սրանց խանութները դատարկվեցին, խուժանը հարձակում սկսեց հայերի կողպած զինավաճառանոցների վրա, տապալեց դռները և զավթեց բոլոր զենքերը:

Այս ամենը կատարվում էր ոստիկանների ու զինվորների աչքի առջև, «որոնք կատարեալ անտարբերութեամբ եւ խորհրդաւոր ժպիտներով ականատես կ'ըլլային այս ամէնուն»²: Շատ չանցած՝ սրանք միացան զինված խուժանին³:

Նահանգապետ Ջևադ բեյի ստիպողական հորդորներով չուկա եկավ քրիստոնյա և իսլամ կրոնական պետերից կազմված մի խումբ, որի մեջ էին հայ առաքելականների առաջնորդական փոխանորդը, հայ կաթողիկ եկեղեցու ժողովրդապետ Հարություն վրդ. Քեքիլկյանը, հայ ավետարանականների վերապատվելին և ուրիշ հոգևորականներ, ինչպես նաև հայ երևելի անձինք, որոնց թվում էր հասարակական գործիչ, պետական ու ազգային բազմաթիվ պաշտոններ վարած Դավիթ էֆենդի Ուրֆայյանը, հայտնի վաճառական Հարություն Շատրիկյանը (Շատարեյան): Թուրքերից խմբի մեջ էր Բադդադի դադե Աբդուլ Կադեր էֆենդին, որի հայրը այդ նույն ժամին, իր հետն ունենալով խոջաներից ու խուժանապետներից կազմված մի խումբ,

¹ Տե՛ս Վեր. Համբարձում Յ. Աշճեան, Ատանայի եղեռնը..., էջ 16:

² Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 28:

³ Տե՛ս «Ախուրեան» (Ալեքսանդրապոլ), № 28, 17 ապրիլի 1909 թ.:

չըջում էր չուկայի թուրքերի խանութների առջևով և ինչ-որ հրամաններ տալիս:

Ժամը 10³⁰-ին (թուրքաց 4³⁰-ին) չուկայում հրացանաձգություն սկսվեց: Ամեն ինչ իրար խառնվեց: Քիչ անց չղթայադերձվեց փոթորիկը: Հայերը՝ մեծ թե փոքր, առևտրական թե գնորդ, բնաջնջվում էին: Նահանգապետի՝ չուկա ուղարկած խմբի անդամ Աբդուլ Կադեր էֆենդիի տված նշանով՝ մի քրդի ձեռքով սպանվեց Դավիթ Ուրֆայանը, որը քաղաքի հայերի պարծանքն էր՝ իր բնական ձիրքերով, ազնիվ ու վեհանձն բնավորությամբ¹:

Բաշիրոզուկները, անմեղ մարդկանց արյունը ոթելուց հետո, կոտրատեցին խանութների դռներն ու փեղկերը և կողոպտեցին դրանցում եղած դրամն ու ապրանքները: Այս կողոպուտը բավական զբաղեցրեց ջարդարարներին և նրանց ժամանակ չթողեց անմիջապես հարձակվելու մոտակայքի քրիստոնյաների տների վրա:

Այդ նույն պահին կոտորած էր սկսվել չուկայի չըջակա թաղերում, իսկ Թոսբաղա Գալեսի (Շաաբանիե) գուտ հայկական աղքատաբնակ փոքր թաղը տակնուվրա էր լինում²: Պատվելով թաղով մեկ՝ ջարդարարների ոհմակը կանչոտում էր վայրենի հիշոցներ հայերի, նրանց հավատի հասցեին, ապա իրենց վերջին մարգարեի անունը բարձրագոչելով՝ խուժում էր տները և կատարում «սրբազան պարտքը»³: Թաղում աներեակայելի իրանցում ու խուճապ էր, ճիշ ու աղաղակ, վայնասուն: Միաժամանակ ամեն կողմից լսվում էին ջարդարարների կանչերն ու կոխնչները: Ահա նրանցից մեկը, որ գոռգոռում էր. «Մա՛հ գյավուրներին, թող չքանա՛ն նրանք, նրանց ինչքը, հողը, տունը, կինը և աղջիկները մե՛զ են պատկանում: Չկա՛ պատիժ մեր արարքների համար: Այդպե՛ս է կարգադրել խալիֆը [կամ մարգարեի հաջորդը], այդպե՛ս ենք ուզում մենք՝ քրիստոնյաների տերերը»: Հրոսակները կատարյալ վայրագությամբ անխնա

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3843, 21 մայիսի (3 Հունիսի) 1909 թ.:

² Տե՛ս «Գարուն» (Կ. Պոլիս), № 17, 19 մարտի (2 ապրիլի) 1909 թ.:

³ Տե՛ս «Դրօշակ», № 5, մայիս, 1909, էջ 54:

կոտորեցին մեծ ու փոքր, կին թե երեխա: Երբ նրանք «գործն» ավարտած, «Հաղթական» կեցվածքով դուրս էին գալիս Հայերի տներից, նրանց սրերից ու դանակներից արյուն էր կաթկթում:

Թոսբաղա Գալեսի թաղում ջարդը վերջացնելուց հետո հերթը Հասավ թուրքական թաղերում ապրող Հայերին, որոնցից որևէ մեկը չփրկվեց: Թալանվում էին խանութներն ու տները: Սոսկալի վայնասունով՝ թուրքերը, քրդերը, չերքեզները, արդալ, գնչու, կրեստացի գաղթականները կացիններով ու զանազան գործիքներով խորտակում էին դռները և տանում ամեն ինչ: Անվերջանալի էր կողոպուտի մասնակից կանանց ու երեխաների թիվը, որոնք ապրանքները տանում էին այս ու այն կողմ և անմիջապես վերադառնում նոր կողոպուտի: Հայերի խանութները մինչև վերջին թելը դատարկելուց հետո հրձիգները դրանք մատնում էին կրակի:

Մինչ թուրքական թաղերի Հայերի խանութների ու տների թալանը շարունակվում էր, զինված ամբոխը, բաժանված խմբերի, հարձակում սկսեց քաղաքի կենտրոնի վրա, ուր Հայերի թիվն ավելի շատ էր: Այստեղ էլ աներևակայելի իրարանցում սկսվեց: Դահիճները սպանում էին Հայերին հրացանների ու ատրճանակի կրակոցներով, կացիններով ու դանակներով, բրբերով ու դաշույններով, մահակներով ու քարերով: Նրանցից յուրաքանչյուրն աշխատում էր որքան հնարավոր է շատ Հայ սպանել, որպեսզի տիրեր նրա ունեցվածքին: Պատահում էր, որ նրանք Հայերի ունեցվածքի համար նույնիսկ իրար էին սպանում, իսկ հետո Հայտարարում, թե Հայերն են արել¹:

Ջարդն առաջ էր գնում ամբողջ թափով՝ ընդգրկելով նույնիսկ կառավարչատան մերձակայքը, ուր կուսակալ Ջևադ բեյի ներկայությամբ սպանվեց նաև Հարություն Շատրիկյանը²: Ամենուր խողխողված դիակներ էին, դեռ չլերդացած արյան առվակներ: «Օգնություն, օգնություն» աղաչանք-պաղատանքները մնում էին օդում կախված: Մանուկների լալազին ձայներն ու կանանց աղիողորմ աղաղակները կորչում էին հրազենների և

¹ Տե՛ս «Գարուն», № 17, 19 մարտի (2 ապրիլի) 1909 թ.:

² Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական Հանդես», № 4, 1988, էջ 15:

վայրագ խուժանի գոռում-գոչումների մեջ:

Բոյաջյան ընտանիքի բոլոր տղամարդկանց սպանելուց հետո եղեռնագործները բռնաբարեցին տանը գտնվող կանանց ու աղջիկներին, ապա նրանց արյունոտ ներքնազգեստները կախեցին պատուհաններին, իսկ բռնաբարվածներին կիսամերկ չարելով փողոցում՝ խուժանին ցուցադրաբար հրավիրեցին նույն բանն անելու¹:

Խուժելով Յաղ-Ջամի մզկիթի* թաղի Յափուջի Գևորգի տունը՝ արյունածարավներն ահավոր չարչարանքներով սպանեցին այնտեղ գտնվող 15 տղամարդկանց: Պառկեցնելով գետնին՝ դանակներով բացում էին կենդանի զոհերի կրծքերը, հանում թոքերը և նետում նրանց կանանց, մայրերի ու զավակների առջև²:

Հերթը հասավ հայկական մյուս թաղերին: Կոտորածն սկսելուց երկու ժամ հետո միայն այդտեղի հայերը հասկացան, որ իրենց կյանքը կախված է հակառակորդի խուժուժ քմայքից, տեսան ու համոզվեցին, որ իրենց պաշտպանող որևէ ուժ չկա: Պարզ դարձավ, որ այդ ամենը կազմակերպել է վարչախումբը, ապա իր զորքերով ու ոստիկաններով միացել փողոցի խուժանին: Միայն այնժամ հայերը դիմեցին զենքի³:

Մի խումբ երիտասարդներ, չուրջ 100 հոգի, որոնք նոր կարգերի օրոք, «ազատության» առաջին ամիսներին զենք էին գնել, տներից դուրս եկան և զեմառդեմ կանգնեցին փողոցները բռնած հազարավոր արյունկղակ ջարդարարների առաջ: Ճայթեցին հայերի առաջին համազարկերը, և երեխա ու մայր սպանող ամբոխը, տեսնելով հայ տղաների հանդգնությունը, սարսափահար, բռնեց փախուստի ճանապարհը⁴: Փախչելիս՝ նրանք տագ-

¹ Մատենադարան, Մատթեոս Իզմիրլյանի արխիվ, մատյան 34, թղթ. 14, վավ. 475:

* Յաղ-Ջամի և Ուլու-Ջամի մզկիթները նախապես հայկական եկեղեցիներ են եղել:

² Մատենադարան, Մատթեոս Իզմիրլյանի արխիվ, մատյան 34, թղթ. 14, վավ. 475:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Հրաչեայ Աճառեան, Տաճկահայոց հարցի պատմութիւնը (սկզբից մինչև 1915 թ.), Նոր Նախընկած, 1915, էջ 58:

նապահար բացականչում էին. «էրմենի ֆեդայիների գելիյո՛ր» (Հայ ֆեդայիներն են գալիս: – Հ. Ս.): Մինչդեռ նրանց հալածողների մեծ մասն առաջին անգամ էր ձեռքը հրազեն վերցրել: Ինչևիցե, այդ պահից սկսվում էր երեքօրյա իսկական պատերազմ՝ երկու կողմերի համար մեծ կորուստներով:

Հայերի համառ դիմադրությունը կոտրելու համար կառավարչությունը Միջագետքից եկած և բամբակի դաշտերում աշխատող 20 հազար քրդերին քաղաք բերել տվեց և, զինապահեստը բացելով, նրանց զինեց: Զինված քրդերն անմիջապես միացան թուրք խուժանին և համատեղ գրոհի գնացին հայերի դիրքերի վրա: Մի խումբ հայորդիներ կովում էին այնպիսի քաջությունը, որ տեղի եվրոպացիների հիացմունքը չարժեկ էին:

Այդ առաջին հաջող դիմադրությունը ոգեշնչեց տներում փակված և իրենց վախճանին սպասող մեծ ու փոքր հայ տղամարդկանց ու կանանց, որոնք ձեռքն առած տանը եղած տաք կամ սառը զենքերը՝ նույնպես փողոց իջան՝ պատրաստ կռվով մեռնելու:

Երիտթուրք կառավարությունը Ադանայի նման մի կարևոր նահանգի ղեկավար էր նշանակել կործանարար սաղրանքների վարպետ, հայաջինջ Մեհմեդ Զեադ բեյին: Նահանգի զինվորական հրամանատարությունը հանձնված էր Ելզըզի դժոխային ծրագրերի գործադրության հայտնի գործիչներից մեկին՝ Մարաշի հայերի 1895–1896–ի ջարդը կազմակերպած ֆերիք* Մուստաֆա Ռեմզի փաշային, որը կարծես Ադանա էր ուղարկվել Զեյթունում իր կրած պարտության վրեժը հայերից լուծելու համար: Նահանգի ոստիկանության հրամանատարությունը հանձնված էր մի անուս ու մոլեռանդ անձնավորության՝ Ահմեդ բեյին:

Ջարդարար խմբերի արյունարբու ղեկավարները, հայերի դիմադրությունից զարմացած ու զայրացած, լցվեցին հատուցման նոր ցասումով: Նրանք հավաքվեցին նահանգապետարանում և պահանջեցին լրացուցիչ մեծաքանակ զենք տրամադրել մինչև վերջին մուսուլմանին զինելու համար:

Այդ պահին նահանգապետ Զեադ բեյը հավաքել էր իր ստորադրյալ գավառական պաշտոնյաներին և հրահանգներ էր

* Ֆերիք – մարչալ:

տալիս, որ նահանգում սկսված կոտորածների ժամանակ պետք է պաշտպանել միայն օտարահպատակներին, իսկ տեղի քրիստոնյաների նկատմամբ լինել անողոք, ջարդերի ընթացքում ամեն կերպ խրախուսել «կտրիճներին»¹:

Նահանգապետը, որ մի քանի ժամ առաջ կարգադրել էր զենք բաժանել նորակոչ ռեզիֆներին (պահեստի զինվորներ), առատաձեռն եղավ նաև նահանգապետարան եկած խուժանապետների նկատմամբ՝ նրանց պահանջները լիուլի բավարարելով: Նրա կարգադրությամբ՝ նորից բացվեց քաղաքի գլխավոր զորանոցը, և ամբոխին հանձնվեց հսկայաքանակ զենք՝ հրացաններ, մաուզերներ, սնդուկներով փամփուշտներ: Զենքերի նոր խմբաքանակներ ստացան նաև Միջագետքից եկած և բամբակի արտերում աշխատող 20.000 քրդերը²:

Եթե հասարակ ջարդարարները և նրանց հետ գործակցող զինվորական տարազ հագած ուրիշ ստահակներ ուզածի չափ զենք ու ռազմամթերք էին ստացել, ապա հայերը, ունենալով հնացած տեսակի զենքեր և ռազմամթերքի մեծ պակաս, անելանելի վիճակի մեջ էին: Արձակած ամեն մի զնդակի տեղը հնարավոր չէր լրացնել:

Հավելյալ զենք ու զինամթերք ստանալուց հետո ոճրախմբերը հավաքվեցին Վալիդե սուլթան մզկիթի մոտ, ուր կրոնավորների հրահրիչ աղոթքներից ու կոփի կոչերից հետո հազարավոր ամբոխը, հոճանների, սոֆթանների* և չեյխերի առաջնորդությամբ պատրաստվեց վճռական գրոհի:

Ապրիլի 1(15)-ն մինչև երեկո անցավ ստահակների անկանոն հարձակումներով ու քրիստոնյաների բուռն դիմադրությամբ: Փոքրաթիվ հայ մարտիկները անասելի քաջությամբ կռվում էին: Օգտվելով դրանից՝ բնակիչները թաղերի կենտրոնը քաշվեցին: Հրացանակիր տղամարդիկ, որոնց թիվն ընդամենը

¹ Մատենադարան, Մատթեոս Իզմիրլյանի արխիվ, մատյան 34, թղթ. 14, վավ. 476:

² Տե՛ս **Հրաչեայ Աճառեան**, Տաճկահայոց հարցի պատմությունը (սկզբից մինչև 1915 թ.), էջ 58:

* Սոֆթա – մուսուլմանական կրոնական դպրոցի ուսանող

173 էր, կենտրոնի կարևոր կետերում դիրքեր բռնեցին և վճռական կովի պատրաստվեցին 30 հազարից ավելի զինված ամբոխի դեմ¹։ Այդ փոքրաթիվ քաջերի դիմադրությունն շնորհիվ է, որ Ադանայի մնացած հայությունը առժամանակ ազատվեց լիակատար ոչնչացումից։

Վրա հասած մութը պաշարվածներին չունչ առնելու հնարավորություն տվեց։ Բայց թշնամին որոշել էր անգամ մի ժամ նրանց հանգիստ չթողնել։ Քանի որ սուրն ու հրացանը չէին անում այն, ինչ ուզում էին թուրքերն ու քրդերը, ուստի դիմեցին բարբարոսության վերջին միջոցին՝ հրձիգության։ Ամբողջ Ադանայի նահանգում հայերի տները, եկեղեցիները, դպրոցները, հասարակական շենքերը կրակի մատնելու համար կատարյալ կարգապահությամբ պատրաստվել և հրահանգավորվել էր ավելի քան 500 հրձիգ։ Կուսակալության կառավարչությունում Ադանա քաղաքի հատակագծի վրա նշանակված էին այն շինությունները, որոնք առաջին հերթին պիտի մոխիր դառնային²։

Շուտով կրակե բոցերը քրիստոնյաների թաղերի չորս բոլորը բարձրացան։ Մի քանի տասնյակ տներ, ճարճատյունով այրվելով, մոխիր դարձան՝ իրենց մեջ բոցակիզելով անմեղ մարդկանց։ Երբ փոքրիկ երեխաները լացով ու աղաղակով փորձում էին վառվող տներից դուրս փախչել, նրանց հետևից որոտում էին հրացանները, և բոլորը տապալվում էին գետին։ Դրան հետևեց թուրքերի նոր հարձակումը, որն առաջվանից ավելի բուռն էր, ավելի սարսափազդու։ Մինչև առավոտ մարդիկ անցկացրին հրդեհի ամենալափ լեզուներով պաշարված և հրացանների ճարճատյունների տակ։ Իսկ հայ կովոդներն առաջ էին տանում դիմադրության գործը՝ ամրացնելով դիրքերը։

Այդ պահին էր, որ Կ. Պոլսից ստացվեց ներքին գործերի նախարարության խորհրդական Ադիլ բեյի՝ Կիլիկիայի ողջ պաշտոնեությունն ուղղված հետևյալ հեռագիրը. «Մեծագույն ուշադրությամբ պետք է հոգ տարվի, որ վնաս չհասնի օտար կրոնա-

¹ Յակոբ Յ. Թերզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 38-39։

² Տե՛ս նույն տեղում։

կան հաստատություններին և հյուպատոսարաններին»¹:

Դա, ըստ էության, միայն հայերին ջարդելու հրաման էր:

Ջարդի երկրորդ օրվա (ապրիլի 2, հինգշաբթի) լուսաղեմին թուրքերը մի պահ դադարեցրին հրացանաձգությունը, բայց արշալույսը բացվելուն պես նորից սկսվեցին թշնամու հարձակումները՝ կրկնապատիկ ուժով:

Եթե առաջին օրը ջարդարարներն առանց խտրության սպանում էին բոլոր քրիստոնյաներին, ապա երկրորդ օրվա առավոտյան խիստ հրաման էր եկել չղիպչել հույներին, և յուրաքանչյուր հույնի տան վրա, իբրև նշան, բարձրացվել էր դրոշակ: Բայց այդ հրամանը մինչև նահանգի բոլոր կողմեր հասնելը բավական թվով հույներ զոհվեցին:

Այդ նույն ժամերին, ամբոխին է՛լ ավելի զրգոելու համար, փողոցներում սպանված հայերի գլխին փաթաթում էին սպիտակ լաթեր՝ ցույց տալու համար, թե որքան չատ են սպանված իսլամները:

Աղետալներով մինչև բերան լցված էին հայոց ս. Աստվածածին, ս. Ստեփանոս, հայ կաթողիկ, հայ ավետարանական, ասորի, մարոնի եկեղեցիները: Կեսօրին մոտ պարզ դարձավ, որ հայերի փրկությունը կարող է լինել միայն օտարահպատակ քրիստոնյաների հաստատություններում ու տներում: Նրանք զթասրտությունմբ ապաստան տվեցին աղետալներին, որոնք խուռներամ խուժեցին ամերիկացիների աղջկանց վարժարանը, հիսուսյանների, մայրապետների, միսիոներների տները, ուսական հյուպատոսարանի թարգման (Արթեմիս) Արթեմ Յանգոյի բնակարանը, ամերիկացի միսիոներ Վիլյամ Ն. Չեմբրսի և ուրիշ օտար քրիստոնյաների տները: Օրվա ընթացքում հայերին պաշտպանելիս կյանքից զրկվեցին ամերիկացի միսիոներներ զոկտ. Դեյվիդ Ռոջերզը և Հենրի Մորերը², ծանր վիրավորվեց ֆրանսիացի հիսուսյան հոգևորական հայր Սաբաթիեն:

Իրենց վտանգի ենթարկելով՝ հայերին մեծ օգնություն ցույց տվեցին հատկապես ասորիները: Երբ հայերը հասել էին ասորի եկեղեցու մոտ, վրա հասած խուժանը, սպանելով մի քանիսին,

¹ Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 38:

² Տե՛ս «Նյու Յորք թայմս», 2 մայիսի 1909 թ.:

մյուսներին հնարավորություն չէր տալիս ներս մտնելու: Տեսնելով այդ՝ եկեղեցու մոտ հավաքված ասորի տղաներն ատրճանակներով ջարդարարներին զգուշացրին, որ եկեղեցի կմտնեն միայն իրենց ղեականների վրայով: Ոճրագործներն ստիպված տեղի տվեցին, և հայերը պատասպարվեցին ասորաց եկեղեցում:

Բացառություն էին կազմել հույները, որոնք կառավարչության հրահանգով իրենց տների վրա կանխապես կախել էին կարմիր դրոշներ կամ կտորներ՝ հայերից տարբերվելու համար: Որպես իշխանությունների հանդեպ երախտագիտություն, հույները հայերին ապաստան չտվեցին¹: Ավելին, նրանք, իրենց տներում նստած, պատուհանների մոտ, հանգիստ դիտում էին, թե ինչ է կատարվում դրսում, և Աստծուն փառք էին տալիս, որ հայ չեն ծնվել: Եղան ղեպքեր, երբ իրենց մոտ ապաստանելու փորձ արած դժբախտներին նրանք հանձնում էին խուժանին:

Այդ արյունամած երկու օրերին Մերսին նավահանգստային քաղաքում նստած եվրոպական հյուպատոսներից որևէ մեկը տեղից չչարժվեց, չաշխատեց որևէ մի բանով նպաստել, որպեսզի վերջ ունենա սոսկումը: Ջարդերի երկրորդ օրը միայն բրիտանական հյուպատոս Դաուլթի Ուիլի (Daughy Wylie), Աղանայում սկսեց վալիի տրամադրած թուրք զինվորներով շրջափակել կոտորածի վայրերում, որպեսզի կարողանա իր ներկայությունը ազդել ջարդարարների վրա²: Բայց դա էլ անօգուտ անցավ. ավելին, թուրքերը վիրավորեցին հյուպատոսին ու նրա ձիուն³: Ըստ Աղանայում իր անձնական ներկայացուցիչ Թրիփանիի վկայության, Ուիլի մինչ այդ ձախողեցրել էր մեծ տերությունների գործերի ափհանումը մարտանավերից՝ Կ. Պոլսի բրիտանական դեսպանության հետ փոխանակած գաղտնագրված հեռագրերից հետո⁴ (նա նաև մասնակցեց առաջին ջարդից հետո Աղանայի հայերի զենքերի հավաքման գործին)⁵:

¹ Տե՛ս **Ֆակոր Յ. Թերզեան**, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 44-45:

² Տե՛ս «Արևելեան մամուլ», № 17, 21 ապրիլի 1909 թ., էջ 497:

³ Տե՛ս «Հորիզոն», № 52, 9 մարտի 1910 թ.: Թուրքերը հայտարարեցին, թե հյուպատոսի վրա հայերն են կրակել:

⁴ **Բիզանդ Եղիայեան**, Ատանայի հայոց պատմություն, Անթիլիաս, 1970, էջ 250:

⁵ Տե՛ս «Բիզանդիոն», № 3827, 1 (14) մայիսի 1909 թ.:

Հայերը օրեր թվացող ահռելի վայրկյաններ ու ժամեր անցկացրին գիշերը: Թշնամին նորից կատաղի հարձակումներ սկսեց երրորդ (ուրբաթ) օրվա՝ ապրիլի 3-ի լուսաբացին: Գիշերվա ընթացքում մարդասպանների շարքերը մեծապես ստվարացել էին: Զինված, սպանություն ու կողոպուտի մարմաջով տարված հազարավոր թուրքեր ու քրդեր շտապել էին և գիշերը հասել Ադանա ոչ միայն վիլայեթի գյուղերից ու քաղաքներից, այլև ավելի հեռուներից:

Իսկ հայերի ռազմածրեքը ընդհանուր առմամբ սպառվում էր, մանուկները սովից մեռնում էին, կոկորդ փոքրածրեքով տղաները մահու չափ հոգնել էին: Նրանցից չատերն արդեն ընկել էին թշնամու գնդակներից կամ ծանր վիրավորվել: Նահատակվածների թվում էր ինքնապաշտպանության հերոսներից Տիգրան Էֆենդի Պատիկյանը:

Հայկական թաղերի սահմանները գնալով նեղանում էին և փրկության հույսի վերջին նշույլը հալվում էր: Այդ ճգնաժամային պահն այսպես է ներկայացրել պաշտպանության նշանավոր ղեկավարներից Հակոբ Թերզյանը. մահվան դուռը հասածներն «իրարու յանցանք կը ներէին, զաւակները իրենց ծնողաց ձեռքերը կը համբուրէին, ամուսիններ իրարու փարած կու լային անդադար»¹: Իսկ թշնամու հրացաններն արդեն պայթում էին մի քանի տասնյակ մետրի վրա:

Որևէ ելք այլևս չտեսնող և բոլորովին հուսահատած մահապարտներից մի քանի հոգի հավաքվեցին խորհրդակցության, ուր որոշում ընդունվեց վերջին քայլն անել՝ դիմել հայերի հետ միշտ ջերմ հարաբերություններ պահպանած թուրք երևելիներից Թաքելի զադե Օսման բեյին և Թախանձազին աղերսել, որպեսզի նա գնա նահանգապետարան ու անձամբ հայերի համար գլխավոր խնդրի կուսակալից: Անմիջապես, մի քանի երիտասարդներ դիմեցին հայոց թաղի կենտրոն, ուր այդ պահին գտնվում էր Օսման բեյը: Նա իր մարդկանցով այդտեղ էր եկել ոճրագործ ոհմակների ներխուժումից հայերի տները պաշտպանելու համար:

¹ Յակոբ Յ. Թերզյան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 52:

Թուրքերի մեջ հազվագյուտ մարդ էր բարի սրտի տեր Օսման բեյը: Առանց ժամանակ կորցնելու՝ նա անմիջապես գնում է նահանգապետարան և Մեհմեդ Ջևադ բեյի առանձնասենյակ մտնում: Այդ պահին վալին, գլխին հավաքած խուժանապետերին, քննարկում էր սրանց հետագա անելիքները: Օսման բեյը ներկայացնում է հայերի գրավոր խնդրանքը և իր կողմից պահանջում դադարեցնել կոտորածը: Հայերի խնդրանքում մասնավորապես ասված էր. «Աստուծոյ, Մարգարէին եւ Թագաւորին սիրոյն վերջ տրուի այս կոտորածին, եւ որոշապէս ըսէք, թէ մեզմէ ինչ կը պահանջէք: Եթէ ձեր պահանջը գործադրելի բան է՝ ամենայն սիրով. սակայն եթէ անգործադրելի է՝ ըրէք ինչ որ կ'ուզէք. միայն թէ դադարեցնել տուէք կրակը, եւ եթէ կարելի է հասկացողութեան մը գալ՝ ջանանք այդ մասին»¹:

Կուսակալը և նրա արբանյակները սկզբում կտրականապես մերժում են առաջարկը: Օսման բեյը խստիվ բողոքում է, ասելով, որ ինքը հավատացյալ է և կատարվածը անաստվածություն ու ոճրագործություն է համարում: Վերջապես, Ջևադ բեյի գլխավորությամբ, եղեռնապետերը զինադադարի համաձայնություն են տալիս, պայմանով, որ հայերը մեղայագիր ստորագրեն:

Վերադառնալով՝ Օսման բեյը հայերին ավետիս է բերում, միաժամանակ առաջարկում, որ իրեն միանան մի քանի հայ երեւելիներ, միասին գնան կառավարչություն և կատարեն հաշտության ձևակերպումները²:

Մինչ կատաղի կռիվը շարունակվում էր, ազնիվ ու պատվավոր թուրքը, իր հետ առած մի քանի հայ երեւելիների, իր թիկնապահ զինվորների պաշտպանությամբ, թուրքերի թաղերով, հսկա խուժանի միջից անցնելով՝ հասնում է կառավարչական պաշտոնատուն: Ջևադ բեյի նախագահությամբ տեղի է ունենում թուրք և հայ երեւելիների հանդիպումը, որի ընթացքում հաշտություն է կայացվում հետևյալ պայմաններով. 1) Երկու կողմերն անմիջապես դադարեցնում են հրացանաձգությունը, 2) Հայերը պարտավոր են երեք օրվա ընթացքում լիովին զինաթափվել և

¹ Վեր. Համբարձում Յ. Աչճեան, Ատանայի եղեռնը..., էջ 19:

² Տե՛ս Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 52:

զենքի մինչև վերջին միավորը հանձնել իշխանությունը, 3) Քաղաքի պաշտպանությունը հանձնվում է նոր եկած զորքին, որը պիտի ոչնչացնի բոլոր պաշտպանական պատնեշները և չրջիկ պահակներ կարգի թե՛ հայկական և թե՛ թուրքական բոլոր թաղերում¹:

Հայերը չհամարձակվեցին թուրքերի զենքերի մասին խոսել, որովհետև միևնույնն է, լսող էր լինելու, և, վերջապես, «Նեղճ թուրքերին որտեղի՞ց զենք, նրանց միակ զենքը սոփան է (փայտը)», – կատասխանեին նրանց:

Ստորագրվում ու կնքվում է «Հաշտություն պայմանագիրը», որի գործությամբ թուրքերն այսուհետև հայերին կոտորելու իրավունք չպիտի ունենային, իսկ հայերն էլ, ի նշան երախտագիտության իրենց մուսուլման հարևանների հանդեպ, պարտավորվում էին բոլոր զենքերը հանձնել նշված ժամանակում:

Դրանով կոտորածը վերջ է գտնում: Աղանայի առաջին ջարդը 1909 թ. ապրիլի 1-ի չորեքշաբթի ժամը 10³⁰–ին (թուրքաց 4³⁰–ին) սկսելով, տևել էր մինչև ապրիլի 3-ի ուրբաթ օրվա ժամը 13-ը (թուրքաց ժամը 7-ը), այսինքն՝ 50 ժամ անդադար:

Հաշտության պայմանագիրը կնքելուց հետո թուրք երեւելիները «կեղծ ու պատիր՝ յուզայական համբույրներ փոխանակեցին եւ ապա քաղաքին մէջ շրջելու ելան՝ դադրեցնելու համար յարձակումներն ու դիմադրութիւնները»², – վերհիշել է Հակոբ Թերգյանը:

Հուզայական համբույրներն ուղեկցվում էին զինաթափման պահանջը հիշեցնելով: Դա էր խաղաղություն ստանալու միակ ու անփոփոխ գինը: Բայց զենքի մինչև վերջին միավորը կառավարությունը հանձնելը կարող էր ճակատագրական լինել կենդանի մնացած մյուս բոլոր հայերի համար: Դա կյանքի կամ մահվան խնդիր էր: Որևէ երաշխիք չկար, թե զենքերը հանձնելուց հետո նոր կոտորած չի լինելու: Հենց դա էր պատճառը, որ հայերը չէին կարողանում վերջնական վճիռ կայացնել:

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 52, 9 մարտի 1910 թ.:

² Ցակոր 3. Թէրգեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 54:

Եվ ահա, գործին միջամտում է Մերսինի բրիտանացի հյուպատոս Դաուլթի Ուիլին և իր կառավարությունն անունից հայ ղեկավարներին վստահեցնում, թե «այլևս որևէ վտանգ չկա, ուստի զենքերը պետք է հանձնել»: Շուտով Կ. Պոլսի պատրիարքարանից նույնպես հեռագիր է հասնում զենքերը հանձնելու պահանջով: Նույնպիսի դիրք է բռնում նաև Ադանայի առաջնորդ Մուշեղ եպիսկ. Սերոբյանը:

Այս պարագայում հայ երևելիները նահանգապետարանից դուրս գալով՝ իջնում են հրապարակ: Իջնում են ու անմիջապես ձեռնարկում ազգակիցների զինաթափումը: «Բերե՛ք, հանձնե՛ք զենքերը, - բղավում էին նրանք: - Հաշտություն՛ն է, հաշտություն՛»: Զուր է անցնում երիտասարդների բողոքը: Լսող չկար: Զենքերը հավաքվում են և հանձնվում իշխանությունը:

Միայն դրանից հետո զինվորները պաշտպանություն տակ առան քրիստոնյաների դպրոցները, աղոթատեղիները, թաղերը:

Եթե հայերը ապրիլի 3-ին իրենց զենքերը հանձնած չլինեին, գուցե և Ադանայում տեղի չունենար երկրորդ, է՛լ ավելի լայնածավալ ջարդը, քանի որ թշնամին չպատճառաբանված մեծ կասկածներ ու վախ ուներ հայերի ուժի մասին:

Ջարդից հետո իսլամ երևելիներից ոմանք խմբերով այցելում էին հայերի հավաքատեղիները՝ «ցավակցություն հայտնելու», բայց իրական նպատակը նրանց մասին տեղեկություններ քաղելն էր: Այդ խմբերից մեկն այցելել էր Ադանայի հայ ավետարանականների եկեղեցի և զրույցի բռնվել նրանց հոգևոր հովիվ վերապատվելի Համբարձում Աշճյանի հետ: Երբ թուրքերից մեկն սկսեց անիծել «ցավալի դեպքերի պատճառ եղողներին», վեր. Աշճյանն ասաց.

«էֆենտի՛, մենք այս աղէտալի դէպքերուն պատճառ եղողներուն անէծք չենք կարդար, այլ կ'ըսենք, թէ Աստուած տեսնէ եւ դատէ զանոնք: Բայց այսու հանդերձ ձեզի ըսելիք մը ունիմ: Դուք ինչո՞ւ մարդ մը իր ազգութեան եւ կրօնքին տեսակէտով կը դատէք: Ազգութիւնը աստուածային կարգադրութիւն է: Աստուած ինծի չհարցուց, թէ ո՞ր ազգութեամբ ծնիլ կը փափաքէի, եթէ ըներ՝ թերեւս ուրիշ ազգութիւն մը ընտրէի: Ես յանցաւոր

չեմ երբ հայ ծնած եմ. դուք ալ առաւելութիւն մը չունիք թուրք ծնած ըլլալնուդ համար: Այս աստուածային կարգադրութիւն է եւ անփոփոխ: Կրօնքն ալ ժառանգութիւն մըն է, ինչպէս նաեւ անհատական համոզման խնդիր: Ես քրիստոնեայ եմ, որովհետեւ քրիստոնեայ ընտանիքէ մը ծնած եմ եւ կամ քրիստոնէութիւնը ուրիշ կրօնքներէ աւելի նախընտրած եմ: Դուք ալ իսլամ ընտանիքի մէջ ծնած ըլլալնուդ համար եւ իսլամութիւնը մարդկութեան ամենավերջին եւ ամենակատարեալ կրօնքը դաւանած ըլլալնուդ համար իսլամ էք: Դուք ազատ էք այդպէս մտածելու, սակայն չիտակ չէ որ այդպէս չմտածողները դատապարտէք: ... Մարդիկը պէտք է իրենց նկարագրին եւ ընթացքին համաձայն դատել եւ ոչ թէ անոնց ազգութեան եւ կրօնքին տեսակէտով: Պիտի ուզէի աւելցնել նաեւ թէ այս ժողովուրդը աւարառութեան եւ կողոպուտի մի՛ վարժեցնէք: Այս վիճակը պատճառ կ'ըլլայ որ անոնք յետադիմեն, ծոյլ եւ աւազակաբարոյ ըլլան եւ ուրիշներու ստացուածքին վրայ աչք ունենան: Երբ մեր ստացուածքը չմնայ՝ ձերինին կը սկսին»:

Իբրեւ պատասխան՝ թուրքերն ասում են. «Այո՛, քարոզիչ էֆենտի՛, ձեր ըսածները չիտակ են, պէտք է այդպէս ըլլայ: Բայց տէր Աստուած, ո՞վ է ըսողը և ո՞վ լսողը: Լսելն ուրիշ բան է, ըսելը՝ ուրիշ: Մարդկանց դժուարութիւնը ճշմարտութիւնը տեսնելէն աւելի դայն գործադրելու մէջ է»¹:

Ոմանց թվում էր, թե կոտորածների ու թալանի հակում ունեցող թուրք և քուրդ զանգվածների կիրքն արդեն հասել է իր գագաթնակետին և հնարավոր է, որ այն, հագեցած, կանգ է առել: Բայց այդ հույսն ու ականկալիքն խաբուսիկ էին:

¹ Վեր. Համբարձում Յ. Աշճեան, Ատանայի եղեռնը..., էջ 22-23:

ՍԱՐՍԱՓԱԶԴՈՒ «ԽԱՂԱՂՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Ապրիլի 4-ը Ադանա քաղաքում բացվեց «խաղաղություն», որի գինը հայերից խլված հազարավոր կյանքերն էին:

Քաղաքը մի զարհուրելի տեսարան էր ներկայացնում: Անթիվ անհամար դիակներ հռչակված ու արյունաքամ թափված էին փողոցներում, կախված ծառերի վրա, բարձրացրած ցցերին...¹: Անշնչացած մարմինները բղկտված էին, դեմքերն՝ այլանդակված, առանց քթի, առանց ականջների, առանց չրթունքների: Մեռելների շարքերը լրացրել էին հարյուրավոր մանուկներ, որոնք իրենց չունչը փչել էին խենչալների ծայրերին... Հազարավոր վիրավորներ կիսամեռ ընկած էին այս ու այն կողմ, իրար վրա: Որդեկորույս խելագար մայրերը դիակների դարձդարձումների մեջ վայնասունով փնտրում էին իրենց զավակներին²: «Իսկ խուժանին ամենէն սրտոտները եկած էին ու հրճուանքով կը դիտէին արինահեղութեան դաշտին վրայ իյնող անմեղ հայ նահատակները»³:

Վալի Մեհմեդ Զեադ բեյը հրամայեց մուսուլմանների դիակները թաղել մեծ թափորներով, իսլամի բոլոր սովորություններով և կարգով: Միաժամանակ կարգադրեց որքան հնարավոր է արագ անհետացնել հայերի նկատմամբ կատարված վայրագությունների հետքերը: Այդ նպատակով, շատ չանցած, տասնյակ սայլեր շարժվեցին փողոցներով: Սայլապանները և ուրիշ գործավորներ սկսեցին հավաքել դիակները ու նետել սայլերի վրա: Երբ դիակների բուրգերը դիզվում էին, սայլերն ուղղություն էին վերցնում դեպի քաղաքի արևելյան կողմից անցնող Սիհուն գետի ափը: Այստեղ սպասում էին թուրք և քուրդ մշակներ, որոնք սայլապաններին օգնում էին ջրի մեջ նետելու դիակները: Սայլապանների մի մասը սայլերը քշում էր գետի մյուս ափի հետ

¹ Տե՛ս «Ախուրեան», № 28, 17 ապրիլի 1909 թ.:

² Տե՛ս «Հորիզոն», № 52, 9 մարտի 1910 թ.:

³ Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 56:

կապող կամրջի* վրա և մեռյալների մարմիններն այնտեղից նետում գետը¹:

Փողոցներում անօգնական ընկած ծանր վիրավորներից չատերին ևս, սայլապանները վերցնում և արդեն մեռածների հետ չպրտում էին սայլերի վրա: Սրանց մեջ էր, օրինակ, քաղաքի հայության համընդհանուր հարգանքին արժանացած, կիրթ ու բարեհամբույր Տիրան էֆենդի Առաքելյանը: Տարաբախտ մտավորականի աղաչանք-պաղատանքը որևէ նշանակություն չունեցավ, և նրան նույնպես նետեցին գետի հորձանքի մեջ²:

Տարվա այդ եղանակին, ձնհալի պատճառով, Սիհուն գետը գարնանային վարարումով հոսում էր հեղեղումով ու ափնակոծումով, և անմեղ հայերի դիակների երկար շարքերը, խառնի-խուռն թավալելով, քչում-տանում ու թափում էր ծովը՝ Ադանա քաղաքից 20 կմ հեռու³: Ջարդերից չաբաթներ հետո այլանդակված դիակներ էին հայտնաբերվում Կիպրոսի ծովափում⁴:

Կենդանի մնացած հայերը հասել էին թշվառություն վերջին սահմանին: Շուրջ 20,000 հոգի՝ անտեր ու անտուն, ապչահար ու խելակորույս, սպասում էին անորոշ վաղվան: Չորս օր անոթի մնացած բազմությունը միաբերան մրմնջում էր՝ «Հա՛ց, հա՛ց»:

Վերջապես, հինգերորդ օրը ժողովրդի մեծ մասը մտավ իր ավերակ կամ կանգուն մնացած տները: Իսկ անթիվ վիրավորներ դարձանի էին սպասում: Ս. Ստեփանոս եկեղեցու բակում գտնվող աղջկանց վարժարանը հիվանդանոցի վերածվեց, ու վիրավորներն այնտեղ փոխադրվեցին: Նույն նպատակին ծառայեցին Աշխենյան և Մուշեղյան-Աբգարյան վարժարանները:

* Սիհուն (Սարուն) գետի վրայի կամուրջը, որն ըստ ավանդություն, կառուցել էր հոռմնական կայսր Ադրիանոսը մ. թ. 2-րդ դարում, վերանորոգել է բյուզանդական կայսր Հուստինիանոսը 6-րդ դարում, ուներ 30 մետր երկարություն՝ 24 կամարներով (տե՛ս Վեր. Համբարձում Յ. Աշճեան, Ատանայի եղեռնը..., էջ 13, Բիւզանդ. եղիայեան, Ատանայի հայոց պատմութիւն, էջ 37):

¹ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. № 4, վավ. 736:

² Տե՛ս նույն տեղում, նաև Բիւզանդ. եղիայեան, Ատանայի հայոց պատմութիւն, էջ 237:

³ Տե՛ս «Դրօշակ», № 5, մայիս, 1909, էջ 56:

⁴ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3841, 19 մայիսի (1 հունիսի) 1909 թ.:

Բայց վիրավորների բուժման խնդիրը շատ բարդ էր, զի անհրաժեշտ դեղամիջոցներ և գործիքներ չկային:

Այդ հուսահատություն և զարհուրանքի միջոցին անգնահատելի օգնություն հասան Ադանայում գործող օտար միսիոներները, հատկապես Փրանսիացի հոգևորականները, որոնք իրենց մոտ եղած դեղամիջոցները հանձնեցին նորաբաց հիվանդանոցին, իսկ իրենք «հիւանդներու ետեւէ ինկած՝ հոս-հոն կը վազէին պատգարակներով ու կառքերով»¹:

Այդ բարեգործական քայլերը արյունալի ջարդից կենդանի մնացած հայերի համար մխիթարական էին: Դրանց գալիս էին գումարվելու հետևյալ հանգամանքները ևս՝ թեպետ գավառներից շարունակում էին կոտորածի լուրեր հասնել Ադանա, և անընդհատ նորանոր փախստականներ էին լքվում քաղաք, բայց հայերն արդեն սկսել էին հավատալ ու միմյանց հուսադրել, թե չարիքը բոլորովին անցել է. նրանք «իրենց ձեռքին» ունեին կնքված «ղաշնագիր», որի համաձայն՝ թուրքերն «այլևս զրկված էին» անգեն հայերին կոտորելու իրավունքից: Դարավոր միամտությամբ ինչո՞ւ չպիտի հավատային, որ այլևս կոտորած չի լինելու: Այդ հավատից մղված՝ նրանցից ոմանք կամաց-կամաց հեռանում էին եվրոպական հաստատությունների բակերից, ուր ապաստան էին գտել և դեռ շարունակում էին լքված մնալ հազարներով. քաղաքի կայազորի զինվորները կանոնավոր շրջագայում էին փողոցներում և կարգը «պահպանում»։ վերջապես, ինչ-որ տեղ մխիթարական էր նաև այն, որ կոիվների ժամանակ տուժել էին նաև թուրքերը, որոնք հայերի չուրջ 1500 նահատակի* զիմաց տվել էին գոնե 300-400 սպանված:

Բայց թուրքերը, հայերին հակառակ, ջարդից հետո բոլորովին այլ կերպ էին դատում: Ամենից առաջ նրանց չափազանց անհանգստացնում էր այն հանգամանքը, որ իրենց չէր հաջողվել Ադանայում հայերին արմատախիլ անել ամբողջապես, դեռևս մնացել էին հատ ու կենտ կանգուն տներ, որոնք չէին

¹ Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 59:

* Այս թվի մեջ հաշվում էին նաև 200-300 ասորի և հույն, որոնք սպանվել էին իբրև քրիստոնյաներ կամ թյուրիմացաբար նմանակվել էին հայերի:

կողոպտվել: Նրանք հակված չէին հանդուրժելու այդ վիճակը, մանավանդ որ գավառներից գալիս էին իրենց համար հուսադրող նորանոր տեղեկություններ, որ այնտեղ «գործերը հաջող են գնում»: Վախ չկար, թե գավառի հայերը կարող են զինված խմբեր կազմել և օգնության գալ Ադանայի իրենց ազգակիցներին: Ջարդարարների համար ամենակարևորը, սակայն, այն էր, որ քաղաքի հայերն այլևս զինաթափ էին և եթե նույնիսկ ունենային մի քանի կտոր զենք, դրանցով չէին կարող ոչինչ անել, ու բոլորին կարելի կլիներ ուղղակի մորթոտել սառը զենքերով:

Այդ բանը հայերը քաջ գիտակցում էին: Թե վհատությունն ու հուսալքությունը որքան խորն էին նրանց մոտ, վկայում է հեռագրի այն շարադրանքը, որ ապրիլի 6 (19)-ին կազմել էին Ադանայի քրիստոնյա հոգևոր պետերը՝ Օսմանյան պառլամենտի Պատգամավորական ժողովի նախագահ Մուստաֆա Նուրի բեյին ուղարկելու համար: Պոլսի կացության մասին բոլորովին անտեղյակ լինելու պատճառով հեռագիրը չուղարկվեց, բայց պահպանվեց շարադրանքը, որն ունի հետևյալ բովանդակությունը.

«Երեսփոխանական ժողովոյ նախագահ Մուսթաֆա Նուրի Պէյ էֆենտիին. –

Ենթարկուեցանք ա՛յնպիսի անգթութիւններու եւ հալածանքներու, որոնք տեղի ունեցած չէին ճենկիղ խանի և Թիմուրլէնկի ժամանակները: Ժողովուրդ մը, որ խաղաղութեամբ եւ օրէնքի հնազանդութեամբ կ'ապրէր, հակառակ խզմտանքի ու արդարութեան՝ անպատմելի բարբարոսութեանց զոհ եղաւ: Կողոպուտ, կրակ եւ ջարդարարութիւն կործանումն ու աւերածութիւնը կատարեալ ըրին: Մնացորդներուս կը սպառնան անօթութիւնն ու հիւանդութիւնը: Ատանայի նահանգը ոչ իսլամ բնակչութեան համար մեռելաստանի եւ աւերակոյտի վիճակ մը ստացաւ: Իսլամ ժողովուրդին ոչ իսլամ ժողովուրդներու վրայ այսպէս անողորմ յարձակումը թոյլատրող կառավարութեան մը այդ անուան արժանի ըլլալուն լրջօրէն կը տարակուսինք: Ուստի, պաղատագին կը խնդրենք որ, յանուն արդարութեան, օրէնքի եւ մարդասիրութեան, առանց ժամանակ կորսնցնելու,

մասնաւոր պատուիրակութիւն մը ղրկուի մեր վիճակը քննելու, մեր վնասները դարմանելու եւ պատասխանատու պաշտօնեաները մահուամբ պատժելու համար»¹:

Կայացնելով կարճատեւ խաղաղություն հայերի հետ՝ թուրքերը ժամանակը գործածեցին Ադանայի շուրջը հավաքելու թուրք գյուղացիների և վրանաբնակ ու թալանչի քրդերի նորանոր խմբեր, որոնք գյուղերից ու սարերից քաղաք իջան և ջարդարարների շարքերը համալրեցին:

Ջարդը դադարելուց երկու օր անց, ապրիլի 5-ից սկսած, Սիհուն գետի բերանից դեպի արեւմուտք գտնվող Մերսին նավահանգիստ հետզհետեւ ժամանեցին ֆրանսիական «Վիկտոր Հյուգո», անգլիական «Սեյվիլըր», գերմանական «Լորլեյ», իտալական «Պիեմոնթե» զրահակիր (*cuirases*) նավերը, իսկ ապրիլի 9-ին ժամանեցին ռուսական մեկ նավ և ամերիկյան երկու զրահանավ: Քանի որ ջարդերը սպառնում էին անցնել Մերսին, հենց դա էլ Կիլիկիայի ափերին ռազմական նավերի մոտենալու առիթ էր տվել: Նավերի անձնակազմերը կարեկցանքի ամենափոքր իսկ քայլ չարեցին. նրանք մարդկանց մոտ տպավորություն ստեղծեցին, թե զվարճանքի են եկել: Նավերը շարվել էին իրարից որոշակի հեռավորության վրա՝ էլեկտրական լույսերով ողողված: Տախտակամածներին զվարճալի խաղեր ու ներկայացումներ էին անցկացվում:

Եվրոպացիների այդ անհոգ տրամադրությանն անդրադառնալով՝ Կ. Պոլսից Կիլիկիա եկած Արչակունհի Թեոդիկը, որ ափ էր իջել Մերսինում, ամիսներ հետո գրում էր.

«Այս սխրալի պատկերին հանդէպ խոհուն ու մտամփոփ, վերյիշումը կ'ունենամ յեղակարծ Ապրիլի օրերուն, երբ օտար մարտանաւեր եկան շարուիլ այս ջուրերուն վրայ, իրենց մեծ թնդանօթներուն՝ սպառնազին այլիմաստ ու անհետեւանք կոթողումով: Քաղաքակիրթ աշխարհներէ ուղարկուած երկաթէ այդ հզօր ոչնչութիւնները հետերնին բերած էին մարդեր, որոնք պաշտօնն ունէին օրն ի բուն՝ դիտակներ աչքերնուն՝ ծովափի

¹ Վեր. Համբարձում Յ. Աչճեան, Ատանայի եղեռներ..., էջ 21:

հայ թշուառութիւնը դիտելու անկարեկիր, կամ ծովախորշին մէջ ծփծփուն հէգ հայ դիակները լուսանկարելու, իսկ գիշերը, ներսն էլեկտրական ջահերու լոյսով՝ աշխարհիկ վարկապարզի ցնծութեանց անձնատուր ըլլալու, անհոգ, անտարբեր, առանց մազիւ չափ փոյթ ընելու թէ անդին, ճ՛հ, անդին, գնդակներ կ'անձրեւէին անդադար, սուրեր կը շողային աջուձախ, ու հայու արիւնն էր, որ կը հոսէր, ու կրակն էր, որ կը լափէր ամենածախ: Ու խորհիլ թէ այդ ամէնքը պիտի դադրէին, պիտի մարէին, եթէ զրահապատ այդ պատկանելի զանգուածներէն նաւազներ ոտքերնին ղնէին ցամաք, իրենց պետերուն հրահանգովը սպառնաղէտ:

Ու չրրին, ու հազարաւորներ անէացան մահերուն ամէնէն դառնագոյններով. ու շէն ու բարգաւաճ երկիր մը փճացաւ, կործանեցաւ հիմնայատակ»¹:

Օտարների այս պահվածքն իր էությունը լինելով անմարդկային, «պատճառ եղաւ որ վանտալը աւելի համարձակ ճօճէ իր սուրը»²: Քաջալերված խուժանը «նետուեց իրագործելու նոր ջարդեր»³:

Ադանայի հայերի ջարդից անցել էր 5 օր, այսինքն՝ ապրիլի 8-ն էր, երբ պարզ դարձավ, որ հայերին սպասվում են նոր սարսափներ: Դրա ցայտուն վկայությունը «Իթիդալ» «ազատական» թերթի 1909 թ. ապրիլի 7-ի համարն էր, որը լույս էր տեսել սովորականից մի քանի անգամ մեծ տպաքանակով և առավոտից ձրի տարածվում էր քաղաքի մուսուլման բնակչության մեջ: Համարի էջերը ծայրից ծայր լցված էին հայերի դեմ ուղղված հոգվածներով ու նյութերով՝ քննով, վայրենի ատելությունամբ, զրպարտություններով չաղախված: Զարդի ողջ պատասխանատվությունը թերթը բարդում էր դժբախտ հայերի վրա՝ նրանց մեղադրելով օրինական իշխանությունների դեմ ապստամբություն բարձրացնելու համար:

Համարի քաղաքական բաժնում գետեղված «Մի սոսկալի

¹ Արշակունհի Թէոդիկ, Ամիս մը ի Կիլիկիա, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 13, 15:

² «Անահիտ» (Փարիզ), № 11-12, մարտ-ապրիլ, 1909-1910, էջ 273:

³ Տե՛ս «Հորիզոն», № 52, 9 մարտի 1910 թ., Ցակոր Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 61:

ապստամբություն» վերտառություն՝ հողվածի հեղինակ Իսմայիլ Սեֆյան հայերին որակում էր վայրենի ոճրագործներ, որոնք, մեծաքանակ զենք կուտակելով, մինչև ատամները զինված, քաղաքի թուրքերի վրա հարձակումներ են գործել և նրանցից հազարավորների դիակները փողոցներում փռել: Նա գրում էր, թե գյավուրները հատկապես անխղճաբար կոտորել են թուրք կանանց, մանուկների, ծերերի՝ ուշադրություն չառնելով նրանց սրտակեղեք խնդրանքները, ճիչերն ու հեծկտանքները: Իբր հայերը ծրագրված հրդեհի են մատնել նաև թուրքերին պատկանող բազմաթիվ հոյակապ տներ և դրանք վերածել ավերակների, դրանով իսկ սարսափ սփռել չորս կողմը, որպեսզի դրանց տները փորձ չանեն վերադառնալ ու տեր կանգնել իրենց օջախներին: Այդ ամենի պատճառը հողվածագիրը համարում էր այն, որ երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո հայերն այնքան են երես առել, որ այլևս չեն ուզում իսլամների հետ ապրել և, «մեզ ոչնչացնելով՝ ուզում են ամբողջ նահանգին տեր դառնալ և թուրք պետությունից անջատ ապրել»: «Տեսնենք, թե վերջն ինչ պիտի լինի: Անխելք հայերը կործանեցին մեզ էլ, հայրենի՛քն էլ, իրեն՛ց էլ: Դժբախտ Ադանան այս աղետն էլ տեսավ»¹:

Ապրիլի 1-3-ին թուրքերի կողմից հայերի կոտորածը վերափոխելով հայերի կողմից թուրքերի կոտորածի և նախապատրաստվող նոր ջարդերն ի սկզբանե արդարացնելու համար, Իսմայիլ Սեֆյան գուժում էր, թե հայերն ամբողջովին չեն հանձնել իրենց զենքերը, ուստի բացառված չէ, որ, «նրանք մի նոր արյունահեղություն սարքեն»²:

«Հայերը կարող են պետություն ստեղծել» վերնագրով հողվածում, նրա հեղինակ Բյուրեան Նուրին գրում էր, թե երախտամոռ հայերն ապստամբեցին իրենց իսկ «հավասարություն» և «եղբայրություն» պարզևած հեղափոխության ու դրա հռչակած սկզբունքների դեմ: Նրանց նպատակը անկախ պե-

¹ «Իթիդալ» (Ադանա), 7 ապրիլի 1909 թ.:

² Նույն տեղում:

տություն ունենալն է, չեչտում էր հողվածագիրը, ապա ավելա-
լացնում, թե «Հիմարներն անգամ չեն հավատում, որ երկու մի-
լիոնից էլ պակաս թիվ կազմող հայերը, որոնք ցրված են այս ու
այն կողմ, իրենց ուժով ու զենքի զորությամբ կկարողանան
հաղթանակի հասնել և անկախ պետություն ստեղծել»¹: Շեչտե-
լով, որ հայերը հատկապես նպատակ ունեն «իրենց պետու-
թյունը ստեղծել Ադանայի նահանգում կամ Հին Կիլիկիայում»,
Բյուրեան Նուրին շարունակում էր. «Եթե հայերն ուզում են պե-
տություն ունենալ, ապա այդ պետության տարածքը պետք է
փնտրեն ոչ թե Օսմանյան կայսրության մեջ, այլ Աֆրիկայի
ավազուտ անապատներում և գաղթեն այնտեղ: Այլապես,
ցրված ու բաժանված մնալով Պոլսի, Իզմիրի, Ադանայի, Հալեպի,
Դիարբեքիրի, Բիթլիսի, Վանի նման տեղերում, նրանք իրենց
փափագին չեն հասնի»²:

Բյուրեան Նուրիի այդ հողվածը նկատի ունենալով, «Բիւ-
զանդիոնը» գրում էր. «Մինչեւ ե՞րբ մեր արիւնն ու արցունքը
պիտի հոսի «հայկական թագաւորութեան» մը ցնորական,
զառանցական վարկածին անունով, որուն դուք չէք հաւատար,
եւ որուն չէք կրնար հաւատալ որ հայերն այնքան ապուշ ըլլան
հաւատալու համար...»³:

«Լուրեր նահանգից» բաժնում տպագրված «Նաոնաչիօթ
երևույթներ» վերնագրով հողվածի հեղինակ Իհսան Ֆիքրին
ստում էր, թե «այս օրերին Մարաշից, Հաճընից, Նարբերդից,
Տիգրանակերտից և Անատոլիայի հայաբնակ գավառներից
այնքան լղիկված՝ հայեր են թափվել [Ադանա], որ այժմ քաղաքի
ամեն մի հայ ընտանիքում տեղավորված է 5-10 ընտանիք»⁴:
Իրողությունը, սակայն, այն էր, որ ջարդի օրերին զանազան
վայրերից Ադանա էին թափվել տասնյակ հազարավոր թուրքեր,
քրդեր և ուրիշ մուսուլմաններ:

¹ «Իթիդալ», 7 ապրիլի 1909 թ.:

² Նույն տեղում:

³ «Բիւզանդիոն», № 3823, 27 ապրիլի (10 մայիսի), 1909 թ.:

⁴ «Իթիդալ», 7 ապրիլի 1909 թ.:

Հողվածագիրը համոզված էր, թե որևէ մեկի մտքով չի անցնի, որ թուրքերն են մեղավոր ստեղծված խառնաշփոթի համար:

Այնուհետև «Իթիզալի» էջերում մեկը մյուսին հաջորդում էին թվով 20 ուրիշ հողվածներ ու նյութեր, որոնք, խմբագրության հավաստիացմամբ, իրր «ստացված են» քաղաքի փողոցներից ու գավառից: Ստերով ու զրպարտություններով հագեցած այդ նյութերը թերթի համարում ղետեղված էին այսպիսի սաղրիչ վերնագրերով. «Դեպքի սկզբնավորումը», «Մի ոճիր», «Մի երկրորդ ոճիր», «Լրտեսը», «Զինվորների անբավարար լինելը և իսլամների անգին վիճակը», «Հայերն իրենց տներում, իսկ իսլամները փողոցներում», ««Օսմանյը» լրագրի թղթակցի սպանությունը» և այլն: «Քաղաքի փողոցներից» և «գավառից» «ստացված» այդ բոլոր նյութերի հիմնական բովանդակությունը մեկն էր՝ «հազարավոր խեղճ ու կրակ իսլամներ մորթվել են տմարդի ու անաղուհաց հայերի ձեռքով»:

Եթե թերթի խմբագիրը հայերի ջարդին չէր մասնակցել հրացանով կամ դաշույնով, ապա իր գրչի տակից ելած ստապատիր հողվածներով, հատկապես թերթի ապրիլի 7-ի համարի լույսընծայումով, հանդիսացավ Ադանայի է՛լ ավելի կատաղի երկրորդ ջարդի գլխավոր զրդիչներից ու կազմակերպիչներից մեկը՝ խուժանին հորդորելով սկսած գործը հետևողականորեն մինչև վերջ հասցնել:

Ո՞վ կարող էր երևակայել, որ ժողովրդի զարգացմանը սատարելու կոչված մի թերթ կարող էր կույր ամբոխի գազանային բնազդների այդ աստիճան գրգռիչը լինել:

Ապրիլի 8-ին Ադանայում Կ. Պոլսից ստացվեց ազատարար բանակի հրամանատար Մահմուդ Շեքեթ փաշայի հեռագիրը, թե Կ. Պոլսի հակահեղափոխական սուլթանական ուժերի ղեմ չարժվող իր բանակի մի զորամաս Դեղե-Աղաջից ուղարկել է Ադանա: Հեռագիրը, որ բազմացվել ու տարածվել էր ժողովրդի մեջ, անհուն ցնծություն պատճառեց քաղաքի կենդանի մնացած հայերին, որոնք կարծում էին, թե «փրկիչ զորամասը» հատուկ ուղարկված է իրենց անվտանգությունն ապահովելու համար: Բայց այս անգամ էլ նրանք չարաչար սխալվեցին:

Ապրիլի 12-ի կեսօրին, երկու գնդից բաղկացած զորամասը Ադանա հասավ¹: Կարծեցյալ փրկիչներին հայերը որոտընդոստ ծափերով դիմավորեցին և «կեցցե»-ներով մեծարեցին: Շատերն իրար համբուրում էին, կարծելով, թե մղձավանջն արդեն անդառնալիորեն անցյալի գիրկն է անցել: Խեղճերն ինչ իմանային, որ չուտով մի նոր, է՛լ ավելի սոսկալի աղետ է գալու իրենց գլխին:

Զորամասն անցնելով հայկական թաղերից հեռու՝ գնաց և բանակեց քաղաքից դուրս, բացօթյա տեղ*:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԶԱՐԴԸ ԱԴԱՆԱ ՔԱՂԱՔՈՒՄ

Ադանայի առաջին կոտորածից (1-3 ապրիլի 1909 թ.) ընդամենը 9 օր հետո՝ ապրիլի 12-ին նույն քաղաքում սկսվեց քրիստոնյաների երկրորդ ջարդը:

Պատասխանատվությունը տեղական իշխանությունների և կենտրոնական կառավարության վրայից վերցնելու նպատակով, թուրք կեղծարարները, նենգափոխելով փաստերը, ջարդի մեղքը բարդում են հայ քաղաքական կուսակցությունների վրա: Նրանցից մեկը՝ Դամար Արիջօղլուն գրում է. «Կասկածից վեր է, որ երկրորդ խառնակությունն առաջ բերեցին հայ քաղաքական գործիչները, նպատակ ունենալով առիթ ստեղծել օտար միջամտության համար»²:

Իրականում դեպքերն այսպիսի ընթացք են ունեցել:

Ինչպես վերը նշվեց, ապրիլի 5-9-ին Մերսին նավահանգիստ էին ժամանել և խարխալ գցել եվրոպական երեք երկրների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի, ինչպես նաև Ռուսաստանի զրահանավորը: Թեև այդ նավերի անձնակազմերը չէին միջամտել Կիլիկիայում ծայր առած արյունալի դեպքերին, բայց նրանց լուկ ներկայությունը լուրջ երկյուղ էր հարուցել թուրքե-

¹ Տե՛ս «Նյու Յորք թայմս», 29 ապրիլի 1909 թ.:

* Ադանա եկած թուրքական «ազատարար» զորամասի անձնակազմի թվի վերաբերյալ գրականություն մեջ տարբեր թվեր են նշված՝ 200-ից մինչև 2000:

² Damar Aricoğlu, Hatıralarım - Milli Mucadele Çukurova'da, Fransız İşgali ve Nanti Savaşlar, İstanbul, 1961, s. 54.

րի մոտ, նրանք սպասողական վիճակի մեջ էին, քանի որ Կ. Պոլսում և կայսրութան քաղաքներում ու գավառներում դեռ չկար պարզութուն, թե ովքե՞ր են հաղթելու մայրաքաղաքում Արդուլ Համիդի կողմնակիցների և երիտթուրքերի միջև շարունակվող զինված ընդհարումների ընթացքում:

Այս պայմաններում Կիլիկիայի թուրքերի համար ծայրահեղորեն անցանկալի էր իրենց ծովափին ունենալ մի օտար, հզոր ուժ՝ հանձինս եվրոպական զրահակիր նավերի: Նրանք մտածում էին, որ, հավանաբար, հայերի ջարդերի լուրերը հասել են Եվրոպա, և քրիստոնյա պետություններն իրենց նավերն ուղարկել են իրենց հավատակից հայերին օգնելու և մուսուլմաններից վրեժ լուծելու համար: Ամբոխն սկսել էր եվրոպական հնարավոր միջամտությունից և տերությունների ռազմական ուժերի վրեժխնդրական գործողություններից սարսափել: Ջարդարարներն ինչ իմանային, որ Եվրոպայի համար հայի արյունը համարյա ջուր է, որ հանուն հայության փրկության որևէ երկիր իր գեթ մի զինվորը դեռ չի զոհաբերել: Բայց ոճրագործի սիրտը միշտ դողի մեջ է լինում, այդ օրերին այդպես էր նաև Կիլիկիայի թուրքերի պարագայում:

Թուրք երեւելիները, գլուխ գլխի տալով, նահանգապետից պահանջեցին բոլոր ջանքերը գործադրել՝ զրահանավերը Կիլիկիայի ջրերից հեռացնելու համար, այն պատճառաբանությամբ, թե դրանց ներկայությունը գրգռում է մուսուլմանների նյարդերը և կարող է քրիստոնյաների հետ նոր ընդհարումների պատճառ դառնալ: Զրահակիրները, որ հատուկ նպատակներով չէին հայտնվել Կիլիկիայի ափերին, նահանգապետի պահանջից հետո բարձրացրին խարիսխները և ապրիլի 10-ին Մերսինի նավահանգստից հեռացան¹:

Դրանից հետո ջարդարարներն պետերը մի մտավախություն ևս ունեին. եթե իրենք նոր կոտորած սկսեն, ի՞նչ դիրք կարող է բռնել երիտթուրքական հրամանատարությունը ուղարկած վաչտը, որը բանակել էր քաղաքից դուրս՝ Սիհուն գետի եզերքին:

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 52, 9 մարտի 1910 թ.:

Եվ սկսվում է եռուն աշխատանք զորամասն իրենց կողմը գրավելու համար: Այդ դիտավորությունամբ նրանք մարդիկ են ուղարկում բանակատեղ, որոնք ստապատիր լուրեր տարածելով և մոլեռանդությունամբ լի քարոզներով զինվորներին գրգռում են հայերի դեմ:

1909 թ. ապրիլի 12 (25)–ը կիրակի օր էր:

Թուրքերի մի մեծ բազմություն առավոտից խմբվել էր քաղաքի ժամացույցի աշտարակի (Սաաթխանե) հրապարակում և հանրահավաք սկսել: Ելույթ ունեցողները լուսանքներ էին թափում բոլոր քրիստոնյաների հասցեին, բայց բոլոր հայհոյանքների ու անեծքների կենտրոնում հայն էր, հայությունը: Հերթական ելույթ ունեցողը խուժանին կոչ էր անում «այդ անիծյալ ազգի արմատը կտրել», քանի որ, «եթե նրանց վերջը չտրվի, մենք երբեք հանգստություն չենք ունենա»:

Նույն օրվա երեկոյան քաղաքով մեկ լուր տարածվեց, թե մի հայ պատանի փորձել է Յադ-Ջամի մզկիթը կրակի մատնել: Թուրք երիտասարդները վազվզում էին իրենց թաղերում և հեասպառ կանչում, թե «հայ ֆիդայիները հարձակումներ են սկսել թուրքական թաղերի վրա և իսլամներին անխնա ջարդում են, օգնություն հասեք»:

Մի թուրքի տնից սադրանքի նպատակով արձակվում են ատրճանակի գնդակներ, որն առիթ է ստեղծում լուր տարածելու, թե հայերը գնդակներն արձակել են բանակած երիտթուրքական զորամասի վրա՝ զինվորներ սպանելու նպատակով¹:

«Ազատության բանակի» այդ զորամասի զինվորները, մի մարդու պես, զորանոցից կատաղաբար դուրս են թափվում փողոց և շտապ ուղղություն վերցնում դեպի քաղաքի հայոց թաղը: Նրանց հետևում են ռեզիֆները (պահեստի զինվորներ) և ամբոխը: Հրացաններն առած՝ զինվորներն շտապում են «փրկելու իսլամներին»: Իսկ սրանք, որ առաջին ջարդով գոհացած չէին, սկսեցին զինվորներին աղիողորմ բողոքել իրենց «դժբախտ կյանքից»: «Շատ բարեպատեհ է ձեր ներկայությունն այստեղ,–

¹ Տե՛ս Վեր. Համբարձում Յ. Աչճեան, Ատանայի եղեռնը..., էջ 25:

ասում էին նրանք զինվորներին: – Հայերը կործանեցին մեր տները, մզկիթները հրդեհեցին, անասելի տանջանքների ենթարկեցին մեզ, իսկ մենք չկարողացանք մեր վրեժը լուծել: Գոնե դուք լուծեք...»: Այս ստերի վրա ավելացնում էին նորերը. իբր գետափին հայերն սպանել են մի զինվորի, մի ուրիշ զինվորի էլ վիրավորել են, իբր Սալջըլար թաղում հարձակվել ու ջարդել են բոլոր իսլամներին¹: Զորամասը աղանա հայերին ամենամեծ վնասը հասցնողն եղավ՝ իր հրամանատարների գլխավորությամբ: Զորքի այդ միակողմանի միջամտությունը հայերն այլևս ոչինչ էին կարող հակադրել:

Տեղ հասնելով՝ զինվորները մի քանի բոլակում չրջապատեցին «թշնամի» հայոց թաղերը և առանց հարց ու փորձի սկսեցին հրացանային համազարկերը²: Անխնա կոտորածը տեղի էր ունենում փողոցներում, հրապարակներում, տներում: Վայրկենապես փշուր-փշուր էին լինում տների դռները, պատասպարվածները խողխողվում կամ լլկվում էին³:

Անօրինակ ռճիրներ էին գործում ոչ միայն թուրքերը, այլև նրանցից ոչ պակաս, եթե ոչ ավելի, սարերից իջած քրդերը, որոնք իրենց դրսևորում էին որպես ամենավայրենի, ամենաստոր արարածներ, որ կարող էր մարդը երևակայել⁴:

Շուտով մարդկային կյանքի մրուրը կազմող խուժանն անցավ իր սիրած զբաղմունքներից մեկին՝ հայկական թաղերի բոլոր կողմերում կրկին բարձրացան կրակե լեզուներն ու ծուխը: Հրդեհումներին մասնակցում էին նաև զինվորները, որոնցից կազմված հրձիգ խմբերը տակառներով պատրաստի նավթը լցնում էին տների վրա և կրակը մոտեցնում: Հայ կանանց ու երեխաների հոգեվարքի հոնդյունները, ողբն ու կսկիծը, անմեղների վայնասունն ու օգնություն աղաղակները, հրազենների ձայները և հրդեհների ճարճատյունը, խառնված իրար, մի ան-

¹ Տե՛ս Վեր. Համբարձում Յ. Աչճեան, Ատանայի եղեռնը..., էջ 25:

² Տե՛ս «Դրօշակ», № 5, մայիս, 1909, էջ 55:

³ Տե՛ս «Հորիզոն», № 52, 9 մարտի 1910 թ., «Արարատ» (ս. Էջմիածին), № 4, ապրիլ, 1909, էջ 381:

⁴ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3820, 23 ապրիլի (6 մայիսի) 1909 թ.:

տանելի քառս էին ստեղծել¹: Վառվող տներից դուրս փախչողները կամ պատուհաններից նայել հանդգնողները հրացանազարկ էին լինում, իսկ նրանք, ովքեր սիրտ չէին անում տներից դուրս գալ, ողջ-ողջ այրվում էին կրակի բոցերի մեջ: Մարդկային երևակայությունն անընդունակ է ըմբռնելու, թե ինչպե՞ս է, որ բնությունն այդքան չարություն էր հյուսել մարդկային կերպարանքով այդ էակների հոգու մեջ: Բանականությունն ու տրամաբանությունը խամրում էին ամբոխի անեղր ոճրագործությունների առջև:

Առավել սոսկալին այն էր, որ եթե առաջին ջարդի օրերին, ինչպես արդեն նշվել է վերը, Ադանայի հայերը ղենք ունեին և դիմադրություն էին ցույց տալիս, այժմ զինաթափ էին: Այդ էր պատճառը, որ հիմա խուժանը որևէ վախ չունեւր և ազատ-համարձակ մոտենում էր յուրաքանչյուր տան և կատարում իր ոճիրները: Չունենալով դիմադրության որևէ հնարավորություն, դժբախտ մարդիկ հրդեհի բոցերի մեջ խելակորույս վազվզում էին այս ու այն կողմ, հետո, չատ չանցած, կրակով բռնկված, փոխվում էին գետին: Իսկ մարդակերները նայում էին այդ սարսուղացիչ տեսարաններին և ցնծություն դիվային ձայներ արձակում:

Եկեղեցիներից ոչ հեռու տներում գտնվողների մի մասը, պատերի մեջ անցքեր փորելով՝ կարողացավ իրեն այդ աղոթատները գցել: Տարաբախտ հայերը, ահագին բազմությունը, կուտակվել էին հայ առաքելական, հայ կաթոլիկ, հայ ավետարանական, ասորիների եկեղեցիների և դպրոցների մեջ:

Հրդեհի լեզուները ճյուղավորվելով ու տարածվելով՝ արագությամբ իրենց մեջ առան նաև հայոց մեծ շուկան և նրա հարակից տները, լափելով հայի ունեցվածքն ու կյանքը:

Նույն բախտին արժանացան 5000-ից ավելի հայ գյուղացիներ, որոնք չըջակա գյուղերից, ջարդված ու թալանված, հասել էին Ադանա և մերկ ու քաղցած թափվել քաղաքի փողոցներում ու բակերում: Երբ սկսվել էր կոտորածը, նրանցից մի քանի

¹ Տե՛ս «Արեւելեան մամուլ», № 22, 26 մայիսի 1909 թ., էջ 517:

հարյուր հոգի լեղապատառ փախել ու մտել էր Մուշեղյան-Աբգարյան վարժարանի շենքերից ներս: Այրվելու ժամանակ նրանց արձակած ճիչերն ու ողբաձայն գոչումները տարածվում էին չորս կողմը՝ սարսուռով պատելով հայերի սրտերը¹:

Ս. Ստեփանոս եկեղեցում ապաստանածներից մեկը նկարագրել է այնտեղի վիճակը լույս 13-ի գիշերը: «Երկսեռ ժողովուրդն ամբողջապես ծունկի եկած աղեկտուր ձայներով եւ լաց ու կոծերով «Տէր ողորմեա» կը կանչէր եւ դուրսը խուժանը եկեղեցւոյ վրայ ... քարիւղ կը սրսկէր ջրհաններով ... Եկեղեցւոյ առաջնորդարանը կրակ առած էր: Եկեղեցւոյ բակն ալ ելլել անկարելի դարձաւ, որովհետեւ կարգը եկեղեցիին եկած էր: Տաճարին ներսը սոսկալի տաքով՝ խեղդող մուխ մը սկսաւ լեցուիլ: Հակառակ ամբողջապէս քարաշէն ըլլալուն, ջերմութեան սաստկութենէն գմբէթը, պատերն ու մարմարեայ սիւներն ճաթեցան: Ժողովուրդն այլեւս յուսահատ սկսաւ միաձայն պոռալ «Օգնութիւն, օգնութիւն, խղճացէ՛ք, կ'այրուինք»: Կիները արիւն արցունքներով «Գթացէ՛ք մեզ» կը կանչեն, այրերը «լուծիւն» կը գոչեն, մանուկները շնչահեղձ կ'ըլլան, գոռում, գոչում, աղմուկ եւ իրարանցում ճշմարիտ դժոխքի մը վերածած էին Սբ. Ստեփանոս եկեղեցին»²:

Սևաբախտ հայերն աղիողորմ ողբով լալիս էին, սրտակեղեք «Տե՛ր, ողորմյա՛ւ» աղաղակում, «մեղա՛-մեղա՛» բացականչություններով թնդացնում օդը... Բայց ի՞նչ օգուտ, ո՞վ պետք է օգնության հասներ նրանց: Հայի Աստվածը: Ո՛չ, խուլ էր նա՝ Աստվածը, որին այնպիսի մոլեռանդությունը հայերը պաշտում էին: Քրիստոնեությունն ընդունելուց ի վեր երեւի թե ոչ մի ժողովուրդ այնքան եկեղեցիներ ու վանքեր չէր կառուցել, որքան կառուցել էր հայ ժողովուրդը՝ 16 դար չարունակ դրանց պատերից ներս փառաբանելով Հիսուսին, չոքելով նրա պատկերների առջև՝ փրկության աղոթքներ մրմնջալով: Ո՞ւր էր նրա գթասրտությունը, եթե դա կար: Իսկ եթե կար, բայց հրաժարվում էր ձեռք մեկնել մահվան երախն ընկած մեծ ու փոքրին՝

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 52, 9 մարտի 1910 թ.:

² Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 103:

ուրեմն անխիղճ, անգուլթ էր նա:

Ո՛չ եկեղեցում փակվածների աղաչանք-պաղատանքները, ո՛չ դառնաղի լացն ու կոծը չէին կարող փրկել ճակատագրից լքվածներին: Խելակորույս տղամարդիկ ու կանայք, երեխաներն ու ծերերը, ողջերն ու վիրավորները, իրար փաթաթված, ածխանում էին: Բոլորը հրո ճարակ դարձան:

Ամբողջ հորիզոնը շառագունած էր: Բոցերը բարձրանում էին քաղաքի բոլոր կողմերի վրա: Այդ օրը Ադանայի զանազան մասերում միայն եկեղեցիների կրակների մեջ այրվեցին 1000-ից ավելի հայեր:

Եկեղեցիներից բացի, մյուս ապաստարանները օտարերկրյա միսիոներական դպրոցների, հիվանդանոցների և այլ հաստատությունների շենքերն էին: Ավետարանականների ու կաթոլիկների դպրոցներում իրար վրա լցված էին երեք հազարից ավելի հայեր և ուրիշ քրիստոնյաներ: Անհնար էր նստել, առավել ևս՝ պառկել: Դժբախտներն օրեր շարունակ մնալու էին գամված ոտքերի թաթերի վրա՝ առանց սննդի ու ջրի: Նույն պատկերն էր օտարերկրացիներին պատկանող բարեգործական, բժշկական և այլ կարգի հաստատությունների շինություններում: Ապաստարանների բոլոր հարկերը լցված էին ժանտահոտ օդով: Անտանելի էր հատկապես կանանց ու աղջիկների վիճակը: Այդ գեհնում երեխաներ էին աշխարհ գալիս՝ մեռած կամ կիսամեռ: Օտարերկրյա նշված հաստատությունների վրա արձակված զնդակներից ամեն ժամ մարում էին տասնյակ կյանքեր:

«Գազանաբարոյ խուժանը, - գրել է Ադանայի երկրորդ ջարդի ականատես Ներսես եպիսկ. Դանիելյանը, - ո՛չ մէկ բան պակաս ձգեց: Ատ հոգեսարսուռ վայրկեաններուն՝ ա՛խ, քանի՜-քանի՜ դժբախտ մայրեր խելագարեցան: Թերեւս երկինք ու երկիր իրենց ստեղծուած օրերէն ի վեր՝ այսպիսի ճիւղալային, այսպիսի ահուելի բարբարոսութեան մը ականատես չէին եղած»¹:

Ինչպես ասվեց, Կիլիկիայի ափերում գտնվող եվրոպական երեք երկրների ու Ռուսաստանի ռազմանավերի անձնակազմ-

¹ Ներսէս եպիսկ. Դանիէլեան, Կաթիլ մը ջուր այրած սրտերու, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 50-51:

րը թեև չէին միջամտում ծավալված արյունահեղ դեպքերին, բայց Աղանայի երկրորդ ջարդն սկսվելու առաջին իսկ օրը Մերսինի նավահանգստում այդ նավերից ցամաք իջան մի քանի տասնյակ սպաներ ու նավաստիներ և ուղևորվեցին Աղանա: Այստեղ նրանք սոսկալի տեսարանների ականատես եղան:

Ֆրանսիական «Ֆիգարո» թերթը տպագրել էր Կիլիկիայի ջրերին մոտեցած «Վիկտոր Հյուգո» զրահակրի վրա ծառայող, Մերսինում ափ իջած ու այնտեղից Աղանա գնացած ֆրանսիացի մի ծովային սպայի նամակները՝ քաղաքում տեսած սարսափների նկարագրություններով: Ապրիլի 11-ի նամակում սպան գրում էր. «Գետը շարունակում էր ծովը տանել հազարավոր դիակներ, որոնք նետուած էին այնտեղ: Նրանք լողում էին գետափի մօտ: Ես տարբերեցի 4-5 տարեկանից ոչ մեծ մի աղջկայ դիակը, նոյնպէս մի տղամարդու դիակ, որի ձեռքերն ու ոտքերը կտրուած էին եւ ձղուած՝ վերելից ներքեւ, կարծես թէ մորթուած անասուն լինէր: Եւ այն բոպէին, երբ ես այս նամակն եմ ուղարկում, տեղեկանում եմ, որ չնայելով այն բանին, որ քաղաքում երեւացել են եւրոպական համազգեստներով մարդիկ, չնայելով այն բանին, որ եւրոպական երեք զինուորական նաւերի հրամանատարները այցելեցին Աղանա եւ խիստ զգուշացումներ արեցին թուրքական վալիին, այնուամենայնիւ, սպանութիւնները եւ հրդեհումները չեն դադարում»¹:

Նույն գիշերը մեծ թափով շարունակվում էր զոհված հայերի դիակների հավաքումը ու Սիհուն և Զիհուն գետերը թափելը²: Միայն Սիհուն գետը արդեն տարել և ծովն էր թափել չուրջ 3000 դիակ³: Ականատեսներից մեկը՝ ֆրանսիացի լրագրող, ազգությամբ հույն Ա. Աղոսիդեսը գրում էր. «Ալեքսանդրեթի ծովածոցը երբեք չէր տեսել չնաձկների այդպիսի ներխուժում: Սպաները* օրեր շարունակ դիտելով այդ տեսարանը, կա-

¹ «Ֆիգարո» թերթից կատարած հայերեն թարգմանությունը տե՛ս «Մշակ», № 93, 5 մայիսի 1909 թ.:

² Տե՛ս «Դրօշակ», № 5, մայիս, 1909, էջ 54:

³ Տե՛ս Թէոդիկ, Ամէնուն տարեցոյցը, Դ. տարի, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 32:

* Նկատի ունենալով ծովածոցում գտնված եվրոպական ռազմանավերի անձնակազմերի սպաններին:

տարեցին բազմաթիվ նկարահանումներ»¹: Նույն բանը վկայում էր «Դրօշակի» թղթակիցը, գրելով, որ հազարավոր դիակներ արդեն ծովը հասած լինելով, եվրոպական զրահանավերից «աստնց լուսանկարները կ'առնեն առանց ամչնալու»²:

Այն ժամանակ, երբ սայլերով Սիհուն և Զիհուն գետերը թափած հայերի դիակները լողում էին ծովի վրա, այդ նույն պահերին տնից-տեղից զրկված, իրենց սիրելիները կորցրած հազարավոր հայ որբեր, տղամարդ ու կին, մերկ ու սովատանջ թափառում էին Ադանայի շրջակա լեռներում, ամենուրեք բախվելով հրացաններով ու յաթաղաններով զինված մարդասպանների: Այդ օրհասական ժամերին ահաբեկ հայերի համար փրկություն խարիսխ եղած իտալական և ֆրանսիական նավերը մոտենում էին կիլիկյան ափերին և թնդանոթի նշաններով խեղճերին կանչում էին ու տեղափոխում Բեյրութ:

Ապրիլի 12-13-ին Ադանայի վիլայեթի ափերին եվրոպական երկրների նոր ռազմանավեր մոտեցան: Ապրիլի 12-ին Մերսինում խարիսխ գցեց բրիտանական «Տրայքմֆ» հաժանավը³, իսկ հաջորդ օրը՝ ֆրանսիական «Ժյուլ Միշլը» ու «Ժյուլ Ֆերրի» մարտանավերը, «Լա վերիթե» և իտալական «Ֆերրուչիո» հաժանավերը: Բայց եվրոպական այս մարտանավերի ներկայությունը նույնպես վայրագությունների դաղարեցման արգելք չեղավ:

Երկրորդ օրվա՝ ապրիլի 13-ի արևածագի հետ հրացանաձգությունը նորից սկսվեց: Ս. Ստեփանոս եկեղեցու պատի մեջ անցք փորելով, այնտեղից հայերի մի մասը փախուստ տվեց ոչ հեռու գտնվող ասորացի փոքրիկ եկեղեցի, ուր կոտորածից փրկված ասորիները խոնվել էին՝ սպասելով իրենց վախճանին: Հայերը դեռ նոր էին հասել այդ եկեղեցու բակը, երբ մի քանի հարյուր զինված թուրքեր հարձակում գործեցին այնտեղ ապաստանած ասորիների և բախում կուտակված հայերի վրա:

¹ «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 4, 1988, էջ 16:

² «Դրօշակ», № 5, մայիս, 1909, էջ 56:

³ Մարտանավի հրամանատարն օրեր անց «կը յայտնէ, թէ Սիհուն գետը բազմաթիւ դիակներով լեցուն է» («Բիւզանդիոն», № 3822, 25 ապրիլի (8 մայիսի) 1909 թ.):

Ներս մտնելով եկեղեցի՝ խուժանն սկսեց անողոքաբար կոտորել ասորի տղամարդկանց, կանանց, երեխաներին, սպանեց քահանային: Վերջում կրակի մատնեց եկեղեցին ու կից դպրոցը: Իսկ բակում խոնաված հայերը, մի քանի զոհ տալով, չփոթահար փախան դեպի ս. Ստեփանոս եկեղեցի:

Կեսօրն անց մարդասպաններն ուժեղացրին հարձակումը եկեղեցիների վրա, ուր ապաստանած հայերից որևէ մեկն այլևս հույս չունեց, թե կենդանի է մնալու: Միայն հրաչքը կարող էր որևէ բան փոխել:

Կյանքին հրաժեշտ տալու վերջին վայրկյաններին էր, որ փրկված չող երեաց: Քաղաքի ֆրանսիական եկեղեցու հովիվ ֆրեր Անթուան Դիոսկորը և Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոս Դաուլթի Ուիլին օգնության եկան դժբախտներին: Այս երկու եվրոպացիները մի երիտասարդ թուրք սպայի խնդրել էին իր զինվորներով պաշտպանություն տակ առնել կոտորվող քրիստոնյաներին: Եվ սպան այդ խնդրանքը կատարել էր. նրա հրամանով՝ զինվորները պատնեշ ստեղծեցին ջարդարարների առջև: Հազարավոր քրիստոնյաներ դուրս եկան եկեղեցիներից ու թաքստոցներից և իրենց կյանքի ապահովությունը հազվագյուտ վեհանաձև ֆրանսիացուն վստահեցին: Իսկ վայրագ խուժանը անոթի, կատաղի գազանի պես հեռվից հեռու դիտում և սպասում էր հարմար պահի, որպեսզի զինվորների հեռանալու դեպքում վայրկենապես նոր ոճիրներ ձեռնարկեր: Բայց սպան վճռականորեն էր տրամադրված: Նա հրոսակներին սպառնում էր, թե զինվորներին կհրամայի կրակ բացել իրենց վրա:

Մահից փրկվածները հավաքվեցին հիսուսյանների եկեղեցում և նրա չրջակա տարածքում: Բայց քիչ անց այս եկեղեցին նույնպես կրակի մատնվեց: Դրանից հետո Դաուլթի Ուիլիի և Անթուան Դիոսկորի խնդրանքով վալին թույլատրեց հայերին բերել կառավարական պաշտոնատանը հարակից պարտեզ:

Հայերի չարանը զինվորների ուղեկցությամբ ուղղվելու վերջրեց դեպի այնտեղ՝ թուրքական թաղերով ու մզկիթների կողքով անցնելով: Ճամփի եզրերին հավաքված խուժանը հազար ու մի հայհոյանքներով ու նախատինքներով լուստանը-

ներ էր թափում տառապյալ հայերի շարքերի վրա, անիծում հայոց խաչն ու կրոնը, սահմանադրությունը և այն բերողներին: Իսկ խուժանապետերը ծաղրանքով դիտում էին թշվառներին, անիծում ողջ մնացածներին:

Աղանայի հայ ավետարանականների հոգևոր հովիվ վեր. Համբարձում Աշճյանը, որը հայերի այդ շարանի մեջ էր, հետագայում սրտի կսկիծով գրել է. «Այս հսկայ բաղմունքեան ... ենթարկուած նախատինքն ու ծաղրանքը խօսքով կամ գրիչով նկարագրել կարելի չէ: ... Կը կարծեմ թէ Բաբելոն գերի տարուող հրեաներ իսկ այսքան չպախարակուեցան: Դժուար բան է առանց պատճառի եւ յանցանքի խեղճութեան եւ նախատինքի ենթարկուիլ եւ անոնց համբերել: Տէ՛ր Աստուած, դուն համբերութիւն տուր»¹:

Երբ շարքերը տեղ հասան, կառավարչության պաշտոնատան պատուհանին երևացին կուսակալ Մեհմեդ Զևադ բեյը և վիլայեթի զինված ուժերի հրամանատար Մուստաֆա Ռեմզի փաշան՝ չրջապատված արբանյակ դահճապետերով: Իբրև ծաղր, կուսակալը մերկ ու բոբիկ, սոված ու լկված հայերից պահանջեց «զինաթափ լինել»: Եվ դա այն դեպքում, երբ նա, ականջը պահած Պոլսի կողմը, սպասում էր արդուհամիդյան հեղաշրջման վերջնական հաղթանակին, որպեսզի ջարդի ենթարկի Կիլիկիայի հայության մնացորդին:

Մինչ պաշտոնատան առջև թափված շարքերը հերթական ստորացումների էին սպասում, կուսակալը կարգադրեց մի քանի հայերի կացիները հանձնել և նրանց ձեռքով քանդել սահմանադրության հռչակումից հետո կառուցված ազատության կամարը:

Այդ հրամանը կատարելուց հետո կիսակենդան շարքերը կուսակալի հրամանով սկսեցին աղոթել Աբդուլ Համիդի ողջության ու փառքի համար: Աղոթքից հետո Զևադ բեյն իր նստավայրից հայերին հրամայեց ամբողջ ձայնով գոչել՝ «Մեչրութիեթ գահր օլսուն, փաղիչահըմ չոք յաչա»*: Դրանից հետո միայն կուսակալը հայտարարեց, թե գյավուրները ազատ են և կարող են իր աչքից չքվել:

¹ Վեր. Համբարձում Յ. Աշճեան, Ատանայի եղեռներ..., էջ 26:

* Կորչի՛ սահմանադրությունը, շատ ապրի՛ մեր թագավորը:

Լույսի ու ազատության ծարավի հայորդիների գլուխները, որ Օսմանյան հեղափոխությունից հետո մի պահ միամտաբար բարձրացել էին, հիմա լիովին ջախջախված էին:

Այս սրտամաշ տեսարանների հանդեպ արյունարբու ոճրագործներն իրենց լիրբ հաղթանակի արյունոտ գինարբուքն էին վայելում:

Առաջին և երկրորդ կոտորածներից ազատված, կյանքի ու մահվան միջև տատանվող, անտեր ու տարաբախտ 20 հազարի չափ երկսեռ հայեր, որոնք անցել էին հրի ու սրի միջով, կառավարչության պարտեզից դուրս թափվեցին, բայց իսկույն չվարմնացին, թե ո՞ւր են գնալու: Մի պահ վարանելուց հետո, զինվորների ուղեկցությամբ նրանք ուղղվեցին դեպի իրենց թաղերը՝ կատաղած ոհմակաների հիշոցների, խնդմնդանքի և ծաղրական ակնարկների տարափի ներքո: Լուռ ու մունջ և գլխահակ, վերջապես տեղ հասան:

Տեսարանը զարհուրելի էր: Հրդեհի էր մատնվել քաղաքի երեք քառորդը¹: Քաղաքը քանդված, հրկիզված շենքերի սև անտառ էր հիշեցնում: Հայկական թաղերի ամրակուռ ու փառավոր կառույցները մոխրացած էին, փլատակների վերածված: Բոցերի ճարակ էր դարձել մոտ 3500 տուն՝ հազարավոր անմեղների աճյուններ իրենց տակ թողնելով: Նույնպես և հայոց փառապանծ դպրոցները, հայոց շուկաները: 30 հազար բնակչություն ունեցող հայկական գլխավոր թաղում կրակի լեզուները չէին հասել միայն մի քանի տների, կանգուն էր մնացել միայն մայր եկեղեցին: Պղծվել էին բոլոր եկեղեցիները, խորտակվել էին սեղանները և խաչերը, թալանվել էին սուրբ անոթները, ամեն սրբություն ոտնատակ էր արվել: Այրվել ու կործանվել էին քրիստոնյա բոլոր ոչ հայկական եկեղեցիները, բացի հունաց եկեղեցուց, որը գտնվում էր քրիստոնյաների թաղերի ծայրամասում: Հրդեհի էին մատնվել նաև այդ թաղերում գործող օտար հաստատությունները²: Ամբողջ քաղաքով մեկ ցրված էին հազարավոր քրիստոնյաների այրված ու այլանդակված, գնդակա-

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3806, 6 (19) ապրիլի 1909 թ.:

² Տե՛ս «Տարազ» (Թիֆլիս), № 5-6, մայիս-հունիս, 1909:

հար կամ սրատված դիակներ: Գետին տապալվածներից չատեր-
րը կիսամեռ էին, հոգեվարքի մեջ: Փողոցներում ու բակերում
բազմաթիվ վայրենի չներ, խմբված դիակների շուրջ, հոշոտում
էին անչնչացած կամ դեռ հոգեվարքի մեջ գտնվող մարմինները:
Այնպիսի առատությունը էր արյուն թափվել, որ անցորդը
փողոցով չէր կարող անցնել առանց ոտքերն արյունոտելու¹:

Աղանայում մշտական բնակվող քաղաքացիներից երկրորդ
ջարդի ժամանակ զոհվել էր 3500 հոգի, որոնցից հայեր՝ 2500,
այլ քրիստոնյաներ՝ 500, մահմեդականներ՝ 500: Բացի այդ,
քաղաքում սպանվել էր ուրիշ տեղերից եկած և այնտեղ ժամա-
նակավոր աշխատանք գտած 1000 հայ: Նրանցից 635-ը խար-
բերոցի էր, 37-ը՝ մալաթիացի, կեսարացիներ էին 263-ը,
արաբկիրցիներ՝ 17 հոգի, բալուցիներ՝ 50: Քաղաքից որոշ հեռա-
վորության վրա գտնվող մի քանի ազարակներում աշխատող
200 հայերից սպանվեցին 194-ը (փրկվել էր միայն մի ընտանիք):
Այսպիսով, Աղանայում և նրա արվարձաններում սպանվել էր
3700 հայ²:

Քանի որ Աղանայի երկրորդ ջարդի ժամանակ զորքն
ամբողջությամբ անցել էր մահմեդական բնակչության կողմը,
ապա այս անգամ հայ զոհերի թիվը համարյա տասնապատիկ
գերակշռում էր մահմեդական զոհերի թվին: Հենց այդ ժամանակ
վնասվեցին և ուրիշ ազգությունների պատկանող քրիստոնյա-
ները, գլխավորապես՝ հույները:

Աղանա քաղաքի քրիստոնյաների առաջին և երկրորդ ջարդե-
րի վերը նշված կազմակերպիչներից ու իրականացնողներից բա-
ցի, պատմությունը մեզ հասցրել է ուրիշ հայակերների անունները
ևս, որոնցից էին՝ Քանի զադե Սայիդը, Քերիմ աղան, Կերկելի
Ալին, Բայրաքդար զադե Բեքիրը, Վանլը Ահմեդը, Արիֆ զադե
էսադը, Թեքելի Աբդուլլահը, Դաբբալ զադե Հաջի Ալին ու Ռեու-
ֆը, Համալ զադե Հասանը, Իբրահիմ Ռասըլը, Բոսնալը Սալիհն
ու Մեհմեդը, Բամբուկչի Մոտիլին, Ղասսաբ զադե Հուսեինը և
ուրիշներ¹: Նշված թուրք, քուրդ, չերքեզ ջարդարարներից իր գա-

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 52, 9 մարտի 1910 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 64, 23 մարտի 1910 թ.:

զանություններով հետ չէր մնացել գնչուների ցեղապետ Աբդուլ Քերիմը:

Երբ Թուրքիայի մյուս ժողովուրդների մեջ գահի փոփոխությունը հույսեր էր արթնացրել լավ ապագայի համար, հայությանը, սակայն, վիճակված էր նորից ընկղմվելու խորին սգի մեջ: Կրկին հռչակվել էին նրա զավակները՝ մորթվել կամ կենդանի այրվել:

Աղանայի կոտորածը վերջնականապես թաղեց Թուրքահայության վիճակը բարելավելու հնարավորության մասին եղած պատրանքները:

Հայն ի՞նչ կարող էր անել: Նա աշխարհում որևէ սրտացավ բարեկամ կամ հովանավոր ունե՞ր: Այս անպաշտպան, անօգնական դրությունը հայի համար ո՞վ էր ստեղծել: Ո՞րն էր ելքը...

Արյունամած սև օրերին հայերը չէին կարողանում այդ հարցերին պատասխան տալ: Հիմա՞ էլ վիճակված էր բավարարվել հառաչանքներով ու լացով: Ի՞նչ է՝ նրանց միայն մնում էր Հին Իսրայելի նման կոծել և մոխի՞ր ցանել իրենց գլխին, ողբա՞լ իրենց զավակների, մայրերի, հայրերի, եղբայրների ու քույրերի եղբրական մահը: Միայն այդքա՞ն: Կա՞ր ապրել շարունակելու հույսի նշույլ: Արդյո՞ք այս անիծյալ պետության մեջ իրենց չի սպասում ավելի մեծ արհավիրք:

Ժամանակը ցույց կտար:

¹ Տե՛ս Սուրէն Պարթեւեան, Կիլիկեան արհաւիրքը, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 38-39:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԱԴԱՆԱՅԻ ՎԻԼԱՅԵԹԻ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ ՈՒ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ

Աղանայի վիլայեթի քաղաքներում ու գյուղերում ծայր առած ջարդերը նույնքան սոսկալի էին, որքան կենտրոնում:

Կոտորածները Աղանա քաղաքից արագորեն տարածվեցին նույնանուն նահանգի բոլոր կողմերում, բացառությամբ Իչիլի սանջակից, որտեղ հայեր չկային, ավելի ճիշտ՝ կային չափազանց քիչ թվով¹:

Այստեղ նույնպես ամեն ինչ ծրագրված էր ու կազմակերպված: Կարծես մի գաղտնի ուժ նահանգի տարածքում հմտորեն ղեկավարում էր մարդասպանների արյունալի գործողությունները:

Ջարդն իրականացնողները երեք մակարդակի էին՝ ծրագրողներ, ղեկավարողներ և գործադրողներ:

Գավառների դրուժյունն ավելի սոսկալի էր մի շարք պատճառներով. այնտեղ չկային հաղորդակցության անհրաժեշտ հնարավորություններ, դրսից օգնություն ստանալու մասին մտածելն անգամ ավելորդ էր, թուրքը չէր վախենում եվրոպական միջամտությունից, հյուպատոսներից ու միսիոներներից, ինչպես դա կարող էր տեղի ունենալ քաղաքներում, հատկապես նավահանգիստներում: Այդ իսկ պատճառով՝ նա ամբողջապես տեր էր իր զոհին, նրա հետ կարող էր վարվել այնպես, ինչպես թելադրում էր իր հաճույքը: Այստեղ նույնպես կատարվում էին ամենասանձարձակ ոճրագործություններ: Ինչպես Աղանա քաղաքում, առավել ևս վիլայեթի գավառներում, ամբոխը չէր մտածում հաղթանակ ձեռք բերել իր արյունով ու զոհաբերու-

¹ Տե՛ս «Արևելեկան մամուլ», № 22, 26 մայիսի 1909 թ., էջ 517:

Թյամբ, այլ աշխատում էր նախ զինաթափել հայերին, որից հետո սկսել կոտորածը: Շատ տեղերում դա օրինաչափ էր դարձել: Այդպիսի դեպքերում փողոցի զինված խուժանին աջակցում էին նույն գյուղի կամ նույն քաղաքի թուրք հարևանները, որոնք հայերին երգվում էին իրենց հարևանություն անկեղծությամբ, կուրծք էին ծեծում սուրբ մարգարեին վկայակոչելով և Ղուրանի վրա ուխտելով, որ եթե հայերը ղենքերը հանձնեն, ապա չարիքը կվերջանա, և իրենք ամեն ինչ կանեն, որ հայի գլխից մի մազ անգամ չպակասի: Թշնամիներով չրջապատված հայերը, որոնք սկզբում մտադիր էին դիմադրել, «բարի» հարևանների խնդրանք-աղաչանքներից հետո ղենքերը հանձնում էին: Եվ վայրկենապես տեսարանը փոխվում էր. չողոքորթ հարևանը գազան էր դառնում, դիմում գյուղը չրջապատած խուժանին և վայրի ու հաղթական աղաղակներով նրան ներս առաջնորդում:

Գավառներում գործում էր մի ուրիշ օրինաչափություն ևս: Գյուղերի գերակշիռ մասում ծավալված իրադարձությունները հար և նման էին իրար, նույնանման սարսոցացուցիչ պատկերները հաջորդում էին մեկը մյուսին: Տանջված ու տառապած հոգիներին ամենուր բզկտում էին արյամբ արբեցած հրեշաժին ոճրագործները և խրախճանքներ սարքում ողջակիզված հազարավոր ծաղիկ կյանքերի շուրջ: Ուստի հնարավոր չէ ներկայացնել, թե ինչպես էին սպանվում անմեղ հոգիները, ինչպես էին պղծվում բոլոր սրբությունները, ինչպիսի անլուր ոճիրներ էին կատարվում, քանի որ դրանք կլինեին անվերջ կրկնություններ, որոնցից, ցավոք, ամբողջովին խուսափելն անհնարին եղավ սույն ուսումնասիրության մեջ:

Հայկական բնակավայրերում և խառը բնակչություն ունեցող գյուղերում տեղի ունեցած ջարդերին անդրադառնում ենք միայն թուուցիկ՝ դեպքերը համառոտագրելով:

ԱԴԱՆԱՅԻ ՍԱՆՋԱԿ

Սոսկալի էր Գոգ-Օլուգի ճակատագիրը:

Գյուղը գտնվում էր Տարսոնից ութը ժամ հեռավորությամբ վրա (ոտքով), դեպի Հյուսիս-արևելք, բարձր բլրի ստորոտում: Բազմաթիվ թուրքական գյուղերով չրջապատված Գոգ-Օլուգն ուներ խառը բնակչություն, որից 70 տունը հայեր էին: Հայ գյուղացիները զինված էին և ունակ պաշտպանելու իրենց:

Աղանայի ղեպքերի լուրը տեղ հասնելուն պես տեղի թուրքերն անմիջապես համախմբվեցին և, հայ քահանային դիմելով, ասացին. «Մենք անդեն ենք, այդ իսկ պատճառով վախենում ենք, թե չլինի հայերը հանկարծ սխալ թույլ տան և հարձակվեն մեզ վրա»: Ելնելով դրանից՝ նրանք հայ գյուղացիներին առաջարկեցին «նույնպես զինաթափ լինել»: Ուարվելով իրենց հարևանների չողոմ խոսքերից ու միամիտ հավատ տածելով նրանց «խաղաղասիրությունը»՝ հայերը հանձնեցին իրենց բոլոր զենքերը, որպեսզի թե՛ «անդորրություն լինի» և թե՛ իրենք պատասխանատվությունից զերծ լինեն:

Գոգ-Օլուգի խուժանը հենց դրան էր սպասում: Գյուղի մուֆթիի հրամանով տեղի են ունենում չտեսնված վայրագություններ:

Բռնելով մի հայի՝ թուրքերը նրան հրամայում են խաչակնքել: Երբ մարդը կատարում է հրամանը և աջ ձեռքով խաչակնքում է, արյունարբուները կտրում են այդ ձեռքը, հետո ստիպում են, որ նա խաչակնքի ձախ ձեռքով, և կտրում են նաև այդ ձեռքը: «Հիմա ոտքերով խաչ հանի», – հրամայում է մի ճիվաղ: Ուեղճը, բնականաբար, անկարող էր կատարել հրամանը: «Նշանակում է՝ ոտքերդ քեզ պետք չեն», – ասում են դահիճները, կտրում երկու ոտքերը և այդ վիճակում նետում կոյանոցի հորը¹:

Սկսվում է զանգվածային բռնաբարություն՝ աղջիկը հոր, քույրը եղբոր, կինը ամուսնու աչքի առջև: Միաժամանակ,

¹ Տե՛ս Յակոբ Յ. Թերզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 673:

առանձնացնում և սպանում են տղամարդկանց մի մասին, որոնց դիակները վրա չարունակվում է կանանց բռնաբարությունը: Այս վայրագություն միջոցին աղիողորմ լացող և իրենց մայրերից բնականորեն բաժանվել չուզող երեխաներին դաժնանքները ոտքերից բռնելով՝ գլուխները զարկում էին քարերին և սպանում¹:

Հղի կանանց վրա գործադրած վայրագությունների ահռելի տեսակներից էր այն, որ նրանցից ոմանց արգանդի մեջ ատրճանակ էին պարպում, ասելով. «Տղաներին սատկացնենք ներսում... իսկ ոմանց արգանդի մեջ լցնելով վառող՝ բռնկեցնում էին»²:

Բռնաբարվածների մեջ կային մինչև 8-9 տարեկան աղջիկներ, որոնցից ոմանք լլկումի էին ենթարկվում հակաբնական կերպով, ինչպես նաև փոքրիկ տղաներ՝ նույնիսկ 4-5 տարեկան: Այս վայրագության ընթացքում երեխաներից չատերը մեռնում էին տեղում, կային նաև ապշահարներ ու խենթացածներ, որոնք էլ ինքնասպան էին լինում³:

Այդ դժին ժամին հայերին «օգնություն եկած» ոստիկանները, գյուղ մտնելով, հայտարարեցին, թե իրենք ի զորու չեն զսպելու խուժանը: Ուստի ջարդի մնացորդացին առաջարկեցին թողնել գյուղը և ապաստանել հարևան թուրքական գյուղերում: Սկսվեց անզեն բնակչության խուճապահար փախուստը տարբեր ուղղություններով:

Մեծ սարսափները դեռ առջևում էին: Գող-Օլուգից փախած 71 գյուղացի հավաքվել էին Բուջագ անունով մոտակա թուրքական գյուղում: Բայց դա հանգրվան ու փրկություն չեղավ: Գյուղապետը, մոտենալով հայերին, հայտնեց, թե ինքն անկարող է պաշտպանել նրանց, ուստի առաջարկեց մի ուրիշ գյուղ հեռանալ:

Սարսափահար մարդիկ, ծայրաստիճան զարհուրանքի մեջ, հեռացան Բուջագից, մտան մոտակա Ինջիր-Կետիկ թուրքաբնակ գյուղը՝ պատսպարվելով գոմերի ախոռներում:

¹ Տե՛ս **Յակոբ Յ. Թերզեան**, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 671-672:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 672:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

Հաջորդ օրվա առավոտյան գյուղ եկավ Աբդուլ Ազիմ անունով ձիավոր ոստիկանը՝ իր հետ ունենալով ավազակների մի խումբ: Նրա կարգադրությամբ՝ ենթակաները գոմերից դուրս բերեցին թշվառներին և գյուղից դուրս քչեցին: Ախոռների մութ անկյուններում թաքնված 11 հոգի հրաչքով ազատվեցին ջարդից, իսկ մնացած 60 հոգին, սարսուռով համակված, չրջապատված մարդասպանների ոհմակով, սպասում էր իր վախճանին:

Հրոսակները հայերին առաջնորդեցին դեպի Յանըք-Գրչլա թուրքաբնակ գյուղը: Այստեղ նրանցից մի քանիսը գերիներից ջոկեցին մոտ 15 գեղեցկագույն հարսների ու կույսերի, ինչպես նաև 5-6 դեռատի տղաների և խմբից զատեցին: Որպես ավար նրանց նստեցնելով գրաստների վրա, թուրքերն «իրենց սեփականություն» հետ ճանապարհվեցին տուն: «Մեր Ահմեդ աղան զավակ չունի, այս տղային տանեմ նրա համար, իսկ այս աղջիկն էլ իմն է, ոչ մեկին չեմ տալու», - ասում էր ատամնաթափ մի ձիավազ: «Այս հարսներն էլ ես կտանեմ», - ծղրտում էր տասնյակ կարկատաններով «հագուստի» մեջ խցկված մի ուրիշը:

Սևաբախտների մեջ էր նաև 17 տարեկան նորապսակ մի հարս՝ նրբագեղ ու չքնաղաղեմ Պերճուհին՝ Ահարոն անունով 22 տարեկան իր ամուսնու հետ: Թուրքերի տմարդի խոսակցություններից ցնցված՝ գեղեցկուհի Պերճուհին պատկերացնում է մոտալուտ արհավիրքը, և իր պատիվն անաղարտ պահելու համար աղերսանքով դիմում է ամուսնուն՝ խնդրելով գրպանից հանել դանակը և կտրել իր պարանոցը: Թշվառ ամուսինը սիրասուն կնոջն աղաչում է իրեն չմղել այդ անօրինակ քայլին, բայց նա մնում է անդրդվելի, և արտասովաառն աչքերով կրկին ու կրկին թախանձազին աղաչում է իրականացնել խնդրանքը: Ամուսինն ստիպված կատարում է կնոջ վերջին իղձը¹, իսկ հետո անձնասպան է լինում:

Գեղեցիկ հարսներին, պարմանուհիներին և պատանյակ տղաներին զատելուց հետո մնացած գերիները դատապարտված էին խուժանի քմայքին: Դեռ չհասած Յանըք-Գրչլա, մարդա-

¹ Ցակոր Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 173:

սպաններն սկսեցին իրենց խրախճանքը: Կացիները փայլում էին օդի մեջ և իջնում զոհերի գլխին, թևերին, մեջքին: Տղամարդկանց լալազին հառաչանքները խառնվել էին կանանց ճիչերին ու երեսանների դառնակակիծ ձայներին: Գազաններից ամեն մեկն անում էր այն, ինչ ուզում էր: Օրինակ՝ մի զառամյալ ծերունու քարշ տալով նստեցրին քարի վրա և, գլխին նավթ լցնելով, մոտեցրին լուցկին: Թշվառ ծերունին, մի քանի քայլ անելուց հետո, տապալվեց բոցերի մեջ: Դա Գոգ-Օլուգի քահանան էր:

Այնուհետև սկսվեց անգթություն վերջին արարը: Կենդանի մնացած գերիները, կիսախողտող կամ անդամահատ վիրավորները, զնդակահարվածները, բոլորը միասին դիզվեցին իրար վրա: Քառասունհինգ հոգի էին՝ մեծ մասամբ չափահաս այրեր ու երիտասարդներ՝ իրենց ընտանիքներով: Դժբախտների վրա և չորս բոլորը դասեցին դուրարժարժ խոփներ ու կրակ տվեցին: Բոցե լեզուները և թանձր ծուխը երկինք բարձրացան՝ դեպի «գթասիրտ» Աստված: Մի վկայագրում կարդում ենք. «Բոցի մեջէն կը լսուէին մանկան սուր ճիչեր, մայրական աղետարչ գոչեր ու օրհասականի սրտաճմլիկ հառաչներ. մէկը կիսայրած հագուստով կը փորձէր փախչիլ հնոցի սաստկութենէն, միւսը կիսախանձ իրանով վերստին ճիգ մը կ'ընէր վտանգէն ազատելու: Այս քստմնելի տեսարանին առջև ի՞նչ ուրախութիւն կը զգար մարդկային վայրագութիւնը, որ իւրաքանչիւր զոհի ճիչերուն թուրք խուժանը կը պատասխանէր ծիծաղներով եւ վրէժի լուտանքներով: Ու երբ վերջապէս ճիչն ու գոչը դադրած էին, այլևս չէին լսուեր հառաչանքներ ու հոնդիւններ, դիակներու բլուր մը կը մխար, որուն ձենձերահոտովը կը կշտանար երկինքը, առանց խոռվուելու իր անսպառ համբերութեանը մէջ»:

Վրա հասած մուլթր ծածկեց Գոգ-Օլուգի հայերին պատկանած շենքերի ցցված սև պատերը: Հայկական թաղը չկար այլևս, այն ավերակույտ էր:

Սարսափազդու դեպքեր տեղի ունեցան Ադանայի սանջակի Աբդողլու գյուղում², որը գտնվում էր Միսիս քաղաքից մի քանի

¹ Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 176:

² Տե՛ս Շ. Շ., *Ада́нские чёрные дни*, Баку, 1909, с. 10-13.

կիրոմետրի վրա, Զիհուն գետի եզերքին, ուներ խառը բնակչու-
թյուն (66 տուն հայ, 30 տուն թուրք): Հայերն ունեին եկեղեցի ու
վարժարան: Զարդի միջոցին գյուղում կային 242 պանդուխտ հայ
մշակներ¹:

Լսելով, որ ապրիլի 1-ին Ադանայում սկսվել է հայերի կոտո-
րած, գյուղի թուրքերն սկսեցին իրենց ընտանիքները մոտակայ-
քի թուրքաբնակ գյուղերը տեղափոխել: Գուշակելով գալիք
արհավիրքը՝ հայերը նրանցից խնդրեցին չհեռանալ, մտածելով,
որ իրենց կողքին ապրող, իրենց հետ աղ ու հաց կիսած հա-
րեանները վտանգի դեպքում իրենց աջակից կլինեն: Բայց
նրանք հեռացան՝ անվտանգության որևէ երաշխիք չտալով հայ
հարեաններին:

Ապրիլի 3-ին, ուրբաթ առավոտյան, գյուղի դիմաց ձիավոր-
ների մի մեծ խումբ երևաց: Մեկ-երկու ժամ հետո ուրիշ հեծյալ
խմբեր մոտեցան գյուղին և պաշարեցին: Շատ չանցած՝ ձիա-
վորներին միացան գյուղից հեռացած թուրք տղամարդիկ՝ հետի-
ոտն ու հեծյալ: Արհավիրքի վտանգը կախվեց Արզողլուի վրա:

Հայ երիտասարդները տրամադիր էին կռվելու և մեջտեղ բե-
րեցին ունեցած զենքերը՝ 5 մաուզեր, 60 ռևոլվեր, ինչպես նաև
չիֆթե և թյուֆենկ հրացաններ²: Բայց գյուղի ջոջը՝ Բաղդադօղ-
լու Կարապետը, վճռականապես դեմ արտահայտվեց երիտա-
սարդների մտադրությունը և, սարսափից խելքը կորցրած,
գոռոռում էր. «Մեզի՞ է մնացեր իսլամի դէմ կռուիլ... Ձիֆթե-
ներով դուշ* կը զարնուի, մարդ չզարնուիր. մէկ թիւֆենկի դէմ
քսան մարթին կայ մեր դիմացը... Ճիտերնիս ծոենք, զէնքերնիս
յանձնենք ու իրենց ողորմութեանը վրայ յուսանք»³:

Երիտասարդները չարունակում էին պնդել դիմադրության
անհրաժեշտության վրա, ասելով. «Մեռնիլը մէկ անգամ է, այ-
սօր թող մեր վերջին օրը ըլլայ, բայց սիլահները չձգենք. ո՞ր

¹ Տե՛ս **Զապէլ Եսայեան**, Աւերակներուն մէջ, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 87:

² Տե՛ս նույն տեղում:

* Ղուշ – թռչուն:

³ **Զապէլ Եսայեան**, Աւերակներուն մէջ, էջ 88:

** Սիլահ – զենք:

օրուան պահներ ենք մեր կտրիճութիւնը, ո՞ր օրին համար բեր-
ներնուս կտրելով գներ ենք այս զէնքերը...: Մեր կիները, մեր զա-
ւակները մեր բազուկներուն են ապաւիններ, ի՞նչ երեսով ձեռ-
քերնիս պարապ պիտի երենանք իրենց»¹:

Բայց զուր էին փաստարկներն ու խնդրանքները: Բաղդա-
դօղլու Կարապետն անդրդվելի էր: Նա դրոշակ պարզեց և գյուղը
անձնատուր հռչակեց:

Թշնամին կեսօրին մոտ գյուղ մտավ և բոլոր զենքերը հա-
վաքեց: Սկսվեց ջարդը: Եղեոնագործներն ամենից առաջ ան-
գթորեն սպանեցին բոլոր տղամարդկանց: Զոհ գնացին նաև
բոլոր արու երեխաները: Մի քանի դպրոցական աշակերտների
եկեղեցու պատերի վրա կողք-կողքի խաչաձև գամելուց հետո,
դահիճները, մնացած բոլոր երեխաների վրա նավթ թափելով,
այրեցին: Անմեղ մանուկները, կրակի բոցերով բռնկված, այս ու
այն կողմ էին վազվզում՝ փրկվելու հույսով:

Դրանից հետո թուրքերը մի տեղ հավաքեցին բոլոր կա-
նանց, նրանց շարեցին կարգով, ապա ընտրեցին հարյուրի չափ
մանկամարդ աղջիկների ու նորահարսերի և, իրար մեջ բաժանե-
լով, անմիջապես վայրենաբար վրա պրծան ու բոլորի աչքի
առջև, ոտքի վրա, սկսեցին բռնաբարել: «Փողոցի չունենն ան-
գամ այն աստիճան կրքոտ ու անամօթ չէին կրնար ըլլալ»², -
գրում է ականատեսը:

Կոտորածի, նախճիրի և ամեն այլանդակությունների մեջ
հատկապես առանձին եռանդ էին դրսևորել արեւօղլվեցի թուր-
քերը՝ հայերի համագյուղացի երեկվա «բարեկամները»: Նրանց
ձեռքով՝ իր տան մեջ անլուր չարչարանքներով սպանվեց նաև
Բաղդադօղլու Կարապետը՝ աչքերի առջև կնոջ, զավակների,
հարսների ու թոռների մեռնելը տեսնելուց հետո³:

Դժբախտ կանանց մի մասին թուրքերը գերի տարան ու
կրոնափոխ արեցին, մնացածներն «ազատություն ստացան» և

¹ Տե՛ս, **Զապէլ Եսայեան**, Աւերակներուն մէջ, էջ 88:

² **Յակոբ Յ. Թէրզեան**, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 180:

³ **Զապէլ Եսայեան**, Աւերակներուն մէջ, էջ 88:

խուճապով թափվեցին չըջանի քրիստոնյաբնակ Միսիս՝ մերկ, բորիկ, սովահար:

Ամեն տեսակ հրեշազործություններ կատարելուց հետո ջարդարարները տները կողոպտեցին, ապա գյուղը կրակի մատնեցին: Տները վառելուց հետո այրում էին նաև այն երկրագործական գործիքները, որոնք չէին կարողացել տանել¹: Արդօղլուն ավերակների կույտի վերածվեց: Մորթոտովել էր 422 հայ, որից 180 տեղացի և 242 եկվոր²: Գերի տարված կանանց թիվը 200-ի չափ էր: Գյուղի հայ արու մարդկանցից փրկվել էր միայն մի մանկահասակ տղա, որը, սակայն, ջարդից չատ չանցած՝ մեռավ հիվանդությունից: Արդօղլուի հայոց արմատը կտրվեց:

Նույնքան, եթե ոչ ավելի, աղետալի եղավ Աղանայի արևելյան կողմում, Զիհուն գետի եզերքում գտնվող Միսիս (հին պատմական Մամեստիա, է՛լ ավելի հին անունն էր Մոպսուեստիա) գյուղաքաղաքի ճակատագիրը:

Լինելով Հոռոմեական տիրապետության ժամանակների քաղաք՝ ջարդի օրերին Միսիսը նահիայի կենտրոն էր: Բնակչության մեծամասնությունն իսլամ էր, իսկ 150 տուն՝ հայեր և ուրիշ քրիստոնյաներ³:

Ապրիլի 1-ին, չորեքշաբթի օրը, երբ գյուղում ստացվել էր աղանահայոց կոտորածների լուրը, չըջակայքի թուրքական գյուղերի խուժանը, միացած տեղի թուրքերին, ոտքի կանգնեց և առաջին հերթին հարձակվեց Միսիսի վերին թաղի վրա, որն ամբողջովին բնակեցված էր հայերով: Մտնելով խանութներն ու տները՝ ոճրագործները նախ ամեն ինչ կողոպտեցին, ապա սկսեցին ջարդել թաղի բնակիչներին:

Մյուս թաղերի հայերը և ոչ հայ քրիստոնյաները (հույներ, ասորիներ) այդ օրը կոտորածից փրկվեցին չնորհիվ Միսիս եկած մի թուրք հաղարապետի՝ Լուիֆի բեյի: Այդ մարդասեր զինվորականը խուժանին սպառնաց ամենախիստ պատիժների ենթարկել, եթե համարձակվի նոր հարձակումներ կատարել

¹ Տե՛ս «Արևելեան մամուլ», № 22, 26 մայիսի 1909 թ., էջ 517:

² Տե՛ս «Հորիզոն», № 64, 23 մարտի 1910 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

հայերի վրա: Նա մի քանի մեծահարուստ թուրքերի պատվիրեց իրենց տներում ապաստան տալ հայերին և պաշտպանել խուժանից: Սրանք կատարեցին հազարապետի կարգադրություներ¹:

Հինգչաթիի և ուրբաթ օրերին գյուղը քիչ թե չատ հանգիստ էր. զինվորները հայերի տները պաշտպանություն տակ էին վերցրել: Բայց ուրբաթ օրվա վերջին լուր տարածվեց, թե հազարապետն իր զորամասով պիտի հեռանա և մեկնի Հաճըն՝ պաշտպանելու համար այնտեղ վտանգված քրիստոնյաներին, հատկապես եվրոպացի 7 քաղաքացիների: Միսիսի երեւելի հայերը դիմեցին հազարապետին՝ աղաչելով չմեկնել, համոզված, որ հակառակ պարագայում իրենց կյանքը վտանգի է ենթարկվելու: Զինվորական հրամանատարը հայտնեց, որ դա կախված է իրենից, բայց մեկնելիս իր մոտ կանչեց թուրքերի ղեկավարներին ու ստիպեց երդում տալ, որ հայերին ձեռք չեն տալու: Սրանցից խոստում առնելով՝ նա ապրիլի 4-ին իր զորամասով ճանապարհվեց Հաճըն՝ գյուղում զորամասից մի փոքր ջոկատ թողնելով: Հազարապետի հեռանալը ճակատագրական եղավ Միսիսի քրիստոնյաների համար:

Մինչև ապրիլի 10-ը հայերը և մյուս քրիստոնյաները հիմնականում փակված էին տներում՝ չատ անհանգիստ և փչերի վրա:

Ապրիլի 11-ի երեկոյան թուրքերի մոտ արտակարգ եռուզեռ սկսվեց: Զինված ամբոխը հաջորդ օրը, երկուշաբթի առավոտյան, հարձակում սկսեց Միսիսի մյուս հայ թաղերի վրա: Խուժանին էր միացել թուրք հրամանատարի՝ գյուղում թողած զինվորական ջոկատը: Վերհիշելով այդ սև օրը՝ մահից փրկված հայերից մեկը պատմել է.

«Դժբախտ քրիստոնեաներս լեղապատառ սկսանք ծակեծակ մտնել: Եւ սակայն ո՞ւր պահուիլ կամ փախչիլ եւ ինչպէ՞ս ազատիլ կարելի էր: Ամէն կողմէ պաշարուած էինք: Հրացանները կը պայթէին, գնդակները կը շառաչէին, կացիններով դուռերը կը խորտակէին եւ մուռնետիկները ջարդի հրաւեր կը կարդային»²:

¹ Տե՛ս Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 182:

² Նույն տեղում, էջ 185:

Ապրիլի 12-ին հայերը հավաքվեցին մի քանի խոշոր տներում: Կատաղիները հարձակում սկսեցին հենց այդ տների վրա: Հովհաննես Թերզյանի տանն ապաստանած 25 երկսեռ հայերից որևէ մեկը չփրկվեց. հրդեհի մատնված տան մեջ բոլորն այրվեցին:

Մինչ բոցավառ թշվառները ահարկու ոստումներ էին անում, վայրագ խուժանը դիվային ծիծաղով պար էր բռնել¹:

Այնուհետև թուրք երևելիներից մեկն իր տուն հրավիրեց հրոսակներին և պատվիրեց սպանդի ենթարկել այդտեղ գտնվող ավելի քան 180 քրիստոնյաներին, որոնց մեծ մասը այրեր էին: Մարգարեի անունը կանչելով՝ նրանք անմիջապես «գործի» ձեռնարկեցին և կես ժամվա ընթացքում սպանդի ենթարկեցին բոլորին:

Հերթը հասավ մյուսներին: Մեծ մասը կրետացի թուրք զաղթական, ջարդարարները հարձակվեցին Շևքի էֆենդու տան վրա, ուր ապաստանել էին մոտ 200 հայ և այլ քրիստոնյաներ: Թրքուհի տանտիկինը փորձեց մարդասպանների հարձակմանն ընդդիմանալ, բայց ամուսինը, վրա հասնելով, ներս հրա՝ վիրեց ոհմակին, որն ամենասոսկալի վայրագություններով ջարդուկտոր արեց տանը հավաքվածներին: Ամենաանգութ խժոժությունների զոհ գնաց նաև այնտեղ գտնվող, Կիլիկիո աթոռի միաբաններից Միքայել ծայրագույն վարդապետ Աջապահյանը, որ նախօրյակին գործով Միսիս էր եկել: Նրան կենդանի կտորկտոր արեցին:

Բերբեր Գաբրիելի կինը՝ Մարիամը, ջարդն ու հրդեհը սկսվելուն պես իր 12-18 տարեկան 5 աղջիկ զավակներին ի մի ժողովելով, ասում է. «Ես գիտեմ գլխիս զալիքը, ամուսինս պիտի մեռցնեն, յետոյ զիս ու աղջիկներս պիտի առեւանգեն, սակայն անոնց աղջիկ չեմ տար»: Այս մայրն իր աղջիկների մազերն իր ձեռքով իրար կապելով, նրանց ձգում է կրակի մեջ, և երբ տեսնում է, որ նրանք այրվեցին, ինքն էլ նետվում է կրակի մեջ և ողջակիզվում²:

¹ Տե՛ս Արչակուհի Թէոդիկ, Ամիս մը ի Կիլիկիա, էջ 137:

² Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 672:

Սև բախտի արժանացան այն բազմաթիվ քրիստոնյաները, որոնք եփրեմ աղայի տանն էին ապաստանել: Տնից դուրս բերելով ընդարձակ բակ՝ ոճրագործները բոլորին կոտորեցին: Դրանց մեջ էր պոլսեցի մի աքսորական՝ դոկտ. Դավուդը, որը բավական դիմադրեց դահիճներին, բայց, ի վերջո, ընկրկեց: Հրաչքով փրկված մի հայ կին պատմել է. «Աչքիս առջևը սպաննեցին ամուսինս, չորս կտրիճ զաւակներս ու մէկ հատիկ աննման փեսաս՝ հաճրնցի Յարութիւն Մախեանը, որ մեծ համբաւ հանած էր իր քաջութեամբը: Լաց, կոծ, աղաղակ, իրարանցում ամէն կողմ պատեց եւ անկէ ետքը ինչ ըլլալս չեմ գիտեր...»¹:

Ամեն տեղ սարսափելի տեսարաններ էին: Տներից մեկում տաքացնելով թոնիրը՝ ոճրագործները դրա մեջ նետեցին արու մանուկներին և կափարիչով փակեցին թոնրի բերանը: Երբ դադարել էին երեխաների ճիչերը, ոճրագործներն սպանեցին այդ ամենին ականատես ծնողներին²:

Ընդհանրապես՝ Միսիսում քչերն սպանվեցին հրազենով: Մեծ մասը զոհ գնաց կացիներին հարվածներին կամ կրակի լեզուներին: «Մարդիկ» խնայում էին փամփուշտները...

Միսիսում չկար եվրոպացի ոչ մի ընտանիք, եվրոպական ոչ մի դրոշ, որի հովանու տակ հայերը կարողանային ապաստան գտնել:

Միսիսի հայերի կորուստը կազմեց 350 սպանված: Կրակի էր մատնվել հայերի 80 տուն³:

Այդ ամենից հետո դահիճները մի թուրքի տուն հավաքեցին ջարդից փրկված փոքրաթիվ կանանց և սկսեցին խուզարկել՝ մարմինների վրայից հանելով քիչ-միչ մնացած զարդեղենները: Խուզարկույթյան ժամանակ թուրքերը գտան կնոջ զգեստով մի տղամարդու՝ սայլապան Միսակին, որին, տնից դուրս բերելով, տեղնուտեղը գնդակահարեցին: Դրան հետևեց մի ուրիշ անբռնակայելի ոճիր. մայրերի ձեռքերից խլեցին բոլոր երեխաներին, նույնիսկ օրորոցի մանուկներին, և բոլորին մեռցրին:

¹ Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 188:

² Նույն տեղում, էջ 674:

³ Տե՛ս «Հորիզոն», № 64, 23 մարտի 1910 թ.:

Վերջում մնացել էր այդ ամենից քարացած, լեզուները կապված 10-11 կին¹: «Փոքրաթիւ կիներս,- վկայել է այդ հայու-հիւներից մեկը,- օրերով մնացինք թուրքի մը տունը, ուրկէ Ատանա փոխադրուեցանք եւ հիմա չենք ուզեր անգամ մ'ալ տեսնել այն անիծեալ վայրը»²:

Միսիսի ջարդից մեկ ամիս հետո այնտեղ եկած Զապել Եսայանը ցնցված էր տեսածով: «Մեռած քաղաք, գերեզմանային լուծիւն...,- գրել է նա: - Պատմական Մամեստիան, հին դարերու քաղաքակրթութիւնը իր հնադարեան բեկորներով ու քանդուած պալատներով. զարմանքով ու զարհուրանքով կը նայէի ... աւերակներուն վրայ»³: «Միսիսի մէջ հայ չէր մնացեր ... բացի մէկ քանի երկաթագործներէ, որոնք մահմետական դարձուցեր ու պահեր էին իրենց մօտ, որովհետեւ ուրիշ երկաթագործ չի կայ հոս...»⁴: Այդ երկու հայ երկաթագործներին ողջ էին թողել «իրենց (թուրքերի: - չ. Ս.) զէնքերը նորոգել տալու, դանակները սրել տալու համար»⁵:

Աղանա քաղաքի կոտորածների լուրը ապրիլի 1-ի երեկոյան հասել էր նույնանուն սանջակի Շեյխ-Մուրադ գյուղը, որը գտնվում էր Զիհուն գետի մոտերքում, ուներ 45 տուն՝ 200 հայ բնակիչներով:

Ապրիլի 2-ի առավոտյան Շեյխ-Մուրադի դիմաց գտնվող փոքրիկ **Աղդը-Բեռյուք** հայկական գյուղի վրա հարձակվեցին չրջակա Արաբ-Քեոյ և Դանըշման գյուղերի թուրքերը, ջարդեցին գյուղի 200-ի հասնող բնակիչներին, թալանեցին ու հրդեհեցին բնակավայրը:

Այդ ամենը տեղի էր ունենում Շեյխ-Մուրադ գյուղի բնակիչների աչքերի առջև, որոնք իրենց տանիքների վրայից ահ ու դողով դիտում էին դրանք:

Հերթը հասավ **Շեյխ-Մուրադին**: Ապրիլի 2-ի երեկոյան թուրքերը չրջապատեցին գյուղը և սկսեցին հրացանաձգությու-

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 64, 23 մարտի 1910 թ.:

² Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 188:

³ Զապէլ Եսայեան, Աւերակներուն մէջ, էջ 139:

⁴ Նույն տեղում, էջ 141:

⁵ «Բիւզանդիոն», № 3821, 24 ապրիլի (7 մայիսի) 1909 թ.:

նը: Փոքրիկ գյուղը ոչ թե հուսահատվում, այլ համախմբվում է: Երիտասարդները, զինված որսորդական հրացաններով, դիրքավորվում են գյուղի տարբեր տեղերում և թշնամուն փոխադարձում կրակոցներով: Հարձակվողները հետ են քաշվում¹:

Մի բուռ հայերի հանդուգն դիմադրությունը կատաղեցնում է թշնամուն, որ վճռում է գյուղի վրա գրոհել բազմապատկված ուժերով: Երկրորդ օրը՝ ապրիլի 3-ի առավոտյան, մի քանի հազարից բաղկացած ձիավոր և հետիոտն խուժանն ամեն կողմից պաշարում է գյուղը: Զարդարարները հավաքվել էին չրջակա խայրլը, Թաշճը, Քիլիսե-Քեոյ, Չոթլու, Կարա-օղլան, Չանազլը, Բեքմեզ, Հյույուկ և Գեմի-Սյուրեն թուրքական գյուղերից:

Թեժ կռիվ է սկսվում: Հայ երիտասարդները գյուղը պաշտպանում են անձնուրացությամբ: Կեսօրին մոտ թշնամին մտնում է գյուղի ծայրամասային տները: Պաշարվածների ռազմամթերքը պակասում է, և նրանք ստիպված այն ծախսում են խնայողաբար: Չնայած դրան, կտրիճները չեն հուսահատվում. նրանք բնակչությանը քաշում են գյուղի կենտրոն և տասնապատկում դիմադրությունը: Բաշիբոզուկները մտնում են բնակիչներից դատարկված 50 տները, կողոպտում, ապա՝ այրում²:

Չդիմանալով հսկայական թվով թշնամու ճնշմանը՝ հայերը թողնում են գյուղը և ամրանում ոչ հեռու գտնվող ամուր ու բարձր պատերով չրջապատված շինության մեջ: Խուժանը մտնում է գյուղ, թալանում ու հրդեհում հայերի տները, ապա հարձակվում հիշյալ շինության վրա, բայց, հանդիպելով բուռն դիմադրության, ստիպված հետ է քաշվում:

Երրորդ օրը՝ ապրիլի 4-ի առավոտյան, թուրքերը նոր հարձակման են անցնում ավելի բազմաքանակ ուժերով: Գիշերը Յադը-Քեոյ, Ավրադ-Մեզերի, Քյուլթյուքլեր գյուղերի գյուղացիները եկել էին կողոպուտից մնացած ինչ-որ բաներ տանելու:

Նույն օրվա կեսօրին հազարավոր բազմությունն անցավ հարձակման և սկսեց չրջապատվածներին նեղել: Վերջիններս նկատել էին պատի տակ ընկած ջրի մի երկաթե խողովակ, որի

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 54, 11 մարտի 1910 թ.:

² Տե՛ս Բ. 3., Аданские черные дни, с. 21.

մի ծայրը փակելով, մյուս ծայրից լցրել էին վառող ու սկսել ահռելի պայթյուններ հանել օդի մեջ: Տգետ խուժանը, կարծելով, թե պաշարվածները թնդանոթ ունեն, փախուստի է դիմում:

Հինգերորդ օրը՝ կիրակի առավոտյան, պաշարվածների փամփուշտներն սպառվելու վրա էին, իսկ թչնամու ուժն ավելի էր մեծացել, քանի որ Ադանայի առաջին կոտորածը դադարած լինելով, այնտեղից մեծ թվով թուրքեր օգնություն էին եկել ցեղակից հրոսակներին: Չնայած դրան, հայերը որոշել էին մինչև վերջին հնարավորությունը դիմադրել: Այդ օրը տասնյակ գրոհներ եղան, բայց հայերին հաջողվեց ամեն անգամ թչնամուն հետ չարտել: Վերջապես, մուլթն ընկնելիս, հայերի ռազմանյութը կատարելապես սպառված էր: Այս պայմաններում հնարավոր մի ելք կարող էր լինել՝ գիշերը փորձել ձեռքել չրջապատումը և դեպի Ադանա փախչել:

Մուլթ գիշերին, 200 հոգանոց երկսեռ բազմությունը, մեծ ու փոքր, դուրս գալով շինությունից, լուռ ու մունջ հեռացավ:

Անցել էր մի քանի ժամ, երբ փախստականները ճանապարհին հանդիպեցին մինչև ատամները զինված հրոսակների մի հեծյալ խմբի: Պահը վտանգներով լի էր, բայց տեղի ունեցավ անսպասելին. հաճընցի քաջ երիտասարդ Գրիգորը մոտենում է ձիավորներին և մաքուր թուրքերենով բարձրաձայն նրանց ահ է տալիս, ասելով, թե «հիմա ձեզ՝ գյավուրներիդ, շանսատակ ենք անելու»: Հանկարծակիի եկած ձիավորներն անմիջապես հայտնում են, թե իրենք չերքեզներ են, նույնպես մուսուլմաններ, որ գնացել են մասնակցելու Ադանայի քրիստոնյաների ջարդին և հիմա այս կողմերում պտտվում են գյավուրներ փնտրելու և կոտորելու համար: Չերքեզները հեռանում են, և խումբը, ազատված սոսկալի վտանգից, շարունակում է ճանապարհը¹:

Լույս երկուշաբթի վաղ առավոտյան հայերը, հոգնած, սոված ու տառապած, մտնում են Ադանա: Նրանց տեղավորում են Մուշեղյան-Աբգարյան վարժարանի շենքերում, այն վարժարանի, որը մի քանի օր հետո, Ադանայի երկրորդ կոտորածի օրերին,

¹ Տե՛ս Զապէլ Եսայեան, Աւերակներուն մէջ, էջ 91-92:

հրդեհի մատնվեց, և այնտեղ եղած հարյուրավոր գյուղացիների հետ հրո ճարակ դարձան շեյխ-մուրադցիներից շուրջ 50 հոգի¹:

1909 թ. ապրիլի 1-12-ն ընկած ժամանակահատվածում Ադանայի վիլայեթի բաղմաթիվ ուրիշ հայկական բնակավայրերի վրա նույնպես կատարվեցին հարձակումներ, որոնց պատճառով եղան սպանություններ, գերեվարումներ, տեղի ունեցան հրդեհումներ ու ավերումներ: Զոհվեցին նաև գործի բերումով տարբեր գավառներից եկած և թուրքական գյուղերում գտնվող չրջիկ հայ վաճառականները:

Ընդամենը 15-20 տուն կար Աղզը-Բեոյուք հայկական գյուղում, որը, ինչպես նշել ենք, գտնվում էր Շեյխ-Մուրադ գյուղի դիմաց: Ապրիլի 1-ին չրջակայքի գյուղերի զինված ավազակախմբերը չրջապատում են Աղզը-Բեոյուքը և բնակիչներին առաջարկում հանձնվել: Շեյխմուրադցիները սուրհանդակի միջոցով աղզը-բեոյուքցիներին առաջարկում են գիշերը ձեռքել չրջապատումը և իրենց մոտ անցնել: Վերջիններս որոշում են գյուղից դուրս չգալ, հույս ունենալով լեզու գտնել հարձակվողների հետ և իրենց ողջ ունեցվածքը կամովին նրանց հանձնելով՝ փրկվել: Հետևանքն այն եղավ, որ հաջորդ օրը գյուղ մտնելով՝ թուրքերը բարբարոսաբար սպանեցին բոլորին:

Եղկելի դեպքեր եղան Ադանա քաղաքից ոչ հեռու գտնվող **Խայըրլը** գյուղում: Այստեղ էր բնակվում Աբդալ Խալոյի աղջիկը՝ վայրագ թրքուհի Սենեմ խանումը: Գործի ղեկավար իր ունեցած ազդեցությունը գյուղի ու հարևան բնակավայրերի թուրք բնակիչների վրա՝ նրանց միջոցով հավաքել է տալիս Խայըրլըի և չրջակայքի խառը բնակչություն ունեցող գյուղերի երկսեռ համարյա բոլոր հայերին, նրանցից ջոկում է գեղեցիկ աղջիկներին ու հարսներին և նվիրում իր ուղած թուրք տղամարդկանց, իսկ մնացած կանանց իր հրամանով լցնում են գյուղի մեծ փուռը և, նավթ լցնելով գլխներին, հրկիզում: Այնուհետև ճիվաղ թրքուհին կարգադրում է բոլոր տղամարդկանց տանել գետեղերք, ուր իր ձեռքով բոլորին մեկ-մեկ մորթում է ու ջուրը թափում՝ «սիրտը

¹ Տե՛ս Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 200:

հովաքներու համար»։ «Ահա կին մը,– գրել է Հակոբ Թերզյանը,– որուն անիծեալ կիսանդրին կ'արժէ որ ցուցադրուի համաշխարհային ցուցահանդէսներու մէջ իբրեւ քսաներորդ դարու անգլթութեան մարմնացումը կնոջական տարազին տակ»¹։

Սանջակի **Գաղը-Քեոյ** մահմեդական գյուղում կար ընդամենը 10–15 հայ ընտանիք։ Աղանայի ապրիլի 1-ի ջարդը ոգեշնչել էր գյուղի թուրքերին, որոնք առիթը ձեռքից բաց չթողեցին բոլոր անհավատներից ազատվելու համար։ Նախաձեռնությունն իր վրա վերցրեց տեղի իմամը։ Բոլոր հայերին հավաքում են նրանցից մեկի տան բակում, թուկերով կապկպում և պատրաստվում մորթել։ Տարաբախտները վերջին ըոպեին ծնկաչոք աղաչանք-պաղատանքներով խնդրում են ի տրիտուր մահմեդականություն ընդունելու՝ իրենց կյանք բաշխել, բայց մերժվում են։ Իմամի հրահանգով՝ բոլորն անխտիր սպանվում են սրերով ու դանակներով։

Գեմի-Սյուրեն փոքրիկ գյուղի հայ բնակիչները, տեսնելով, որ թուրքերն արդեն չըջափակել են իրենց, զենք վերցնելուց այլ ելք չեն տեսնում։ Թուրքերը պահանջում են շտապ զինաթափվել, բայց կտրուկ մերժման հանդիպելով, անցնում են հարձակման։ Չորս օր տևած հերոսական դիմադրությունից հետո հայերը, սպառելով ռազմամթերքը, մեծ ու փոքրով հավաքվում են մի տան մեջ և հրկիզում այն։ Բոլորը հրդեհի ճարակ են դառնում։

Աղանայի չըջակա ազարակներից էր **Ամիր-Թաթմանը**, ուր աշխատում էին 168 հայ և 20 հույն։ Ապրիլի 2-ին թուրք խուժանը, հարձակվելով, օղակի մեջ է առնում բոլորին և սկսում կոտորածը՝ սրերով, շամփուրներով, գավազաններով, քարերով։ Սպանվում է 180 հոգի, ազատվում է 4 հույն, որոնք թաքնվել էին խոտերի մեջ։ Երկու հույն և երկու հայ անհետ կորել էին։ Ազարակը կողոպտվել ու ավերվել էր։

Հարձակվելով 60 տուն ունեցող **Ինջիրլիք** գյուղի վրա՝ թուրքերն ամբողջովին այն կողոպտեցին ու հրդեհեցին, ապա

¹ Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 251–252։

սկսեցին բնակիչներին ոչնչացնելու գործը: Համարյա բոլոր տղամարդիկ սպանվեցին, իսկ կանայք ու աղջիկներն առևանգվեցին: Մի քանի հոգու միայն հաջողվեց փախչելով փրկվել: Հայկական գյուղը դադարեց գոյություն ունենալ:

Մահմեդական ցեղերով ամբողջական շրջապատման մեջ էր գտնվում **Քրիստիան-Քարիասի (Քրիստիան-Քեոյ)** գյուղը, որը 70 տուն հայ բնակչություն ուներ: Բնակավայրը մի գեղատեսիլ վայրում էր՝ թաղված նարնջի ու կիտրոնի այգիներում: Վայրենիները մտնում են Քրիստիան-Քարիասի, կողոպտում ու ավերում, սոսկալի տանջանքներով կոտորում գյուղացիների մեծ մասին, իսկ կանանց ու աղջիկներին տանում իրենց հետ:

Հարձակվելով **Կարադաչի** պետական կալվածքի վրա, որտեղ հիմնականում հայ բանվորներ էին աշխատում, թուրքերը նրանց բոլորին հավաքելով լցնում են կալվածքի շինություն մեջ և փորձում հրդեհել: Կալվածքի թուրք կառավարիչը չի համաձայնում կրակի տալ չենքը, ուստի տարաբախտ հայերին դուրս են բերում բակ և այնտեղ բոլորին այրում: Նույն կալվածքում դեռ կենդանի մնացած 30-ի չափ հայերին, մուղիրի կարգադրությամբ, դաժանորեն սպանում են փայտերով¹:

Տարսոնից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա էր գտնվում **Գեոզալթ (Քեոզալթ)** հայաբնակ գյուղը, իսկ շրջակայքում կային բազմաթիվ ազարակներ, ուր տարբեր օրերի աշխատում էին 250-300 բանվորներ: Տարսոնի գայմազամը և նրա հետ մի ազդեցիկ խոջա գալով գյուղ՝ բնակիչներին հրամայում են չտապ գինաթափվել, որը և անհապաղ կատարվում է: Դրանից հետո սկսվում է ջարդը: Գազանություններն այն աստիճանի են հասնում, որ բռնաբարվում են նույնիսկ 7-8 տարեկան երկսեռ բոլոր երեխաները: Գյուղի բնակիչներին՝ մեծից փոքր, կոտորելուց հետո թուրքերն անցնում են ազարակների ավերմանն ու բանվորների ջարդին: Վերջիններիս չարում են մի շինության պատի տակ և սկսում մորթել առանձին-առանձին: Այդ զարհու-

¹ Մատենադարան, Արչակ Ալբոյաջյանի արխիվ, թղթ. 4, վավ. 739:

րելի ու գեհննական գործողությունը տեղի էր ունենում բոլորի աչքի առջև: Անմեղ մարդկանց արձակած սրտակեղեք աղա-
չանքներն ու գոռում-գոչումները օղը բռնել էին: Դրանք մեկիկ-
մեկիկ կյանքից զրկվողների վերջին հոնդյուններն էին¹:

Գեոդալթում և չրջակայքում սպանվել էր 553 մարդ: Զոհ-
վածների մեծ մասը (353 մարդ) 15-36 տարեկան էր: Մեռցված-
ներից 55-ը մանկահասակ երեխաներ էին, 45-ը՝ կանայք ու
օրիորդներ:

Բազմաթիվ զոհեր տվեց Ադանա և Մերսին քաղաքների
արանքում գտնվող՝ Կիլիկիայի հնագույն քաղաքներից **Տարսոնը**
(**Տարսուս**), որը Ադանայի սանջակի գավառակներից մեկի
կենտրոնն էր²:

Տարսոնը Փոքր Ասիայի հնագույն քաղաքներից մեկն էր, որը
փյունիկեցիներն էին հիմնադրել: Մ. թ. սկզբներից այն դարձել
էր հելլենիստական աշխարհի մտավոր հայտնի կենտրոններից
մեկը՝ իր բարձրակարգ համալսարանով, հին աշխարհում ճա-
նաչում ստացած գիտնականներով, հատկապես փիլիսոփանե-
րով: Հետագա դարերում քաղաքը գիտության և լուսավորու-
թյան կենտրոնի իր վաղեմի փառքն աստիճանաբար կորցրեց:

Թթենու, ձիթենու, նարնջենու և կիտրոնենու այգիների մեջ
թաղված քաղաքն արտակարգ գեղեցիկ տեսք ուներ: Բնակիչնե-
րի թիվը մոտենում էր 20 հազարի, որոնցից 2500-ը հայեր էին³:
Հայ քաղաքացիները գլխավորապես բարձրակարգ արհեստա-
վորներ էին, իսկ ոմանք փոքր խանութներ ունեին:

Տարսոնում կրքերը բորբոքվեցին Ադանայի ջարդի հաջորդ
օրն իսկ: Երկու-երեք օր քաղաքում չրջում էին ամենատարբեր

¹ Տե՛ս Մատենադարան, Արշակ Այրոյաջյանի արխիվ, թղթ. 4, վավ. 739:

² Տե՛ս «Գարուն» (Կ. Պոլիս), № 17, 19 մարտի (2 ապրիլի) 1909 թ.:

³ Տե՛ս «Հորիզոն», № 64, 23 մարտի 1910 թ.: Մի ուրիշ աղբյուրում Տար-
սոնի հայերի թիվը 1908 թ. հաշվվում էր 3139 (տե՛ս **Յակոբ Յ. Թէրզեան**, Կի-
լիկիոյ աղէտը, էջ 162-ի տողատակը): Մի երրորդ աղբյուրի համաձայն՝
քաղաքի բնակչության թիվը 12 հազար էր, որոնցից 3500-ը հայեր էին (տե՛ս
Յակոբ Յ. Ալլահվերտեան, Ուլնիա կամ Զէյթուն, լեռնային աւան ի Կիլիկիա:
Նկարագիր տեղական, կենսաբանական, բանասիրական եւ լեզուաբանական,
Կ. Պոլիս, 1884, էջ 3):

սաղրիչ լուրեր: Միաժամանակ, խոջաները, մոլլաները և մի քանի զինվորականներ զինված խմբեր էին կազմակերպում:

Ապրիլի 2-ի առավոտյան Աղանայից եկած գնացքը այստեղ ժամանելուց անմիջապես հետո քաղաքում իրարանցում սկսվեց. գնացքից իջած մի քանի հոգի վայնասուն բարձրացրին, թե Աղանայում հայերը ջարդում են իսլամներին:

Նրանցից մեկը գոչում էր. «Ատանան հրոյ ճարակ եղած է, մենք ինչո՞ւ անփոյթ մնանք, մենք ալ Տարսոնը վառենք»¹: Այդ լսելով՝ թուրքերը «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի տեղական մասնաճյուղի նախագահ Շեքեթի, «Արար կլուբի» նախագահ Համիդի, կեսարացի Յաղջը Ազիզի և բժիշկ Ալի Ռեֆիքի գլխավորությամբ շարժվեցին դեպի զինանոց:

Ապրիլի 3-ին խժոժություններն ու կոչերը շարունակվում են: Քաղաքում չըջում էին ամենատարբեր սաղրիչ լուրեր: Գրգռված իսլամների մի մասը, զենք ստանալով, ցրվում է քաղաքի բոլոր կողմերի վրա՝ իբր փակելու այն 1500 հայ ձիավոր ֆիդայիների ճանապարհը, որոնք «զալիս են գրավելու Տարսոնը»:

Ապրիլի 4-ին թուրքերը փողոցներ դուրս եկան՝ քաղաքը «հայերից մաքրելու» վճռականությամբ: Թշնամական սրից փախչող հայերի մի խումբ հայոց ս. Պողոս Առաքյալի եկեղեցի մտավ: Շուրջ 50 տարսոնցի հայեր փրկության հույսով ապաստանեցին ամերիկյան միսիոներությունը պատկանող «Սեյնթ Պոլ» քոլեջում², որը բաց էր ամեն ազգի և կրոնքի երիտասարդների համար: Նրանց մի մասը կուտակվեց գլխամասային շենքում, իսկ մեծ մասը՝ հարակից շենքում: Բայց դա նրանց չփրկեց: Բաշիբոզուկները նախ չըջապատեցին հարակից շենքը և կրակի մատնեցին: Բոցերի մեջ այրվեց դժբախտների մեծ մասը, մյուսները փորձեցին փախչել տարբեր ուղղություներով, բայց վրա հասած մարդասպանները գնդակներով, բրերով ու կացիններով նրանցից մի քանի տասնյակ կյանքեր խլեցին: Դրանից հետո խուժանը կրակի տվեց ս. Պողոս Առաքյալի եկեղեցին՝

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3815, 17 (30) ապրիլի 1909 թ.:

² Տե՛ս «Արարատ», № 7-8, հուլիս-օգոստոս, 1909, էջ 666, 671-674:

այնտեղ գտնվող բոլոր հավատացյալներով¹:

Այնուհետև ոճրագործները չրջապատեցին ամերիկյան քոլեջի գլխամասային շենքը: Քոլեջի տնօրեն դոկտ. Թոմաս Քրիստին այդ պահին գտնվում էր Ադանայում, բայց նրա ազնիվ տիկինը՝ Քարմելայթ Քրիստին վեհանաձորեն ու քաջաբար պաշտպանություն տակ առավ իր մոտ ապաստանած հայերին և նրանց փրկեց ստույգ մահից:

Այդ նույն պահին հայտնվեց մի թուրք՝ Տարսոնի Թեքքե թաղի բնակիչներից Քերբալաի զադե էսադ անունով: Այս թուրքը հանցագործ անցյալ ունեցող եղեռնագործ էր, որը բանտերում չատ տարիներ էր անցկացրել: Եվ ահա տեսնելով անմեղ հայերի նկատմամբ իր չուրջը ծավալված ոճրագործությունները՝ այս մարդը կերպարանափոխվում է, նրա հոգում հառնում է խիղճը: Նա հավաքում է փողոցներում վիրավոր ընկած 30-ի չափ այրերի, կանանց ու մանկանց, նրանց հասցնում իր աղքատիկ բնակարանը, կապում վերքերը և կերակրում: Չբավարարվելով դրանով՝ նա կրկին դուրս է գալիս փողոցներ և կրակի բոցերից փրկում Տարսոն փախած աղանացի հինգ տիկիների, մի քանի պանդուխտ բեռնակիրների, նաև բնիկ տարսոնցիների և նրանց բոլորին նույնպես հասցնում իր տուն:

էսադին հետևում են տարսոնցի ուրիշ երկու թուրքեր՝ Գյուլվենդ զադե Մուխթարը և Մոմոճան անունով նրա ընկերը: Առաջինը փրկում է 23, երկրորդը՝ 50 հայ, որոնց պահում են իրենց տներում մինչև ջարդի վերջը:

Երբ դադարում է կոտորածը, երախտագիտությունը լեցուն աղանացի հայուհիները ցանկանում են էսադին նվիրել ոսկե մատանի և այլ ոսկյա զարդեր, բայց նա վեհանաձնաբար մերժում է²:

Տարսոն քաղաքում սպանվել էր մոտ 100 հայ³, իսկ արվարձանների հետ՝ 560, որոնցից 160 հոգին Գող-Օլուզ գյուղից էին: Քաղաքի հայերի 800-ից ավելի տները մեկ-մեկ կողոպտվել ու

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3815, 17 (30) ապրիլի 1909 թ.:

² Արշակունի Թէոդիկ, Ամիս մը ի Կիլիկիա, էջ 197:

³ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3823, 27 ապրիլի (10 մայիսի) 1909 թ.:

հրո ճարակ էին դարձել¹: Դրանց կողքին գտնվող հույներին պատկանող տներից որևէ մեկը չէր տուժել²: Տարսոնի նյութական վնասը հաշվվում էր 500.000 ոսկի³:

Արյունալի դեպքեր էին սկսվել Մերսինում:

Միջերկրականի ափի օրըստօրե առաջադիմող Մերսինը (երբեմնի Զեփյուռիոնը) նաև Ադանա քաղաքի դուռն էր, որի հետ երկաթուղով միացած էր և գտնվում էր նրանից 6 ժամ հեռավորության վրա: Եվրոպացի հյուպատոսներից շատերն այստեղ էին գտնվում: Մոտավորապես 15.000 բնակչություն ունեցող Մերսինում ապրում էր 1000 հայ, մնացածները՝ հույներ, եգիպտացիներ, գլխավորապես թուրքեր էին:

Երբ Ադանայի ջարդերի լուրը հասնում է Մերսին, հայերը փակվում են իրենց տներում, ոմանք էլ ապաստանում են եվրոպական հյուպատոսություններում:

Բայց բոլորին չէ, որ հաջողվում է մտնել եվրոպացիների հովանու տակ:

Ապրիլի 13-ին սկսվում են հարձակումներ տներում փակված հայերի վրա: Լսելով այդ մասին՝ Կ. Պոլսում ոռուսաց ղեսպան Իվան Ալեքսեևիչ Զինովկը Հայֆայի դիմաց կանգնած ոռուսական «Ուրալեց» մարտանավի հրամանատարից պահանջում է անմիջապես Մերսին ուղևորվել:

Տեղ հասնելուն պես մի խումբ ոռուս նավաստիներ ափ են իջնում: Նրանք տեսնում են մի տան մեջ բանտարկված 8-10 տարեկան երկսեռ մոտ 70 հայ երեխաների, որոնց թուրքերը հավաքել էին այրելու համար: Նավաստիների խմբի գլխավորը թուրքերից պահանջում է բացել տան դուռը, բայց մերժում է ստանում: Այնժամ նա սպառնում է հրացանազարկությամբ: Թուրքերը փախչում են: Նավաստիները, ջարդելով տան դուռը, բոլոր երեխաներին դուրս են բերում, հասցնում Իսկենդերուն և

¹ Տե՛ս *Е. К. Саркисян, Экономическая политика Османской империи в Закавказья накануне и в годы Первой мировой войны*, изд. АН Армянской ССР, Ереван, 1962, с. 174.

² Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3815, 17 (30) ապրիլի 1909 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, **Ֆակոբ Յ. Թէրզեան**, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 166:

տեղի հույների խնամակալությունը հանձնում:

Դեպքի մասին Կ. Պոլսում ուսաց դեսպան Ի. Զինովևը 1909 թ. ապրիլի 22-ի գրությամբ հայտնել էր իր երկրի արտաքին գործերի նախարարությունը¹:

Բարեբախտաբար, հուզումը բուն Մերսինում երկար չի տևում, բայց քաղաքից դուրս 17 հայ է սպանվում²:

Ալեքսանդրեթի ծոցի արևմտյան եզերքում գտնվող, կիտրոնենու ու նարնջենու այգիների մեջ թաղված և թիկունքում լայնատարած այգիներ ունեցող գեղատեսիլ Այասը՝ (հունաց՝ էգեասը) փառավոր անցյալ էր ունեցել: Քրիստոնեության առաջին դարերում հայոց արքեպիսկոպոսական աթոռանիստ էր եղել: Կիլիկիայի հայկական թագավորության ժամանակներում Այասը եղել է չեն ու վաճառաչահ քաղաք՝ պետության «սիրտը», որը պաշտպանված էր երկու հզոր բերդերով՝ մեկը ցամաքային, մյուսը՝ ծովային: Այասը Կիլիկիայի հայոց թագավորական նավահանգիստ էր՝ *Portus Agacie domine Regis Ermenie* անունով³: Կիլիկիայի վաճառականները այստեղից ճամփորդում էին «այաս» և «լայասեն» տիպի նավերով: 1322-ին սուլթան ալ-Նասեր Մուհամմեդի հրամանով եգիպտական բանակը կործանեց այս նավահանգիստը, բայց Կոստանդին Բ-ի օրոք Այասը կրկին անցավ հայոց ձեռքը: Սուլթան Սուլեյմանի օրոք օսմանցիները 1522-ին գրավեցին քաղաքը, որն աստիճանաբար խամրելով, հետագա դարերում կորցրեց իր նշանակությունը և 1909 թ. ապրիլյան ջարդի օրերին ընդամենը մի փոքրիկ ավան էր՝ չուրջ 4000 բնակչով, որոնցից մի քանի տասնյակը հայեր էին: Ապրիլի 2-ին վերջիններիս տները զավթում են, և դրացի թուրքերը բոլորին սրի են քաշում⁴:

¹ Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» (Երևան), № 2 (102), 2003, էջ 16:

² Տե՛ս «Հորիզոն», № 64, 23 մարտի 1910 թ.:

³ Մանրամասն տե՛ս «Հայկական Կիլիկիա», Նյու Յորք, 1919, էջ 16-20, 39-60:

⁴ Տե՛ս «Արևելք» (Կ. Պոլիս), № 7090, 5 մայիսի 1909 թ.:

ՋԵՐԵԼ-ԲԵՐԵՔԵԹԻ ՍԱՆՋԱԿ

Աղանայի նահանգի չորս սանջակներից ամենաչափ մարդկային կորուստներն ու ավերմունքներն եղան Ջերել-Բերեքեթի սանջակում: Այստեղի հայկական գյուղերն այնպիսի բարբարոսություն ավերվեցին, որ դրանց հետքն անգամ չմնաց: Հիմնահատակ ոչնչացվեցին նույնիսկ արտերն ու այգիները:

Ջերել-Բերեքեթի սանջակի մեծ կորուստների հիմնական պատճառները երեքն էին. 1) Սանջակը Կիլիկիայի ամենաբարեբեր շրջաններից մեկն էր, և դա մեծապես զրգոել էր հայ գյուղերի հարևան մահմեդական գյուղերի բնակիչների նախանձը, նրանց մղել տիրանալու հայերի հողերին, 2) Մեծ թվով փոքր հայ գյուղեր իրարից հեռու էին, չունեին հաղորդակցվելու պայմաններ, շրջապատված էին մահմեդական բնակավայրերով, մի բան, որ կոիվների օրերին հայերին խանգարում էր միմյանց օգնություն հասնել և համախմբվել, որի պատճառով ամեն գյուղ ստիպված էր հազարների հասնող խուժանին միայնակ ու մեկուսի դիմակայել, 3) Սանջակի մութասերիֆը Մեհմեդ Ասաֆ էսադ բեյ կոչվող մի զազանաբարո հայատյաց թուրք էր, որն անձամբ ղեկավարում էր ջարդերն ամբողջ սանջակում:

Էրզրնի գավառակ: Ջերել-Բերեքեթի սանջակի հյուսիսարևմուտքում տարածված այս գավառակում էր գտնվում Օսմանիե գյուղաքաղաքը, որն ուներ 3500 բնակիչ, որից 900-ը հայեր էին¹: Վերջիններս հիմնականում հաճընցի վերաբնակներ էին, որոնք զբաղվում էին երկրագործությամբ, չերամապահություն, արհեստներով ու վաճառականությամբ: Շնորհիվ իրենց ջանասիրության, նրանք քիչ թե չատ բարեկեցիկ կյանք ունեին:

Սահմանադրության հրապարակումից առաջ Օսմանիեի հայերը ճնշված վիճակում էին. նրանց արգելված էր նույնիսկ եկեղեցու զանգը հնչեցնել (որպես բացառություն թույլատրված էր միայն տոն օրերին, այն էլ տեղի իշխանություն մասնավոր համաձայնությամբ և զանգի շատ մեղմ հնչյունով): Սահմանա-

¹ Տե՛ս Ցաղրե Զ. Ալլահվերտեան, Ուլնիա կամ Զէյթուն..., էջ 57:

դրույթյան ազդարարումից հետո հայերն սկսել էին ամեն օր հնչեցնել եկեղեցու զանգը և հավատացյալներին հրավիրել աղոթելու, համարձակորեն ձի նստել, ինչն անհնար էր նախկին ռեժիմի ժամանակ, բացել էին լսարան-ընթերցարան, անդամակցել էին երիտթուրքերի տեղի ակումբին և այնտեղ ելույթներով հանդես էին գալիս: Այդ ամենը խիստ ղժգոհություն էր առաջ բերել գյուղաքաղաքի թուրքերի մոտ, որոնք վրդովված ասում էին, թե «երկիրը գյավուրների ձեռքն է անցնում»:

Ապրիլի 1-ի երեկոյան թուրք երեւելիներից Հաջի Հուսեին էֆենդու հրավերով տեղի թուրքերի նշանավոր անձինք նրա տանը հավաքվեցին ժողովի, որին մասնակցում էին նաև տեղական կառավարչության պաշտոնյաններից մի քանիսը: Որոշում ընդունվեց դիմել շրջակա թուրքական գյուղերի տղամարդկանց՝ գիշերով փութալ Օսմանիե՝ մասնակցելու հայերի կոտորածին և ունեցվածքի կողոպուտին: Անմիջապես գյուղեր մարդիկ ուղարկվեցին, որոնք հայտնեցին ժողովի որոշման մասին:

Գիշերային արտասովոր իրարանցումը սարսափի մատնեց հայերին: Նրանց ղեկավարները փորձեցին պարզել պատճառը, բայց գյուղին մոտեցած թուրք զինվորական ջոկատի հրամանատարը երգվեց, որ հայերի դեմ որևէ մեկը մտադիր չէ քայլ կատարել, և որ գիշերային իրարանցման պատճառն այն էր, որ Փայասի բանտի բանտարկյալները փախել են, որոնց բռնելու համար պահեստի զորք է ժողովվում: Իրականում, սակայն, Փայասի բանտարկյալները ոչ թե փախել էին, այլ բանտի ղեկավարության կարգադրությամբ ազատ էին արձակվել, զենք ստացել և նետվել մասնակցելու հայերի կոտորածներին¹: Թուրք զինվորական հրամանատարի հավաստիացումները, թե պահեստի զորք հավաքելու նպատակը Փայասից փախած բանտարկյալներին բռնելը և բանտ վերադարձնելն է, չհանգստացրին հայերին և նրանք այս անգամ ստիպված դիմեցին գայմազամին: Սա նույնպես իր մոտ գնացած հայերի պատվիրակությանը հայտարարեց, թե «Հոգ մի՛ արեք, անհանգստանալու հարկ չկա»,

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3824, 28 ապրիլի (11 մայիսի) 1909 թ.:

միայն թե չմոռացավ ավելացնել, թե «Հայերը չատ վատ են արել կոտորելով Աղանայում, Միսիսում և Համիդիեում ապրող բոլոր մահմեդականներին»¹: Թեև Հայերն ինչ-որ չափով հանգստացել էին գայմազամի խոսքերից, բայց մնում էին տարակուսանքի մեջ՝ հրոսակների հետզհետե համախմբումը տեսնելով:

Ապրիլի 2-ի վաղ առավոտյան Օսմանիե թափվեցին չրջակա գյուղերի հազարավոր թուրքեր, որոնք թմբուկի ձայնի տակ սկսեցին հավաքվել շուկայում: Ամբոխի առջև գրգռիչ ելույթներ ունեցան թուրք ղեկավարները, որոնք գայմազամի նման ստում էին, թե Աղանայում, Միսիսում և Համիդիեում հայերը կոտորել են համարյա բոլոր մուսուլմաններին: Թեև գյուղերից եկած թուրքերի մեծ մասը զինված էր, բայց տեղի զինվորական պետի կարգադրությամբ զինանոցից հանվեցին և բաժանվեցին 1000 հրացան ու մեծաքանակ փամփուշտներ: Հրոսակները, իբրև երախտագիտություն արտահայտություն, օդում հրացաններ պարպեցին, միաժամանակ հասկացնելով, որ զենքերը գործի դնելու լիովին պատրաստ են: Շուկայում գտնվող հայերը փախան և խուժեցին եկեղեցի ու հայ երեւելի Պազալյանի տունը:

Քիչ անց, իջեցված հրամանի համաձայն, թուրքերը հարձակման անցան Օսմանիեի վերին թաղերի վրա, որի բնակիչների մեծ մասը հայ ավետարանականներ էին: Առջևից գնում էր զորքը՝ խուժանին առաջնորդելով ղեպի «սրբազան գործ»՝ ղեպի սպանություն ու ավեր:

Այդ պահին տեղի ավետարանականների ժողովասրահում էին գտնվում Այնթապից ու Մարաշից եկած 17 հայ ավետարանական պատվելիներ, որոնք Օսմանիեում գիշերելուց հետո շարունակելու էին ճանապարհը ղեպի Աղանա, ուր ապրիլի 4 (17)-ին մասնակցելու էին ավետարանական «Հոգեւոր պետերու Կիլիկեան միութեան» ժողովին: Նրանց մեջ էր նաև գերմանական համալսարանավարտ, Այնթապի քոլեջի ուսուցիչ պրոֆ. Սարգիս Լևոնյանը: Թուրքերը, մտնելով ժողովասրահ, դանակ-

¹ Զապէլ Եսայեան, Աւերակներուն մէջ, էջ 182:

ներով կոտորեցին բոլոր կրոնավորներին¹: Նրանցից 2-3 հոգի, որոնք փորձում էին փախչել, հանդիպեցին դուռն մոտ կանգնած «քաջարի» զինվորների, և զնդակահար եղան:

Պատվելիներին կոտորելուց հետո, զազազած ամբոխը, չարունակելով հարձակումը, մտավ թաղի տները և դանակների տակ առավ բոլոր հայերին:

Վերին թաղը ջնջելով, ոճրագործները թեքվեցին դեպի հայ առաքելականներով բնակեցված ներքին թաղը: Բուպենների ընթացքում չըջապատվեց և հրդեհի մատնվեց եկեղեցին, որի ներսում հավաքված էին 250-ից ավելի երկսեռ չնչեր²: Սոսկալի ճիչեր արձակելով՝ գոռում-գոչյուններով նրանք այրվում էին բոցերի մեջ, իսկ դրսում խուժանը դհուլ-գուռնայի տակ խրախճանքի պար էր բռնել: Եկեղեցու կրակներից հրաչքով փրկվածներից մեկը պատմել է. «Ջարդարար ոհմակի զենքերու չաչիւնը, զինուորական փողահարութիւնները, հրդեհներու մարդակեր բոցերուն ճարճատիւնները, տաւուլ-գուռնաներու ձայները, այրուողներու սրտակսկիծ ճիչերն ու խուժանին վայնասունները իրարու խառնուած՝ ահռելի վիճակ մը ստեղծած էին...»³:

Արյունարբուները եկեղեցու հենց դուռն առջև պատռում էին կրակի լեզուներից փախչող կանանց որովայնները և սաղմերը դուրս թափում: Ողջ մնացած քանի՜-քանի՜ մանուկների նրանք նետեցին կրակի մեջ, քանի՜-քանի՜սը կեր դարձան փողոցների շներին:

Եկեղեցու մեջ 250 հոգու այրելուց հետո վայրագ խուժանը մյուլազիմ* Քեմալի, Ֆեթիմահ գաղե Ահմեդի, իր ձեռքով հայոց վարժարանի ուսուցիչ Ղազարոս Քերոմինյանին սպանած զարթիե Քեմալի, սայլապան Նուրիի, Մեհմեդ Ալի բեյի գլխավորութեամբ հարձակվեց Պազալյանի տան վրա, ուր պատսպարվել էին երեք տասնյակ տղամարդ և բազմաթիվ կանայք, երեխա-

¹ Տե՛ս Բիւզանդ Նիխայեան, Ատանայի հայոց պատմութիւն, Անթիլիաս, 1970, էջ 240:

² Զապէլ Տսայեան, Աւերակներուն մէջ, էջ 91-92:

³ Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 198-199:

* Մյուլազիմ - լեյտենանտ:

ներ: Բոլորին բակ դուրս բերեցին: Ընկնելով մարդասպանների ոտքերը՝ կանայք աղաչանքով նրանց խնդրում էին գոնե խնայել երեխաներին, բայց միայն ծաղրանքի էին արժանանում: Բոլոր դժբախտները կտոր-կտոր եղան ուրազների, կացիների, բրերի, դաշույնների ու թրերի հարվածներով¹:

Հայկական զույգ թաղերն ամբողջապես կործանելուց հետո ջարդարարները խուզարկում էին Օսմանիեի բարեսիրտ թուրքերի տները՝ հայերի փնտրելով: Մի մարդասեր թուրքի տանը նրանք գտան 50-ի չափ հայ տղամարդկանց և նույնքան կանանց ու երեխաների, որոնց բոլորին սպանեցին: Հայ 17 երիտասարդներ փախել ու ապաստանել էին հեռագրատանը, որի թուրք վարիչը նրանց թաքցրել էր շենքի տանիքի տակ: Ջարդից հինգ օր անց նրա տան թուրք սպասուհին, դուրս գալով թաղ, հարայ է տալիս, թե հեռագրատանը գյավուրներ կան: Նուժանապետ Հաջի Հուսեին էֆենդին, տանիք բարձրանալով, հայ տղաներին համոզում է ցած իջնել և զենքերը հանձնել՝ խոստանալով նրանց կյանքը խնայել: Երիտասարդներն իջնում են և անմիջապես չրջապատվում: Հուսեինի հրամանով՝ բոլորը մորթվում են Արաբ Մեհմեդ անունով ճիվաղի ձեռքով: Սամվել Մթրապյանի կոկորդը կտրելուց հետո այս մարդակերպ գազանը ավերով խմում է դուրս ժայթքող արյունը, ապա գոչում. «էլ-համտուլիլահ, կեավրը քանը իչտիմ, արթըք էոլմեմ...»² (Փառք Ալլահին, անհավատի արյուն խմեցի, է՛լ չեմ մեռնի...):

Ահա և մի ուրիշ սարսափելի պատկեր. Օսմանիե եկած ոստիկանական ջոկատի հրամանատարը ենթականերին կարգադրում է ջոկատի Սարգիս անունով միակ հայ ոստիկանին տանել հրապարակ և ամբողջովին մերկացնել: Այդպես էլ արվում է: Շուտով հրապարակ է գալիս նաև ոստիկանապետը և այնտեղ գտնվողներին բարձրաձայն «հրավիրում է» գյավուրի մարմնից մի-մի կտոր միս պոկելու: Այդ տեսարանին ականատես հայերից մեկի Կ. Պոլիս ուղարկած նամակում կան այսպիսի տողեր. «Հարիւրաւորներ կը թափին խեղճին վրայ եւ դանակներով իր

¹ Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 198-199:

² Նույն տեղում, էջ 199:

միսերը կը փրցնեն կտոր-կտոր, հէգ զոհն անլուր տանջանքներով կը փչէ հոգին»¹: Այդ նամակին անդրադարձած «Բիւզանդիոն» թերթը գրում էր, «Այս աղետարար ղեպքերը լսելով մարդ չի գիտեր թէ ո՞ւր կ'ապրի՝ Ափրիկէի կամ Օվկիանիոյ մարդակերներն ո՞ւն թէ՞ գայլերու ու գազաններու վոհմակի մը մէջ»²:

Հայերի կորուստը կազմեց 1000-ից ավելի սպանված: Շրջակա գյուղերից եկած թուրքերը մի քանի տասնյակ հայուհիներ իրենց հետ տարան՝ իբրև ավար:

Օսմանիեում գործված վայրագությունները Կիլիկյան եղեռնի գլուխգործոցներ էին:

Ադանայի հարավարևելյան կողմում, Զերել-Բերեքեթի սանջակի էրզինի գավառակում էր գտնվում Համիդիե գյուղաքաղաքը (աղետից հետո այն վերանվանվեց Զիհան):

Ոչ հեռվում Ռուբինյան ժամանակների Ամուղա ամրոցն էր, որը հսկայաբերձ ու կարկառուն վեհությամբ կարծես կիլիկիահայոց դարավոր բողոքն էր հղում առ երկինք: Նախկինում այն Լևոնկլա (Լևոնի բերդ) էր կոչվել, բայց հիմա կրում էր Յըլան-Կալա (օձաբերդ) աղավաղված անունը:

Համիդիեն ուներ 1000 տուն բնակիչ, որից 150 տունը հայերինն էր: Սրանք ունեին փոքր, արհեստանոցներ, դպրոց, եկեղեցի: Զարդի օրերին Համիդիեում գտնվում էին մոտ 1500 պանդուխտ հայեր:

Ադանայում սկսված կոտորածի լուրը Համիդիե հասավ նույն օրը՝ ապրիլի 1-ին: Երբ պաշտոնատանը այդ մասին ստացված հեռագիրը թուրք պաշտոնյաները չշուկով ու մեծ հետաքրքրությունով կարդում էին, նույն տեղում ծառայող հայ Մարկոս էֆենդու այն հարցին, թե դա ի՞նչ հեռագիր է, նրան կոպիտ պատասխանում են՝ «Դա քեզ չի վերաբերում»: Հայ պաշտոնյան զարմացած նայում է, թե հեռագիրն ինչպիսի իրարանցում է առաջ բերել գործընկեր թուրքերի մոտ:

Տեղացի թուրքերը, չվստահելով առանց այն էլ իրենց ունեցած ուժերի մեծ գերակշռությունը, օգնություն կանչեցին

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3827, 1 (14) մայիսի 1909 թ.:

² Նույն տեղում:

հարևան բնակավայրերի քուրդ աշիրեթներին:

Այդ օրն իսկ՝ հեռագիրն ստանալուց մի քանի ժամ հետո, սկսվում է հայերի ջարդը, որի առաջին կոչն անում է Կ. Պոլսից եկած Հաջի Հինդին: Նրան է միանում տեղի մուֆթին՝ Սարը Մեհմեդը, իսլամ հավատացյալներին կոչ անելով անողոր ու դաժան լինել: «Երկու տարեկանից վեր ոչ ոքի մի՛ խնայեք, գնդակն ափսոս է, խփե՛ք կացնով»,– հորդորել էր նա: Շուտով գալիս է նաև էրզինի կաղայի գայմագամ Նուրէդդինը, որը հավաքում է տեղի դատավորներին ու թուրք երեւելիներին, նրանց հրամայում անձամբ գլխավորել կոտորածը և բարձրաձայն պատվիրում համարձակ լինել, խիղճը դեն նետել և արյուն ոթել որքան կարելի է շատ: «Սպանեցե՛ք տղամարդկանց, իսկ գույքն ու կանայք մերն են ու մերը»¹:

Ոտքի ելած թուրքերը նախ հարձակվեցին եկեղեցու վրա և սպանեցին Կարապետ քահանա Թելլալյանին: Բուպեններ անց նրանք պաշարեցին չուկան և ջարդեցին քրիստոնյա վաճառականներին, որոնցից միայն 13 հոգի կարողացավ փախչել և իրեն գցել կառավարչատուն, հուսալով, որ այնտեղ ապահով կլինի: Բայց կառավարչատանը նրանք բոլորն սպանվեցին պաշտոնյաների աչքի առաջ և նրանցից ոմանց մասնակցությունը: Շուկան և քրիստոնյաներին պատկանող բոլոր խանութները կողոպուտի ենթարկվեցին: Դրանից հետո ջարդարարները ձեռնարկեցին Համիդիեի հայ բնակչության զանգվածային կոտորածը:

Տեսնելով այդ ամենը՝ ահ ու դողի մատնված թաղերի մեջ գտնվող քրիստոնյաները փորձեցին հավաքվել իրար գլխի, փակվել մեկ-երկու ընդարձակ տներում և պատրաստվել դիմադրության: Բայց կռահելով այդ մտադրությունը՝ թուրքերը հրացանային կրակի տակ առան քրիստոնեաբնակ թաղերի փողոցները և արգելեցին մի տեղում նրանց համախմբվելը:

Այդ գործողությունը կատարելուց հետո արդեն հեշտ էր առանձին-առանձին հաշիվ տեսնել գյավուրների հետ:

¹ Եղիշե Ջարեցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, № 2175/II, թ. 2:

Գազազաժ ամբոխը, Սարը Կաղի մականունով մուֆթի-դատավոր Մեհմեդի, Մուհիդդին ու Ֆարիս եղբայրների և ուրիշ խուժանապետների գլխավորությամբ, հարձակման անցավ հայկական թաղերի վրա և սկսվեց արյունալի ջարդը:

Շրջապատելով մարաշցի Ղաթրի տունը, ուր ապաստանել էին 200-ի չափ հայեր, ջարդարարները հրդեհեցին այն: Հուսամատ դիմադրությունից հետո բոլորը վառվեցին, մոխրացան¹:

Այնուհետև հրոսակները վրա պրծան մյուս տների վրա: Խելակորույս կանայք խուժանի մեջ նշմարելով իրենց ծանոթ դրացիների՝ նրանց պաղատում էին և գթություն հայցում իրենց զավակների համար: Ամեն կողմից լսվում էին սրտակեղեք աղաղակներ՝ «տղոցս խնայեցե՛ք», «զավակիս խնայեցե՛ք», «խղճացե՛ք մեզի»: Բայց ո՛չ գուլթ, ո՛չ խղճմտանք: Բղավոցները, լացն ու կոծը բռնել էին օդը: Ավելին, «ծանոթ դրացի» տղամարդկանցից շատերը 6-10 տարեկան երկսեռ մանուկների վրա կրքերը հագեցնելուց հետո նրանց սրախոդխոդ էին անում իրենց կյանքի վերջին սպասող ծնողների աչքի առջև²:

Զապել Եսայանը ջարդից օրեր անց գրույցներ էր ունեցել մահից հրաչքով փրկված համիդիեցի մի քանի հայ կանանց հետ: Վերջիններս նրան անհավատալի բաներ էին պատմել:

Նրանցից մեկը ողբաձայն ասել էր.

« - Ոճրագործները զարհուրելի արբեցութենէ մը բռնուած էին. հռնդալով ու ոռնալով կը յարձակէին նոյն իսկ մոլորած տղոց վրայ, աչքերնին դարձած, մարդկային ոռւէ զգացումէ զրկուած, անանուն գազաններու պէս էին: Այսօր երբ կը վերյիշեմ այդ պատկերները, դժուարիս կու գայ հաւատալու նոյն իսկ ինծի որ աչքովս տեսայ, թէ իրականութիւն են անոնք»:

Մի ուրիշ կնոջ պատմածից.

« - Տան մը մէջ ապաստանած էինք 40-50 հոգի: Երիտասարդները դիմադրեցին, բայց ի զուր: Թշնամիները ամէն կողմէ կը բղխէին եւ անթիւ էին: Վերջապէս կրակի տուին, երեք զա-

¹ Արշակունի Թէոդիկ, Ամիս մը ի Կիլիկիա, էջ 142:

² Տե՛ս «Արեւելք», № 1707, 25 մայիսի 1909 թ.:

ւականերս ալ զարկին. ամէն մէկ քայլիս երեքէն մէկը ինկած կը տեսնէի: Տղոցս դիակաները մնացին ճամբուն վրայ...»:

Մի երիտասարդ կնոջ պատմածից.

« - Մեր ապրիլը անէծք մըն է... Ամէն օր քանի մը անգամ կը մեռնինք՝ միտքերնիս բերելով եղածները ու տեսնելով մեր սիրելիներուն ոճրագործները: Ամէնքն ալ մեզի ծանօթ էին, անունով կը ճանչնային, ու դիակաները քննելով կը հասկնային թէ որո՞ւք սպաննուած չեն եւ կը սպասէին որ երեւան գան ... սպանելու համար»:

«- Ձեռքիս մէջ սպաննեցին իմ եավրո՛ւս,- կը գոչէ ուրիշ կին մը արտասուելով,- ամէնքն ալ մեռած էին ու ես ու վերջին տղաս մնացած էինք: Դեռ պղտիկ էր, հազիւ տասը տարեկան. արիւնով թաթխուած էի, բայց չէի գիտեր թէ ի՞մ, թէ՞ զաւակներուս արիւնն էր որ ժայթքած էր վրաս: Երբ տանը մէջ բոլոր ձայները մարեցան, ոճրագործներէն մէկը դէպի մեզ եկաւ. ձեռքի կացինը մինչեւ կոթը կարմրած էր արիւնով:

Մէկ հատս մնաց, խնայէ՛, ըսի:

Աղջի՞կ է, հարցուց:

Քօղս վերցուցի ու ծածկեցի տղուս գլուխը:

Այո, ըսի, աղջիկ է:

Միջոց մը կեցաւ. աչքերը վարանելով կը նայէին մէյ մը ինծի, մէյ մը մանչուս, որուն ձեռքը կը դողար ձեռքիս մէջ: Յանկարծ ծռեցաւ, քղանցքը բարձրացուց, հաստատեց սեռը, ու կացինի մէկ հարուածով սպաննեց...»¹:

Այս պատմածներից ընկճված ու հուսահատած Զապել Եսայանը գրում էր.

«Դժնդակ լուրերն մը յաջորդեց այս խօսքերուն. բոլոր ներկաներուն աչքերը ապակիի պէս կը վառէին. տենդով ու զայրոյթով հրահրուած էինք ու արտասուքը կը պտտէր մեր բիբերուն վրայ»²:

Լիովին բնաջնջվեցին օտար տեղերից եկած մշակները,

¹ Զապել Եսայան, Աւերակներուն մէջ, էջ 218-220:

² Նույն տեղում, էջ 220:

որոնցից մոտ յոթանասուն հոգի փրկվելու հույսով մտել էր մի մարագ: Շուտով վրա հասած թշնամին կրակի մատնեց թաքստոցը՝ բոցակեղ անելով բոլորին: Այդտեղ զոհվածների թվում էին էվերեկցի Մկրտիչ, Կարապետ, Սարգիս, Հաջի և Սիմոն Աղազարյան հինգ եղբայրները:

Երեկոյան դեմ՝ քրիստոնեական թաղերի մի մասն այլևս գոյություն չունեի: Խուժանն սկսեց գրոհել կենտրոնական թաղի վրա: Եվ այստեղ, կիրիկյան ջարդերի օրերին քրիստոնյաներից առաջինը համիդիեցի հայերն էին, որ զենքի դիմեցին: Թաղի կենտրոնում գտնվող մարաչցի Հովհաննեսի տանը խմբված հայերը դիմադրեցին հարձակվողներին: Բավական էր նրանց հրացանների մի քանի ճայթոցը, որպեսզի մարդասպանները միմյանց կոխկրտելով փախչեն: Այդ դիմադրության շնորհիվ թուրքերը չկարողացան ցերեկվա ընթացքում մոտենալ հայկական թաղերին, բայց դրա փոխարեն գիշերը կրակի մատնեցին այնտեղի մի քանի տներ, այդ թվում՝ մարաչցի Հովհաննեսի տունը:

Երկրորդ օրը նույնպես հրոսակներին չհաջողվեց հաղթական դուրս գալ, քանի որ հայերը որոշել էին պատվով մեռնել և դիմադրում էին բազմապատկված եռանդով: Ուրիշ միջոց չգտնելով՝ թուրք երևելիները մարդիկ ուղարկեցին հարևան մուսուլմանական գյուղերը և այնտեղից օգնություն պահանջեցին, թե «չո՛ւտ վրա հասեք, այլապես քրիստոնյաները մեզ բոլորիս կկոտորեն»:

Երրորդ օրը չըջակա գյուղերից անթիվ-անհամար մարդասպաններ ու թալանչիներ եկան թափվեցին համիդիե և անմիջապես հարձակման անցան հայերի տների վրա: Վեց ժամ անընդհատ ու քաջաբար կռվելուց հետո երբ վերջացավ դինամիթերը, հայերն ստիպված հանձնվեցին: Ջարդարարները, գայլերի նման, ուրախության ճիչերով հարձակվեցին անզեն մարդկանց վրա՝ որևէ մեկին կենդանի չթողնելու դիվային մոլուցքով: Կոտորածը կատարվում էր անասելի դաժանությամբ ու ամենաստոր մեթոդներով: Նույնիսկ օրորոցի անմեղ մանուկներից որևէ մեկը չփրկվեց: Առանձին դաժանությամբ աչքի էին ընկ-

նում հարեան գյուղերում հաստատված զրիմցի թաթար ասպատակիչները և հատկապես Յարսուվատ գյուղից Համիդիե խուժած՝ Ռուսաստանից գաղթած նողայ թաթարները, որոնց կրծքի տակ դույզն իսկ չէր մարել վայրագության բոցը Կիլիկիա գալուց հետո էլ: Գազանաբարո ջարդարարները, մանուկների ոտքերից բռնած, գլուխները ջախջախում էին՝ խփելով քարերին ու պատերին, ցից հանում սվինների ծայրերին, նետում խարույկների մեջ...

Այդ տարտարոսից կարողացան փրկվել 750 կին ու երեխա՝ չնորհիվ ֆրանսիացի Սաբաթիենների ընտանիքի գլխասրտության:

Սաբաթիենները Համիդիեում հաստատվել էին 35 տարի առաջ՝ իրենց հետ եվրոպական մշակույթ և մարդասիրություն բերելով բարբարոսության այդ անապատ: Տիկին Սաբաթիենն այստեղ հիմնադրել էր բամբակազտիչ գործարան, ուր աշխատում էին տարբեր ազգությունների տասնյակ աղքատ մարդիկ:

Իմանալով, որ Սաբաթիեններն իրենց մոտ պատսպարել են մեծ թվով կանանց ու երեխաների, մարդախողխող ոհմակը հարձակվեց նրանց տան վրա՝ փորձելով խորտակել ղոնները և ներս մտնել: Տիկին Սաբաթիեն, ամուսինը՝ Դոդեն, իրենց դուստրը՝ Անթուանեթը, որդին՝ Շարլը, ամեն միջոց գործադրեցին հեռացնելու զինված ամբոխին, որն, ուր որ է, տուն պիտի խուժեր: Այդ պահին էր, որ Շարլը դիմեց հանդուգն քայլի. աներեր կանգնեց տան սեմին, և ձեռքով մարդասպաններին ցույց տալով չենքի վրա ծածանվող Ֆրանսիայի եռագույն դրոշը, գոչեց. «Դուք կարող եք ներս մտնել իմ դիակի՝ վրայով»: Նուժանն ստիպված նահանջեց¹:

Անիծյալ գյուղաքաղաքում արձակ համարձակ պտտվում էին «գործն ավարտած» ճիվաղները՝ հոխորտալով իրենց քաջության վրա: Իսկ Համիդիեի մուֆթին այդ ժամանակ մեկական դուրուչ էր բաժանում մարդասպաններին՝ գյավուրների դիակ-

¹ Արչակուհի Թէոդիկ, Ամիս մը ի Կիլիկիա, էջ 142:

ները հավաքելու և Զիհուն գետը թափելու համար: Ամեն կողմ քստմանի դեմքեր էին վիստում:

Երբ վրա հասավ երեկոն, Համիդիեում գտնվող 3000 հայերից կենդանի էր մնացել 840 հայ, որոնցից 750 կին ու երեխա ապաստանել էին Սաբաթիենների տանը: Մի ամբողջ ամիս նրանք մնացին այդ ասպնջական հարկի տակ, ինչպես նաև բամբակազտիչ գործարանում՝ կերակրվելով նրանց ջրաղացների այլուրով և ունեցած վերջին ուտեստներով¹:

Մի փոքր մխիթարական էր նաև, որ բավական թվով հայեր թաքնվել էին մի բարի թուրք կալվածատիրոջ մոտ, որը մոտ 20 օր պահելուց ու կերակրելուց հետո՝ նրանց հանձնել էր բարեխնամ կազմակերպություններին:

1909 թ. հոկտեմբերին Կ. Պոլսից Կիլիկիա եկած Արչակունհի Թեոդիկը երախտագիտական այց է կատարում Սապաթիենների ընտանիքին: Զրույցի ժամանակ տիկին Սաբաթիեն նրան պատմում է ապրիլյան անասելի չարագործություններից բազմաթիվ մանրամասներ: «Երևակայությունից դուրս բան է պատահածը, ասում է ֆրանսուհին: Սոսկալի բան էր: Մինչև գերեզման անհնար է գեթ մի վայրկյան մոռանամ հայերին պատահածը»:

Համեմատաբար քիչ կորուստներ ունեցան **Էրզին** թուրքական գյուղում գտնվող հայերը, որի համար նրանք պարտական էին գյուղի մուֆթիին, տեղի երեւելիներից Մուսա էֆենդուն և, հատկապես, քսանամյա թուրք երիտասարդ Մեհմեդին:

Ապրիլի 1-ին ժամը 11-ին Զերեյ-Բերեքեթի սանջակի մութասերիֆ իթթիհադական Ասաֆ Էսադ բեյն Ադանայից հեռագիր է ստանում, թե չուտով քրիստոնյաների ջարդ պիտի լինի, ուստի մուսուլմանները պետք է զինվեն: Կատարելով այդ ցուցումը՝ նա անմիջապես կարգադրում է զենք բաժանել ցեղակիցներին:

Ապրիլի 2-ին դեորթյուցի չորս հայ, որոնք պանիր գնելու համար գալիս էին Էրզին, ճանապարհին ենթարկվում են հարձակման և սպանվում: Զգալով, որ հայերին ջարդելու վտանգը միանգամայն գործնական կերպարանք է առնում, Էրզինի

¹ Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 194, Արչակունհի Թէոդիկ, Ամիս մը ի Կիլիկիա, էջ 148:

մութիւն և Մուսա Էֆենդին հավաքում են գլուղում գտնվող և արտագնա աշխատանքի եկած 200-ի չափ հայերին և նրանց տեղավորում խանի (պանդոկ) մեջ՝ պաշտպանելու խուժանի հարձակումներից: Իմանալով այդ մասին՝ զինված ամբոխը, որին միացել էին մի քանի խոջաներ, անցնում է հարձակման: Տեսնելով, որ դրությունը գնալով ծանրանում է և հնարավոր չի լինելու կոտորածից փրկել հայերին, նշված մարդասեր մուսուլմանները, վտանգելով իրենց կյանքը, կարողանում են խանից նրանց փոխադրել բանտի շենքը, որն ուներ ամուր պատեր, ուստի ավելի ապահով էր: Չնայած դրանով հայերի պաշտպանութունն ամրապնդվել էր, բայց բանտում նրանք լիովին զրկված էին դսից սննդամթերք ստանալու հնարավորութունից: Քաջ գիտակցելով, որ բանտում փակվածները երեք-չորս օր հետո, չդիմանալով սովին, հարկադրված, այնտեղից դուրս են գալու, խուժանը պաշարել էր շենքն ու գիշեր-ցերեկ համբերութամբ հսկում էր, որպեսզի որևէ մեկը չկարողանա դուրս պրծնել:

Չորրորդ օրը սոված պաշարյալների համար կյանքն արդեն անկարելի էր: Եվ ահա, այդ պահին էր, որ էրզինում հիմնավորված քսանամյա մի թուրք տղա՝ մարաչցի Մեհմեդը, վտանգի ենթարկելով կյանքը, գրեթե ամեն ժամ անխոնջ եռանդով ուտեստ էր հասցնում բանտ: Ավելին, իր ունեցած միակ խնայողությունը՝ հինգ օսմանյան ոսկին, որ նա տնտեսել էր երկու-երեք տարի Կիրակոս անունով հայ վարպետի մոտ աշխատելիս, հանձնում է սովյալներին:

Էրզինում գտնվող հայերը, որոնց թվում գերակշռում էին պանդուխտները, իրենց կյանքի համար պարտական էին այդ թուրք նորահաս երիտասարդին:

Անդրադառնալով թուրք տղայի մարդավայել կեցվածքի փաստին, Զապել Եսայանը գրել է. «Խնչ ճաճանչն էր նա առ թշնամիքն մթազնած խղճմտանքին մէջ. ո՞ւր էր աղբիւրը այդ լոյսին՝ որ դրդած էր Մէհմէտները անջատուիլ խուժանին զանգուածային անգիտակցութենէն ու անոր խորտակող եւ քանդող ոյժին դէմ կանգնիլ առանձինն ու յաղթական դառնալ...»¹:

¹ Զապել Եսայան, Աւերակներուն մէջ, էջ 212:

Միսից Ադանա երկարող ճանապարհի վրա էր շուրջ 90 տնից բաղկացած Սայ-Գեչիտ թուրքաբնակ գյուղը: Այնտեղ հայ ընտանիք չկար, բայց 30-ի չափ հայ պանդուխտներ գյուղում զբաղվում էին կոշկակարություն, դարբնություն, պայտազործություն և համետ կարելով: Նշենք նաև, որ Միսից մի քարավան էր մեկնել Ադանա, որի հետ էին բազմաթիվ հայեր, այդ թվում հայ ավետարանական քարոզիչներ, որոնք նույնպես գնում էին մասնակցելու Ադանայում գումարվելիք «Հոգեւոր պետերու կիլիկեան միութեան» համաժողովին: Ջարդի օրը քարավանը կանգ էր առել Սայ-Գեչիտում՝ գիշերելու:

Ապրիլի 2-ին, երբ մութը վրա էր հասել, թուրքերն սկսեցին պատրաստություններ տեսնել: Արշալույսը դեռ չբացված՝ նրանք «գործի» անցան: Երկու մոլլա մինարեթից բարձրաձայն սկսեցին գյուղով մեկ կանչել. «Թուրքե՛ր, ինչի՞ եք սպասում, ջարդեցե՛ք հայերին»: Այս խոսքերին հաջորդեց կատաղի հրացանաձգությունը հայերի վրա, ապա անխնա կոտորածը սառը զենքերով: Անզեն հայ տղամարդիկ, որոնք չվարել էին և չգիտեին ինչ անել, միայն ականատես էին կանանց լալահառաչ աղաչանքներին ու երեխաների աղիողորմ կանչերին: Քիչ անց դադարեցին բոլոր աղաղակները և լռություն տիրեց: Բոլոր հայերը՝ և՛ պանդուխտները, և՛ պատահաբար գյուղում հայտնվածները, այդ թվում ավետարանական հոգևորականներն, արդեն զրկված էին կյանքից: Ազատվել էր միայն մի հայ տղամարդ, որը 18 վերք ստանալով, արյունլվա ու նվաղած հասել էր Միս և փրկվել¹:

Եղեռնագործությունը շարունակվում էր էրզինի գավառակի ուրիշ գյուղերում ևս:

Հարձակվելով էքիզլեր գյուղի վրա, որը 50 տուն հայ բնակչություն ուներ, ջարդարարներն սպանում են 200 հոգու, կողոպտում ամեն ինչ, կանանց ու աղջիկներին բռնաբարում, ապա նրանցից զեղեցիկներին սեփականացնում վիճակահանություն միջոցով:

Գաթրլար հայկական գյուղի 100 տները կողոպտվում և

¹ Տե՛ս Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 214-215:

հրդեհվում են, սպանվում է մոտ 400 հոգի: Կոտորվածների կեսից ավելին լինում են երեխաները: Զարդից փրկվածները զանազան կողմեր են փախչում: Գյուղը երկրի երեսից վերանում է:

Քեոր-Ղայս 50 տուն ունեցող գյուղն ամբողջովին ավերվում է համիդիե քրդերի ձեռքով:

Ամբողջապես այրվում է **Թուրինջի** գյուղը, որի 20 տուն հայ բնակիչներից որևէ մեկը չի փրկվում:

Ջեբիլ 150 տուն ունեցող հայաբնակ գյուղի վրա հարձակվելով՝ թուրքերն ու քրդերը ոչնչացնում են թե՛ բոլոր տները և թե՛ բոլոր բնակիչներին:

Էքբեզ գյուղի հայ բնակիչները, ջարդից փրկվելու համար, ապաստանում են լատին կրոնավորների վանքում, իսկ խուժանն առանց որևէ արգելքի մտնում է Էքբեզ, կողոպտում տներն ու խանութները, սպանում 10-ից ավելի մարդ, առևանգում և իսլամացնում հայուհիներին:

Ընդամենը 15 հայ բնատանիք ունեցող **Ֆասըլը** գյուղ մտնելով՝ թուրքերը հրդեհում են բոլոր տները, մոտ 100 բնակիչներից սպանում 60 հոգու, իսկ 15 հոգու կրոնավորն անում:

Հրոսակախմբերը միևնույն խժժուլթյամբ ու վայրագությամբ ոչնչացրին Էրզինի գավառակի մյուս հայկական բնակավայրերը նույնպես, այդ թվում՝ **Կարագյուլներ**, **Քեոյոլուն-Բոչայը**, **Կարա-Հեոյուք** գյուղերը՝ սրի քաշելով բնակիչներին:

Դեորթ-Յուլի գավառակ: Սանջակի այս գավառակի կենտրոնն էր **Դեորթ-Յուլ (Չորք-Մարգալան)** գյուղաքաղաքը, որի հայ բնակիչները միանգամայն հաջող կոիվներ մղեցին թշնամու դեմ¹:

Դեորթ-Յուլը գտնվում էր Ադանայի հարավային կողմում, Ալեքսանդրեթից հյուսիս, Միջերկրական ծովից ոչ հեռու, պատմական Փայաս ամրոցի մոտերքում: Ավանը թաղված էր նարնջենիների և թթենիների այգիների մեջ:

Դեորթ-Յուլն ուներ 800 տուն, որոնցից մի քանի տասնյակը պատկանում էին թուրքերին²: Հայ բնակչությունը հաշվվում էր

¹ Տե՛ս **С. З.**, *Адаские черные дни*, с. 24-26.

² Տե՛ս **Հրաչեայ Աճառեան**, *Տաճկահայոց հարցի պատմությունը* (սկզբից մինչև 1915 թ.), Նոր Նախիջևան, 1915, էջ 59:

չուրջ 5000 հոգի: Գյուղացիները հիմնականում զբաղվում էին նարնջի մշակությամբ և չերամի արտադրությամբ: Այդ մեծ գյուղն իր քաջ ու անվեհեր հայ բնակչությամբ միշտ պատկառանք էր ներշնչում չրջապատի թուրքական գյուղերին, միաժամանակ հայկական փոքրիկ գյուղերին մշտապես հոգատարություն ցուցաբերում¹:

Մինչ ապրիլի 2-ը Դեորթ-Յուլի բնակչության կյանքը սովորականի պես ընթանում էր խաղաղ ու հանգիստ, և որևէ վտանգի նշան չկար:

Բայց ահա ապրիլի 2-ին **Քեոփրյուջեք** անունը կրող ագա-րակի դաշտում սպանվում է երկու հայ, ինչպես նաև կողոպուտի ու ավերման են ենթարկվում Դեորթ-Յուլի չրջակայքի հայկա-կան փոքրիկ գյուղերն ու չիֆթլիկները (ագարակները)²:

Անկարող լինելով դիմադրել վայրագ խուժանին՝ գյուղացի-ները թողնում են ամեն ինչ, փախչում դեպի Դեորթ-Յուլ՝ ճանա-պարհին բազմաթիվ զոհեր տալով:

Երբ ղեորթյուցիները լսեցին Ադանայի կոտորածի և չրջակա հայկական գյուղերի ավերումների ու բնակիչների սպանություն-ների մասին, իրենց համար պարզ դարձավ, որ աղետը մոտե-նում է: Ամեն տեսակ բռնություններից իրենց պաշտպանել իմա-ցող գյուղացիները վճռեցին թշնամուն մինչև վերջ դիմադրել³:

Անմիջապես, գյուղից հեռու, խոցելի տեղերում փորվում են խրամատներ և սարքվում պատնեշներ, շուրջ 170 դիրքերի վրա կարգվում են պահակախմբեր՝ յուրաքանչյուրը 10-ական մար-դով: Ինքնապաշտպանությունը ղեկավարելու համար կազմվում է զինվորական խորհուրդ, որի մեջ մտնում են առաջացած տա-րիք ունեցող մարդիկ, գյուղի աղաներ, ինչպես նաև մի քանի ընդունակ և իրենց համարձակությամբ հայտնի երիտասարդներ: Անգործ չեն մնում հոգևորականները, որոնք իրենց քարոզներով ոգևորում են բնակչությանը և նրան կովի կոչում: Պարմանու-հիներն աշխատում էին արհեստանոցներում, վառող պատրաս-

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 55, 12 մարտի 1910 թ.:

² Զապէլ Եսայեան, Աւերակներուն մէջ, էջ 204:

³ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3828, 2 (15) մայիսի 1909 թ.:

տում և պարկուճների մեջ լցնում: Նույնիսկ պատրաստվեցին մի քանի փայտյա «[Թնդանոթներ»՝ ամուր կապկպված թուկերով¹:

Ապրիլի 3-ի առավոտյան թուրքերն սկսեցին հրգեհնել Դեորթ-Յոլի արվարձանները: Հրձիգներից շատերը դրացի թուրքերն էին, որոնք նախորդ օրը երդումներ էին արել, թե իրենք երբեք ձեռք չեն բարձրացնի եղբայր հայերի վրա:

Դեորթ-Յոլից ոչ հեռու գտնվող Նաջարլի գյուղում ապրում էին ավելի քան 100 տուն հայեր և 15 տուն նեստորական ասորիներ²: Ապրիլի 3-ի վաղ առավոտյան գյուղը չըջապատվում է մեծաթիվ հրոսակներով: Համագյուղացի թուրքերը փորձում են հայերին համոզել զենքերը հանձնել* և ավելորդ արյունահեղություն պատճառ չդառնալ: Լավ ըմբռնելով այդ միջնորդությունն արժեքը՝ հայերը բացարձակապես մերժում են: Սկսվում է հարձակում գյուղի վրա, և թուրքերն անմիջապես հանդիպում են բուռն դիմադրություն: Կռիվն ամբողջ օրն է տևում: Երկյուղ կրելով թշնամու բազմաքանակ լինելուց՝ բնակիչները գիշերն աննկատ թողնում են գյուղը և Դեորթ-Յոլ փախչում: Ուղին տառապալից էր: Կանայք իրենց մեջքին տանում էին կողովներ՝ լցված մանկիկներով՝ մի քանի երեխա մի կնոջ շալակին: Ճանապարհին թշնամին դուրս է գալիս դեմ առ դեմ: Նաջարլիցի տղամարդիկ, պաշտպանելով կանանց ու երեխաներին, մարտի են բռնվում, պատռում թշնամու շղթան և, զգալի կորուստներ տալով, ապրիլի 4-ի կեսօրին մտնում են Դեորթ-Յոլ³: Թուրքերը, խուժելով բնակչությունից դատարկված Նաջարլի, կողոպտում են մինչև վերջին ասեղը, ապա կրակի մատնում բոլոր տները: Գյուղը մոխրակույտի է վերածվում:

Համեմատաբար քիչ կորուստներով հաջողվեց Դեորթ-Յոլ

¹ Զապէլ Եսայեան, Աւերակներուն մէջ, էջ 207-208:

² Տե՛ս Արշակունի Թէոդէկ, Ամիս մը ի Կիլիկիա, էջ 177:

* Ի տարբերություն Կիլիկիայի հայ բնակավայրերի ճնշող մեծամասնությամբ, Դեորթ-Յոլում հայերը քիչ ու միջ զենք ունեին և դրա համար պարտական էին այդտեղ կազմակերպական աշխատանք տարած հնչակյան հայտնի գործիչ Մխո Շահենին (տե՛ս Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան, Պատմութիւն ամբրիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց, 1890-1925, Ֆրեզնո, 1930, էջ 88):

³ Տե՛ս Արշակունի Թէոդէկ, Ամիս մը ի Կիլիկիա, էջ 177:

մտնել նաև գյուղաքաղաքի հյուսիսարևմտյան կողմում գտնվող և 400 տուն ունեցող զուտ հայաբնակ **Օջազը** (**Օջախը**) գյուղի հայ բնակիչներին:

Ապրիլի 2-ին հարևան Ղուզու-Ուջը և Իջադիե գյուղերի կրե-տացի գաղթականները հարձակում են գործում Օջազըի վրա: Դեորթ-Յոլից շտապ եկած կտրիճների զինված խումբը կանգ-նեցնում է հարձակվողներին: Օգտվելով դրանից՝ օջազլըցիները, առնելով միայն զենքերը, երեխաներին ու կանանց, փախչում և ապաստանում են Դեորթ-Յոլում՝ ճանապարհին 15 զոհ տալով¹:

Նույն ճակատագիրն է ունենում հարևան **էոզերլի** (**Օզարլի**) 200 տուն ունեցող հայկական գյուղը: Այստեղի բնակիչները նույնպես ժամանակին կարողանում են անցնել Դեորթ-Յոլ՝ իրենց հետ տանելով զենքերը: Թուրքերը մտնում են էոզերլի, կողոպտում և հիմնահատակ ավերում գյուղի բոլոր տները:

Թուրք և քուրդ ավազակախմբերը կոտորում են հայ և թուրք բնակչություն ունեցող **Տեյի-Քեոյ** գյուղի հայերի մեծ մասին, գյուղից ոչ հեռու գտնվող Իսկանդարյան էֆենդու ազարակում աշխատող բոլոր հայերին (61 հոգու), ապա չինությունները հրդեհում: Հարձակվողներն անխնա ջարդում են նաև մեկ օրով գյուղում հանգրվանած շուրջ 60 հաճընցի մանր վաճառականնե-րի, որոնք գործով Ադանա էին գնում: Տեղի հայերի մի մասը (59 հոգի) ջարդից փրկվում է շնորհիվ մի համագյուղացի մահմեդա-կանի՝ Բայթարո Ալի էֆենդու, որը նրանց պատսպարում է իր տանը, ապա ուղեկցում Դեորթ-Յոլ:

Այսպիսով, Դեորթ-Յոլում կուտակվում է չրջակայքի հայ գյուղերից փախած ավելի քան 11.000 հոգի: Անտուն ու անտեր մնացած այդ բոլոր գյուղացիները թե՛ կովի և թե՛ հաջորդած օրերին պատսպարան, սնունդ ու մխիթարություն են գտնում դեորթյոլցիների մոտ և վերջիններիս եղբայրական վերաբեր-մունքը փոխհատուցում են միանալով նրանց ու հերոսաբար կռվելով բազմամբոխ խուժանի դեմ:

Դեորթ-Յոլի վրա հարձակումները գլխավորում էր Զերել-

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 54, 11 մարտի 1910 թ.:

Բերեքեթ գավառի մութասերիֆ (գավառապետ) Մեհմեդ Ասաֆ էսադ բեյը: Նա սաղրիչ լուրերով գավառի ամեն կողմում հակաքրիստոնեական շարժումներ էր առաջ բերել, ավերել ամբողջ շրջաններ և հիմա իր ողջ ուժերը կենտրոնացնում էր Դեորթ-Յոլի դեմ: Նա պետական հրացաններով զինել էր կողոպուտի տենչով տարված 20 հազարի հասնող խառնիճաղանջ վայրագ խուժանի, զինվորների, ռեզիֆների և Ալեքսանդրեթի ծոցի մյուս կողմում գտնվող Փայասի քրեական բանտից արձակված ավազակների:

Ասաֆ էսադի ուժերը գյուղի վրա են գալիս «Յաչասըն փադիչահըմըդ Աբդուլ Համիդ» գոչելով, հրացանների համադարկերով և ունեցած զինվորական թնդանոթի որոտներով: Դիրքերում ամրացած հայ կտրիճները անցնելով պատնեշների հետևը՝ սկսում են բուռն դիմադրություն ցույց տալ, թշնամու կրակին պատասխանել կրակով, որին արձագանք էին տալիս փայտե ինքնաչեն թնդանոթները: Կովին ինքնամոռաց քաջությամբ մասնակցում էին Դեորթ-Յոլում ապաստանած շրջակա գյուղերի հայերը:

Ուժգին դիմադրություն հանդիպած թուրքերը նահանջում են, կարգի բերում շարքերը, նորից ու նորից հարձակումների դիմում, բայց միշտ էլ կորուստներ տալով՝ հետ են քաշվում: Դա տեսնել է ամբողջ երկու օր, մինչև որ համոզվում են, որ ճակատային կռիվով անկարող են գյուղ մտնել: Եվ նրանք ուրիշ, իրենց արժանի ստոր միջոցի են դիմում:

Ուժեղացնելով ճնշումը՝ թշնամուն հաջողվում է գրավել Դեորթ-Յոլի արևելյան կողմում սարքած պատնեշները: Այդ մասով էր անցնում Պադ Բուչիից եկող և Դեորթ-Յոլով անցնող հորդառատ գետակը, որի հունը թուրքերը կարողանում են փոխել ինջե Արաբ անունով խուժանապետի կարգադրությամբ¹:

Սովի մատնված ժողովուրդն ենթարկվեց ավելի ծանր արհավիրքի: Անտանելի ծարավը հաղթահարելու համար գերմարդկային ճիգեր էին անհրաժեշտ, և հայերը պետք է նաև

¹ Տե՛ս Արչակունի Թէոդիկ, Ամիս մը ի Կիլիկիա, էջ 179:

այդ փորձությունը դիմանային: Նրանք չարունակում էին դիմադրել բազմահազարանոց հակառակորդին: Ավելին, ամեն ջանք գործադրելով՝ Հայ երիտասարդները քաջաբար գրոհում են արևելյան պատենչների վրա, հետ խլում գետակի փակված հատվածը և ջուրը բնական հուն ուղղում: Պաշարված Հայերը մի կարճ ժամանակ հագեցնում են ծարավը, բայց թուրքերն իրենց ուժերը կենտրոնացնում են գետակի ծայրին ու դարձյալ փակում ջրի հունը: Դրությունը հետզհետե դառնում է անտանելի. ավելի քան 5 հազար մարդ ջուր չունեն: Գյուղացիներն ստիպված են լինում փորել ջրհորներ, շատերը, մեծ վտանգներ հանձն առնելով, գիշերը հասնում են գետի որևէ հատված և մի քանի տիկերով ջուր բերում: Մարդիկ խմում էին «ամէն կարգի ջուրեր, չորցուցեր էին թունաւոր եւ գարչահոտ ճահիճները, որոնց կանանչորակ եւ լպրծուն ջուրը կ'ըսէին թէ «տաք էր արււնի պէս»»¹: Բայց այդ բոլոր ջանքերը չէին կարող վիճակը փոխել: Ամեն կողմից լսվում էր «ջուր, ջուր» հոգոցը: Գետակի շեղած հատվածի հսկողությունը թշնամին է՛լ ավելի է ուժեղացնում, որի պատճառով Հայերը օրեր շարունակ մնում են առանց ջրի: Այդ ընթացքում տեղի են ունենում երկուստեք փոփոխակի հաջողությամբ հարձակումներ ու հակահարձակումներ: Հայերը բոլոր ջանքերը թափում են ջրի հունին չոքած թշնամուն քշելու համար՝ զինվորական կանոններով, նաև՝ խորամանկ գործողություններով: Տեղի են ունենում կատաղի կռիվներ, բայց դրությունը չի փոխվում, իսկ թշնամին սպասում էր, թե պաշարվածներն ե՞րբ են հասնելու հուսահատության և հանձնվելու իրենց վրեժխնդրությանը: Հայերն այդ մասին մտածել անգամ չէին ուզում: Տեղի էին ունենում նորանոր հերոսություններ, լինում էին բազմաթիվ ձակատագրական պահեր, բայց Դեորթ-Յոլն առաջվա պես մնում էր անդրդվելի:

Հայերի հաջող գործողություններից կատաղած՝ Ասաֆ էսադ բեյն իր բազմաքանակ ուժերը համալրում է թուրքերից, չերքեզներից, քրդերից, կրետացի և ռումելիցի թուրք գաղթա-

¹ Զապէլ Նսայեան, Աւերակներուն մէջ, էջ 209:

կաններին կազմված նորանոր ավագակախմբերով և դիմում վճռական գրոհի:

Վառողը հատելու պատճառով սպառվելու վրա էին ինքնապաշտպանություն հնարավորությունները: Դրան գումարվում էր այն, որ ինն օր ջրից զրկված լինելով, հայերը տոչորվում էին ծարավից. առանց ջրի մնալը հատկապես կործանարար եղավ երեխաների համար: «Փոքրիկ տղաքը մեռեր էին ահռելի տանջանքներով ու ամէնուն երակներուն մէջ կարծես կրակ վառուած, ջերմէ կ'այրէին ու լեզունին կը չորնար բերաններուն մէջ»¹: Այդ օրհասական պահերին հայերի ղեկավարները որոշում են դիմել վերջին միջոցին՝ օգնություն խնդրել Զեբել-Բերեքեթի օտար հյուպատոսներից, որոնց նստավայրը Դեորթ-Յոլից ոչ հեռու գտնվող ծովահայաց Ալեքսանդրեթ քաղաքն էր: Զինվորական խորհուրդն առանձնացնում է 20 խիզախ երիտասարդների, որոնք գիշերով դուրս գալով ավանից, ուղղություն են վերցնում դեպի Ալեքսանդրեթ: Նրանցից 19-ը ճանապարհին ընկնում է հրոսակների ձեռքը և հոշոտվում: Միայն մեկին է հաջողվում տեղ հասնել, ներկայանալ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի հյուպատոսներին, նրանց տեղեկացնել Դեորթ-Յոլի վիճակը և օգնություն խնդրել: Վերջիններս, սակայն, կարևորություն չեն տալիս խնդրանքին, և շարունակվում է պաշարվածների կենաց ու մահու գոտեմարտը:

Դեորթ-Յոլի զինվորական խորհուրդը որոշում է գիշերային վճռական հարձակման դիմել և փորձել չրջափակումը ճեղքել: Այդ նպատակով նախօրոք պատրաստվում են փամփուշտներ, դարբնոցներում կոփվում են երկաթե տեգեր, որոնցով պետք է կանայք ու աղջիկները զինվեին ու պաշտպանվեին: Ճակատագրական հարձակման ծրագիրը, որ կազմել էր զինվորական խորհուրդը, հետևյալն էր. գյուղից միանգամից դուրս են գալու բոլորը՝ մինչև վերջին շունչը՝ թե՛ տեղի բնակիչները և թե՛ գյուղում ապաստանած՝ չրջակայքից եկած փախստականները. առաջին շարքերում լինելու էին իրենց քաջությունը առավել

¹ Զապէլ Եսայեան, Աւերակներուն մէջ, էջ 209:

աչքի ընկած հրացանակիր երիտասարդները և միջին տարիքի տղամարդիկ. նրանց հետևելու էին մնացած բոլոր տղամարդիկ՝ զինված ինչով հնարավոր էր կռվել. նրանց հաջորդելու էին տեղերով ու մանգաղներով զինված ծերունիները, կանայք և աղջիկները: Բոլորը երդվել էին մեռնել քաջի պես, բայց երբեք ծնկի չգալ ոսոխի առջև. փախչողը դիտվելու էր ստոր դավաճան և արժանանալու էր ընկերոջ գնդակին. որևէ կին կամ աղջիկ չէր առևանգվելու և նման դեպքում վերջ էր տալու կյանքին. մարտում ընկած տղամարդկանց փոխարինելու էին կանայք և կռվելու էին մինչև վերջին շունչը:

Դեռորթյուցիները ապրիլի 8-ին նկատում են, որ մի նավ է մոտենում ծովեզերքին: Դա անգլիական «Դայանա» չոգենավն էր: Մի պահ երկուստեք դադարում է հրացանաձգությունը: Լուր է հասնում Դեռորթ-Յոլ, թե անգլիացիները պահանջում են մարդիկ ուղարկել ծովեզերքի Չայլը գյուղը՝ բանակցելու համար: Հայ պատվիրակները հասնում են նշանակված վայրը, ուր նրանց առաջարկվում է զինաթափվել՝ փոխարենը ստանալ ջուր և խաղաղություն: Մերժում ստանալով՝ նավը հեռանում է: Հրացանաձգությունը վերսկսվում է ավելի ուժգին թափով¹:

Իրար են հաջորդում պաշարման ու կռվի օրերը, բայց դրսից որևէ օգնություն ոչ ոք այլևս չէր սպասում: Այդ ժամանակ էր, որ Դեռորթ-Յոլում հայտնվեց օջազլըցի մի թուրք՝ Բայթար զադե Հասան անունով, որը հավաքել էր այս ու այնտեղ ցրված, բարբարոսներից թաքնված 70-ի չափ հայերի և պատնեշների միջով նրանց հասցրել Դեռորթ-Յոլ: Զարդից հետո Դեռորթ-Յոլ եկած Արշակունհի Թեոդիկը նրան երախտիքի այս խոսքերն է հղել. «Ու խորհի՛ր թէ վագրերու եւ բորենիներու զարչելի այդ ջուլիւրներուն մէջ կրնա՞յ գտնուիլ եղեր մարդ մը՝ իր կեանքն իսկ վտանգի դնող, հարստահարեալ հայերու փրկագործումին համար: Նոյն այդ վեհոգի թուրքը կը մատուցանէր դեռ Տէօրթ-Եօլի հայոց այնպիսի՝ անգին ծառայութիւններ՝ որոնց քով ազատուած քանի մը տասնեակ անձերու կեանքն իսկ եւ իսկ ոչինչ կ'արժէր: Ցայ-

¹ Տե՛ս Արշակունհի Թեոդիկ, Ամիս մը ի Կիլիկիա, էջ 187-188:

սօր յարգանքով ու երախտագիտութեամբ բերան կ'առնէ Տէօր[Թ-Եօլցին «Պայ[Թար զատէ» անունը»¹:

Ալեքսանդրեթի Հյուպատոսներն, այնուամենայնիվ, որոշում են մի ելք գտնել Հայերին օգնելու համար: Խորհրդակցելով՝ նրանք դիմում են օսմանյան երկրորդ բանակի հրամանատարին, որը 500 զինվոր է տրամադրում²: Զորամասը ճանապարհ է ընկնում անգլիացի միսիոներ Բենեթի գլխավորությամբ և ֆրանսիացի ու իտալացի Հյուպատոսների համաձայնությամբ:

Ապրիլի 11-ի երեկոյան զորամասը տեղ է հասնում և ցրում խուժանին:

Այսպես ավարտին հասավ Դեորթ-Յոլի հերոսական էպոպեան: Խաղաղությունը հաստատվեց Հայերի գերմարդկային դիմադրության ու եվրոպացի Հյուպատոսների աջակցության շնորհիվ:

Թշնամու տասնօրյա անդադար հարձակումների ընթացքում Հայերը կորցրել էին ընդամենը 6 մարդ, մինչդեռ հարևան այն Հայկական գյուղերում, ուր դիմադրություն չէր եղել, բնակիչներին զոհվել էր ավելի քան 600 հոգի³:

Դեորթ-Յոլի վրա հարձակումը և պաշարումը թանկ նստեց թուրքերի վրա, որոնք 400-ից ավելի զոհ տվեցին⁴:

Օգնության եկած զորամասը գյուղում տեղավորվելուց մի քանի օր անց բնակիչներից պահանջեց զինաթափվել, բայց դեորթյուցիները, ի տարբերություն Կիլիկիայի շատ վայրերի «բարեխիղճ» Հայերի միամտության, որևէ զենք չհանձնեցին:

Բախչե (Բուլանըխ) գավառակ: Սոսկալի ղեպքեր տեղի ունեցան Զեբել-Բերեքեթի սանջակի Բախչե գավառակում:

Գավառակի Հասանբեյլի մեծ ու հարուստ գյուղն ուներ 385 տուն, որից 300-ը Հայ առաքելական էր, 65-ը՝ Հայ ավետարանական, 20-ը պատկանում էր մահմեդականներին:

¹ Տե՛ս Արչակունչի Թէոդէկ, Ամիս մը ի Կիլիկիա, էջ 181:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 188:

³ Տե՛ս ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, № 2175/1, թ. 2:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Հայերի ընդհանուր թիվը 2190 էր¹:

Ապրիլի 2-ի իրիկնադեմին գյուղը պաշարվեց Տիգրանակերտից, Խարբերդից, Այնթապից, Մարաշից, Մալաթիայի կողմերից եկած 10.000-ից ավելի քրդերով ու թուրքերով²: Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 3-ին, նրանք Հարձակման անցան: Ոճրախմբերին գլխավորում ու թև էր տալիս Բախչեի մուֆթի Իսմայիլը: Հայերը դիմեցին ինքնապաշտպանության, և բուռն ընդհարում սկսվեց: Թշնամին Հարավարևմտյան կողմից գյուղը կրակի բռնեց: Քառասունի չափ քաջամարտիկ Հայ տղաներ, գյուղապետ Կիրակոս աղա Քեչիչյանի որդի Պետրոսի առաջնորդությամբ, դուրս գալով գյուղից, անվահերաբար նետվեցին թշնամու վրա՝ մեռնելու պատրաստ: Հազարավոր վախկոտ խուժանը, հանկարծակիի եկած, անկանոն ու իրար կոխկրտելով, ցիրուցան եղավ լեղապատառ:

Պարտությունից կատաղած թուրք-քրդական ուժերը, կարգի բերելով իրենց շարքերը, նոր հարձակման պատրաստվեցին: Ուժերն անհավասար էին, ուստի գիշերը ժողովուրդը լեռների ճանապարհը բռնեց: Ժամեր անց թշնամին կրկին մոտեցավ գյուղին, և տեսնելով, որ այնտեղ չունչ չկա, սկսեց կողոպուտը, ապա հրդեհեց տները:

Լեռներ փախածները երկար չեն մնում այնտեղ: Ապրիլի 4-ին լուր առնելով, որ թուրքերի վառուղը սպառվել է, վերադառնում են գյուղ: Ճանապարհին նրանք չրջապատվում են թշնամու ահագին ուժերով: Լեռները բարձրանալիս իրենց հետ զենքեր վերցրած Հայ տղամարդիկ կենաց ու մահու կռվի մեջ են մտնում: Թողնելով դիակներ՝ թուրքերը փախուստի են դիմում, իսկ հասանքեյլիցիները վերադառնում են գյուղ³:

Հետևյալ օրը՝ ապրիլի 5-ին, թշնամին կրկին ընդհուպ մոտեցավ գյուղին: Լիովին սպառված էր Հայերի զինամթերքը, և գյուղում մնալն անիմաստ էր: Այդ իսկ պատճառով գյուղացիները

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 66, 25 մարտի 1910 թ.:

² Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3836, 13 (26) մայիսի 1909 թ.:

³ Տե՛ս «Հորիզոն», № 54, 11 մարտի 1910 թ.:

նորից բարձրացան լեռները¹: Բայց ոչ բոլորն են հասցնում հեռանալ գյուղից: Հասանքեյլիի հայակեր մուֆթիի և հարյուրապետ Քել աղայի հրամանի վրա սպանվում են գյուղում մնացած համարյա բոլոր հայերը, այդ թվում գյուղի Պետրոս Քեչիչյան, Ներսես Պողոսյան և Հովհաննես Քեչիչյան քահանաները: «Բիւզանդիոնում» լույս տեսած հոդվածում կարդում ենք. «Քահանաներէ տէր Ներսէս գնդակով մը գետին կը փռուի եւ երբ տակաւին ողջ էր, նախ քարով ակռաները կը կոտրտեն եւ յետոյ գլուխը կը ճզմեն: Կ'ուզեն առեւանգել տէր Ներսէսին կոյս աղջիկը, խեղճը սարսափահար մօրը կը փարի, անխիղճ հրէշները հոն աղջկան կուրծքին վրայ կը խողխողեն մայրն ու կը տանին զինք. այժմ կը գտնուի Գայփաք գիւղին մէջ՝ Ապպասըն օղլու Ալի Քէհեային տունը, որուն հետ բռնի կ'ամուսնացնեն: Էնթիլի գիւղէն Յովհաննէս աղայի աղջիկն ալ այսպէս առեւանգուած է և կը գտնուի Արփալը Հիւյիւք՝ Գըսսաճըգ Իպօի տղուն քով: Ասոնք յականէ յանուանէ լսուածներն են, իսկ շատերուն տեղն ալ, անունն ալ անծանօթ է: Տէր Յովհաննէս քահանան կը սպաննեն ողջ-ողջ, բերնին մէջ վառօղ թխմելով ու կրակ տալով»²:

Ելուզականներն այնուհետև գայլերի պես ընկան փախստականների հետևից: Հենց լեռներում ծավալվեցին ամենաաղիողորմ տեսարանները: Պատահածին տեղնուտեղը գնդակահարում էին: Ականատեսը պատմել է. «...Անօթի, մերկ ու սարսափահար փախչողները չեն գիտեր թէ ո՞ւր երթան, որո՞ւ դիմեն: Մայրն իր զաւակները կը փնտռէ, զաւակներ իրենց մայրերէն լքուած կը ճշան, անխիղճ վոհմականեր կը հալածեն այդ խեղճերը. ամէնէն խենէշ վայրագութեամբ կը բռնաբարեն ու կը պղծեն գեղաղէմ կոյսեր ու հարսեր եւ կը սպաննեն այրեր: Պատուախնդիր հայ կիներ իրենց եղբայրներուն, իրենց ամուսիններուն կ'աղերսեն որպէս զի իրենց ձեռքով սպաննեն զիրենք ու թող չտան որ զոհ ըլլան մոլեկան կիրքերու. շատեր կը կատարեն անոնց փափաքն եւ յետոյ իրենք ալ կը խողխողուին անգթօրէն

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3836, 13 (26) մայիսի 1909 թ.:

² Նույն տեղում:

անոնց դիականերուն վրայ»¹: Որևէ տղամարդ չփրկվեց: Կանանցից զատում էին գեղեցկուհիներին ու փախցնում, իսկ մնացածներին կոտորում էին տղամարդկանց հետ: Լեռներում և անտառներում հասանքեյլիցիների որսը չարունակվեց մի ամբողջ ամիս:

Հրդեհվել էին բոլոր տները, իսկ մարդկային կորուստը կազմում էր 285 սպանված: Կոտորածից ազատվածները՝ չուրջ երեք տասնյակ տղամարդիկ և 200-ի չափ այրիացած կանայք, բաժանվեցին երեք խմբի և փախան դեպի Ֆնտրճազ, Դեորթ-Յոլ ու Այնթապ: Ֆնտրճազ փախչողներից հոշոտվեցին մի քանիսը, իսկ Դեորթ-Յոլ և Այնթապ գնացողներից փրկվեց միայն 4-5 հոգի, մնացածներն այս ու այն տեղ խողխողվեցին²:

Հասանքեյլին կործանելուց հետո խուժելով 124 տուն ունեցող զուտ հայաբնակ Լափաջլը (Լափաչլը) գյուղը՝ թուրքերն ու քրդերը վերջ են տալիս բնակավայրի հետագա գոյությանը: Նահատակվում է 149 մարդ, սպանվում են նաև Հովհաննես Քեչիչյան ու Ղևոնդ Քեչիչյան քահանաները: Վերջինս թաքնվել էր հրկիզված եկեղեցու մի անկյունում, բայց երկու օր անց խուզարկության միջոցին նրան գտնում են և տեղնուտեղը գնդակահարում: Գեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին առևանգում են, կողոպտելուց հետո բոլոր տները հիմնահատակ ավերում են³:

Հայութունը գրեթե ամբողջովին բնաջինջ եղավ **Խառնը** գյուղում: Այստեղ ապրում էին 140 տուն առաքելական, 38 տուն ավետարանական հայեր, 18 տուն իսլամ դավանողներ:

Հարձակումը հանկարծակի էր, հարվածը ամենից առաջ հասցվեց շուկայում, խանութներում և դաշտում աշխատողներին: Գյուղի իսլամներն անմիջապես միացան զրսից եկած ոճրախմբերին, և սկսվեց ընդհանուր ջարդը: Ամեն մարդ սպանվեց իր գործի վայրում, ամեն տուն ունեցավ իր կորուստը, ողբն ու կոծը: Ամենասոսկալի չարչարանքներով նախ սպանվեցին երի-

¹ «Բիւզանդիոն», № 3836, 13 (26) մայիսի 1909 թ.:

² Տե՛ս Գրիգոր Գուտուկեան, Հայ լեռը..., էջ 50-52:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 52:

տասարդ տղաները: Գյուղում մի դիմադրող եղավ միայն՝ Պողոս աղա Փռլադյանի մեծ ընտանիքը: Տան վրա հարձակմանը թուրքերի հետ մասնակցեցին չերքեզները: Սրանք, դիմադրությունից կատաղած, տունը գրավելուց հետո սրի քաչեցին ամբողջ մեծ գերդաստանը: Հրաչքով փրկվեց միայն 12 տարեկան մի պատանի¹:

Խառնըն կողոպտվեց ու հրդեհի մատնվեց: Գյուղում սպանվածների ընդհանուր թիվն էր՝ 186 տղամարդ, 5 կին, 25 երեխա: Աղջիկներն ու հարսները գերի տարվեցին: Նրանց մեծ մասը բռնություններ կրոնափոխվեց, մնացածները մի քանի ամիս թուրքերի ու քրդերի տներում պահվելուց հետո «մեծահոգաբար» ազատ արձակվեցին:

Կոտորածից փրկվածները փախչում են սարերը՝ իրենց հետ տանելով երեխաներին: Փոքրիկները մեռնում են սովից, մնացածները ցրվում են տարբեր ուղղություններով:

Գավառակի կենտրոն Բախչե (Բուլանըխ) գյուղաքաղաքում հաշվվում էր 128 տուն հայ (824 հոգի) և 65 տուն մահմեդական: Հարևան թուրքական և քրդական գյուղերի խուժանը հավաքվում է գյուղաքաղաքի շուրջ և պատրաստվում հարձակվել: Բախչեի թուրք բնակիչներն անմիջապես միանում են նրանց: Խուժանին առաջնորդում էին ավանի մուֆթի Իսմայիլը և նրա եղբայրը: Տեղի վահան քահանան և դատարանի անդամ Պողոս աղան դիմում են գայմազամին և խնդրում միջոցներ ձեռնարկել: Սա նրանց հանգստացնում է, թե գյուղում կան ռեզիֆներ (պահեստի զինվորներ), որոնք «թույլ չեն տայ անկարգություններ»²: Իսկ թուրք երեւելիները հայերին հանգստացնում էին ասելով. «Բարամըզ բաբանըզ իլե կեչինմիչդե, բի՞զ մի կեչինեմիչեջե-յիզ»³: «Այս մզլոտած խօսքերէն վերջ,- գրել է ականատեսը,- մեր դռները ափ կ'առնէին, եւ ահ ու դողի մատնուած խեղճ կի-

¹ Տե՛ս Գրիգոր Գուտուկեան, Հայ լեռը..., էջ 53:

² «Բիւզանդիոն», № 3836, 13 (26) մայիսի 1909 թ.:

³ «Եթե մեր նախնիք կարողացել են իրար հետ հաշտ ապրել, մե՞նք չպիտի կարողանանք ապրել»:

ները, աղջիկներն ու մանչերը կը սրտապնդէին այդ նենգ հայա-
կերները»¹:

Ապրիլի 2-ի առավոտյան հայ աղաները և ուսուցիչ Գրիգոր Գուտուկյանը հավաքվում են Վահան քահանա Տեր Ստեփանյանի տանը՝ խորհելու անելիքների մասին: Ժողովում երկու տեսակետ է հայտնվում. փորձառու մարդիկ փրկությունը տեսնում էին ինքնապաշտպանության մեջ, իսկ միամիտները միայն մի ելք էին տեսնում՝ մզկիթում ապաստանել և կառավարութեանը դիմել: Վերջին առաջարկի հեղինակները ջոջ աղաներն էին, որոնք գտնում էին, թե պետք է աղաչանք-պաղատանքներով դիմել պաշտոնյաներին և բեյերին՝ փրկելու ժողովուրդը կոտորածից: Դա նման էր ծովում խեղդվողի՝ օձին փաթաթվելուն: Ժողովում անցավ վերջին առաջարկը: Գուտուկյանը վերհիշել է. «Թուրք ղոնները պտտելով ի զուր կը ջանայինք կակղեցնել քարացած անգութ սիրտերը: Տեղակային, կալուածոց տեսուչին եւ բոլոր կառավարական պաշտօնէից տուները պտտեցանք, աղաչեցինք, պաղատեցանք, բայց ի զո՛ւր, անօգուտ էր ամէն ինչ եւ յուսահատ վերադարձանք: Զարդի ծրագիրը վաղուց պատրաստուած էր, կը մնար միայն գործադրութիւնը»²:

Ինքնապաշտպանության համար հայերն ընդամենը մի քանի զենք ունեին: Թեև հայկական ազգային հեղափոխական կուսակցութիւնների տեղի անդամները ժամանակին ջանքեր էին գործադրել որպեսզի գյուղացիները զենք ձեռք բերեն, բայց ամեն անգամ հանդիպել էին գյուղի ջոջերի դիմադրութեանը: Վերջին ռոպեին հայերը հետզհետե գիտակցութեան են գալիս, բայց արդեն ուշ էր: Անգեն մարդիկ սկսեցին բնազդաբար համախմբվել քիչ-միչ զենք ունեցողների տներում:

Ավանի հայերի և թուրքերի հարաբերութիւններն արդեն ամբողջովին խզված էին, բոլորովին դադարել էր երթևեկը: Բախչեի ամբողջ հայութիւնը փոթորկից առաջ պապանձվել էր, սսկվել: Մեռելային լուծեամբ՝ բոլորն սպասում էին մոտալուտ աղետին:

¹ Գրիգոր Գուտուկյան, Հայ լեռն..., էջ 37:

² Նույն տեղում, էջ 38:

Խուժանն արդեն ոռնում էր հեռվից: Գիշերը որևէ մեկը չքնեց:

Մուֆթի Իսմայիլը, «Մուհամմեդե սալավա՛թ» ոռնալով, իր հետևում ունենալով հարյուրավոր ջարդարարների, հայերի Գազերլեր թաղը մտավ: Ահաբեկ մի խումբ հայեր դիմում են գյուղաքաղաքում գտնվող գերման միսիոներուհիներին, որոնք, սակայն, խուժանի սպառնալիքների տակ, իրենց զուռը փակում են ապաստան աղաչողների դեմը և ամենքը զոհ են գնում վայրագ մոլեռանդության¹:

Տեր Վահանը և Պողոս աղան, ճարահատ, ապաստանում են մզկիթներից մեկում, բայց այնտեղից նրանց զուռս են բերում ու քահանային գնդակահարում հենց մզկիթի մոտ: Քիչ անց տեսնելով, որ նա դեռ չնչում է, մարդասպանները «կը կտրեն անոր գլուխը ու ամբողջ օրը փողոցներուն մէջ իրարու կը նետեն անլուր յիշոցներով: Նոյն կերպով կը սպաննուի Պօղոս աղա...»²:

Այդ գործողությունը «հաջողությամբ» վերջացնելուց հետո կույր մոլեռանդության զոհ ամբոխը դիմում է հետագա եղեռնագործությունների: Նա պատրաստ էր կատարելու մուֆթիի բոլոր առաջադրանքները, կամքն ու պատգամը: Նրա ազդանշանի վրա երիցս «Սուլթան չո'գ յաչա» պոռալով՝ խուժանը հրդեհեց հայոց եկեղեցին ու դպրոցը, ապա մտավ մահվան դատապարտված հայերի օջախները: Սուրն ու հուրը սկսեցին ամեն բան լափել: Հայերից չատերը, ոճրագործների ձեռքը կենդանի չընկնելու համար, ինքնակամ նետվում էին բոցերի մեջ:

Փալթաջի* էոմեր անունով մի բորենի, կացինը ձեռքն առնելով, հոչոտեց ու ջարդուփշուր արեց գետին ընկած 30-ից ավելի վիրավորների՝ բոլորի գլուխներն անջատելով մարմիններից³:

Ծնողներից արդեն զրկված փոքրիկները, այդ ահեղ տեսարաններից ու հրացանների որոտացող պայթյուններից չվարած, քարերի ու պատերի տակ սմքած նվաղել էին, ուրիշները սրտաճմրկ կսկիծներով վազվզում էին այս ու այն կողմ՝ իրենց մայ-

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3836, 13 (26) մայիսի 1909 թ.:

² Նույն տեղում:

* Փալթաջի – Կացնի (թուրքերեն՝ փալթա) գործի՝ սպանելու վարպետ:

³ Տե՛ս Գրիգոր Գ. Գուտուլեան, Հայ լեռը..., էջ 43:

րերին փնտրելով: Շուտով փոքրիկներից որևէ մեկը կենդանի չմնաց¹:

Իսկ Բեռլին-Բադդադ երկաթգծի կառուցման վրա աշխատող գերմանացիները հաճույքով դիտում էին հայ գյուղացիների կոտորածի քստմենլի տեսարանները²:

Ապրիլի 3-ի լույս 4-ի գիշերը շարունակվում է սպանդը:

Ապրիլի 4-ի առավոտյան ահռելի տեսարան էր բացվել գյուղաքաղաքի վրա: Բախչեն մոխրացել էր, միայն տեղ-տեղ մխում էին տակավին սևացած պատերով հայոց տները: Թուրքերն ու քրդերը հավաքում էին դիակները և նետում հայերին պատկանող ջրհորները:

Երբ սկսվել էր ջարդը, հայերից ոմանք փախել էին լեռները: Ապրիլի 6-ից սկսած՝ քրդերն ու թուրքերը խմբերով դուրս եկան մարդորսի՝ անտառում, քարերի խոռոչներում, թփուտների մացառների մեջ թաքնված և օրեր ի վեր սոված թշվառներին գտնելու և նրանց կյանքը խլելու համար:

Բախչեի ջարդի օրերին զուլումի ենթարկվեցին նաև հարևան հայկական բնակավայրերը:

Ոչ հեռու **էնթիլի** 36 տուն ունեցող գյուղը մատնվեց թալանի, բնակիչներից սպանվեց 26 հոգի (22 տղամարդ և 4 կին):

Հարևան **Սայ-Բուռնու** գյուղի բնակիչները, մինչև ջարդարար խմբերի մոտենալը, կարողանում են փախչել՝ ճանապարհին մի քանի զոհ տալով: Թշնամին թալանում է գյուղը և հրդեհում բոլոր 17 տները:

Գեոք-Չայի գյուղում բնակվում էին 15 տուն (114 հոգի) հայ և 30 տուն մահմեդական: Վերջիններս հարձակվում են հայ հարևանների վրա, նրանցից սպանում 15 հոգու, չատերին վերքեր պատճառում, ապա բոլոր կենդանի մնացածներին հեռացնում բնակավայրից:

Հարձակվելով 30 տուն ունեցող զուտ հայաբնակ **Գոյակ (Կոյակ)** գյուղի վրա՝ թուրքերն ու քրդերը սպանում են չուրջ 40 հոգու, կանանց ու աղջիկների մեծ մասին առևանգում: Զարդից

¹ Տե՛ս **Գրիգոր Գուտուկեան**, Հայ լեռ..., էջ 44:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 42-43:

հրաչքով փրկվածները փախչում են լեռները, ուր մեծ մասն սպանվում է հետապնդողների կողմից կամ մեռնում սովից:

Ընդամենը 9 տուն ուներ հայաբնակ **Գրգլաջ** գյուղը, որի երկու կողմերի վրա բարձրանում էր Աղջա-ղաղ կոչվող լեռը: Դրա ստորոտում էր գտնվում 40 տուն ունեցող հարևան մի թուրքական գյուղ, որի բնակիչները, խմբեր կազմած, գիշերով հարձակվում են Գրգլաջի վրա, բնաջնջում մեծ ու փոքրին՝ տներ դառնալով նրանց ունեցվածքին¹:

Ձուտ հայաբնակ գյուղ էր Բախչեից ոչ հեռու **Յանըք-Դեյիրմենը**²՝ ունենալով 25-30 ընտանիք: Այդ բնակավայրից երեք-չորս կիլոմետր հեռավորության վրա էր գտնվում 200 տուն ունեցող Բիլեյլիք-Գըլըգլար թուրքաբնակ գյուղը: Դրա բնակիչները, ապրիլի 4-ին միանալով դրացի մուսուլմանական գյուղերից եկած խուժանին, հարձակում գործեցին Յանըք-Դեյիրմենի վրա, նախապես փակելով բոլոր ելքերը: Սրի քաշվեց ողջ բնակչությունը, իսկ գյուղը կողոպտվեց ու կրակի մատնվեց³:

Ոստանից ոչ հեռու **Գոյակ, Գեոք-Ձայիր** և ուրիշ մի քանի փոքր գյուղերի վրա հարձակվողների մեջ էին չրջակայքի Թաբազլար, Գուշու, Ձոթլու, Փիրիջիբլի, էյբեյլի, Գրմթլը, Ալուբոզլու, Յուզքումլու, Ղարսն, Ղարաչաղլը, Աղջա-Գոյուն և այլ գյուղերի թուրքերը, որոնք հայերի ջարդ իրականացրին: Աղջիկները, գեղանի կանայք ու հարսները առևանգվեցին: Շատ քչերին հաջողվեց փախչել և ապաստանել Ֆնտըճագում³:

Բախչեից ոտքով կես ժամվա հեռավորության վրա էր գտնվում 10 տնից բաղկացած **Սարըլար** գյուղակը, որը գրեթե կաած էր Սավրանլը կոչվող թուրքական գյուղին: Կիլիկյան արհավիրքի օրերին բացառիկ դեպք էր, որ հարևան գյուղի թուրքերն արիություն ունեցան փոքրամասնություն կազմող և իրենք իրենց պաշտպանելու հնարավորություն չունեցող սարըլարցի հայերին թևի տակ առնելու: Կարևոր չէ, թե սավրանլըցի թուր-

¹ Գրիգոր Գուտուկեան, Հայ լեռը..., էջ 54:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 55:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 56:

քերն ինչի՞ց դրդված նման ազնիվ մարդասիրություն դրսևորեցին՝ առաջնորդվելով խղճմտանքով, թե՞ հետագայում իրենց սպասվող հնարավոր վտանգներն ու չահերը նկատի առնելով: Կարևորն այն է, որ մարդկային կյանքեր փրկվեցին¹:

Բախչե գավառակի գյուղերից **Գուշլուի** (23 տուն) բնակիչների մի մասը կարողանում է փախչել ու ապաստանել Դեորթ-Յոլում, մնացածներն սպանվում են, և գյուղը դադարում է գոյություն ունենալ:

Իսլահիեի գավառակ:

Ջեբել-Բերեքեթի սանջակի Իսլահիե գավառակում աղետի են ենթարկվում 5 գյուղ և 10 ագարակ:

Քիչնազ գյուղի 39 տուն (265 հոգի) բնակիչներից սպանվում է 40 մարդ, բոլոր տները կողոպտվում են, իսկ դրանցից 28-ը հրդեհի է մատնվում: Ոչ հեռու գտնվող և 108 տուն ունեցող **Քեսնե** գյուղն ավերվում է հիմնահատակ, բնակիչներից սպանվում է 47 տղամարդ և 4 կին:

Գավառակի կենտրոն **Իսլահիե** գյուղի հայերը ժամանակին փախչում են սարերը և ազատվում: Գյուղի չրջակայքում գոյություն ունեին բազմաթիվ ագարակներ՝ յուրաքանչյուրը մի քանի տներով: Դրանցից էին՝ **Քյուրդ-Բախչեսի**, **Քյունեղներ**, **Աբիդին-Փաչա** և **Գուրֆալը** ագարակները, որոնք միասին ունեին 61 տուն: Ուռուժանը հարձակվում է, և որևէ դիմադրություն չի լինում: Սպանվում է 50 տղամարդ և 2 կին: Բոլոր շինությունները, կողոպտվելուց հետո, հրդեհի բաժին են դառնում: Նույն բախտին են արժանանում հարևան **Դաղ-օղլու-Մեհմեդ** և **Բոստան-աղա**² ընդամենը 12 տուն ունեցող ագարակները, ուր սպանում են 4 տղամարդու և ոչնչացնում ագարակները:

Հակառակ Քիչնազ և Քեսնե գյուղերի, Իսլահիե գավառակի յուրաքանչյուրը 50 տուն ունեցող **Հաջի-Չավուչ** և **Քեզլբեն** գյուղերը խուժանին դիմադրում են հերոսաբար: Այս գյուղերի հայերի խիզախ ու հանդուգն հարձակումները ուժգին տպավո-

¹ Գրիգոր Գուտուլեան, Հայ լեռը..., էջ 55:

րություն են թողնում չըջակայքի քրդերի վրա, որոնք հետագայում հիացմունքով պատմում էին նրանց քաջագործությունների մասին:

Նշված երկու գյուղերի շուրջը գտնվող **Գումարլու, Պալյան էֆենդի, Սարը-Մազ** ագարակներում կար մոտ 70 տուն, որոնցում ապրում էր շուրջ 400 բանվոր: Թուրքերը և քրդերը հարձակվում են ագարակների վրա ու կատարում սարսոցուցիչ ոճրագործություններ. բանվորներին կախում են ծառերից, գնդակահարում, այրում կրակի բոցերում, մինչև անգամ խաչում կաթսաների մեջ: Ազատվել էր 150 հոգի, մնացած բոլորն սպանվել էին: Դավիթ էֆենդու՝ նշված ագարակներից որոշ հեռավորության վրա գտնվող 6 ագարակներում աշխատող 60 տեղացի և 70 եկվոր բոլոր բանվորներն սպանվեցին, իսկ ագարակները հրդեհվեցին:

Նույնպիսի խժոժություններով ու վայրագությամբ ոչնչացվեցին նաև Բախսեռ ու Իսլահիե գավառակների բոլոր մյուս փոքր հայկական բնակավայրերը՝ **Գուրդլար, Գայփաք, Քելլեր, Քյուրդ-Տալաղըն** և ուրիշ գյուղեր, որոնց բնակիչները կոտորվեցին կամ փախան, հրդեհվեց շուրջ 1300 տուն:

ԿՈՋԱՆԻ (ԳՈՋԱՆԻ) ՍԱՆՋԱԿ

Կողանի գավառակ:

Այս գավառակի (նաև սանջակի) գլխավոր բնակավայրը Սիս քաղաքն էր, ուր գտնվում էին Կիլիկիո կաթողիկոսության Աթոռն ու մայրավանքը:

Սիսը հռոմեացիների տիրապետության ժամանակներում նրանց կարևոր հենակետերից մեկն էր եղել. պահպանված մի հսկա ամրոցի ավերակները այդ էին վկայում: Հետագայում քաղաքը կորցրել էր վաղեմի նշանակությունը և Կիլիկիայի երկրորդական քաղաքներից մեկը դարձել:

Հայերն արյունալի օրեր տեսան նաև Սիսում:

Ջարդի նախօրյակին Սիսն ուներ 3700 բնակիչ, որոնցից 700-ը մահմեդական էր¹: Բնակչության հիմնական զբաղմունքներն էին՝ երկրագործությունը, այգեգործությունը, մանր վաճառականությունը, արհեստները: Սեսցիների զգալի մասը վարձու աշխատողներ էին:

Ադանայի ղեպքերի լուրը ոտքի հանեց չրջակա մուսուլմանական գյուղերի բնակիչներին՝ չուրջ 8000 հոգու², որոնք մտադրվեցին իրենց չրջապատի հայ տարրն իսպառ բնաջնջել:

Սիսի հայերի դեմ թուրքերի ապրիլի 2-ին սկսած հարձակումն օրեր տևեց:

Ամենազանգվածային հարձակումը տեղի ունեցավ ապրիլի 6-ին, երեք՝ հարավային, արևմտյան և հյուսիսային կողմերից: Հայոց խմբերի համառ դիմադրության շնորհիվ հրոսակները նահանջեցին: Հաջորդ օրվա նոր հարձակման ժամանակ հայ երիտասարդները ձեռնամարտի դիմեցին, որին չդիմանալով, հակառակորդը դարձյալ բռնեց փախուստի ճանապարհը³:

Սիսի պաշտպաններից պարտություն կրած թուրքերը հարձակվեցին չրջակա մեծ ու փոքր մոտ 20 հայկական գյուղերի վրա, կողոպուտի ու հրդեհի մատնեցին, բազմաթիվ ազարակներ կրակի բոցերում մոխրացրին: Դրանցից էին **Թլան** (15 տուն), **Ուճաֆիկ-էորա** (40), **Թեքիրչե** (17), **Սալը Փունար** (10), **Աղդամ** (30), **Ցավը էֆենդի** (5), **Վերին Չոքաքլի** (40), **Ներքին Չոքաքլի** (60), **Ալափունար** (45 տուն) գյուղերն ու ազարակները⁴:

Թշնամու գրոհները հետ մղելուն զուգընթաց Սիսում տենդագին աշխատանք էր տարվում սովի առաջն առնելու համար: Հատկապես կարևորություն էր ստացել կերակրելը քաղաք խուժած հազարավոր փախստականներին, որոնք օրեր չարունակ հացի երես չէին տեսել: Այդ գործում չափազանց մեծ եղավ կանանց դերը. նրանք նվիրումով ու անձնվիրությամբ գիշեր ու

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 72, 1 ապրիլի 1910 թ.:

² Տե՛ս **Հրաչեայ Աճառեան**, **Տաճկահայոց հարցի պատմությունը** (սկզբից մինչև 1915 թ.), էջ 59:

³ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3836, 13 (26) մայիսի 1909 թ.:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

ցերեկ աշխատում էին, կերակուրներ պատրաստում և հազարավոր սովյալների բաշխում: Նրանց էր վստահված նաև բազմաթիվ հիվանդներին ու վիրավորներին խնամելը:

Սիսի ինքնապաշտպանություն ժամանակ այնտեղ էր գտնվում Կիլիկիո Սահակ Բ կաթողիկոսը, որը մեծ դեր ունեցավ այդ ճակատագրական օրերին: Նրա հրամանով բացվեցին վանքի ամբարները և այնտեղ եղած ամբողջ հացահատիկն ու մյուս մթերքները բաժանվեցին սովահարներին ու քաղաքի պաշտպաններին: Նա լինում էր կովի առաջին գծում, իր հորդորներով ու խրատներով ոգեշնչում մարդկանց, որոնք նրան երդում էին տալիս մինչև վերջին հնարավորությունը դիմադրել թշնամուն:

Ինքնապաշտպանություն օրերին արտակարգ խիզախություն դրսևորեց Կիլիկիո Աթոռի միաբաններից Ղևոնդ ծ. վարդապետ Թուրսարգիսյանը: Երիտասարդ հոգևորականը միշտ կովի առաջին գծում էր, նրան դժվար էր զատել ակամա մարտիկներից: Ստացած վերքերից նա երկար ժամանակ գամվեց անկողնուն և մահացավ 1910 թ. հուլիսին՝ Կ. Պոլսի ս. Փրկիչ ազգային հիվանդանոցում:

Սիսի հայ բնակչությունը համեմատաբար քիչ կորուստներով դուրս եկավ ինքնապաշտպանական կովից: Դրա պատճառներից մեկն այն էր, որ քաղաքի հայերի համեմատությամբ մահմեդականների թիվը մեծապես փոքր էր, որի պատճառով վերջիններս երկյուղում էին չմտածված քայլերի դիմել: Ավելին, երբ Սիսի չրջակայքում նոր էր սկսվել հայերի ջարդը, քաղաքի թուրք երեւելիները նույնպես իրենց ստորագրությունները դրեցին հայերի կազմած և գավառապետին ուղղված գրավոր դիմումի տակ: Այդ դիմումով նրանք պահանջում էին ձեռք առնել հարկ եղած միջոցները իրենց կյանքն ու գույքը պաշտպանելու համար, և դրան հասնելու միակ գործնական հնարքը տեսնում էին այն բանում, որ գավառի իշխանությունները զինեն բոլորին՝ առանց ազգային խտրականություն, որպեսզի կարելի լինի քաղաքում եղած փոքրաթիվ գորամասի հետ պաշտպանվել բազմաքանակ բաշխողներից: Պատահական չէ, որ երբ հրոսակները չրջապատել էին Սիսը, գորամասը բռնել էր դիրքերի

մի մասը, իսկ հայ և թուրք քաղաքացիները՝ մյուս¹:

Սիսում ի հայտ եկած այդ երևույթը բոլորովին եզակի էր ամբողջ Կիլիկիայի, գուցե և ողջ Թուրքիայի համար:

Սիսում և չրջակայքում հայերը տվել էին հետևյալ կորուստները. Սիսում սպանվել էր 200 հոգի, որից 28-ը՝ տեղացիներ, մնացածը՝ դրսից եկած բանվորներ կամ գյուղերից փախած գյուղացիներ: Շրջակայքում սպանվել էր մոտ 700 մարդ²:

Սիսի կաթողիկոսությունը նյութական մեծ կորուստներ էր կրել: Վանքի եկամտի գլխավոր աղբյուրը Թլանի ագարակն էր, որի գործավոր-մշակներին սրախոդխոդ անելուց զատ ավարառուները քչել-տարել էին կովերն ու գոմեշները, ապա հրդեհել չիհուծյունները: Այլևս եկամուտ չունենալով պահելու վանքի ժառանգավորաց դպրոցը, Սահակ կաթողիկոսը փակեց այն և արձակեց ուսանողներին³:

Կոզանի գավառակում, Հաճընից հյուսիս, Սիհուն գետի ակունքների չրջանում էր գտնվում խառը բնակչությամբ (70 տուն հայեր, 30 տուն մահմեդականներ) **Ռումլու** գյուղը: Հաճընի դեպքերի օրերին գյուղի մուղիքը հեռանում է: Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 5-ին, մահմեդականները հարձակումներ են սկսում հայերի տների վրա: Նրանց միանում են դրսից եկած թուրքերը: Սկսվում է ջարդը: Հայերը դիմադրություն ցույց չեն տալիս: Կոտորածի ժամանակ զորքը նույնպես անմասն չի մնում, իսկ ռեզիֆները, զինված կառավարական զենքերով, կողոպուտի ու կոտորածի ժամանակ առաջնորդում են խուժանին: Տալով 25 զոհ՝ մնացած գյուղացիները փախչում են Հաճըն: Գյուղի բոլոր հայերի տները կողոպտվում և այրվում են:

Նույն գավառակի 28 տուն հայ բնակչությամբ **Պաստըխան** գյուղը նույնպես նման բախտ է ունենում, այն տարբերությամբ, որ այստեղի բոլոր հայերը կարողանում են ժամանակին փախչել

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 54, 11 մարտի 1910 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 72, 1 ապրիլի 1910 թ.:

³ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3836, 13 (26) մայիսի 1909 թ.:

և ապաստան գտնել հարևան չերքեզական գյուղում: Չերքեզները նրանց տեղավորում են, մի քանի օր կերակրում, հետո հանձնում պատկան մարմիններին: Ոսաստըխանը ավերակվում է և դադարում գոյություն ունենալ:

Հաճընի գավառակ:

Կիլիկիայի ամենահայաչատ բնակավայրը Կոզանի սանջակի Հաճըն գավառակի կենտրոն Հաճըն (հին Հարգա) քաղաքն էր:

Կիլիկիայի Ռուբինյան թագավորություն օրերից գոյություն ունեցող Հաճընը գտնվում էր Ադանայից 100 վերստ դեպի հյուսիս: Զարդի նախօրեին քաղաքում հաշվվում էր 5000 տուն, որից միայն 60-ն էր մահմեդական¹: Հայ բնակչությունը առաքելական էր, ավետարանական և կաթոլիկ: Հայերի հիմնական զբաղմունքը բազմազան արհեստներն էին: Հաճընցի հայ վարպետների հռչակը վաղուց դուրս էր եկել Կիլիկիայի սահմաններից չատ հեռու²:

Չնայած քաղաքը չըջապատված էր խաղողի այգիներով և թավուտ անտառներով, բայց հաճընցին ստիպված էր աշխատանք որոնել Ադանայի և Հալեպի նահանգների զանազան տեղերում, քանի որ ո՛չ անտառային գործը և ո՛չ էլ արհեստներով զբաղվելը չէին թեթևացնում նրա ընտանիքի հոգսերը: 19-րդ դարի 70-90-ական թվականներին հաճընցի հայերից խլած բերքատու հողերի վրա հիմնվել էին չերքեզական գյուղեր, և Հաճընի չափահաս արական բնակչության 3/4-ը ստիպված էր գնալ օտարություն՝ չըջակայքի գավառներում բանեցնելով իր արհեստները կամ զբաղվելով բանվորությամբ:

Ապրիլի 4-ին Հաճընն արդեն չըջապատված էր բաշխողովներով, որոնց թիվը մի քանի հազարի էր հասնում:

Նախորդ օրերին քաղաքի իսլամները թողել էին իրենց տները և ապաստան գտել մոտակա թուրքական գյուղերում: Հաճընի առաջնորդ Ներսես ծ. վարդապետ Դանիելյանը հրաման էր ար-

¹ Տե՛ս «Արարատ», № 5-6, մայիս-հունիս, 1909, էջ 527:

² Տե՛ս Յակոբ Յ. Թերզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 232-ի տողատակը:

ձակել վնաս չտալ ոչ մի իսլամի կյանքին ու գույքին: Չնայած դրան, քաղաքից դուրս, իսլամների շրջանում լուր-գրալարտություններ էին տարածվել, թե Հաճընի հայերը կրակի են մատնել քաղաքի մզկիթը, կառավարչության շենքը, թուրքաբնակ թաղը, որտեղ մնացած արու բնակիչներին բնաջնջել են, իսկ կանանց ու աղջիկներին մերկացնելով՝ պատեցնում են փողոցներով, ծաղր ու ծանակի ենթարկում և այլն:

Պարզ էր արդեն, որ ծանր օրեր են սպասվում: Վտանգն օրըստօրե սաստկանալու վրա էր: Հայերը որսի հրացաններից զատ ուրիշ զենք չունեին:

Առաքելական և այլադավան հայերի միջև Հաճընը միշտ եղել է կրոնական անհանդուրժողականությունից ու ներքին երկպառակությունների վայր: Չնայած դրան, հաճընցիները միասնաբար դիմավորեցին թշնամուն՝ մոռացած ներքին հակառակությունները:

Ապրիլի 5-ի հարձակումը հետ մղվեց: Ապրիլի 7-ին տազնապը կրկին ուժեղացավ, որի պատճառով հայերի կրոնական առաջնորդը նամակով դիմեց սանջակի բինբաչուն (հազարապետ), որ գա և քաղաքը պաշտպանի, բայց սա բանտարկել է տալիս նամակը բերողներին, որոնք համարձակվել էին այդպիսի խնդրանքով դիմել իրեն: Հայերը նոր կովի պատրաստվեցին¹:

Հաճընից հեռացած թուրքերը, որոնց միացել էին շրջակայքի բազմաթիվ գյուղերի հազարավոր իսլամներ, հարձակման անցան: Ամեն կողմից հրազենների գնդակները կարկուտի պես տեղում էին հայ պաշտպանների վրա:

Այդ նույն ժամանակ Հաճընում մնացած 60 տուն թուրքերին առաջնորդը վերցրել էր իր հայրական հովանավորությունից տակ՝ երկյուղ կրելով, թե միգուցե զայրացած բոլորն հայերը կմոռանան իրենց դրացիական պարտականությունները և կկոտորեն բոլորին:

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 55, 12 մարտի 1910 թ.:

Պաշարյալ վիճակում արտակարգ մարդկայնություն հանդես բերեց ամերիկացի անձնավեր միսիոներ օրիորդ Ռոզ Լամբերթը, որն ամենախիստ տոնով հեռագրեր հղեց Մերսինի բրիտանական հյուպատոսին՝ պահանջելով շտապ միջոցներ ձեռնարկել փրկելու հաճրնի հայերին*:

Հայերը հերոսաբար շարունակում էին ինքնապաշտպանությունը մինչև ապրիլի 13-ը: Ապրիլի 15-ին, վերջապես, կառավարական մի զորամաս Լուիթֆի բեյի հրամանատարությամբ հասավ հաճրնից վերև ս. Սարգիս լեռան ստորոտը:

Տասներկու օր մի քանի հազար զինված թուրքերի դեմ քաջաբար կռվելու չնորհիվ հաճրնի հայությունը գերծ մնաց ջարդից:

Ձնայած դրան, Կիլիկիայի ջարդերի օրերին ամենից մեծ կորուստներ կրողների մեջ էին հաճրնցիները: Կոտորածի վայրերում չունենալով մնայուն կայաններ, Կիլիկիայի տարբեր վայրերում սպանվեցին արտագնա աշխատանքներ կատարող 1600 հաճրնցիներ¹:

Հաճրնի մոտ գտնվող հայկական Շար փոքր գյուղը ապրիլի 3-ին չրջակա թուրքաբնակ և քրդաբնակ գյուղերի բնակիչների հարձակմանը ենթարկվեց: Հայերը, որոնց զինանոցը բաղկացած էր 8-10 որսորդական հրացանից և 4-5 ատրճանակից, որոշեցին մինչև վերջ դիմադրել: Մի քանի ժամ տևած կռվում փամփուշտներն սպառվեցին: Գյուղացիները ձեռքն առան կացինը, տապալուրը, երկաթե և փայտյա ձողերը՝ վերջին մարտը տալու հրոսակներին: Նրանց համար միանգամայն անսպասելի փոխվեց իրադրությունը ընթացքը. հարևան չերքեզական գյուղը ձեռք

* Ռոզ Լամբերթը ոչ միայն հայերին անմոռանալի ծառայություններ մատուցեց հաճրնի պաշարման ժամանակ, այլև բազմաթիվ հայ երկսեռ որբերի երկար տարիներ կատարյալ գուրգուրանքով խնամեց: Ամերիկա վերադառնալով՝ նա հրատարակեց «Հաճրնը և հայկական կոտորածները» (*'Hadjin and the Armenian Massacres'*) գրքույկը՝ կիլիկյան ջարդի, մանավանդ հաճրնի պաշարման ու ինքնապաշտպանության համառոտ նկարագրությունը:

¹ Զապէլ Եսայեան, Աւերակներուն մէջ, էջ 150-151:

մեկնեց Հայերին: Նրա մի քանի տասնյակ տղամարդիկ, չերքեզ Ասլան բեյի գլխավորությամբ, օգնության եկան Շարին: Նրանք ջարդարարներին ստիպեցին թողնել գյուղի պաշարումը՝ սպառնալով այլապես կրակի տակ առնել նրանց: Չերքեզները փրկեցին Հայերին¹:

Միսից արևելք գտնվող թուրքաբնակ **Կարս-Քազար (Գարս-Քազար, Ղարս-Քազար)** գյուղաքաղաքում բնակվում էր չուրջ 1000 Հայ, որոնց մեծ մասը հաճընցի ու մարաչցի էր: Քանի որ կլիման վատ էր, ուստի նրանք միայն ձմռանն էին մնում այդտեղ, իսկ գարնան կեսերից վերադառնում էին իրենց գյուղերը և մնում մինչև աշնան կեսերը:

Կարս-Քազարն այն բնակավայրերից էր, որի Հայ բնակչությունը գետնաքարշ սարսափով անձնատուր չեղավ ոճրագործներին, այլ խիզախաբար ծառացավ թշնամու դեմ՝ իր պատիվն ու կյանքը պաշտպանելով: Կարս-Քազարի ինքնապաշտպանություն մարտիկները, չնայած իրենց փոքր թվին և ունեցած զենքի ու զինամթերքի սահմանափակ լինելուն, գործեցին այն հրաշքներից մեկը, որ պարծանքով կարող ենք արձանագրել կիլիկյան ջարդի սև օրերի ցավագին պատմության էջերից մեկում:

Ապրիլի 2-ի վաղ առավոտյան Ջին* Թորոս անունով մի Հայ գալիս է Կարս-Քազար և իմաց է տալիս, որ 2000-ի չափ թուրքեր, զինված «Մարթին» հրացաններով, շուտով հարձակում են գործելու գյուղի վրա:

Ու՛ր էր այդ մարդը: Նա ոստիկան էր: Տեսնելով, որ իր գործընկեր թուրք ոստիկանները պատրաստություն են տեսնում գրավելու Կարս-Քազարը, Ջին Թորոսը փախչում և չնչասպառ հասնում է այնտեղ: Դեպքի ամբողջ տևողության ընթացքում նա մնում է Կարս-Քազարում: Ստանձնելով ինքնապաշտպանության ընդհանուր ղեկավարությունը՝ նա մեծ հմտությամբ կազ-

¹ Այդ մասին տե՛ս Արշակունհի Թէոդիկ, Ամիս մը ի Կիլիկիա, էջ 146-147:

* «Ջին» բառացի նշանակում է՝ աներևույթ ոգի, փոխաբերաբար՝ հազվադուտորեն քաջ, անվախ:

մակերպում է դիմադրություն գործը: Անմիջապես ոտքի է հանում բոլոր հայերին, նրանցից չուրջ 200 հոգու կենտրոնացնում դպրոցի և քար ու կրով կառուցված մյուս շենքերում: Այդ շինություններում տեղավորվում են հիվանդներն ու երեխաները, ինչպես նաև շրջակա գյուղերից փախած 600 հայ ընտանիքներ: Նրա ցուցումով՝ տեղի հայ վաճառականներն իրենց պահեստներից մեջտեղ են բերում ուտեստեղեն: Հացամթերքն ու մյուս ուտեստները խնայողաբար օգտագործելու համար խիստ վերահսկողություն է սահմանվում: Այդ ամենից զատ, Ջին Թորոսը հանդես է բերում անձնական անվեհեր քաջություն: «Նանդադատանք է լալու պատրաստ են ամէնքը*, - գրել է Զապել Եսայան: - Երէկուան աննշան ոստիկանը, թերեւս հոգիով ու մարմինով թրքացած հայը յանկարծ կ'արթննայ իր ազգային ցաւին մէջ, ու իրենց նախախնամութիւնը կը դառնայ»¹:

Թուրքերը հարձակվում են և սկսվում է ինքնապաշտպանական կռիվը: 4000 հայերն, ընդամենը 26 «Մարթին» և մի քանի տասնյակ որսորդական հրացան ունեին: Կար նաև 4 թիթեղյա տուփ վառող, որը կովի ժամանակ մեծ դեր ունեցավ. պաշտպանները հրացանների դատարկ պարկուճները կրկին լցնում էին կապար ու վառող և կրակում: Դա հնարավորություն տվեց երկար դիմադրել:

Ոճրախմբերի առաջին հարձակումն իսկ զենք բռնելու ընդունակ բոլոր տղամարդկանց համառ դիմադրություն է հանդիպում: Թշնամին հետ է մղվում նկատելի կորուստներով: Այդ օրը հակառակորդի երկրորդ հարձակումը նույնպես անհաջողություն է մատնվում:

Հայերի համար բարեբախտ այդ ընթացքի գլխավոր պատճառներից մեկն այն էր, որ Կարս-Բաղարի թուրքերը չմիացան հարձակվող զրսեցի իրենց ազգակիցներին: Դա նույնպես Կիլիկիայի ողբերգական օրերի բացառիկ, գրեթե եզակի, դրվազներից մեկն էր:

* Կարսբաղարցի հայերը:

¹ Զապել Եսայան, Աւերակներուն մէջ, էջ 160-161:

Հաջորդ օրվա՝ ապրիլի 3-ի առավոտյան աղոթքից հետո «Մուհամմեդե սալավաթ» աղաղակներով թուրքերը խուժում են Հայոց թաղերից ներս, թալանում բոլոր տներն ու խանութները, ապա 60 տուն ու 100 խրճիթ կրակի մատնում: Դրանից հետո նրանք հարձակվում են ժողովրդի վրա: Զին թորոսը կարգադրում է համբերել և կրակով չպատասխանել, մինչև որ խուժանը որոշ հեռավորության վրա կխոնավի այն շենքերի շուրջ, որոնցում պատսպարված են Հայերը: Թշնամին մի քանի անգամ փորձ է անում հրդեհի մատնել պատսպարված ժողովրդին, բայց չի հաջողվում, որովհետև հայ հմուտ նշանառուները նրանց չեն թողնում շենքերին մոտենալ: Հրոսակների համբերությունն ի վերջո հատնում է, և նրանք զանգվածային հարձակման են անցնում ամրացված տների վրա: Հայերը նրանց դիմավորում են փոթորկալի կրակով: Թշնամին հետ է չալրտվում՝ անիծելով Զին թորոսին, որ ի դերև էր հանել իրենց չար խորհուրդը:

Այդ հաղթանակից հետո հայերը փակված մնացին ամրացված շենքերում, մինչև որ Սիսից տեղ է հասնում Հիսնապետ Հյուսնիի գլխավորած և 40-50 զինվորից բաղկացած ջոկատը: Տեղի թուրք երեւիներից Մուսա աղան և Վելի էֆենդին միանում են կառավարական զորամասին, որը օրվա վերջին կարողանում է ցրել խուժանին: Պաշարված հայերը զինվորների պաշտպանության ներքո դուրս են գալիս շենքերից, իսկ չրջակա գյուղերից Կարս-Բաղարում ապաստանած բոլոր հայ գյուղացիները վերադառնում են իրենց բնակավայրերը:

Բայց ուրախությունը երկար չի տևում, քանի որ պարզվում է, որ դրսում գտնվող տասնյակ կարսբաղարցի հայեր սպանվել են: «Հագլի թէ մեր սիրտերը կը բաբախէին յաղթանակի երջանկութիւնով, երբ ցաւի ու լացի աղաղակներ բարձրացան, - այդ պահի հայ կանանց հոգեկան տառապանքի մասին պատմել է ինքնապաշտպանության մարտիկներից մեկը: - Զուականին կորսնցուցած մայրեր մաղերնին կը փետուրտէին ու մեզի դէմ կը սրտմտէին, թէ ինչո՞ւ թոյլ չտուինք որ մէկ գիչերուան մէջ իրենք ալ մեռած ըլլային ու աչքերնին չբացուէր այլեւս

այս սեւ աշխարհին վրայ»¹:

Ահա այսպես Կարս-Քաղարի Հայութիւնն ազատվեց ստույգ կոտորածից՝ շնորհիվ Զին Թորոսի անձնական քաջության ու հմուտ ղեկավարութեան և ինքնապաշտպանութեան մարտիկներին անվահերութեան:

Շար-Դերեսի Հայկական գյուղը, որն ուներ 130 տուն (որից 74-ը պատկանում էր Հայ ավետարանականներին), ապրիլի 7-ին չրջապատում են թուրքերը: Բնակիչները համառորեն դիմադրում են, տալիս 34 զոհ, այրվում են 77 տուն և համարյա բոլոր խանութները, կործանվում է Հայ առաքելական եկեղեցին:

Ուառը բնակչութեամբ **Երե-Քախան** գյուղն ուներ Հայերին պատկանող 130 տուն (որից 40-ը ավետարանական էին): Թեև Երե-Քախանի վրա եկած ոճրագործների հարձակումը հաջողվում է կանգնեցնել բանակցութիւնների միջոցով, բայց, այնուամենայնիվ, սրանք մինչ այդ արդեն հասցրել էին գյուղի ծայրամասում 14 հոգու սպանել:

Կարսի գավառակի ամենաաղքատ գյուղերից մեկը **Կալե-Դերեսին** էր, որը փրկվեց հարևան Երե-Քախան գյուղի թուրքերի օգնութեամբ, որոնք կանգնում են խուժանի ճանապարհին:

Ֆեքեի գավառակ:

Ռուրինյանների ժամանակից մնացած Վահկա ամրոցի հարակից տարածքում էր գավառի կենտրոն **Ֆեքե (Վահկա)** գյուղը: Ընդամենն ուներ 203 տուն, որից 178-ը պատկանում էր Հայերին: Ավարառուներին չի հաջողվում մտնել գյուղ, որովհետև տեղի գայմազամը արգելք է հարուցում նրանց ճանապարհին, բայց գյուղից դուրս հասցնում են 10 հոգու սպանել:

Գութազլին սարսափելի վերջ է ունենում: Թուրքերը խուժում են գյուղ և կոտորում բնակիչներին. նույնիսկ մի հոգի մահից չի փրկվում:

Կարսից 35 կիլոմետր հեռու գտնվող **Մյուրֆետ** գյուղի 32 տուն ունեցող Հայութիւնը ստիպված էր դիմակայել 4-5 հազար ավարառուների զրոհին: Բարեբախտաբար, Մյուրֆետի թուր-

¹ **Զապէլ Եսայեան**, Աւերակներուն մէջ, էջ 158-159:

քերը չեզոք մնացին և թիկունքից չէին խփում հայերին: Ավելին, գյուղը բացարձակ կործանումից փրկեց համագյուղացի Հուսեին Էֆենդու որդի Մահմուդ խոջան, որն իր կողմնակիցներով պաշտպան կանգնեց հայերին և դրսից եկած ջարդարարներին հանեց գյուղից¹:

¹ Տե՛ս **Զապէլ Եսայեան**, Աւերակներուն մէջ, էջ 175-176:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՀԱՅՈՑ ԶԱՐԴԵՐԸ ՀԱԼԵՊԻ ՎԻԼԱՅԵԹՈՒՄ

Թեև Կիլիկիայի աղետը ծանոթ է իբրև Ադանայի ջարդ, բայց նրան զոհ գնացին նաև Հալեպի վիլայեթի շատ քաղաքների ու գյուղերի հայեր՝ տալով անձի և ինչքի մեծ կորուստներ:

Արդեն նշել ենք, որ Կիլիկիայի մյուս՝ Հալեպի վիլայեթը ուներ երեք սանջակ (գավառ)՝ Հալեպի, Ուրֆայի և Մարաշի:

ՄԱՐԱՇԻ ՍԱՆՋԱԿ

Սանջակի կենտրոնը Մարաշ քաղաքն էր, որը նաև նույնանուն գավառի կենտրոնն էր: Ենթադրվում է, որ նա հնագույն Գերմանիկ քաղաքն է: Մարաշ քաղաքը աղետի օրերին 50-55 հազար բնակիչ ուներ: Քաղաքացիներից մոտավորապես 20 հազարը հայեր էին, մեծ մասը՝ առաքելական:

Ադանայի կոտորածների լուրն առած Մարաշի թուրք պաշտոնյաները հայերին և մյուս քրիստոնյաներին չէին վարանում ազդարարել, թե նրանց կոտորելու հրամանն արդեն տրված է, և խնդիրը միայն այն է, թե ինչպես պետք է մեռնեն գյավուրները¹:

Մարաշի հայերը ապրիլի 5-ին տեղեկացան, որ քաղաքի մահմեդականներն ավարտել են նախապատրաստությունները և ժամեր անց հարձակվելու են քրիստոնեական թաղերի վրա: Լուրերից սարսափած՝ նրանք փակվեցին իրենց տներում:

Խուճապի պահին քաղաքի Չարչը-Բաչը և Սերայ-Ալթը

¹ Տե՛ս Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 276:

չուկաների արհեստանոցներում աշխատող երկաթագործ և ուրիշ արհեստներով զբաղվող մուսուլմանները հարձակվեցին փախչող հայերի վրա, սպանեցին նրանցից 9-ին, իսկ 19 հոգի վիրավորվեց, որոնցից մի քանիսը չուտով մեռան:

Բարեբախտաբար, հաջողվեց խոռվարարական հետագա խլրտումների առաջն առնել: Մարաշի թուրք երևելիներից Բայազիդ զադե Գազրի փաշան պաշտոնատուն գնալով՝ պահանջեց կարգը վերականգնելու խիստ միջոցներ ձեռնարկել: Բացի այդ, լուր տարածվեց, թե զեյթունցի քաջագուն հայերը որոշել են զալ քաղաքի վրա՝ եթե թուրքերն ու քրդերը փորձ անեն կոտորելու մարաշցի հայերին: Այդ երկու հանգամանքներն իրենց ազդեցությունն ունեցան, և խուժանը զսպվեց, թեև հասցրեց քաղաքի այլևայլ մասերում 18 հայի սպանել:

Մարաշ քաղաքում սկսված տագնապաների օրերին խլրտումներ սկսվեցին նաև Մարաշի գավառում:

Այս գավառում առաջին զոհերը եղան այն քրիստոնյաները, որոնք, քարավան կազմած, Մարաշից Ադանա էին գնում: Երբ քարավանն անցնում էր Մարաշին սահմանակից Բախսե գավառակի տարածքով, չրջակա թուրքերը հարձակում գործեցին: Ճամփորդներից ոմանք սպանվեցին, ուրիշները, հարձակվողների ձեռքից փախչելով, ապրիլի 3-ին հասան Մարաշ:

Այդ նույն պահին թուրքերն ու քրդերը արդեն հարձակումներ էին սկսել Մարաշի չրջանի հայաբնակ գյուղերի վրա:

Առաջինը տուժեցին Սարըլար և Գեոք-Ջեիզ գյուղերը: Սարըլարում սրի քաշվեցին 15 տարեկանից բարձր բոլոր տղամարդիկ, իսկ կանայք ու երեխաները բաժանվեցին քրդերի միջև: Գեոք-Ջեիզում նույնպես բոլոր տղամարդիկ սպանվեցին:

Լայնածավալ արյունահեղություններն իլ-օղլու-Չազալլը գյուղի թուրքերը: Նրանք նախ սպանեցին Ադանա գնալու ճանապարհին գյուղում գիշերած 34 խարբերդցի հայ վաճառականներին, ապա զանազան չրջաններից այնտեղ գտնվող և օրավարձով աշխատող 200-ից ավելի բանվորների սրի քաշեցին¹:

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 72, 1 ապրիլի 1910 թ.:

Նույն թուրքական գյուղի զինված խուժանը, որի թվում քիչ չէին կանայք, հարձակում գործեց մերձակա Քեչիֆլի, Չագր-օղլու, Ֆնտրճագ և Դերե-Քեոյ հայաբնակ գյուղերի վրա:

Քեչիֆլի գյուղի վրա հարձակվելով՝ թուրքերն սպանում են 7 հոգու և չատերին վիրավորում: Դա տեսնելով՝ հայերը լցվում են եկեղեցի և պատրաստվում ինքնապաշտպանություն, բայց, բարեբախտաբար, ջարդարարները ցրվում են և պատասպարվածները կոտորածի արհավիրքից ազատվում են, թեև 70 տուն թալանվում ու հրդեհվում է:

Մարաշի գավառի ամենամեծ հայ գյուղը **Ֆնտրճագն** էր, որը գտնվում էր Մարաշ քաղաքից 22 կմ վրա, ուներ 400 տուն՝ 2500 բնակչությամբ: Ապրիլի 4-ի առավոտյան՝ հրոսակախմբերը սկզբում գյուղ մտնելու համարձակություն չեն ունենում, բայց ապրիլի 5-ին, այնուամենայնիվ, հարձակում են գործում: Գյուղացիներն անմիջապես գրավում են դիրքեր և հետ մղում խուժանի մի քանի գրոհները: Ֆնտրճագը կորուստներ չի տալիս, իսկ թչնամին, գյուղի մոտերքում թողնելով բավականաչափ դիակներ, գնում չըջապատում է Չագր-օղլու գյուղը:

Թեև հաղթական, բայց սովահար ու թշվառություն մատնված ֆնտրճագցի հայերը, հարաբերական խաղաղություն հաստատվելուց հետո թափվում են Մարաշ՝ պահպանելու համար իրենց գոյությունը:

Ընդամենը 32 տուն ունեցող **Չագր-օղլուի (Չագրլար)** վրա հարձակվելով՝ թուրքերը և քրդերը մի քանի հոգու սպանում են, բայց մնացածներին հաջողվում է լքել գյուղը և ապաստան գտնել Ֆնտրճագում: Հրոսակները բոլոր տները կողոպտում և կրակի են մատնում¹:

Ջարդից լիակատար դուրս մնաց քաջ ու հպարտ **Ջեյթունը (Ուլնիա)**² իր 12 հայաբնակ գյուղերով: Այստեղ արյուն չհոսեց և նա ոչ էլ հարկադրված էր դիմելու ինքնապաշտպանության: Ջեյթունցի անունը բավական եղավ սարսափ ազդելու չըջապատի ավազակաբարո խառնամբոխի վրա:

¹ Տե՛ս **Յակոբ Յ. Թէրզեան**, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 262-264:

Զեյթունը կազմում էր Հալեպի վիլայեթի Մարաշ սանջակի չորս կազաններից մեկը: Զեյթուն ավանը և Մարաշը, իբրև Հայա-շատ երկու կարևոր կենտրոններ, իրար հետ կապված էին մոտ դրացիությունը ու քաղաքական դեպքերով: Կարծում են, որ «Զեյթուն» տեղանունը առաջ է եկել արաբերենից թուրքերենին անցած զեյթուն (ձիթենի, ձիթապտուղ) բառից, քանի որ Կիլիկիայի այդ մասում ձիթենիների մեծ տարածքներ կան:

Երբ Ռուբինյանների հաստատած թագավորությունը կործանվեց, և Կիլիկիան թուրքերի լծի տակ ընկավ վերջնականապես, ազատաբաղձ Հայերը, որոնք չէին համակերպվում նոր իրավիճակին, իրենց բնակավայրերից հեռանալով՝ ապաստանեցին Զեյթունի բարձրաբերձ ու անառիկ բնական ամրություններում՝ ամուր կպած Տավրոսի կրճքին:

Կիլիկիայի հայկական թագավորության ժամանակներից մնացած այդ բեկորը երկար ժամանակ ապրում էր ինքնիշխան ու ազատ՝ իր ուրույն սովորույթներով և օրենքներով:

Զեյթունցին նահապետական ու բարոյական մի չարքաշ ժողովուրդ էր, պարզ կենցաղավարություն ուներ, ապրում էր համախումբ կյանքով, բավարարվում քչով, քանզի իր արդար հացը վաստակում էր դառը քրտինքով՝ զբաղվելով այգեգործությամբ, ջորեպանությամբ, կոշկակարությամբ, համետագործությամբ, ատաղձագործությամբ, դարբնությամբ, զինագործությամբ¹: Զեյթունցու ըմբոստանալու և կռվելու ոգին նրան դարձրել էր վառող պատրաստելու փնտրված վարպետ. նրա պատրաստած վառողը մրցում էր անգամ անգլիական ամենամաքուր վառողի հետ²:

Զեյթուն ավանի և գավառակի բոլոր հայերը, չնչին բացառություններով, պատկանում էին Հայ առաքելական եկեղեցուն³:

¹ Տե՛ս Մամիկոն Վարժապետեան, Յուշիկը Զեյթունի, Մարզուան, 1912, էջ 13:

² Տե՛ս «Արև» (Կահիրե), 13 մարտի 1936 թ.:

³ Տե՛ս Գրիգոր Հ. Գալուստեան (Կիլիկեցի), Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն, Նյու Յորք, 1934, էջ 96:

Բնական ամբուլթյուններով պատնեշված, ժայռերի վրա հիմնված Զեյթունի տները, ամֆիթատրոնի նման իրար վրա չարված, բարձրանում էին վեր՝ քառակուսի ձև տալով բնականավորին:

Ավանը բաժանված էր չորս թաղի՝ արևելյան կողմում Շովրոյան (կամ Պողպայիր), հարավային կողմում՝ Յաղուբյան (կամ Գարկըլար), հյուսիսային մասում՝ Յենի-Դունիա (կամ Վերի), այս երեք թաղերի մեջտեղում՝ Սուրենյան (կամ Միջին): Թաղերից ամեն մեկն ուներ իր թաղագլուխը: Սրանք նաև անվանվում էին իշխաններ, որոնք ավանդույթի համաձայն որդվոց որդի հաջորդում էին միմյանց¹:

Թաղերն ունեին սահմաններ և բոլորովին անկախ էին իրարից: Յուրաքանչյուր թաղի ժողովուրդը և գավառակի՝ թաղին պատկանող գյուղերի բնակիչները առավելապես ակնածում էին իրենց իշխաններից. մյուս թաղերի իշխանների խոսքը նրանց համար պարտադիր չէր²:

Թաղերի միջև կռիվներն անպակաս էին, բայց դրանք անմիջապես վերջ էին գտնում, երբ երևան էր գալիս արտաքին վտանգը: Այդ դեպքում բոլորը միանում էին, մոռանում իրենց քինախնդրություններն ու կռիվները և ամուր բոռնցքվում՝ միասնական ջանքերով թշնամուն արժանի և չեչտակի հակահարված տալու համար³:

Զեյթունն ուներ չորս հոյակապ եկեղեցի՝ յուրաքանչյուր թաղն իրենը: Եկեղեցիներից ամեն մեկն ուներ մեկ երկսեռ նախակրթարան⁴, կար նաև տղայոց կենտրոնական վարժարան և հայուհյաց վարժարան՝ աղջիկների համար:

Զեյթունցու նկարագրի ամենացայտուն կողմերն էին արիությունը, ազնվությունը, արժանապատվության բնածին զգա-

¹ Տե՛ս Յակոբ Յ. Ալլահվերտեան, Ունիա կամ Զեյթուն..., էջ 57:

² Մամիկոն Վարժապետեան, Յուշիկք Զեյթունի, էջ 11:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

ցումը, միմյանց օգնելու պատրաստակամությունը:

Շատ է պատահել, որ օսմանյան զորքերը ղեյթունցիներին հպատակեցնելու համար զրոհել են արծվաբույնը, բայց ամեն անգամ ուժգին բախվել են նրա կրծքին և հետ գլորվել:

Բայց 19-րդ դարի սկզբներից վիճակը փոխվում է: Թուրքական կառավարությունը չէր կարող հանդուրժել մի փոքր հայ համայնքի համարյա անկախ գոյությունը, ուստի որոշում է ռազմական միջամտությամբ «չտկել դրությունը»: Հարձակումներ են սկսվում լեռնականների վրա, որոնք զնալով դառնում են հաճախակի և վերածվում չղաղարող կոիվների:

Չհասնելով շոշափելի արդյունքի՝ թուրքական զորքերն արծվաբույնը երկարատև շրջափակման են ենթարկում: Պաշարման հետևանքով մի բուռ լեռնականներ, սովի հարկադրանքի տակ, ստիպված են լինում ընդունել կառավարության ներկայացրած նոր պայմանը՝ դառնալ հարկատու՝ տարեկան 60,000 ղուրուշ վճարելով: Դրա հետևանքով Զեյթունը վերածվում է մի օսմանյան գավառակի՝ իր թուրք գայմազամով: Մինչ այդ հարկերից ազատ ղեյթունցիներն այժմ պետք է օգտվեին միայն այն իրավունքներից, որոնցով օժտված էին չրջակայքի մահմեդականները: Չնայած դրան, լեռնավայրի հայերը պահպանում էին ազատորեն զենք կրելու՝ սուլթանների իրենց տված իրավունքը:

Ավելին, ղեյթունցիները ժամանակի ընթացքում հրաժարվեցին տերությունը հարկ վճարելուց, որին հաջորդեցին կառավարական զորքերի նոր հարձակումները՝ տիրապետելու համար Զեյթունի ըմբոստ ոգուն: Բայց ամեն անգամ զորքերն անհաջողություն էին կրում ու նահանջում:

Թուրքական զորքերի առավել ուժգին հարձակումներ եղան 1850 և 1862 թվականներին:

Այդ ժամանակ կատարվեցին Զեյթունի գավառակի հայ բնակչությանը դուրս մղելու և այնտեղ մահմեդականներ բնակեցնելու, այսինքն՝ տարածքի ժողովրդագրական կազմը փոխելու առաջին փորձերը: Դա առաջ բերեց ղեյթունցիների համառոտ դիմադրությունը: Լեռնականներն 1862 թ. ապստամբեցին, և

սկսվեցին ծանր կռիվներ, որոնց ընթացքում նրանք կատարեցին հերոսական բազում սխրանքներ և թուրքական բանակն ի վերջո ջարդուփշուր արեցին:

Զեյթունի վերջնական նվաճմանը սկիզբ դրվեց 19-րդ դարի 70-ական թվականների վերջերից: Իր նպատակին հասնելու համար, կառավարությունը բնակավայրի հենց կենտրոնում կառուցեց մի մեծ զորանոց, որում մշտապես տեղակայվեց 800 հոգանոց մի զորամաս: Զորանոցի կառուցման առաջարկն արել էր թուրքամոլ մի հայ՝ Նուրյան էֆենդին: Բազմաքանակ զորամասով կաշկանդված զեյթունցիներն ստիպված էին համակերպվել նոր վիճակին, թեև նրանց հոգում ազատության կայծը երբեք չմարեց: Նրանք շարունակում էին զինված մնալ և նախկինի պես հաջողությամբ կատարել չրջակայքի հայկական բնակավայրերի ավանդական պաշտպանի դերը:

Այսպես, երբ Մարաշի կառավարիչ Վեյսի փաշան 1885-1886 թթ. սկսել էր դաժանորեն հարստահարել չրջապատի հայկական բնակավայրերը, զեյթունցիներն օգնության շտապեցին իրենց ազգակիցներին. և, կովի բռնվելով իրենց դեմ ուղարկված զորամասերի հետ, նրանց ջարդ տվեցին: Այդ դեպքից հետո Վեյսի փաշան ստիպված էր, գոնե ժամանակավորապես, հակահայկական ձեռնարկներից հրաժարվել:

Զեյթունը ծանր ժամանակներ ապրեց 1890-ական թվականների սկզբներից: Դա այն չրջանն էր, երբ հայկական հարցը նորից հրապարակ էր իջել, իսկ թուրքական կառավարությունը Եվրոպայից եկած ձայները փորձում էր լռեցնել բոլոր միջոցներով: Հայոց բողոքները խեղդելու այլևայլ միջոցների հետ, սուլթան Աբդուլ Համիդը գործի դրեց նաև Զեյթունը վերջնականապես քարուքանդ անելու ծրագիրը: Նրա հանձնարարությամբ՝ դեպի Զեյթուն է շարժվում մի մեծ զորախումբ՝ Սալիհ փաշայի գլխավորությամբ: Զորքը նստում է լեռնականների կողքին և նրանց ամեն տեսակ նեղություններ պատճառում: Նպատակը թափանցիկ էր. սադրանքների միջոցով սպառել հայերի համբերությունը և զորամասի դեմ գործողությունների մղել նրանց: Ի վերջո այդպես էլ լինում է. համբերությունը հաստատ

գեյթունցիները հանդես են գալիս գորքի դեմ, որը թեթև ընդհարումից հետո ընկճվում է և հեռանում գորանոցից: Բայց փաշայի հրամանով գորախումբը հարձակվում է չրջակայքի հայկական գյուղերի վրա ու ավերում, կոտորում հարյուրավոր գյուղացիների: Վերադասավորելով ուժերը և համարելով չարքերը՝ թուրքական զորքը նորից գալիս է ավանի վրա: Չհամարձակվելով հարձակվել՝ նա երկարատև պաշարման է ենթարկում ավանը, որի սովի մատնված բնակիչներն ի վերջո ստիպված են լինում համաձայնել, որ թուրքական զորամասը կրկին բանակի գյուղաքաղաքի գորանոցում: Այդ կերպ Ջեյթունը խուսափում է ավերումից:

1895-1896 թթ. հայկական կոտորածների ժամանակ Ջեյթունը նույնպես խիստ վտանգվեց. նրա վրա չարժվեց 30-հազարանոց մի բանակ էդհեմ փաշայի գլխավորությամբ: Սկսվեցին ահեղ կոիվներ, որոնց ընթացքում թուրքերը ծանր պարտություն կրեցին լեռնական հայերից: Էդհեմ փաշան ստիպված էր եվրոպացի հյուպատոսների միջամտությամբ հաշտություն կընքել և իր զորքով անփառունակ կերպով հեռանալ Հալեպի վիլայեթի սահմաններից*:

Այդ կովից հետո Ջեյթունի չրջակայքի թուրքական փոքրիկ գյուղերի բնակիչները, երկյուղ կրելով գեյթունցիներից, թողնում են իրենց տները և ապահովության նպատակով ապաստանում թուրքական ավելի մեծ գյուղերում:

Իսկ հերոս լեռնականների ղեկավարները, իրենց նախապապերի թողած ավանդներին անդավաճան, հենված սեփական իրական ուժի վրա, թե՛ հեռագրով և թե՛ նամակատարների միջոցով հրահանգներ էին հղում զանազան թուրք պաշտոնյաների՝ նրանց պատվիրելով չհամարձակվել ձեռք տալ չրջակա գյուղերի հայերին՝ սպառնալով լեռներից իջնել և հարստահարիչներից ցասումով վրեժ լուծել:

* Ինչպես տեսնում ենք, իրենց ազատություն համար Ջեյթունի հայերը միայն 19-րդ դարում թուրքական բռնապետության դեմ ապստամբել են չորս անգամ՝ 1819-ին, 1861-1862-ին, 1872-ին և 1895-1896-ին: Այդ բոլոր ապստամբություններին հետևել են անդադրում կոիվներ օսմանյան զորքերի դեմ:

Մի աղբյուրի համաձայն, Զեյթուն ավանում կար 1600 տուն՝ 12 հազար հայերով¹: Այլ աղբյուրներում ես բերված է այս նույն թիվը՝ պակաս կամ ավել տարբերությամբ²: Իսկ ամբողջ գավառակը բաղկացած էր 32 հայկական և թուրքական գյուղերից ու ագարակներից, ուներ 21500 բնակիչ, որոնցից հայեր էին 18500-ը, մնացածները՝ թուրքեր³:

Եվ ահա այժմ, երբ Ադանայի 1909 թ. ապրիլի կոտորածի առաջին լուրերը հասան Զեյթուն, խոր ցավ ու գայրույթ պատճառեցին լեռնականներին: Միաժամանակ, նրանց պարզ դարձավ, որ ջարդերը չեն սահմանափակվելու Կիլիկիայի կենտրոնով, այլ տարածվելու են չրջակա գավառներում:

Զեյթունը նախապատրաստվեց կռվին: Ամրացվեցին գյուղաքաղաքի դիրքերը: Շուրջօրյա հերթապահություն սահմանվեց Զեյթուն եկող ճանապարհների վրա: Մի հուշագրության մեջ կարդում ենք. «Կը ցնցուի գէյթունցին, ամբողջ չաբաթ մը մեր հագուստով եւ կօշիկը՝ փոսթալը ոտքեր[ն]ուս կը սպասենք ոտքի վրայ փողոցներուն եւ Զէյթունի եզերքի ճամբաներուն»⁴:

Անկարող լինելով մտածել Ադանային օգնության հասնելու մասին՝ գեյթունցիներն իրենց ողջ ջանքերն ուղղեցին չրջակա հայաբնակ վայրերի պաշտպանությանը: Նրանք ի վիճակի չէին ապաստան տալ ազգակիցներին, քանզի իրենք էլ հաց չունեին⁵: Ուստի գեյթունցիների առաջնորդները չրջակա բոլոր գյուղերի հայերին հրահանգեցին չհեռանալ իրենց տներից՝ խոստանալով վտանգի դեպքում անմիջապես օգնության հասնել:

Մերձակա չրջաններում կոտորածները չեզոքացնելու նպատակով գեյթունցիները դիմում են գայմազամին, պահանջելով կտրուկ միջոցներ ձեռք առնել և թույլ չտալ, որ անկարգություններ առաջ գան: Փոխանակ կատարելու իր պաշտոնական

¹ Տե՛ս Գրիգոր Հ. Գալուստեան (Կիլիկեցի), Մարաշ կամ Գերմանիկ..., էջ 96:

² Տե՛ս Զէյթունցի, Զէյթունի անցեալէն եւ ներկայէն, Վիեննա, 1900, էջ 22:

³ Տե՛ս Մամիկոն Վարժապետեան, Յուշիկը Զէյթունի, էջ 12-13:

⁴ Միսաք Միսեռեան (Մ. Ուլնեցի), Պատմութիւն Զէյթունի (1409-1921), Լիբանան, 1996, էջ 295:

⁵ Տե՛ս «Սուրհանդակ» (Թիֆլիս), № 40, 9 դեկտեմբերի 1909 թ.:

պարտականությունը, գայմագամը, երկյուղ կրելով զեյթունցիներից, իր նստավայրից փախչելով, պատսպարվում է զորանոցում: Հայերը պահանջում են, որ գայմագամը թողնի զորանոցը և ձեռնարկի իր պաշտոնի կատարմանը, բայց նա գիշերով գաղտագողի փախչում է Մարաշ և հայտնում, թե զեյթունցիները փորձել են իրեն սպանել, սակայն կարողացել է հաղիվհաղ փրկվել:

Հույաները կտրելով իրենց գայմագամից՝ զեյթունցիներն, ստիպված, անմիջական բանակցությունների մեջ են մտնում չրջակայքի պաշտոնյաների հետ, պահանջում պահել նախկին քիչ թե շատ տանելի հարաբերությունները, թույլ չտալ, որ դրանք խաթարվեն՝ սպառնալով հակառակ դեպքում անպատիժ չթողնել պատասխանատուներին:

Պաշտոնյաները և թուրքերն ընդհանրապես, հասկանալով, թե ինչ են նշանակում այդ սպառնալիքները, ամեն կերպ հանգստացնում էին զեյթունցիներին: Շատ վայրերում, մահմեդականների խնդրանքով, տեղի հայերն անմիջական հաղորդակցության մեջ են մտնում զեյթունցիների հետ, նրանց խնդրում հանգիստ մնալ, հավատացնելով, որ իրենց մոտ խաղաղ է և որևէ վտանգ չի սպառնում: Հատկապես Մարաշի կառավարիչն ամեն ջանք թափեց խաբելու և հանդարտեցնելու զեյթունցիներին: «Մարաշի ժողովուրդը հանգիստ է, և որևէ դեպք չի պատահել», - զեյթունցիների ականջն անդադրում սղոցում էր նա: Բայց զեյթունցին չէր հաշտվում իր հռչոտվող արյունակիցների ճակատագրի հետ, ամեն միջոց ու հնարք խորհում էր գոնե ազատելու Մարաշի հայությունը:

Միսի կաթողիկոսական փոխանորդ Վաղարշակ ծ. վարդապետ Արչակունին, իշխանագուհիները, աղաները և դպրոցների ուսուցիչները Զեյթունում հավաքվելով ժողովի՝ վճռեցին Մարաշի կառավարչին վերջնագիր ներկայացնել: Ժողովից հետո նրանք սպառնական ազդու հեռագրեր հղեցին Մարաշ: Պատասխանը չուղացավ. կառավարչի խնդրանքով՝ Մարաշի առաջնորդական փոխանորդ Սահակ քահանա Տեր-Պետրոսյանը, Ահարոն Շիրեջյանի, Հակոբ աղա Ուրլագյանի, պարոններ Նազարեթ և Արմենակ Բիլեգիկյանների, Կոստան Էֆենդի Վարդապետյանի,

Հազարապետյանի, Զորբաջյանի, Հայ և Թուրք ուրիշ մեծամեծների ստորագրությամբ Մարաշից Զեյթունի երևելիներին հղվեց աղաչական հեռագիր, թե Մարաշում ամեն բան երանելի է¹: «Ի սէր Քրիստոսի՝ Զեյթուն թող չչարժի», – ասված էր հեռագրում²: Թեև Զեյթունը չգնաց Մարաշի վրա, բայց միայն նրա գոյությունը քաղաքի հայությունը փրկեց ջարդից:

Մարաշի և չրջակա գյուղերի հայության փրկության համար կարևոր նշանակություն ունեցավ զեյթունցի նշանավոր մարդկանց երևալը նշված վայրերում: Ամեն զոհողություն և անձնավիրություն չխնայեցին Զեյթունի իշխանազուններից, աղաներից և Քաղաքական ժողովի անդամներից Նազարեթ էֆ. Յենիդունյանը, Ուաչիկ էֆ. Յաղուբյանը, Պապա աղա Բասիլոսյանը, Սարգիս և Կարապետ Պալճյան էֆենդիները, Աստվածատուր աղա Անդրեասյանը, Հովհաննես էֆ. Ահարոնյանը, Հակոբ էֆ. Թաշճյանը և այլոք³:

Զեյթունին ոչ միայն մոտիկ, այլև հեռու տեղերի հայերն այդ օրհասական վիճակում գտնե մտովի իրենց փրկությունը կապում էին այդ ավանի հայերի օգնության հետ: Այո՛, կարելի է ասել, որ ամբողջ Կիլիկիայի հայոց հույսը մնում էր Զեյթունը: «Աղանայի երգի» մեջ կիլիկիահայր սրտենդած հարցնում էր. «Ինչո՞ւ չի շարժիր ապառաժ Զեյթուն»: Բայց զեյթունցին ո՞ր մի կողմի վրա շարժվեւ, ինչպե՞ս փրկեւ հարյուրավոր կիլոմետրերի վրա հարավ, հյուսիս, արևելք, արևմուտք գտնվող իր ազգակիցներին:

Զեյթունցիներն, իհարկե, ձգտում էին շարժվել ամեն կողմի վրա և օգնել ազգակիցներին՝ առանց կարևորություն տալու հետևանքներին: Բայց տեղի երևելիները և Վաղարշակ ծ. վարդապետը միացյալ ջանքերով կարողացան զսպել ու հանգստացնել նրանց:

Զեյթունի անունն իսկ ջարդից փրկեց հարևան Ֆրնուզ (Ֆոռնոս, նախկին Խժոտ) և Դեռնկալե հայկական գյուղերին՝

¹ Տե՛ս Միսաք Միսեռեան (Մ. Ուլնեցի), Պատմություն Զեյթունի (1409–1924), էջ 294:

² Տե՛ս Գրիգոր Գուտուկեան, Հայ լեռն..., էջ 64:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

որտեղ որևէ դեպք տեղի չունեցավ:

Զեյթունի և Մարաշի մոտերքն ընկած՝ Հայերով ու չերքեզներով բնակեցված և մահմեդական բնակիչներով չրջապատված **Անդերունի (Էնդերունի)** գավառակը, գեյթունցիների սպառնալիքի չնորհիվ քիչ զոհ տվեց: Այս գավառակում հարձակման ենթարկված **Անդերուն, Էջեմլի, Շիվիզի (Շեբեքլի), Ջաքուրղաջ, Դեյիրմեն-Դերե** գյուղերը թեև թալանվեցին, բայց մարդկային լուրջ կորուստներ չունեցան¹: Հակառակ դրա, կորուստներ ունեցան **Անըջըք** (35 տուն) և **Արդատլի** (40 տուն) գյուղերը՝ առաջինը տալով 20, երկրորդը՝ 4 սպանված:

Անդերունի գավառակում ավելի մեծ էին **Պնդուզ (Բանդուզ)** 70 տուն և **Կապան (Կեպեն)** 250 տուն ունեցող գյուղերի կորուստները: Պնդուզը տվեց 35, Կապանը՝ 60 սպանված (մեծ մասը՝ գյուղից դուրս վայրերում): Երկու գյուղերն էլ կողոպուտի ենթարկվեցին²:

Նույն Անդերունի գավառակի մեջ էր գտնվում Զեյթունից ոչ հեռու **Կոկիսոնի (Գեոքսյուն)** չրջանը իր յոթ գյուղերով: Շրջանի ամենամեծ գյուղը՝ Կոկիսոնը, ուներ 350 տուն, որից 107-ը հայերինն էր³:

Ապրիլի 4-ին չրջանի մյուս գյուղերի բնակիչները փախչելով՝ թափվում են Զեյթուն, իսկ նրանց տները կողոպտվում են: Փախուստի ժամանակ կորուստներ են տալիս **Դեյիրմեն-Դերե, Քի-յիճ (Քիրիչ-Փունար)** և **Ջամա-Նեյուք** գյուղերի հայերը:

Կոկիսոնի բնակիչները մնում են իրենց տեղում՝ հույս ունենալով, որ գյուղում տեղակայված զորամասն արգելք կլինի հարձակումներին:

Սակայն ապրիլի 5-ին չրջակա գյուղերի ավարառուները հարձակվում են Կոկիսոնի վրա: Հայերը դիմում են Մարաշի սանջակի կառավարչության՝ օգնություն խնդրելով, բայց օգնություն չի գալիս: Իմանալով այդ մասին՝ գեյթունցիները դի-

¹ Տե՛ս **Ցակոբ Յ. Թէրզեան**, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 265:

² Տե՛ս «Հորիզոն», № 73, 2 ապրիլի 1910 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

մում են Կոկիսոնի գայմագամին (քանի որ իրենց գայմագամը փախուստի մեջ էր)՝ առաջարկելով խուժանին զսպել: Գայմագամը, որը լավ էր գիտակցում, թե ինչ արժեք ունի զեյթունցիների խոսքը, խորհրդակցում է չրջանի ղինվորական հարյուրապետի հետ և համատեղ որոշում են ընդունում կանգնեցնել հարձակվողներին, ու այդ նպատակով պահակախմբեր են կարգում գյուղ եկող ճանապարհների վրա: Բայց երկյուղ կրելով, որ խուժանը կարող է գիշերը գյուղ մտնել, գայմագամը կարգադրում է հայ կանանց ու երեխաներին բաժանել գյուղի մահմեդականների տների վրա, և խստիվ պատվիրում է նրանց խնամել: Գյուղի հայ տղամարդիկ մնում են իրենց տներում՝ պաշտպանելու: Տեսնելով, որ այլևս ոչինչ անել չեն կարող, ավարառուները թողնում ու հեռանում են:

Իսկ զեյթունցիներն իրենց մոտ ապաստանած Կոկիսոնի չրջանի մյուս հայկական գյուղերի գյուղացիներին առաջնորդում են հայրական օջախներ և, կողոպտիչներից հետ առնելով կողոպտված ապրանքները, վերադարձնում են իրենց տներին:

Կոկիսոնի չրջանի գյուղերից ամենամեծ կորուստները տվեց Դոլուլուք գյուղը, որի տներից 119-ը հայերինն էր, 31-ը՝ մահմեդականներին: Ապրիլի 5-ին չրջապատվում է գյուղը, իսկ ներսում գենք են վերցնում համագյուղացի թուրքերը: Գյուղում տալով 31 զոհ՝ հայերը փախչում են լեռները¹: Մի քանի օրից իջնելով՝ նրանք տեսնում են իրենց ունեցվածքը կողոպտված, իսկ տները՝ ավերակ, որոնց կիսատ-պոատ վերականգնումը տարիներ է տևում:

Թշնամու տարբեր ուժգնություններ հարձակումներ եղան նաև գավառի Մխալ (նախկին Ավագկալ), Ալաբաշ (նախկին Արեգին), Ենիջե-Կալե, Մուճուգ-Դերեսի, Արաբլը, Քեոթեքլի, Եղիալար, Չյուրյուք-Գոզ, Տեմրեք, Փունար-Բաշը, Քիթիլի-Թաղ, Կանչի (Չուգուր-Հիսար, Չուխրասար), Եփեսոս (Էֆսոս, Յարփուզ), Բերդուս, Բեչեն և այլ մեծ ու փոքր հայաբնակ գյուղերի,

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 73, 2 ապրիլի 1910 թ.:

գյուղականների, ագարակների վրա, որոնց մեծ մասը վերջացավ ձախողումով¹:

Մարաշի սանջակի մեջ էին գտնվում նաև Ալբիստան և Բազարջիկ գավառակները, որոնց տարբեր վայրերում ապրում էր մոտավորապես 8000 հայ²: Այս գավառակներում նույնպես որևէ դեպք տեղի չունեցավ:

Մարաշ քաղաքի և չրջակա գյուղերի կորուստը կազմել էր չուրջ 800 մարդ³:

Ի մի բերելով Մարաշի սանջակի դեպքերը՝ իրավամբ կարող ենք հաստատել, որ գեյթունցիներից ունեցած վախն էր պատճառներից մեկը, որ Մարաշի սանջակը համեմատաբար զերծ մնաց զանգվածային ջարդերից, սպանություններն ու կողոպուտը սահմանափակվեցին մի քանի չրջաններով: Նույնը, սակայն, չի կարելի ասել հարևան Հալեպի սանջակի Անտիոք, Քեսապ և Բեյլան գավառակների մասին, որոնք Զեյթունից բավական հեռու էին ընկած:

ՀԱԼԵՊԻ ՍԱՆՋԱԿ

Հալեպի սանջակում հայերի ջարդերը ծավալվեցին երեք գավառակներում՝ Անթաքիայում, Քեսապում և Բեյլանում:

Սանջակի հարավային կողմում էր Անթաքիա գավառակը, որի կենտրոնը Անթաքիա (Անտիոք) գյուղաքաղաքն էր, որտեղ մշտաբնակ հայերի թիվը հաշվվում էր 800 հոգի: Գավառակի բազմաթիվ ագարակներում ամեն տարվա գարնան սկզբից աշխատում էր այլ տեղերից եկած 500-ից մինչև 800 բանվոր, որոնց գերակշիռ մասը հայեր էին:

Աղանայի ջարդի լուրերը գավառակ հասնելով, ահ ու սարսափի մատնեցին գյուղաքաղաքի հայերին: Ապրիլի 6-ին՝ երկուշաբթի օրը, կողպելով խանութները, հայ առևտրականներն չտապեցին փակվել տներում: Կեսօրին մոտ թուրքերը և քրդերը

¹ Տե՛ս Գրիգոր Հ. Գալուստեան (Կիլիկիցի), Մարաշ կամ Գերմանիկ..., էջ 57:

² Տե՛ս Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 262-264:

³ Տե՛ս «Հորիզոն», № 73, 2 ապրիլի 1910 թ.:

հարձակում գործեցին Անտիոքի հայոց առաջնորդարանի վրա, ներխուժեցին չենք և սպանեցին կաթողիկոսական փոխանորդ Արսեն վրդ. Հարությունյանին, Կտուց անապատի միաբանությունից հյուր եկած Դանիել ծերունազարդ վարդապետին, Արմենակ քհն. Տոնաթոսյանին, Անտիոքի այնտեղ հավաքված հայ երևելիներին, եկեղեցու բոլոր անոթներն ու կահ-կարասին կողոպտեցին: Խուժանը նահատակ կրոնավորների դիակները քաշկըռտելով պատեցրեց փողոցներով ու շուկաներով և մուսուլմաններին կոչ արեց բնաջնջել բոլոր քրիստոնյաներին: Քաղաքի 1000 հայերից շուրջ 700-ը կոտորվեց¹: Հարձակումները տարածվեցին գավառակով մեկ և ամբողջ գիշեր շարունակվեցին: Ջարդի կազմակերպիչներն էին Անտիոքի մութասերիֆը, թուրք երևելիներ Հյուսնի աղան, Սալեֆ աղա զադե Վահիդը, Բերեքեթ զադե Րիֆաթը, Բերեքեթ զադե Ռեշիդը²: Շրջանի հայությունն հիշողության մեջ 1909-ի աղետն ամրագրվեց «Թալանտ» (Թալան: - չ. Ս.) անունով³:

Մի քանի ժամվա ընթացքում ամբողջապես բնաջնջվեցին Անտիոքի դժբախտ հայությունը և փոքրամասնություն կազմող ասորի բնակչությունը: Անտիոքի մոտով անցնող Ասսի (Որոնդես) գետը լցվեց քրիստոնյաների դիակներով: Գավառակում հայ գրեթե չմնաց. հայ բնակիչներից միայն 20 հոգի ազատվեց՝ վիրավոր ու հիվանդ: Սպանվածների թիվը 1200 էր:

Բոլոր քրիստոնյաներին ջարդելուց հետո իսլամները քարուքանդ արեցին և հրդեհեցին հայ առաքելական և հայ ավետարանական եկեղեցիները, ինչպես նաև ասորիների աղոթատները:

Անտիոքի չրջակայքի ագարակների բանվորությունը, սարսափած զավառում ծավալված արյունալի դեպքերից, փախավ ու ապաստանեց սահմանակից **Անտիոք քաղաքում**: Չորս կողմից հարձակվող թուրք-քրդական հրոսակներին ապրիլի 6-ին միացել էին տեղի թուրքերի ավազակախմբերը, որոնք տակնու-

¹ Տե՛ս Վեր. Տիգրան Ճ. Խրտապեան, Ոսկեմատեան հայ աւետարանական միութեան, Հտ. Ա, Բեյրութ, 1950, էջ 335:

² Տե՛ս Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 255-256:

³ Տե՛ս Յակոբ Չոլաքեան, Անտիոքի մերձակայ Ռուճի հովիտի հայերը (պատմա-ազգագրական ուսումնասիրություն), Անթիլիաս, 2006, էջ 108:

վրա արեցին հայկական թաղը, կողոպտեցին ու այրեցին այնտեղի տները¹: Ամենաբիրտ տանջանքներով ջարդվեցին քաղաքի տեղաբնիկ հայերի մեծ մասը (600 հոգի)² և դրսից եկած բանվորները: «Հազարաւոր թուրք եւ յոյն տուներու մէջէն 80 տուն խեղճ հայութիւնը ջոկել, ջարդել – կատաղութեան, վայրագութեան վերջին աստիճանն է ա՛լ (ասո՞նք ալ ապստամբած էին, ասո՞նք ալ պոմպաներ եւ թնդանօթներ ունէին)»³:

«Նյու Յորք թայմս» օրաթերթը տպագրել էր ականատեսի պատմածը Անտիոքի դեպքերի մասին, ուր հաստատվում էր, թե երբ խուժանը Անտիոքում սկսեց հայերին բնաջնջել, մի մեծ խումբ քրիստոնյաներ ապաստանեցին մի պանդոկում: Իսլամ պանդոկապետը դուռը ծածկեց և պանդոկը չըջապատած խուժանին յայտարարեց, թե ներսում ոչ ոք չկա: Մի պահ հավատալով պանդոկատիրոջ խոսքերին, ջարդարարները հեռացան, բայց չուտով վերադարձան և, Մուհամմեդ մարգարեի անունը կանչելով, խուժեցին պանդոկ ու բնաջնջեցին այնտեղ ապաստանած բոլոր քրիստոնյաներին: Երբ մարդասպանները դուրս էին գալիս պանդոկից, նրանց բոլորի սրերից ու դանակներից արյուն էր կաթկթում: Թերթն այնուհետև շարունակում էր. «Հիւանդ փոքրիկ տղայ մը սարսափէն պինդ կառչեր էր հօր պարանոցին: Հայրը, պատուաւոր ու աշխատասէր ջորեպան մը, ամէն կողմ դարձաւ ու ամէն ջանք գործ դրաւ իր փոքրիկն ազատելու համար, բայց կոնակին հասցուած հարուածներու տակ ինկաւ մեռած: Երբ սպանուած հօր դիակը պատուհանէն դուրս նետեցին, հերթը հասաւ փոքրիկին, որու արմունկն արդէն ջախջախուած էր գնդակով: Երկու հաստամարմին ճիւղղներ մօտեցան անոր, հրացանի կոթով ամբողջ ուժով հարուածեցին կուրծքին, ապա երկու անգամ դաշունահարելէ յետոյ՝ հոգեվարքի մէջ գտնուող երախային վերջուցին ու պատուհանէն դուրս նետեցին հօր դիակի վրայ»⁴:

¹ Տե՛ս «Արեւելեան մամուլ», № 20, 12 մայիսի 1909 թ.:

² Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3827, 1 (14) մայիսի 1909 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, № 3836, 13 (26) մայիսի 1909 թ.:

⁴ Հոգվածի թարգմանությունը տե՛ս «Կոչնակ» (Բոստոն), 23 հոկտեմբերի 1909 թ.:

Անթաքիայի գավառակի և նույնանուն քաղաքի հայերի և ասորիների մնացորդացը փրկվել էին Փրանսիական նավերի անձնակազմերի մարդասիրական վերաբերմունքի շնորհիվ:

Փրանսիական «Նիժեր» չոգենավը խարիսխ էր նետել Լաո-նակայի առջև:

Ապրիլի 11 (24)-ի երեկոյան Բեյրութի Փրանսիացի հյուպատոսը նավապետ Լաֆոնից խնդրեց նավն անհապաղ տանել Լաթաքիա և վերցնել ջարդերից մազապուրծ քրիստոնյաներին: Շոգենավն իսկույն մեկնեց և հետևյալ առավոտ տեղ հասավ: «Նիժերի» վրա գտնվող Փրանսիացի մի ուղևոր Կ. Պոլսի «Բիւզանդիոն» թերթի թղթակցին տվել էր ընդարձակ հարցազրույց, որից բերում ենք հետևյալ հատվածը. «Կէսօրին, «Նիժէր» Պասիթի ծովածոցին մէջ խարիսխ նետեց, հնար եղածին չափ եղբրքին մօտ եւ երկու մեծ նաւակները ծով իջնցուց Փրանսական դրօշակով: Ծովեղբրքը մարդ մը չէր երեւեր, բայց կը կասկածէինք թէ խեղճ փախստականներն հոս ապաստանած են եւ վախերնէն բլուրներու ետին պահուլտած են, ուստի որոշուեցաւ թնդանօթ արձակել, որպէս զի ծովեղբրք իջնեն: Թնդանօթի հինգ հարուածով բազմութիւնը սկսաւ ծովեղբրք խուծել և շատերը կեանքերնին փրկելու աճապարանքէն տեղական նաւակներու մէջ նետուեցան, եւ նաւավարներն որոնք ամէն տեղ եւ ամէն ատեն միեւնոյնն են, կ'աշխատէին այս խեղճերուն հագուստներն անգամ խլել, եւ արգելք կ'ըլլային որ «Նիժէր» մտնեն: Վերջապէս նաւապետ Լաֆոն, բոլոր փախստականները ներս առաւ, այն ինչ հիւպատոսը ծովեղբրքը կը հսկէր:

Այս փախստականներուն թիւը 2211-ի կը հասնէր, որոնց մէջ շատ թուով տղաքներ կային, ամէնքն ալ անօթի, ծարաւ եւ կիսամերկ: Իսկոյն ամէնուն ալ մեծ խնամք տարուեցաւ. թէ՛ հրամատար նաւապետ Լաֆոն եւ թէ՛ սպաները, թէ՛ քօմիսէր Արմասը եւ թէ՛ նաւաստիները մեծ անձնուիրութիւն ցուցուցին:

Տեսարանը շատ յուզիչ էր եւ աղեխարշ. ես անկարող եմ նկարագրել: Երեւակայեցէ՛ք թէ մտքի ի՞նչ կացութեան մէջ կը գտնուէին այս խեղճերը, որոնք մահը մօտէն տեսած են, եւ մէկ վայրկեանէն միւսը մեռնելու վախ ունին: Գնդակներու տարափին տակ, հուրի եւ սուրի արհաւիրքէն վերջ, յանկարծ կը վերա-

ծնին չոգենաւուն մէջ, ֆրանսական փառապանծ դրօշակին պաշտպանութեան տակ: Կու լային, զիրար կը գրկէին, եւ չէին գիտեր ի՞նչ կերպ արտայայտել իրենց անսահման ուրախութիւնը: Քօմիսէրն առատ սնունդ բաշխեց ամէնուն, եւ երեխաներուն ալ առատ կաթ, վասն զի մայրերուն կաթերը կտրուած էին: Դարձեալ կը կրկնեմ, «Նիժէր» չոգենաւուն մէջ ամէնուն ալ ընթացքը հիացում ազդեց եւ երբեք չպիտի դադրիմ այս հիացումն ամէն տեղ բարձրաձայն պոռալէ:

Պէտք է ասանկ պարագաներու մէջ գտնուիլ, որոնք պատմական տխուր էջեր կը կազմեն, զգալու համար այն դառն յուզմունքը՝ զոր զգացինք չոգենաւուն մէջ: Այսչափ վիշտերու, կործանման ու յուսահատութեան հանդէպ, ամէնէն եսամոլ սիրտերն անգամ կը յուզուէին եւ արցունքի կաթիլներ կը հոսէին անոնց աչքերէն»¹:

Ճանապարհին հանդիպելով ֆրանսիական «Ժյուլ Ֆերրի» հաճանավին, «Նիժերի» նավապետը տեղեկացրեց, թե ինչ բազմություն է փոխադրում: Տեղեկանալով, «Ժյուլ Ֆերրի» նավապետը փոխեց մարտանավի ճանապարհը և ուղղություն վերցրեց դեպի Քեսապ: Այստեղ անձնակազմը ժողովեց 1800 հայ փախստական և հասցրեց Լաթաքիա²:

Անթաքիայի գավառակի և նույնանուն քաղաքի հայերի ջարդից ոգևորված՝ հրոսակները որոշեցին նույնն իրականացնել Քեսապի գավառակում:

Ապրիլի 2-8-ը թուրքերը և թուրքմենները Զիսը-Շուղուրի գայմագամի և Օրդուի նահիայի մուղիրի գլխավորութեամբ ավերում են գավառակի Գարադուրան, Էքիզ-Օլուք, Քեորքունա, Չաքալջոք, Չինար, Դուզ-Աղաջ, Բաղջաղազ, Կայաջոք և Նայիթ փոքրիկ հայկական գյուղերը, որոնց բնակիչները, զոհեր տալով ապաստանում են գավառակի կենտրոն Քեսապ գյուղում:

Ապրիլի 9-ին 15000-ի հասնող թուրք, թուրքմեն, քուրդ, բազմալեզու խառն ամբոխը պատրաստվում է հարձակվել 1200 տուն ունեցող³ Քեսապ գյուղի վրա:

¹ «Բիւզանդիոն», № 3824, 28 ապրիլի (11 մայիսի) 1909 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, № 3827, 1 (14) մայիսի 1909 թ.:

Ջարդարարների գլխավոր նպատակն էր կողոպտել գյուղը, որի շուկան մրցակից էր Ջիսը-Շուղուրի և Անտիոքի շուկաներին: Կողոպտիչների հսկա բազմությունը նախ հավաքվում է Օրդու թուրքաբնակ և թուրքմենաբնակ գյուղում, որի ողջ բնակչությունը ոտքի է կանգնում: Այստեղ են շտապում չրջակայքի բնակավայրերի՝ Հարեն, Անտիոք, Ջիսը-Շուղուր, Բայըր, Բուջաք գյուղախմբերի բազմությունները, և ամբոխի թիվն արագ մեծանալով, հասնում է շուրջ 30 հազարի¹:

Ապրիլի 10-ին հրոսակախմբերը քուրդ Շերիֆ աղայի գլխավորությամբ² Օրդուի կողմից մտնում են Քեսապի չրջան: Կարճատև դիմադրությունից հետո, հաջորդ օրը քեսապցիների մի մասը հավաքվում է Բասիթի ծովափում, որոնց ֆրանսիական զրահանավերը ժամանակավորապես փոխադրում են Լաթաքիա³: Բայց ոչ բոլոր քեսապցիներին է հաջողվում ծովափ իջնել և նավ նստել: Նրանց զգալի մասը, հիմնականում կանայք ու երեխաներ, իրենց գցում են մերձակա լեռները: Դրանցից չատեբը ճանապարհին ընկնում են մարդասպանների ձեռքը և ավարտում կյանքը⁴: Առևանգվում են կանայք ու աղջիկներ: Բազմահազար ավարառուները կողոպտում են Քեսապը, որից հետո հրդեհում են չինությունները: Հրդեհված տների փլատակների տակ են մնում հիվանդներ ու հաշմանդամներ⁵:

Սամվել Քել-Պողոսյանը կնոջ հետ ապաստանել էր Քեսապից ոչ հեռու լեռան վրա: Խուժանը, վրա հասնելով, դանակի հարվածով ազդրից վիրավորում է կնոջը, որն այլևս անկարող է լինում փախչել: Ամուսինը փարվում է սիրեցյալին և փորձում պաշտպանել եղեռնագործների նոր հարվածներից: Նրան մորթում են և կնոջ աչքի առջև մասերի բաժանում: Կնոջը բռնաբարելուց հետո նրան հասցնում են դանակի մի քանի հարված և, մեռած կարծելով, հեռանում: Վիրավոր կինը քաչկուտվելով բարձրանում է Ջեբել-Ազրայի գագաթը, վեց օր մնում այնտեղ՝

¹ Տե՛ս **Հակոբ Զուլաքեան**, Անտիոքի մերձակայ..., էջ 108:

² Տե՛ս «Արարատ», 5-6, մայիս-հունիս, 1909, էջ 539:

³ Տե՛ս **Յակոբ Զուլաքեան**, Անտիոքի մերձակայ..., էջ 108:

⁴ Տե՛ս «Հորիզոն», № 73, 2 ապրիլի 1910 թ.:

⁵ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3823, 27 ապրիլի (10 մայիսի) 1909 թ.:

ձյունով հագուրդ տալով ծարավին¹: Եղի-Դերե կոչված վայրում մի քանի քուրդ ընկնում են 18-ամյա մանկամարդուհի Ֆերիդե Բասմաջյանի հետևից: Աղջիկը փախչում է և ուժասպառ հասնում մի ժայռի գագաթին, իսկ ոճրագործներն արդեն հայտնվել էին մի քանի քայլի վրա: Փրկելու համար իր պատիվը՝ Ֆերիդեն գահավեժ եղերքից իրեն նետում է անդունդը: Սերովբե Ղազարյանի կինը փախուստի միջոցին արու զավակ է ծնում: Հետապնդողների վախից՝ խելահեղ մայրը լքում է նորածինն ու փախչում: Օրիորդ Ֆերիդե Աբեյյանը Քեսապի մերձակա մի վայրում պաշարվում է տասնյակ թուրքերի կողմից, բայց քարերով աննկարագրելի քաջությամբ պաշտպանում է իր պատիվը և կարողանում է փախուստի դիմել: Քեսապցի Հինգ կանայք ութ օր շարունակ պատսպարվել էին մի քարայրում՝ սոված ու ծարավ: Թաքստոցի տեղը ջարդարարներին հայտնի չանելու համար՝ նրանցից մեկն ստիպված խեղդել էր իր մեկ տարեկան արու զավակին:

Շուրջ 2000 հոգի շարունակում էին թափառել **Սուեդիայի (Սվեդիա, Սուեդիա, Մուսալեռ, Զեբել-Մուսա)** ամայի եզերքներին: Նրանք փրկվեցին խտլացի ֆրանչիսկյան մի վարդապետի և ֆրանսիացի փոխհյուպատոս էդգար Ժեոֆրուայի հերոսական ջանքերով: Սրանք այդ ահաբեկ բազմությունը, ինչպես վերը նշվեց, առաջնորդեցին ֆրանսիական «Նիժեր» չոգենավը և նույն երկրի երկու մարտանավեր, որոնք նրանց փախցրին Լազքիա (Լաթաքիա)²:

Քեսապը տակնուվրա անելուց և 200 հոգի սպանելուց հետո հրոսակները ձեռնարկեցին չրջակա քրիստոնեաբնակ մյուս վայրերի մարդկանց կոտորածին: Ավերվում են Անտիոքի հարավում՝ Օրդուի նահիայում գտնվող **Արֆալի, Յամադի և Գոչի (Գեռչյու)** հայաբնակ գյուղակները³: Անցնելով Աասի գետը՝ նրանք բարձրացան Զեբել-մուսա լեռները՝ հարձակվելու չրջակայքի քրիս-

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3823, 27 ապրիլի (10 մայիսի) 1909 թ.:

² Տե՛ս **Սուրէն Պարթեւեան**, Կիլիկեան արհաւիրքը, էջ 43:

³ Տե՛ս **Յակոբ Զոլաքեան**, Անտիոքի մերձակայ..., էջ 94, 108:

տոննաբնակ գյուղերի վրա: Բայց Սուեդիայի մուղիր Սեոքելի Խալիդ էֆենդու ձեռք առած միջոցների շնորհիվ՝ խուժանն ստիպված ցրվեց և 11 հազար քրիստոնյա ազատվեց ստույգ ջարդերից:

Քեսապի և չրջակա գյուղերի ջարդերից փախած 6000 հայ հանգրվանեց Լաթաքիայում: Բարեբախտաբար, նրանց ճանապարհին էլ հանդիպեց մի մարդասեր՝ Լաթաքիայի մութասերիֆ արաբ Մուհամմեդ Ալի բեյը: Նա ոչ միայն պաշտպանություն տակ առավ փախստականներին, այլև քեսապցիներին անձամբ ուղեկցեց նրանց գյուղերը և Լաթաքիա վերադարձավ՝ նրանց տեղավորելուց հետո միայն¹:

Անտիոքի մերձակա Ռուճի հովտի երկու հայաբնակ գյուղերի վրա հարձակվողներն զգուշացան ջարդեր կատարելուց՝ Հալեպում Ֆրանսիայի և Իտալիայի հյուպատոսների՝ Հալեպի վալիի վրա գործադրած ճնշումների շնորհիվ: Դրանք **Գնիե (Ղնեյ)** և **Ցակուբիե** գյուղերն էին, որոնք ապրիլի 10-ից պաշարվել էին չրջակայքի թուրքերով և թուրքմեններով²:

Հերթը հասավ **Քեյլան** գավառակին:

Իսկենդերունից Հալեպ տանող ճանապարհին էր գտնվում գավառակի հայաբնակ **Գրըրգ-խան** գյուղը, ուր հաշվվում էր հայերի 90 և մահմեդականների 5-6 տուն: Բնակիչներն զբաղվում էին ոչ միայն գյուղական աշխատանքներով, այլև արհեստներով ու առևտրով:

Շրջակա 12 գյուղերի թուրք, չերքեզ, քուրդ տղամարդիկ և, նրանց միացած, այդ գյուղերում հաստատված կրետացի գաղթականները ապրիլի 5-ին հարձակվեցին Գրըրգ-խանի վրա³: Գյուղացիները որոշում են դիմադրել: Ութ ժամ կռվելուց հետո հայերի ղեկավարությունն է մոտենում համագյուղացի մահմեդականների «պատվիրակությունը», որն սկսում է նրանց համոզել զենքերը հանձնել իրենց՝ երդում-հավատ անելով, թե իրենք երբեք թույլ չեն տա, որ խուժանը մտնի գյուղ, և եթե այդպիսի փորձ լինի, զենքերն անմիջապես կվերադարձնեն տերերին, իսկ

¹ Տե՛ս **Ցակուր Յ. Թեղզեան**, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 257: Քեսապցիներին քննապաշտպանության և Լաթաքիա տեղափոխման մասին մանրամասն տե՛ս **Ցակուր Զուրաբեան**, Քեսապ, հտ. Ա, Հալեպ, 1995, էջ 89-98:

² Տե՛ս **Ցակուր Զուրաբեան**, Անտիոքի մերձակայ..., էջ 108-112:

³ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3818, 21 ապրիլի (4 մայիսի) 1909 թ.:

իրենք կմիանան հայերին՝ հարձակվողների ճանապարհը համատեղ փակելու համար: Միամիտ գյուղացիները, հավատ տածելով հարևան թուրքերի խոստումներին, զենքերը հանձնում են: Անմիջապես լուր է ուղարկվում զբոսում սպասող ավազակախմբերին, որոնք չըջապատում են գյուղը, առնում հրացանային կրակի տակ, ապա խուժելով այնտեղ՝ սկսում են իրենց արյունոտ խրախճանքը: Ոճրագործները նախ բոլոր հայերին բռնափակում են մեծ տներից մեկում: Դրան հաջորդում են կողոպուտը և գյուղի հրդեհումը: Այրվում են բոլոր տները, 28 խանութ, 2 փուռ, 3 սրճարան, 1 հյուրանոց, 15 պանդոկ (խան):¹

Դրանից հետո գյուղի մեծ տան մեջ փակված հայերից զատում են զեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին և տանում իբրև ավար: Մնացած բոլորին, խուժանի խմբերով չըջապատված, գյուղից հանում և հասցնում են ոչ հեռվում գտնվող իսլամական մի ուխտատեղի, որի շրջակա տարածքը պատկանում էր Մուստաֆա անունով մի փաշայի: Հենց նրա հրամանով՝ բոլոր տղամարդկանց, թվով 82 հոգու, այդտեղ սպանում են: Ասպատակիչներն իրենց գործած ոճիրների մեջ հետ չէին մնում Քեսապում արյան բաղնիքներ սարքած ոճրագործներից՝ չխնայելով անզամ մանկահասակ երեխաներին: Մարդասպաններն, այնուհետև, մնացած 250 հոգուն՝ այրիացած կանանց ու որբերին հանձնեցին փաշայի «գլխիցանը»՝ որպես ստրուկների: Կանանց մեծ մասին՝ ավելի քան 200 հոգու, փաշան քրդերին նվիրեց²:

Գրբըզ-խանի ջարդի ժամանակ չարագործները տանջանքներով սպանեցին նաև ոչ հեռու գտնվող հայկական գյուղերի բազմաթիվ տղամարդկանց, որոնք բնակավայրերից դուրս էին դաշտում, այգիներում, ջրաղացներում:

Գրբըզ-խան գյուղի շրջակայքում էին գտնվում Աթըզ, Գանլը-Դերե, Սարը-Չինար, Սողանջը, Մեզկիթեոնի և Հաջի-Մուսալը գյուղերը: Գյուղացիները, քրդերի հարձակումներին չզիմանալով, ձգում են իրենց տները և փախչում ու կուտակվում

¹ Տե՛ս Ցակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 258:

² Նույն տեղում:

գյուղախմբի կենտրոնում գտնվող **Բեյլանում**: Դատարկված գյուղերը քրդերն ամբողջովին կողոպտում ու այրում են:

Սոսկալի ղեպքերից սարսափահար՝ Բեյլան եկած գյուղացիները տեղացիների հետ քաշվեցին տները և ապրիլի 5-10-ը մնացին փակված՝ սիրտ չանելով դուրս գալ: Հայեպի նահանգի կենտրոնից գյուղին ուղարկվեց 9 զինվոր՝ Բեքիր չավուչի գլխավորությամբ: Զինվորները նոր էին Հայեպից հասել Բեյլան, երբ Աթրգ գյուղի կողմից քրդերը զանգվածաբար հարձակում գործեցին Բեյլանի վրա: Զինվորները կատարյալ անկեղծությամբ ու անձնվիրությամբ կանգնեցին քրդերի դեմ և նրանց ցրեցին: Գայմագամի հրամանով՝ Գրըրգ-խան գյուղում տեղակայված 40 զինվորները նույնպես հասան Բեյլան, և հայերն ազատվեցին ամբողջական կոտորածից¹:

Անտիոքից հարավ, ծովեզերքին էին գտնվում **Սուեդիայի** կաղայի հայաբնակ վեց գյուղերը՝ **Վակըֆ, Յողուն-Օլուք, Բիթիաս, Խդրեեզ, Քերուսիե, Հաջի-Հաբիբլի**: Գյուղախմբում ապրում էր մոտ 5 հազար հայ, որոնք գերազանցապես զբաղվում էին չերամապահությամբ:

Երբ քրդերն ու թուրքերը հարձակման անցան գյուղախմբի վրա, չատ գյուղացիներ գյուղերում չէին, այլ սովորականի պես գործով զնացել էին Անտիոքի կողմերը: Նրանք այնտեղի և չրջակա հայաբնակ գյուղերի ջարդի ժամանակ զոհվեցին ամբողջությամբ:

Քեսապի ջարդից հետո հրոսակախմբերը փորձեցին հարձակվել Սուեդիայի վրա, բայց, բարեբախտաբար, այդ ժամանակ գյուղախմբի ղեմաց մի բրիտանական մարտանավ էր հայտնվել: Դրա ներկայությունը սարսափի մատնեց ջարդարարներին, որոնք իրենց մտադրությունից ստիպված հետ կանգնեցին: Մարտանավը վերցրեց լեռներ փախած և այնտեղից իջած ու ժողովված մոտ 1600 մարդու, հիմնականում հարսներ, աղջիկներ ու մանուկներ և Խսկենդերուն տեղափոխեց²: Սուեդիայի հայու-

¹ Տե՛ս **Յակոբ Յ. Թէրզեան**, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 260-261:

² Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3836, 13 (26) մայիսի 1909 թ.:

Թյան մի մասը փրկվեց անխուսափելի ջարդից:

Բայց դա սփոփանք էր, քանի որ Սուեդիայի գյուղախմբից դուրս գտնվող չըջակա գյուղերում 500-ի չափ հայեր բնաջինջ եղան, այդ թվում՝ չուրջ 100 մուսալեոցիներ¹: Աստի գետը հայերի հարյուրավոր դիակներ տարավ ու ծով թափեց:

Ջարդից փրկվածները փախան ու ապաստանեցին լեռներում՝ օրեր շարունակ սովի ու տանջանքների ենթարկվելով:

Սուեդիայի տազնապը կիլիկյան 1909 թ. ապրիլյան ջարդերի եզրափակիչ իրադարձություններից մեկն էր: Ողբերգությունն ավարտը կարծես մոտենում էր:

Այստեղ ևս հարկ է չեշտել, որ Հալեպի վիլայեթում բնակություն հաստատած ֆրանսիացիները, հատկապես պաշտոնյաները, հայերին հնարավոր օգնություն ցույց տվեցին: Հալեպի ֆրանսիական հյուպատոսությունը բազմիցս պաշտոնապես դիմել էր վալիին՝ ջարդարարների նկատմամբ անգիշտում կեցվածք ընդունելու պահանջով: Ավելին, հյուպատոս Ֆերդինանդ Ֆերիեի փափուկ սիրտը չդիմացավ հայերի գազանային ջարդերի տեսարաններին: Մարդասեր Դիվանագետն երիտասարդ տարիքում մեռավ վշտից՝ կիլիկիահայերի սրտում անմոռանալի հիշատակ թողնելով²:

Ինչ խոսք, բոլոր հիմքերը կային, որ 1909 թ. ապրիլի առաջին կեսին Կիլիկիայում՝ Ադանայի և մասամբ Հալեպի նահանգներում սանձազերծված վայրագությունները տարածվեին Փոքր Ասիայի ամեն կողմերը՝ տասնյակ հազարավոր կյանքեր խլելով:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանում ստացված տազնապալի նամակներն ու հեռագիրներն ահազանգում էին, որ Թուրքիայի ասիական նահանգներում տեղակայված զորքերում եռանդուն քարոզչություն են մղում հին թուրքերը և մահմեդական հոգևորականությունը, իսկ երիտթուրքերի շրջանում տեղի են ունենում հակաքրիստոնեական, մանավանդ հակահայկական խլրտումներ: Գահընկեց արված սուլթան Աբդուլ Համիդի սիրելի

¹ Տե՛ս «Ազդակ» բացառիկ (Բեյրութ), 1 հունվարի 2009 թ., էջ 149:

² Տե՛ս Արչակունհի Թէոդէկ, Ամիս մը ի Կիլիկիա, էջ 148:

որդի ԲուրՀանէդդինը Փոքր Ասիայում կողմնակիցներ էր հավաքագրում՝ սուլթանական զահը հոր համար վերանվաճելու նպատակով:

Թուրքիան հրաբխի վրա էր և ամեն բոլակ կարելի էր նոր ձգնաժամի սպասել: Կ. Պոլսում մեծ անհանգստություն էին առաջացրել օտար ղեսպանների այն հայտարարությունները, որ եթե մինչև 1909 թ. մայիսի սկիզբը անկարգությունները Փոքր Ասիայում վերջ չգտնեն, իրենց պետությունների զորքերը ցած կրեն են այնտեղ:

Բարեբախտաբար, սկսված խռովությունները Փոքր Ասիայում չվերածվեցին արյունահեղություն, ջարդերը սահմանափակվեցին Կիլիկիայով: Ադանայի և Հալեպի նահանգներին սահմանակից կամ ոչ հեռու Կեսարիայի, Էվերեկի, Թոմարգայի, Կոնիայի, Սեբաստիայի, Արաբկիրի, Ուարբերդի, Ակնի և Նույնիսկ մինչև Տիգրանակերտ ձգվող տարածքների քրիստոնյաները, մանավանդ հայերը, փրկվեցին զանգվածային կոտորածներից:

Մի շարք շարժառիթներից զատ՝ դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ Պոլսում և նրա շուրջը ծավալված արդուհամիդյան շարժումը պարտություն էր կրել, և Բարձր Դուռը հայտարարել էր, թե միջոցներ է ձեռնարկելու աղետի տարածումը զսպելու համար:

Չնայած դրան, բուն Հայաստանի հայությունը համոզված չէր, թե Կիլիկիայի հայերի ողբերգությունը չի կրկնվելու իր միջավայրում: Կեսարիայից Կ. Պոլսում ստացված մի նամակում կարդում ենք. «Ատանայի եւ շրջակայից սոսկալի ջարդերը չատ գէշ կերպով ազդած են մեր միտքին եւ մեր ջիղերուն: Ո՛չ մէկուն բերանը կը բացուի, եւ գրեթէ ամէնքս ալ յուզմունքէ հիւանդ ենք: Ամէն մարդ այս ազգայիններուն կրած սոսկալի եւ մինչ ցարդ պատմութեան մէջ նմանը չունեցող աղէտը՝ ճիշդ իբր իրեն ուղղուած կը համարէ, եւ միշտ վախի մէջ է թէ արդեօք ուրիշ տեղեր ալ պիտի լսուի՞ն ասանկ գոյժեր: Թուրք մոլեռանդութիւնը պէ՞տք է յափրացած, կշտացած նկատել Կիլիկեան Հայ պատուական տարրին փճացումով: Ո՞վ գիտէ, եթէ Օսմ. Պատ-

մութեան հետեւինք ուշի ուշով, կը տեսնենք որ ամէն բարենորոգում կամ բարենորոգմանց խոստում հետը քրիստոնէից ջարդ բերած է: Կարելի է որ այս պատճառաւ է որ կ'ըսեն ֆրանսացիք. *Les massacres sont corollaires aux réformes*»¹:

¹ «Բիւզանդիոն», № 3824, 28 ապրիլի (11 մայիսի) 1909 թ.: Թարգմանութիւնը՝ «Ջարդերը բարենորոգութիւնների ուղեկիցներն են»:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԱՐՀԱՎԻՐՔԻՆ ՀԱԶՈՐԴԱԾ ԱՄԻՍՆԵՐԻՆ

Ջարդը վերջանալուց հետո կիլիկիահայոց ղեկավարները մնացել էին չվարած: Մի ժամանակվա չեն երկիրն այժմ տնքում էր ավերակների տակ: Ծխում էին քաղաքներ, գյուղեր, դաշտեր: Այնքան լայնածավալ ու սոսկալի էր աղետը, որ թվում էր, թե որևէ գործ ձեռնարկելն այլևս ավելորդ է: Սովը, թշվառությունը, մերկությունը տիրում էին միահեծան, արցունքն էր վազում մարդկանց աչքերից: Ամենուր հուսահատական էր կացությունը: Իր այս ցավալի վիճակի մեջ ժողովուրդն անդեկ էր մնացել: Սիսի կաթողիկոս Սահակ Բ Նապայանը կորցրել էր հեղինակությունը և չգիտեր իր անելիքները, իսկ հասարակական գործիչները չէին իմանում ինչից սկսել:

Այն օրերի սարսուղղեցիկ դեպքերն ուսումնասիրողները վկայում են, որ կատարված ոճիրները, որոնց անընդունակ են ամենազազրելի կենդանիները՝ բորենիներն անգամ, անլսելի և աննախընթաց են մարդկային պատմության մեջ: Մարդկային մտքի ընթացքը կասեցնող քստմնելի տեսարաններին սպառիչ բնութագիր տալու համար չափազանց աղքատ է որևէ մեկ ազգի կամ ցեղի լեզուն: Ականատեսներն իրենց պատմածներով ցնցող եղելություններ են ներկայացրել արյունոտված սրտով: Նրանցից մեկը ջարդից հետո գրում էր, որ «այդ հրէշները կիններու ծունկին վրայ ամուսինները կը մորթէին, մայրերու կուրծքին վրայ ծծկեր մանուկները կը խողխողէին եւ անոնց թոքերը պատառոտելով՝ խելակորոյս մայրերուն կը կերցնէին, կամ մայրերու ստինքները կտրելով՝ զաւակներու բերանը կը դնէին՝ ստիպելով ուտել. անոնք եղբօրը առջեւ քոյրը կը բռնաբարէին, ամուսինին առջեւ՝ կինը, հօրը առջեւ՝ դուստրը, ու կը ստիպէին

հայ աղջիկները մերկանդամ դժոխային պարի մը չըջանակ կազմել եւ վրանին քարիւղ թափելով կը բռնկեցնէին թշուառ զոհները, անոնք որ ածխացող դիակներն իսկ կը լլկէին եւ կամ տասնըվեց տարեկան հայ կոյսեր անգթաբար մորթելով՝ անոնց արեան բաղնիք կը սարքէին չբեր ճիւղալ թրքուհիի մը ամուլութիւնը բուժելու յիմար ակնկալութեամբ»¹:

Ջարդի և հրդեհի երեսից մոխրի վերածված Ադանա քաղաքում մեծ դժվարութիւններ կային պատսպարելու վերապրողներին և չըջակա գյուղերից այդտեղ խուժած ժողովրդին: Մի փոքրիկ սենյակում իրար վրա թափված էին 15-20 հոգի, որոնք զուրկ էին սննդից՝ չխոսելով հագուստի և վառելիքի մասին:

Համատարած հուսահատութեան այդ պայմաններում, այնուամենայնիվ, պետք էր ինչ-որ բան անել: Չէ՞ որ անհրաժեշտ էր կոտորածներից վերապրած հայերի գոնե մի մասին փրկել սովից ու համաճարակներից: Իսկ դա կարելի էր անել միայն ու միայն լարված ու անձնվեր աշխատանքով:

Քանի որ կլիկյան աղետի օրերին ամենաշատ զոհեր տվել էր Ադանա քաղաքի հայութիւնը, ուստի Հայ եկեղեցու և հայկական հասարակական կազմակերպութիւնների ջանքերն առաջին հերթին այնտեղ կենտրոնացվեցին:

ԱՌԱՋԻՆ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՂԵՏՅԱԼՆԵՐԻՆ

Ադանայի կոտորածներից փրկվածներն ապրիլի 13-ին վիլայեթի կառավարչական պաշտոնատան հարակից պարտեզը թողնելով՝ ուղղութիւն վերցրին քաղաքից դուրս, երկաթուղային կայարանի կողմը: Ճանապարհին նրանց թույլատրվեց լցվել հույն Թրիփանի հարուստ եղբայրներին պատկանող բամբակազտիչ գործարան² (եղբայրներից մեկը նաև բրիտանական հյուպատոսարանի թարգմանիչ էր), իսկ մնացածներն ապաստ-

¹ «Հայրենիք» (Բոստոն), № 34 (539), 17 օգոստոսի 1909 թ.:

² Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3823, 27 ապրիլի (10 մայիսի) 1909 թ.:

տանեցին դրա հարևանությունը գտնվող մի ուրիշ գործարանում, որի տները գերմանացիներ էին:

Թրիփանիների գործարան մտած և բակում խռնված, իրար վրա դարսված տառապակոծ հայերը բախտավոր էին, որ կենդանի են մնացել:

Կեսօրին գործարանի շուրջ խմբվել էին հարյուրավոր ջարդարարներ, որոնք ներս մտնելու հարմար ըոպերի էին սպասում: Բարեբախտաբար, հայտնվեցին զինվորներ, որոնք կանգնեցին հրոսակների դեմ:

Վիհակը նույնն էր նաև գերմանացիների գործարանում, որի շուրջը նույնպես վխտում էին ջարդարարների խմբերը¹:

Ապրիլի 14-ի երեկոյան, թուրք զինվորականներից մեկը, մտնելով Թրիփանիների գործարան և կանգնելով մի բարձր տեղ, սկսեց բարձրաձայն հայտարարություններ անել: Նա ասում էր, որ մեծ ոճրագործ սուլթան Աբդուլ Համիդն այսօր գահընկեց է եղել և նրա փոխարեն սուլթան է կարգվել Մեհմեդ Ռեշադը: «Այլևս մի՛ վախեցեք, մենք՝ ազատական զինվորներս, եկել ենք ձեզ պաշտպանելու: Այսուհետ դուք ազատ եք, ուստի աղոթե՛ք մեր նոր վեհապետի կյանքի համար»:

Ամենքի ուրախությունն անսահման էր: Ամեն ինչ երազ էր թվում: Արհավիրքի օրերի հետ բաղդատմամբ թվում էր, թե հիմա սկսվում են բարօրության ու երանության օրեր:

Ջարհուրելի օրերից հետո այժմ, ապրիլի 14-ին, բոլորի հոգսը մի կտոր բան ուտելն էր: Թշվառությունն անսահման էր Կիլիկիայի բոլոր հայկական գյուղերում ու քաղաքներում: Աղանայի, Տարսուսի, Համիդիեի, Լաթաքիայի, Քեսապի, Հասանբեյլիի, Գող-Օլուքի և ուրիշ շատ տեղերի հայերից բացօթյա խռնված էին 40000 սովյալներ՝ ենթարկված ցերեկվա տոթին և գիշերվա ցրտին: Դրան գումարված էին հաղորդակցության արգելքը, սովյալներին ու հիվանդներին ահաբեկելու ճիվաղային, սպանիչ դրությունը և այլն: «Հա՛ց, հա՛ց», - լսվում էր չորս կողմից: Հաց, միայն հաց էին խնդրում բոլորը: Մանավանդ փոքրիկ երեխանե-

¹ Տե՛ս «Դրօշակ» (Ժնև), № 5, մայիս, 1909, էջ 55:

րի անոթութեան ճիւղերը բզկտում էին մեծերի վիրավոր սրտերը¹:

Դառնագին բան է խորհել, թե Կիլիկիայի խրոխտ ու պերճաշուք քաղաքի՝ Ադանայի հայութիւնը, որը երբեք աղքատներ չէր ունեցել, ամենեւին չէր իմացել, թե ինչ է ուրիշից մի բան խնդրելը, առավել ևս՝ մուրալը, այժմ, ահռելի աղետից հետո, ստիպված էր հանուր հայութեան ձեռք կարկառել և աջակցութիւն հայցել:

Վերապրող սովյալների մեջ էին տեղի ամենահարուստներն ու երևելիները, որոնք տասնյակ հազարավորների հետ մի պատառ հաց էին աղերսում:

«Արեւելեան մամուլը» գրում էր. «Ասկից գրեթէ ամիս մը առաջ առտնին աննկարագրելի խինդ ու խնծիղներով ողողուած ազնուատոհմ ընտանիքներ, այսօր ... անլուր աղէտէն մազապուրծ ողջ մնացածներն ալ աշտում հացին կարօտը կը քաշեն ... Նախկին փարթամ Ատանայի ուրուանկարը կը մնայ միայն: Երէկի ոսկեճամուկ արդուզարդերու վէտվէտքին մէջ եղած գեղուհիներն ու պերճութեամբ սոնքացող պարմանիները, աւա՛ղ, թերեւս այսօր գորգեակներ ալ չեն կրնար գտնել իրենց մերկութիւնը ծածկելու»²:

Ապրիլի 15-ի կեսօրին Մերսինի նավահանգստում խարխալ գցած բրիտանական զրահանավի բժիշկը, իր հետ վերցրած մի քանի հիվանդապահանքի, եկավ Ադանա և առաջինը միջոցներ ձեռնարկեց քրիստոնյաներին սովից փրկելու համար: Իրենց հետ բերած գումարով նրանք մի քանի հարյուր պարկ ալյուր գնեցին և սովյալներին հանձնեցին:

Տեղեկանալով ազգակիցների վիճակին՝ Մերսինի հայերը նույնպէս անմիջապէս ալյուր հավաքեցին և Ադանա ուղարկեցին: Տասնյակ փոքր գործի գցվեցին սովատանջ ժողովրդին կշտացնելու համար: Բացի այդ, այս ու այն տեղից գտնված թիթեղների վրա «Թխում» էին խմորը և կիսահում շտապ բաժանում³: Թրիփանի եղբայրների և գերմանական գործարաններում ապաստանածներին օգնութեան հասան նաև ուրիշ տեղերից:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1202, թթ. 8-9:

² «Արեւելեան մամուլ», № 22, 26 մայիսի 1909 թ., էջ 519:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1202, թ. 14:

Օգնելու համար որևէ ջանք չէին խնայում ֆրանսիացի հիսուսյան հայրերն ու քույրերը, Ադանայի անգլիացի հյուպատոսը, նրա տիկինը, Մերսինում կայանած բրիտանական մարտանավի սպաները, ամերիկացի միսիոներ Վիլյամ Ն. Չեմբրսը, Թրիփանի եղբայրները, գերմանացի գործարանատերերը և ուրիշներ:

Առաջիններից եղբայրական ձեռք մեկնեցին հույները, որոնք ոչ միայն իրենց ունեցած ուտեստեղենից տրամադրեցին հայկական կազմակերպություններին, այլև Ադանայում կազմեցին մի մասնախումբ՝ հույների շրջանում հանգանակություն կազմակերպելու համար: «Բիւզանդիոնը» հայտնում էր, թե Բեյրութի հույները ևս կազմել էին մի նպաստամատույց մարմին և կրիկիհայ աղետյալների համար հանգանակություն էին կատարում¹: Նույն թերթը գրում էր. «Մեր յոյն հայրենակիցներուն եղբայրական այս ազնիւ զգացումներն երախտագիտութեամբ կը համակեն զմեզ եւ խորապէս պիտի յուզեն բոլոր սրտերն որ Կրիկիոյ իրենց եղբայրներուն ու քոյրերուն կը կսկծան»²:

Ջանազան բարեգործական հիմնարկներ սկսեցին 75.000 մարդու նպաստներ բաժանել³:

Առաջին քայլերն արվեցին ջարդից փրկված պանդուխտներին Ադանայից իրենց ծննդավայրերը փոխադրելու համար: Նրանք Ադանայում տվել էին ամենաչափ զոհերը, նույնիսկ տեղացի հայերից ավելի շատ: Ականատեսը նկարագրել է այն պահը, երբ հազարավոր պանդուխտների արձանագրում էին՝ իրենց օջախներն ուղարկելու համար:

«Նախ էրիկ մարդիկը յառաջ կ'անցնին: Ցնցոտիներու մէջ, կիսամերկ, բոպիկ, այրած, կռտած ղէմքերով, թափած կամ խոխացած մազ ու մօրուքով, քստմենլի ու աղետարչ կերպարանքներ են, որոնց վրայ նայուածքդ կ'արիւնի: Ոմանք կաղ, խեղանդամ, ցուպերու կրթնած, ուրիշներ՝ հիւանդոտ, հեւալէն, հոնդալէն, քաշկոտուելէն կու գան, կանգ կ'առնեն առջեւնիս, յարգալից, աղաչաւոր, գրեթէ երկրպագու կեցուածքով մը»⁴:

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3822, 25 ապրիլի (8 մայիսի) 1909 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 3827, 1 (14) մայիսի 1909 թ.:

³ Տե՛ս «Հորիզոն», № 73, 2 ապրիլի 1910 թ.:

⁴ Սուրէն Պարթեւեան, Կրիկեան արհաւիրքը, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 128:

Շատերը եկել էին Վանից, Տիգրանակերտից, Սեբաստիայից, Կեսարիայից, մանավանդ Նարբերդի գյուղերից: Չարսանջակի առաջնորդական տեղապահը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին տեղեկագրել էր, թե Կիլիկիայի աղետին 400 չարսանջակցի գործավոր սպանված է¹: Մեծ էր նաև հաճընցիների թիվը, որոնց կորուստը ամենից ահռելին եղավ Ադանայում:

Նույն ականատեսը արձանագրային սեղանին մոտեցող մի աղետյալի հարցրել է.

«- Դու ուրտեղացի² ես:

- Մշեցի, աղա՛:

- Ինչո՞ւ երբ հոս եկեր ես քու երկրէդ...

- Մեր երկիրը վաստակ չի կայ, եկեր եմ ըէնչպրութեան...

Ու տաժանքոտ հեւք մը առնելէ ետքը, կը ձայնէ.

- Մեռանք, է, մեռանք, է...

Բողոքախառն վշտի ահաւոր ու կողկողագին աղաղակ, որ այդ մարդուն ցամքած կուրծքէն կը փրթի, բայց որ Հայաստանի խուլ ու ցաւատանջ խորերէն կու գայ կարծես, եւ ըսել կ'ուզէ. «Ա՛լ մեռանք, ա՛լ չենք կրնար դիմանալ այս գուլումին, այս թշուառութեան, ա՛լ հերիք չէ՞ ... Մեռանք, է...»³:

Այդ ծանրագույն պահին վիրավորներին առաջինն օգնութեան հասան Կիլիկիայում գործող եվրոպական ու ամերիկյան հիվանդանոցները, բարեգործական հաստատութիւնները, միսիոներները՝ անկեղծ սրտով ձեռք կարկառելով աղետյալներին: Քանի՜-քանի՜ վիրավորներ հրաժեշտ կտային կյանքին, եթե վրա չհասնէին Կիլիկիայում գտնվող օտար հաստատութիւնները: Հատկապես լայն գործունեութիւն էր ծավալել Ադանայի անգլիական հիվանդանոցը, որի աշխատանքներն անձամբ ղեկավարում էր Հյուպատոսի կինը: Բազմաթիվ վիրավորներ իրենց կյանքի համար պարտական էին հենց այս տիկնոջը³:

Քանի որ վիրավորների թիվը միայն Ադանայում հասնում էր մի քանի հազարի, ուստի բարեգործական հաստատութիւնները և օտար Հյուպատոսութիւնները ազդու միջամտութեամբ, հա-

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3851, 11 (24) հունիսի 1909 թ.:

² Սուրէն Պարթևեան, Կիլիկեան արհաւիրքը, էջ 129:

³ Տե՛ս Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 145:

սարակական շատ հիմնարկությունների չենքեր, վարժարանների մասնաճյուղեր հիվանդանոցների վերափոխվեցին:

Բայց ձեռնարկված միջոցները մի կաթիլ էին համատարած դժբախտության ծովում: Թե՛ ազգային և թե՛ օտար հիվանդանոցները բժիշկների, դեղամիջոցների, վիրաբուժական գործիքների սուր կարիք ունեին: Դա էր պատճառը, որ, ստիպված, վիրաբուժական գործողություններ էին կատարում նաև առաջին անգամ հերձադանակ բռնած մարդիկ: Վիրաբուժական սեղանների դեր էին կատարում կոպիտ տաշվածքով շտապ պատրաստված փայտյա կառուցվածքները: Այդ պայմաններում հնարավոր էր լինում վիրավորների միայն մի մասին քիչ թե շատ օգնության հասնել: Նրանց մեծ մասը մահվան սեմին էր:

Նախորդ էջերում արդեն նշվել է, որ Փարիզում լույս տեսնող «Ֆիզարո» լրագիրը տպագրել էր Մերսին նավահանգստում խարխսի նետած «Վիկտոր Հյուգո» ֆրանսիական զրահակրի մի սպայի նամակները Ադանայում իր տեսած զարհուրանքների մասին: Դրանցից մեկում նա գրել էր. «Մենք գնացինք ֆրանսիական կոյսերի հիւանդանոցը, որը լցուած էր սարսափահար, յուսահատութեան հասած եւ ցնցոտիներով ծածկուած հայերով: Մեր գալուց երկու օր առաջ հիւանդանոցում ապաստան գտած հայերի թիւը 3000 հոգուց անց էր: Հայուհիները լաց էին լինում եւ զանգատում, իսկ հենց դրանց կողքին անհոգ խաղում էին նրանց երեխաները. լուռ ու հանգիստ նստած էին տղամարդիկ: Մենք մտանք հիւանդներին յատկացրած շինութիւնը: Քիչ-միչ բժշկութեանը ծանօթ մի հայ կապում էր մի պառաւ կնոջ վէրքը: Նա գլխի վրայ ութը վէրք ունէր, որոնցից մի քանիսը մերկացնում էին ուղեղի թաղանթը: Զարդարարները կտրել էին նրա մի ձեռքը եւ մի ոտքը: Նրա աչքի առաջ բռնաբարել էին նրա աղջկան եւ ապա սպանել: Արդեօք պէ՞տք է աւելացնեմ, որ թշուառ կիներ խելագարուեց...»

Ապա մենք անցանք բակի միջով, կանայք, համարեայ բոլորն էլ պառաւ, ընկնում էին մեր ոտքերը, քաշում մեր փէշերից որպէս սրբութեան, կարծես թէ այդ փէշերը ի վիճակի են իրենց պաշտպանել թուրքերից: Նրանք լաց էին լինում, խնդրում եւ

աղերսում մեզ՝ փրկել. բայց որպիսի խոնարհութեամբ են նրանք խնդրում: Մի քանի դժբախտներ գրկել էին իմ ոտքերը, համբուրում էին ... իմ ոտքերի հետքերը: Այո՛, իմ քայլերի հետքերը ... Եւ այդ բանն անում էին սպիտակահեր կանայք...: Կոկորդս սեղմւում էր, եւ ես չէի կարողանում բառ անգամ արտասանել»¹:

Անհամար վերքերով ծածկուած մի ուրիշ հայ կնոջ «բուժ-վելն» այսպես է նկարագրել ականատեսը. « ... սրունքները կտրեցին, մէկ բազուկը հանեցին ... աչքերը կուրցած էին, կուրծքին վրայ ամէն ուղղութեան՝ դաշոյնի եւ այրուցքի հետքեր ունէր ... իր մարդկային ձեւին կէսը զեղչուած էր գրեթէ ... այլ սակայն երկար ապրեցաւ այդպէս, եւ ուղեղը արթուն մնաց ... մինչեւ վերջին շունչը՝ ամէն օր մէյ մէկ մաս կը կտրուէր, կը բաժնուէր մարմինէն, որովհետեւ բոլոր վերքերը նեխած էին գրեթէ, ու մինչեւ վերջին շունչը իր սարսափելի կացութեան գիտակցութիւնը ունեցաւ ... Զարմանալի է...»²:

Հիվանդանոցներից ամեն օր տասնյակ հանգուցյալների գերեզմանատներ էին տանում:

Ահա Ադանայի գերմանական հիվանդանոցում մեռնելուց առաջ հաճընցի Մարտիրոս Տումանյանի գրած հրաժեշտի հուզիչ նամակը՝ ուղղված ծնողներին.

«... Սիրելի՛ ծնողքս.

Զարնուեցայ եւ կը մեռնիմ: Ինձ համար հոգ մի՛ ընէք, ես պիտի երթամ հոն, ուր շատ հանգիստ տեղ մ'է: Ես ալ 30.000 անմեղ նահատակներու տեսրակին մէջ արձանագրուեցայ: Ես գնդակէն չեմ ցաւիր, ինձ ցաւ պատճառող կէտը չէ թէ մէկ գնդակով մեռնիլս է, այլ իմ կրթութեանս համար Զեր ըրած զոհողութիւններուն փոխարէն Զեզի բարիք մ'ըրած չըլլալս է: Հիմա ես դեռ 26 տարեկան երիտասարդ տարիքիս մէջ կը մեռնիմ, ասոր չեմ ցաւիր, ազգիս և հայրենիքիս պարտական ըլլալով, ծառայութիւն մը չընելով մեռնիլս աւելի ցաւ կ'ազդէ ինձ, և մանաւանդ կը ցաւիմ, որովհետեւ վատի մը ձեռքով կը մեռնիմ: Ես մահէ չի

¹ Հոգվածի թարգմանությունը տե՛ս «Մշակ», № 93, 5 մայիսի 1909 թ.:

² Զապէլ Նսայեան, Աւերակներուն մէջ, էջ 54:

վախնալով կը մեռնիմ, Տէրը այսպէս կարգադրեր է, թող Անոր կամքն ըլլայ, բոլոր բարեկամներուս և ազգականներուս բարեներով: Մնաք բարեա՛ւ առ յաւէտ ...

Ատանա

13 Ապրիլ 1909»¹:

Թրիփանիների գործարանում և նրա մերձակայքի գերմանական ձեռնարկություն մէջ պարփակված 20 հազարի չափ հայերը չէին կարող երկար ժամանակ այնտեղ մնալ: Գործարանատերերը թեև չէին բողոքում, բայց ամեն օր ֆինանսական մեծ վնասներ էին կրում:

Բարեգործական կազմակերպությունների ջանքերով բերվեցին հարյուրի չափ վրաններ, և գործարաններից ոչ շատ հեռու, բաց դաշտում հիմնվեց ճամբար, ուր և տեղափոխվեցին աղետոյալները՝ ամեն վրանի տակ հանգրվանելով 30-40 հոգի: Մնացածները շարունակում էին մնալ բաց երկնքի տակ:

«Վրանաքաղաքը» իսկական դժոխքի նման էր: Վրաններից ներս մղձավանջային պատկեր էր. գետնին փռված էին մարդկային վտիտ արարածներ՝ արյունոտ ու արցունքոտ, ցնցոտիների մեջ:

Իսկ վրաններից դուրս, հողի վրա պառկած էին արևից չորացած ու վշտից տառապակոծ, դալուկ ու տխրամած հազարավոր ուրվականներ²: Ամբոխը գալարվում էր հուսահատություն մեջ: Մարդիկ սիրտ չունեին բարձրացնելու տառապանքից հոգնած ձակատները: Բոլորի հոգում սպանված էր ապրելու, վերածնվելու հույսը: Ահավոր իրականությունը դուրս էր մարդկային երևակայության սահմաններից: Պատահական չէ, որ մեռնելուց առաջ շատերը խելագարվում էին:

Սովն առատ հունձք էր անում հատկապես մանուկների ու պատանիների չրջանում: Դրան գումարվեց մի ուրիշ պատուհաս. տարածվեց կարմրախտի պես մի համաճարակ, որն օրական տասնյակ մանուկների կյանքն էր խլում: Փոքրիկ, հիվանդ երեխաները, մայրերի ծնկներին ընկած, հոգեվարք էին ապրում,

¹ Տե՛ս Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 852-853:

² Տե՛ս Զապէլ Եսայեան, Աւերակներուն մէջ, էջ 65:

իսկ քիչ այն կողմ ուրիշ փոքրիկներ խաղում էին՝ անգիտակից իրենց շուրջ անցած-դարձածին: «Մայրերը ցամքած աչքերով ու դժբախտութեան չափազանցութենէն սրտմտած, առանց նոյնիսկ քահանայի դիմելու՝ փոս մը կը փորէին վրանին քով ու հոն կը թաղէին մեռած տղաքը», - գրում էր այդ ամենին ականատես Զապել Եսայանը¹:

Մեռած երեխաները թաղվում էին հենց վրանների մոտերքը փորված փոսերի մեջ՝ իրար վրա դարսելով: Անծանոթի այն հարցին, թե վրանների չորսըւորը տարածված հողակույտերը ինչի՞ համար են, հետեւել էր պոռթկացող հեծկլտանքը զսպել անկարող մայրերից մեկի պատասխանը.

«Մեր մեռած պղտիկներն են, մեր մեռած պղտիկներն են, որ հոս, մեր վրաններուն քովիկը թաղեցինք սարսափի օրերուն՝ չի համարձակուելով հեռուն, գերեզմաննոց տանիլ զանոնք ... Մէկ ձեռքով անոնց աչուկները կը գոցէինք, մինչ միւսով քիչ մը հող կը փորէինք անոնց դիակները թաղելու համար...»²: Ի տես այդ ողբերգության, անծանոթը գրել է. «Ու կը փախչիմ, կը հեռանամ այդ վրաններէն ու հողակույտերէն, սրտիս փլատակը, արցունքս ու հեծկլտութիւնս տանելու համար մեկուսի անկիւն մը...»³:

Բարեգործական կազմակերպութիւնների ու անհատների ուժերից միանգամայն վեր էր ճամբարում գտնվող սովյալների օրական գոնե 200 գրամ հաց հասցնելը: 20 հազար ամբոխին՝ յուրաքանչյուրին օրական բաշխվում էր 45 գրամ հաց, 35 գրամ բրինձ⁴:

Պատահական չէ, որ սննդի չնչին չափաբաժնից, հիվանդութիւններից, հոգեկան անբուժելի ցնցումներից իրենց մահկանացուն էին կնքում օրական 50-70 մարդ:

Ճամբար եկած Զապել Եսայանը փորձել էր սփոփել դժբախտ կանանցից մեկին, բայց սա խելահեղ բարկությամբ ասել էր. «Երեք զաւակներովս հուրի եւ սուրի մէջէն ազատեցայ, ու

¹ Տե՛ս Զապէլ Եսայեան, Աւերակներուն մէջ, էջ 69:

² Սուրէն Պարթեւեան, Կիլիկեան արհաւիրքը, էջ 163:

³ Նույն տեղում:

⁴ Վեր. Համբարձում Յ. Աչճեան, Ատանայի եղեռնը եւ Գոնիայէ յուշեր, Նյու Յորք, 1950, էջ 122:

այս սեւ հողին վրայ երեքն ալ մէկիկ-մէկիկ կորսնցուցի: Աչքերուս մէջ արցունք չէ մնացեր, ձայնիս մէջ ողբ չէ մնացեր. սիրտս քարի պէս կարծր է, թող աշխարհ աւեր-աւերակ դառնայ, իմ ինչո՞ւս է պէտք...»¹:

Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՌՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ

Ջարդը դադարելուց անմիջապէս հետո, ապրիլի 15-ից սկսած, կիլիկյան աղետյալներին օգնութիւն հասցնելու համար գործի լծվեցին Կ. Պոլսի հայկական իշխանութիւնները:

Մինչև ապրիլի 19-ը պատրիարքարանը Ադանա և Կիլիկիայի զանազան կողմեր 1600 օսմանյան ոսկի ուղարկեց²: Նույն ժամանակ, նրա կոչով տարբեր տեղերից Ադանա հասան գումարներ՝ Մանչեստրից 1200, Իզմիրից 800 ոսկի:

Դեռևս 1908 թ. նոյեմբերին պատրիարքարանը Կ. Պոլսում կազմել էր մի նպաստամատույց հանձնախումբ, որի նպատակը Հայաստանի և Կիլիկիայի գավառների կարոտյալ հայերին աջակցելն էր: Կիլիկիայի աղետից հետո այդ հանձնախումբը կարողացավ Ադանա հասցնել 1000 օսմանյան ոսկի միայն:

Պոլսի հայութիւնը, կիլիկյան կսկծալի աղետի լուրերից չվարած, բացել էր իր կիսադատարկ քսակը՝ նպաստ հասցնելու իր եղբայրներին, քույրերին, գազանային վայրագութիւններից, սրերից, կրակի բոցերից փրկված փոքրիկներին:

Ամեն շաբաթ հակերով լաթեղեն էր ուղարկվում Ադանա և Հալեպ: Պոլսի հայ պատանիները, խմբեր կազմած, չրջում էին իրենց թաղերում և հավաքում ամեն տեսակ հագնելիք՝ կոշիկ, շապիկ, վարտիկ, ինչ-որ տալիս էին, ինչ-որ կարելի էր տալ: Պոլսեցի տիկիները տալիս էին իրենց ունեցածներից՝ լալով ու կսկծալով:

¹ **Ջապէլ Եսայեան**, Աւերակներուն մէջ, էջ 86:

² Տե՛ս «Կոհակ» (Կ. Պոլիս), № 15, 5 սեպտեմբերի 1909 թ.:

Որոշ ժամանակ անց տեղ հասան նաև Կ. Պոլսից ուղարկված բժիշկները:

Հ. Յ. դաշնակցության Կ. Պոլսի կոմիտեի հովանավորությամբ կազմվել էր «Կարմիր խաչի» առողջապահական խումբը, որը մայրաքաղաքից չտապ հասել էր Ադանա և այնտեղ հիվանդանոց ու դեղարան հաստատել: Խումբը մեծ աշխատանք ծավալեց ոչ միայն Ադանայում, այլև ամիսներ շարունակ գործում էր նաև շրջակա գավառներում:

Կիլիկիայի կոտորածներն ամեն ինչից զատ անարգանք էին հայերի ազգային ինքնասիրությանը: Դա էր պատճառը, որ մայրաքաղաքի հայ համայնքը կառավարությունն իր բողոքն ու ցասումը ցույց էր տալիս դժգոհության զանազան արտահայտություններով:

Հայոց ազգային ժողովի վարչությունը ապրիլի 19-ին հիշատակագրեր ներկայացրեց մեծ վեզիր Հուսեին Հիլմի փաշային, ազատարար բանակի հրամանատար Մահմուդ Շեքեթ փաշային և օսմանյան պառլամենտի նախագահին՝ առաջարկելով չտապ օգնություն հասցնել աղետյալներին:

Ապրիլի 20-ին Կ. Պոլսի հայոց մայր եկեղեցում տեղի ունեցավ հոգեհանգիստ՝ Կիլիկիայի կոտորածների զոհերի և Կ. Պոլսի հետադիմական շարժումը ճնշելու ու երիտթուրքերի իշխանությունը վերականգնելու ժամանակ սպանվածների համար: Եկեղեցում ու հարակից տարածքում հավաքվել էր շուրջ 4000 մարդ: Հոգեհանգստին ներկա գտնվելու համար սուլթան Մուհամմեդ Ե-ն ուղարկել էր իր առաջին քարտուղարին: Ներկա էին նաև իթթիհադական զինվորական պարագլուխներ էնվեր բեյը և Ահմեդ Նիազի բեյը:

Մայր եկեղեցում տեղի ունեցած հոգեհանգիստը վերջանալուց հետո, նույն օրը՝ ապրիլի 20-ին՝ մի խառը պատգամավորություն, բաղկացած առաքելական, ավետարանական և կաթոլիկ հայերից, ապրիլի 21-ին՝ մի ուրիշ հայ պատգամավորություն, կազմված Կ. Պոլսի հայ երեկելիներից, և ապրիլի 22-ին՝ հայ երեկելիների մի ուրիշ պատգամավորություն ներկայացան Դոլմաբախչեի պալատ և նոր դահ բարձրացած Մուհամմեդ Ե-ին

ներկայացրին իրենց հիշատակագրերը՝ Ադանա քաղաքում ու նահանգում տեղի ունեցող հայերի և այլ քրիստոնյաների կոտորածների, ինչպես նաև առանձին տեղերում չարունակվող խժոժությունների մասին: Դրանցում արձանագրված էին, որ լրագրերի հաղորդումների համաձայն, թուրքերի և քրդերի ձեռքով սպանությունները չարունակվում են Ադանայի շրջակա բնակավայրերում, ապրիլի 14-ին անկարգություններ են եղել Լաթաքիայում և մերձակա հայկական գյուղերում, որոնք կողոպտվել ու հրդեհվել են: Քրդերի ձեռքով տասնյակ հայեր են սպանվել Դիարբեքիրում և այլուր:

Սուլթանը խոստացավ հարկ եղած հանձնարարությունը տալ կառավարությանը: Նա նաև ասաց, թե բանակի ընդհանուր հրամանատար ֆերիկ Մահմուդ Շեքեթ փաշան արդեն Կ. Պոլսից զորքեր է ուղարկել Կիլիկիա, թեև կարծում է, որ երկար ժամանակ կպահանջվի, մինչև դրանք հասնեն այդ երկրամասի այլևայլ կողմեր:

Մեծ վեզիր Հիլմի փաշան ապրիլի 22-ին պառլամենտի հաստատմանը ներկայացրեց նախարարների դահլիճի նոր կազմը: Նախկին նախարար Ֆերիդ փաշան հաստատվեց ներքին գործերի նախարար, Սալիհ փաշան՝ զինվորական, Ոսլիլ Համադա փաշան՝ վակըֆների, Գաբրիել էֆ. Նորատունկյանը՝ առևտրի և հանրօգուտ շինությունների, Արիստիդի փաշան՝ երկրագործության, հանքերի և անտառների, Ռաիֆ փաշան՝ Պետական խորհրդի նախագահ և այլն:

Նոր կառավարության հրամանով՝ Ադանայի ջարդարար կուսակալ Մեհմեդ Զեադ բեյն ազատվեց պաշտոնից և նրա փոխարեն նշանակվեց քուրդ Բաբան զադե Մուստաֆա Զիհնի փաշան, որը Ադանա եկավ 1909 թ. ապրիլի 28 (մայիսի 11)–ին¹:

Ապրիլի 24-ին Կ. Պոլսում հավաքվեց Հայ ազգային ընդհանուր ժողովը, որը վարում էր Քաղաքական ժողովի ատենապետ Ստեփան Գարայանը: Կիլիկիայում տեղի ունեցած դեպքերի և ահուկի արյունալի արարքների մասին զեկուցումով հանդես

¹ Տե՛ս Վեր. Համբարձում Յ. Աչճեան, Ատանայի եղեռնը..., էջ 30:

եկավ Հայոց ազգային ժողովի Քաղաքական ժողովի անդամ Հարություն Շահրիկյանը: Նա հիշեցրեց, որ ապրիլի 19-ին Ազգային ժողովի վարչության՝ կենտրոնական իշխանություններին ուղարկած հիշատակագիրը մինչ այժմ արձագանք չի ունեցել, միաժամանակ նշեց, որ արդեն ապրիլի 15-ին Ազգային ժողովի վարչությունը ձեռնարկել է դրամահավաքի գործը, բայց հավաքված գումարը չատ անբավարար է, ուստի դրամահավաքը պետք է ավելի մեծ եռանդով շարունակել: Շահրիկյանը նաև դժգոհություն հայտնեց, որ Կիլիկիա ուղարկելու համար կառավարությունը բանավոր խոստացել է առանձնացնել 30.000 օսմանյան ոսկի, բայց ոչ ոք չգիտի, թե ե՞րբ է ուղարկվելու և ինչպե՞ս է բաշխվելու: Զեկուցման վերջում նա առաջարկեց իշխանություններին ներկայացնել վեց կետից կազմված բանաձևի նախագիծ՝ հետևյալ պահանջներով.

1) Վերադարձնել թուրքերի ու քրդերի գերի տարած հայ կանանց, աղջիկներին ու պատանիներին, 2) Կոտորածների հեղինակներին երևան հանելու գործը չվստահել Ադանայի և Հալեպի վիլայեթների իշխանությունների պաշտոնյաներին, այլ քննությունը կատարել ուրիշ՝ զանազան ազգությունների անաչառ անձերից կազմված և բոլորովին անկողմնակալ մարմինների միջոցով, 3) Թալանածն ու կողոպտածը վերադարձնել իրենց տերերին կամ նրանց ժառանգներին, 4) Կառավարության բաց թողած նպաստը բաժանել ազգային խառը կազմ ունեցող մարմինների ձեռքով, 5) Պատասխանատվության ենթարկել կողոպտած ունեցվածքը վաճառողներին և գնողներին, 6) Որպեսզի Հայաբնակ նահանգներում չկրկնվեն Ադանայի և Հալեպի վիլայեթների ցավալի դեպքերը, որոնց մեծապես նպաստեց հին ռեժիմի ոստիկանական պաշտոնեությունը, իրենց պաշտոններից հեռացնել հանցանքներ կատարած ոստիկանական ծառայողներին և նրանց փոխարեն տեղական բնակչության վստահելի ու սահմանադրության ջատագով տարրերից, ազատական սպաների հրամանատարությունամբ կազմակերպել քաղաքապահ խմբեր:

Զեկուցման չուրջ ծավալված մտքերի փոխանակությանը

մասնակցեցին Տիգրան Աճեմյանը, Միհրան Գարազաչյանը, Հմայակ արք. Դիմաքսյանը, Գրիգորիս վրդ. Բալաքյանը, Արամ Հալաջյանը, Գրիգոր Զոհրապը և ուրիշներ:

Ելույթ ունեցողների մեծ մասը խիստ քննադատություն ենթարկեց կառավարությունը՝ Կիլիկիային օգնելու դանդաղ ընթացքի համար:

Իր ելույթում Գրիգոր Զոհրապը չի համաձայնում այն պատգամավորների հետ, ովքեր գտնում էին, որ իշխանությունները բնավ չահազրգոված չեն օգնելու աղետի ենթարկված հայերին և մյուս քրիստոնյաներին: «Ես պիտի խնդրեի, - ասում էր նա, - որ հաւատք ունենաք այդ գերագոյն մարմինին (պապամենտի: - Հ. Ս.) բարի տրամադրությունաց վրայ...»: Հմայակ սրբազանն ընդմիջում է Զոհրապին՝ ասելով. «Սո՛ւտ է, կե՛ղծ է, ես չե՛մ հաւատար»։ Զոհրապը շարունակում է, նկատելով, որ Օսմանյան խորհրդարանի արարքները քննադատելը վեր է Հայ ազգային ընդհանուր ժողովի իրավասություններից և վերավորական է «մեր թուրք հայրենակիցներուն»: Նա հիշեցնում է, որ խորհրդարանը միաձայնությամբ ընդունել է նպաստ ուղարկելու պատգամավորների առաջարկը և ավելացնում. «Այս բարեացակամ տրամադրությունն դե՛մ անտեղի կերպով յարձակումը լաւ չեմ տեսներ ես, ինչ որ քաղաքականութեան ալ դե՛մ է»։ Նա գտնում էր, որ պետք է «ոչ թէ յուսահատիլ, այլ սիրտերնուս սուգը եւ կսկիծը պահելով հանդերձ, ամէն ժամանակէ աւելի փարիլ օսմանեան սահմանադրութեան, որ աւելի ուժովցած է հիմա»։ Ապա առաջարկում է կազմել խառն ու վստահելի մի հանձնաժողով և ուղարկել Կիլիկիա՝ 30.000 ոսկի նպաստի գումարը արդարապէս բաշխելու համար¹:

Հարցի բազմակողմանի քննարկումից հետո Շահրիկյանի ներկայացրած բանաձևի նախագիծը լրացվում է ևս ութ կետով, և 14 պահանջներից բաղկացած փաստաթուղթը նույն Շահրիկյանի առաջարկով Ազգային ժողովն ընդունում է որպես հիշատակագիր՝ ուղարկելու համար կայսրին, Օսմանյան պապամեն-

¹ Տե՛ս Յակոբ Թ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 525-527:

տին ու կառավարությունը: Հիշատակագրում, մասնավորապես, ասված էր՝ Արդուլ Համիդի բռնապետական շրջանի սովորությունն էր, հայերն այլևս չպետք է անիրավաբար հանցավոր նկատվեն ամեն ինչի համար և ենթարկվեն խստությունների. բռնի մահմեդականացված հայերին վերադարձնել ազգին. ձերբակալել Աղանայի նահանգի այն պաշտոնյաներին, որոնք ղեկավարել են ջարդերը կամ ուղղակի մասնակից են եղել կոտորածին. պաշտոնանկ անել նորանշանակ նահանգապետ Մուստաֆա Զիհնի փաշային. կողոպտված գույքը վերադարձնել տերերին. արագացնել կառավարության տված 30.000 ոսկու նպաստի ստացումը և այլն¹:

Մայիսի 4-ին Պոլսում տեղի ունեցավ հայ եկեղեցականների ժողով, որը նույնպես հիշատակագրի բանաձև ընդունեց, ուր բարձրացված էին հարցեր, որոնց մեծ մասը տեղ էր գտել ապրիլի 24-ին Հայոց ազգային ժողովի ընդունած և կենտրոնական իշխանություններին ուղարկած հիշատակագրի մեջ:

Կ. Պոլսի հայ ազգային իշխանությունների առաջին պահանջն էր Կիլիկիա ուղարկել պաշտոնական քննիչ հանձնախմբեր, որոնք կոչված լինեին ուսումնասիրելու աղետի պատճառները և ջարդերի ծավալները, հայտնաբերելն պատասխանատուներին ու վերադաս մարմիններին զեկուցագրեր ներկայացնելն:

Գործն առաջ մղելու համար պատրիարքարանը կազմեց մի նոր հանձնաժողով ևս՝ ազգամիջյան օգնության հանձնաժողով՝ հայ, հույն, թուրք և մյուս օտարազգի վաճառականների ու ակա-նավոր անձնավորությունների շրջանում դրամահավաք անցկացնելու համար: Այդ նախաձեռնությունն օգտակար եղավ, հավաքվեց ավելի քան 7000 օսմանյան ոսկուն համարժեք գումար, որով զնվեցին բժշկական գործիքներ, դեղեր, վիրակապեր, սննդամթերք, սպիտակեղեն, վերմակներ, ամանեղեն և առաջին անհրաժեշտությունների այլ պարագաներ: Այդ գումարից նաև վճարվեցին Կիլիկիա մեկնող բժիշկների ու հիվանդապահ-

¹ Տե՛ս Ցակոբ Յ. Թերզեան, Կիլիկիոյ աղետը, էջ 517-518:

ների ճանապարհի և կեցության ծախսերը:

Թեև ջարդից հետո առաջին օրերին տենդագին աշխատանք էր տարվել աղետյալներին սովից մի կերպ փրկելու համար, բայց թափված ջանքերը միանգամայն անբավարար էին: Այդ պատճառով՝ կրոնական, քաղաքական և մտավորական ուժերը տազանապ էին հնչեցնում, ամենուր հարց էին ուղղում, թե թշվառության ծովածավալ հոսանքի դեմն ո՞վ պիտի առնի: «Կչտացնել, պատսպարել, ապրեցնել պէտք է վերապրողները¹,» «Լուսաբեր – Արեւ» (Կահիրե) թերթին ուղարկած նամակում գրում էր Սուրեն Պարթևյանը: Նույն գործիչը Ամերիկայում լույս տեսնող «Ազգ» թերթին Մերսինից հղած նամակում ցավով նշում էր. «Պոլսոյ մեր Ազգային Վարչութեան կողմէ՝ ղրկուած օգնութեան յանձնախումբին տրամադրած ճղճիմ միջոցները կաթիլ մը ջուր են կարօտութեան օվկիանոսին առջեւ: Այսչափով միայն Մերսինի ապաստանեալներուն իսկ կարելի չէ չոր հաց տալ քանի մը շաբաթ: Պէտք է ամբողջ ազգը Կիլիկիա դարձնէ իր ուշադրութիւնը եւ հոն տեղացնէ իր նիւթական բոլոր հնարաւոր օժանդակութիւնը: Եւ ասիկա՝ ոչ թէ աղէտքը դարմանելու միամիտ յաւակնութեամբ, այլ անոր արդէն ահագնավիթխար համեմատութիւնները կասեցնելու եւ անոր ահարկու հետեւանքները – սովամահութիւն, համաճարակ, անբարոյացում, արտագաղթ են. – կանխելու, արգիլելու համար»²:

Ապա Կիլիկիայի ազգակիցների վերքերը բուժելու թախանձագին կոչ ուղղելով ամերիկահայությանը՝ Պարթևյանը գրում էր. «Թո՛ղ ամերիկահայ բոլոր կազմակերպութիւնները այս կենսական գործին նուիրուին անմիջապէս: Թո՛ղ «Ազգ»-ը, «Հայրենիք»-ը, «Երիտասարդ Հայաստան»-ը, «Կոչնակ»-ը, «Ասպարէզ»-ը, հանգանակութեան սիւնակներ բանան: Թո՛ղ մեր քաղաքական կուսակցութիւնները, որոնք վերջերս այնքան անուշ եւ ունայն երգեր հրամցուցին կիլիկեցիին, համերաշխաբար գլուխ կանգնին այս օգնութեան գործին եւ ամէն գնով

¹ Սուրէն Պարթեւեան, Կիլիկեան արհաւիրքը, էջ 49–50:

² Նույն տեղում, էջ 44:

ջանան որ յաջողի ան, եւ չուտով...:

Կը խնդրեմ Ամերիկայի ու արտասահմանի բոլոր Հայ թերթերէն որ արձագանգ տան այս ճգնաժամային կոչին, որ ահագանգ մըն է միանգամայն, զի դեռ խելայեղ ՀնՀնուքն ունինք նորանոր զարհուրելի գոյթերու ... Գէթ ազգային այս մեծ ցաւին մէջ Հոգեխառնուիլ, եղբայրակցիլ գիտնա՞նք:

Արիւնի մէջ թալթլող կիլիկեցիին աղերսանքն է ասիկա...»¹:

Աղետյալներին օգնութեան Հասնելու միջոցների անբավարար լինելն էր պատճառը, որ Աղանայի թեմակալ առաջնորդ Մուշեղ եպիսկ. Սերոբյան 1909 թ. մայիսի 25-ին Կահիրեից արյունազանգ կոչ ուղղեց արտասահմանի և ամբողջ Հայութեանը՝ Կիլիկիայի Հայերին օգնութեան փութալու խնդրանքով: Կոչում ասված էր.

«Քաղաքին ու գիւղերուն մէջ Հայկական կամ քրիստոնէական ո՛չ մէկ շէնք, ո՛չ մէկ տուն, ո՛չ մէկ եկեղեցի, ո՛չ մէկ վարժարան. ամէնքն ալ մոխիրի վերածուած են: Եկեղեցիները պղծուած, սեղանները, խաչերը խորտակուած, սուրբ անօթները թալլուած, ամէն սրբութիւն ոտնակոխուած. ու Հիմա այդ Համատարած մոխիրներուն գերեզմանազուրկ բիւրաւոր դիակներուն նեխումներուն վրայ մինարէները միայն կը ցցուին՝ Հայութեան ուսին կապուած զարհուրելի խաչերու պէս...»²:

Աղանայի առաջնորդ եպիսկոպոսի կոչը վերջանում էր այսպիսի խոսքերով.

«Արիւնով ու արցունքով չաղուած հրաւէրը քեզ ուղղուած է, ո՛վ Հայութիւն: Վաղն արդէն իսկ ուշ է. ձեր ամենադոյզն անտարբերութիւնը գերեզմաններով պիտի փակէ արիւնազանգ դրուազը այն մեծ եղեռնին զոր թիւրք մոլեռանդութիւնը վերստեղծեց Կիլիկիոյ սրտին մէջ, եւ որ իր հրէշութիւններովը պատմութեան բոլոր ոճիրները կը գերազանցէ:

Օգնութիւն ... այդ խոչտանգուած, խաչուած, կենդանւոյն այրուած, մահուան տանջանքին ու չարչարանքին, բոլոր վայ-

¹ Սուրէն Պարթեւեան, Կիլիկեան արհաւիրքը, էջ 45:

² «Մշակ», № 112, 28 մայիսի 1909 թ.:

րագ տեսակներու փորձը իր վրայ կրած, մարտիրոսացած ժողովուրդի մը մնացորդ գաւակներուն, անժառանգներուն, որբերուն, այրիներուն, որոնց անունով ու ձայնով կոչում կ'ընեմ ձեզի, անոնց ցաւը իմ կուրծքիս տակ ու անոնց արիւնոտ արցունքը աչքերուս խորը:

Օգնութիւն, օգնութիւն, օգնութիւն ... եթէ չէք ուզեր որ ի սպառ բնաջնջուի Կիլիկիան»¹:

Կիլիկյան ջարդերի խնդիրը Հայոց ազգային ընդհանուր ժողովը կրկին քննության առավ 1909 թ. Հունիսի 12-ի նիստում, որին նախագահում էր նորընտիր պատրիարք Եղիշե արք. Դուրյանը: Ժողովը նորից կանգ առավ կողոպտված գույքը հետ առնելու, ապահովագրական գումարները վերադարձնելու, բռնի կրոնափոխ արված կանանց ու աղջիկներին իրենց ազգին ու մայր եկեղեցուն վերադարձնելու և կարոտյալներին նպաստի արդար բաշխում կատարելու խնդիրների վրա, հատկապես կարևորեց որբերի խնամքի հարցը:

Հանդես գալով՝ Հարություն Շահրիկյանը տեղեկացրեց, որ խանութներից կողոպտած ապրանքները և տներից տարված կահ-կարասին իրենց տերերին վերադարձնելու նպատակով կենտրոնից հրամաններ են ուղարկվել Ադանա, բայց այդտեղ դրանց որևէ նշանակութիւն չեն տվել, որովհետև հրամանները ստացել են մարդիկ, որոնք իրենք եղել են կողոպուտի եռանդուն մասնակիցներ: Երկար քաջքշուկներից հետո՝ կենդանի մնացած հայերի մի մասը հետ էր ստացել ավարառուների տներից հանված մի բարձ կամ մի աթոռ և ոչ ավելին:

Ազգային ժողովի Հունիսի 19-ի նիստից հետո պատրիարքարանի կողմից կառավարութեան առջև բարձրացվել էր Կիլիկիայի աղետի զոհերի կյանքի ապահովագրական գումարները վերադարձնելու հարցը: Կառավարութիւնը, դժկամութեամբ, ի վերջո անդրադարձավ այդ խնդրին և կայացրեց հետևյալ որոշումը.

¹ «Մշակ», № 112, 28 մայիսի 1909 թ.:

ա) Իրենց կյանքը ապահովագրած և Կիլիկիայի աղետի ժամանակ մեռած անձանց ապահովագրումները վճարել ժառանգներին,

բ) Անժառանգ մեռածների ապահովագրական գումարները թողնել ապահովագրական ընկերություններին, իսկ

գ) Հրդեհի դեմ ապահովագրյալների փոխարժեքները չվճարել, քանի որ կնքված պայմանագրերում նշված չի եղել, որ փոխհատուցվելու են խոռվությունների կամ խուժանային հարձակումներից առաջ եկած հրդեհների վնասները:

Կոչերն ու խնդրանքները որոշ դրական ազդեցություն ունեցան: Զեռնարկված դրամահավաքները չոչափելի էին: Կիլիկիայի աղետյալներն որոշ օգնություն ստացան նաև արտասահմանյան երկրներից: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ի կառավարությունը հատկացրեց 50000, Բելյուիթի ամերիկյան քուլեջը՝ 5000 դոլար:

Վնասները Կիլիկիայում արտահայտվում էին միլիոններով, ուստի դրանց դիմաց այնտեղ ուղարկված գումարները չնչին էին: Այդ գումարներով անհնարին էր սովի առաջն առնել, աղետյալների վերքերը բուժել, չխոսելով արդեն աղոթատեղիների ու վարժարանների նորոգման մասին: Ավերված եկեղեցիների, դպրոցական շենքերի ու բնակելիների վերականգնման ու նորոգման համար քրիստոնյաներից երկար տարիներ ու մեծ գումարներ պահանջվեցին:

Քրիստոնյաների կոտորածից հետո Կ. Պոլսից բազմաթիվ հայ անհատներ և պատվիրակություններ եկան Կիլիկիա, որոնց նպատակն էր տեղում ծանոթանալ իրավիճակին և հայ հասարակությանը ճշմարտությունը պատմել:

Կ. Պոլսի պատրիարքարանի խնդրանքով առաջիններից մեկը Կիլիկիա եկավ գրող ու հրապարակախոս **Զապել Եսայանը**: Առաջին իսկ օրից նա մխրճվեց իր ազգակիցների ցավերի մեջ և չուտով հրապարակ հանեց «Աւերակներուն մէջ» գիրքը, ուր չիկացած զգացմունքներով նկարագրեց ողբերգության պատկերները՝ չոչափելիության չափ տեսանելի:

Կիլիկիա եկավ նաև **Արչակունհի Թեոդիկը**՝ հայ գրող, հրա-

տարակիչ ու խմբագիր, 1907-ին հիմնադրված «Ամէնուն տարե-
ցոյցը»-ի հեղինակ և զանազան ալմանախներ կազմած Թեոդիկի
(Թեոդոս Լարջինջյան) տիկինը: Արչակուհին մինչ այդ հեղինա-
կել էր «Վերյիշումներ ուսանողուհիի կեանքէն» գողտրիկ
պատմվածքների գիրքը: Եվ հիմա, հոկտեմբերի 20-ին, ափ իջնե-
լով Մերսինում (Ջեփյուդիոն), նա չընկալաւ աղետավայրում, եղավ
ամենուր, ահապոր պատկերներ տեսավ, ականատես եղավ կե-
ղեքված, հարստահարված ու սովից լկված ժողովրդի թշվառու-
թյանը: Հենց այդտեղ իր տեսածի և լսածի մասին սկսեց չա-
րադրել «Ամիս մը ի Կիլիկիա» գրքում: Գրողի լեզուն չէ, որ այդ
գրվածքում խոսում է, այլ՝ նրա կրակված սիրտը, որի պոռթ-
կումը հիմա էլ, մեկ դար անց, վարակում է ընթերցողին:

Ձ. Եսայանի հետ էր ուսաահայ օրիորդ Սաթենիկ Օհանջան-
յանը, որը, ինչպես և իր երկու ընկերուհիները, մտան բանտերը,
մխիթարեցին շղթայի զարկված հայերին, սրտապնդեցին զրկված-
ներին, սրբեցին նրանց արցունքները, լացեցին նրանց հետ:

ԶՈՀԵՐԻ ԹԻՎԸ

Որոշ չափով ուշքի գալուց հետո հայերն ուզում էին պարզել,
թե իրենց կորուստները որքա՞ն են: Դա հատկապես անհրա-
ժեշտ էր այն պատճառով, որ թուրքական վարչակարգն չտապել
էր իրողութունը խեղաթյուրված ներկայացնել:

Առաջինը հանրությանը կեղծ փաստեր հաղորդեց նորանչա-
նակ կուսակալ Բաբան զաղե Մուստաֆա Զիհնի փաշան: Բնա-
կանից տհաս ու անխելք, նա չկարողացավ ըմբռնել ստեղծված
կացութունը և ըստ այդմ կառուցել իր գործողութունները,
ուստի շատ շուտով գործիք դարձավ ուրիշների ձեռքին և հենց
նրանց թելադրանքով Կ. Պոլիս սխալ, միտումնավոր հեռագրեր
ու տեղեկագրեր ուղարկեց: Բարձր Դռանը մայիսի 1-ին ուղար-
կած հեռագրով նա հաղորդել էր. «Ազանայի նահանգում
սպանված իսլամների թիվը 1924 է, վիրավորներինը՝ 533, իսկ

հայերից սպանվել է 1455 հոգի, վիրավորվել 383-ը»¹:

Աղանայից Կ. Պոլիս հաղորդած աներեակայելի ստապատիր այդ թվերը կառավարությունը նախնական տվյալներ համարեց և Մուստաֆա Զիհնի փաշային «հանձնարարեց» կորուստները վերջնականապես «ճշտել»: Ամեն տեսակ «ստուգումներից» ու «քննարկումներից» հետո օսմանյան «սահմանադրական» կառավարությունը վերջնականապես «չտկեց» զոհերի թիվը, աշխարհով մեկ պաշտոնապես հայտարարելով, թե կիլիկյան ջարդերի ժամանակ սպանվել է 5538 հոգի, որից քրիստոնյաներ՝ 3502, մահմեդականներ՝ 2036 հոգի²: Իշխանությունների կայացուցիչները օտար մամուլի թղթակիցների հետ հանդիպումների ընթացքում համառորեն պնդում էին այդ «ճշտված» թվերի վրա:

Թուրքական կառավարությունը մոտավորապես նշված թվերով գրություններ էր ուղարկել նաև օտար երկրների դեսպաններին՝ դրանք տարբեր լեզուներով հրապարակելու և հասարակական կարծիքը թուրիմացության մեջ գցելու համար:

Փարիզի օսմանյան դեսպանության տարածած հայտարարությունն առաջինը տպագրել էր Կ. Պոլսի երիտթուրքական «Թանին» օրաթերթը 1909 թ. մայիսի 15-ի համարում (№ 264), որին հետևել էին Ֆրանսիայի մայրաքաղաքի ուրիշ թերթեր: Հայտարարության մեջ չեչտված էր, որ Կիլիկիայում բոլոր կողմերի զոհերի թիվը չի անցել 4000-ից, և որ 20 կամ 30 հազար զոհերի մասին խոսակցությունները տեղի քրիստոնյաների երեակայության արդյունք են³: Հայ զոհերի թիվը 10-20 անգամ նվազ ցույց տալու համար, թուրք բարձրաստիճան պաշտոնատարները Աղանայի վիլայեթի 150-200 հազար հայոց թիվը հայտարարում էին իբր շուրջ 48 հազար, նույնիսկ՝ 40 հազար հոգի⁴:

Տասնյակներ էին գուտ հայ բնակչություն ունեցող այն գյուղերը, որոնցում հայ ընտանիքների թիվը փոքրացել էր 10-20 անգամ կամ ամբողջովին ոչնչացվել էին: Ավերված ու ջնջված հայկական գյուղերում այլևս տղամարդիկ չկային, բոլորն սպան-

¹ «Արևելք», № 7085, 29 ապրիլի 1909 թ.:

² Տե՛ս «Հորիզոն», № 64, 23 մարտի 1910 թ.:

³ Վեր. Համբարձում Յ. Աչճեան, Ատանայի եղեռներ..., էջ 42:

⁴ «Բիւզանդիոն», № 3834, 11 (24) մայիսի 1909 թ.:

ված էին¹: Մտնելով գյուղ, նախքան ջարդն սկսելը, խուժանն առաջին հերթին փնտրել էր ուժեղ ու քաջ երիտասարդներին և նշանավոր հարուստ հայերին: Սրանց սպանել էին «անուն ունեցող» ոճրագործները, որոնք իրենց պատվից ցածր էին համարել աղքատ, խեղճ ու կրակ հայ սպանելը՝ վերջիններիս բաժին թողնելով չարքային մարդասպաններին: Հայկական շատ բնակավայրերում երեք տարեկանից վեր հայ արու մարդ չէր մնացել²: Տների ու եկեղեցիների հրդեհման պատճառով չուրջ 8000 հոգի զոհվել էր կրակների մեջ: Առույզ, ուժեղ ու կենսալից ամեն ինչ անխնա ջարդվել էր:

Ի պատասխան Փարիզի թուրք դեսպանի՝ իրականությունը չհամապատասխանող հայտարարության, Կիլիկիայի տարբեր հարանվանությունների քրիստոնյա առաջնորդները ֆրանսերեն «Թան» թերթի խմբագրությանը բողոք ներկայացրին, նշելով, որ կիլիկյան զոհվածների թիվը նվազագույնը 20 հազար է, բայց կարող է նաև 30 հազար լինել³:

Եվրոպացի թղթակիցները դեռ ջարդի ընթացքում և դրանից հետո մամուլի իրենց օրգաններին հաղորդել էին թուրք պաշտոնյաների ներկայացրած թվերից միանգամայն ուրիշ թվեր: Նրանց հիմնական եզրակացությունն այն էր, որ ապրիլի 1-ից մինչև ապրիլի 14-ը Կիլիկիայում 30-35 հազար մարդ է սպանվել⁴: Նույնը վկայում է Բեյրութում Ռուսաստանի գլխավոր հյուպատոս իշխան Գազարինը, ըստ որի՝ Հայերն ավելի քան 30 հազար զոհ էին տվել⁵:

Օտար թերթերի տվյալներին մոտ էին հայկական մամուլի օրգանների բերած թվերը: Այսպես, «Արևելքը» միայն Ադանա քաղաքում և չրջակա բնակավայրերում սպանված քրիստոնյաների թիվը համարում էր 25.000, որից 23.000-ը՝ հայ⁶: «Ազատամարտ» թերթի (№ 249) տվյալներով՝ միայն Ադանա քաղաքում զոհ էր գնացել 18627 մարդ: Կորուստների թվով երկրորդը

¹ «Արևելեան մամուլ» (Իզմիր), № 22, 26 մայիսի 1909 թ., էջ 517:

² Տե՛ս «Հորիզոն», № 45, 27 փետրվարի 1910 թ.:

³ Տե՛ս Վեր. Համբարձում Յ. Աչճեան, Ատանայի եղեռնը..., էջ 42:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 19, թ. 6:

⁵ Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 2 (102), 2003, էջ 17:

⁶ «Արևելք», № 7075, 17 ապրիլի 1909 թ.:

Ջեբել-Բերեքեթի սանջակն էր, ուր, ըստ «Հորիզոն» թերթի, 5800 հոգի էր սպանվել¹: Վիլայեթի մյուս՝ Կոզանի սանջակում, նույն «Հորիզոնի» համաձայն, սպանվել էր շուրջ 1000 հոգի²:

Այսպիսով, հայ մամուլի օրգանների բերած սպանվածների տվյալները տատանվում էին 31.000-32.000-ի սահմաններում, որից հայեր՝ 29.000-30.000:

Սուրեն Պարթևյանը միայն Ադանայի վիլայեթում հաշվել էր 20.000 սպանված³: Վեր. Համբարձում Աչճյանը Ադանա քաղաքում և մերձակա բնակավայրերում սպանված հայերի թիվը հաշվել էր 20 հազար⁴: Ըստ Հակոբ Թերզյանի հայթայթած տվյալների՝ Կիլիկիայում զոհվել էր 22.512 քրիստոնյա, որից՝ 21.361-ը՝ Ադանայի նահանգում, 1151-ը՝ Հալեպի նահանգում, ըստ որում՝ հայոց զոհերը կազմել էին 18.839, հույներինը՝ 1250, ասորիներինը (սյուրիանի)՝ 850, քաղղեացիներինը (քիլդանի)՝ 422 (վերջին երեք ազգությունների զոհերի տվյալները Թերզյանը վերցրել էր նրանց առաջնորդարաններից)⁵:

Կիլիկյան զոհերի խնդրով զբաղվել էր նաև Կ. Պոլսի Հայոց ազգային վարչությունը, որի կազմած տեղեկագրում Հայոց զոհերի թիվը նշված է 22,5 հազար⁶: Բայց նույն Հայոց ազգային ընդհանուր ժողովի Քաղաքական ժողովի անդամ Հարություն Շահրիկյանի տվյալներով՝ Կիլիկիայում բոլոր սպանվածների թիվը անցել էր 30 հազարից⁷: Վերջապես, Օսմանյան պառլամենտի անդամ Հակոբ Պապիկյանը քրիստոնյա զոհերի ընդհանուր թիվը նշել է 21.000, որից հայեր՝ 19.479, հույներ՝ 250, ասորիներ՝ 850, քաղղեացիներ՝ 422⁸: Միայն առաջին ջարդի ժամանակ Ադանայի խաներում սպանվել էին 2762 պանդուխտներ⁹:

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 73, 2 ապրիլի 1910 թ.:

² Նույն տեղում:

³ Սուրեն Պարթևյան, Կիլիկեան արհաւիրքը, էջ 32:

⁴ Տե՛ս Վեր. Համբարձում Յ. Աչճեան, Ատանայի եղեռնը..., էջ 27:

⁵ Տե՛ս Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 278-281:

⁶ Տե՛ս, ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 19, թ. 9:

⁷ Տե՛ս Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 514:

⁸ Տե՛ս «Ատանայի եղեռնը: Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկեանի», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 48:

⁹ Տե՛ս Բիւզանդ եղիայեան, Ատանայի Հայոց պատմութիւն, Անթիլիաս, 1970, էջ 232:

Այսպիսով, ըստ հայկական աղբյուրների՝ Կիլիկիայում հայ զոհերի թիվը տատանվում է 20–25 հազար, իսկ մյուս քրիստոնյաներինը՝ 1500–2500 հոգու միջև:

Ժամանակին տարբեր հրատարակություններում հրապարակված այս բոլոր թվերը մոտավոր լինելով, ճշգրիտ պատկերացում չեն տալիս մարդկային ահռելի կորուստների մասին:

Շատ զովար էր, իհարկե, որոշել զոհերի իրական թիվը հետևյալ պատճառներով. 1) Ե՛վ իշխանությունները, և՛ մարդասպանները հաճախ թաքցնում էին դիակները, 2) Որևէ մեկը չէր մտածում զոհերի թիվը հաշվառել սարսափի օրերին. դժբախտներին հողին էին հանձնում որքան կարելի է շուտ, 3) Սպանվածներից չատերի մարմիններն ընկած էին անտառների խորքերում, ջրհորներում, քարանձավներում կամ գետերը տարել ու թափել էին ծովը, 4) Հազարավոր անծանոթ պանդուխտ-մեռելների ինքնությունը պարզելու հարցով որևէ մեկը չէր զբաղվում, 5) Անհայտ կորածներից չատերը համարվում էին Կիլիկիայից հեռացածներ, բայց իրականում մինչև նավերին հասնելը նրանց մեծ մասը ջարդվել էր ճանապարհներին:

Այս ամենն էր պատճառը, որ այնպես էլ ճշգրիտ տեղեկագիր չկազմվեց կոտորածների օրերին զոհերի թվի մասին, քանի որ հազարավոր մարդիկ կորել էին՝ առանց որևէ հետք ձգելու:

Միայն բարբարոսությունը չէ, որ սրի ու տապալրի, հրացանի ու հրդեհի միջոցով հայերից ահռելի զոհեր խլեց: Զարդը վերջանալուց հետո քաղցից, ցրտից ու հոգեկան տառապանքներից հազարավորներ մեռան: Միմյան Զավարյանը հաշվել էր, որ, օրինակ, եթե Ադանա քաղաքի հայ ավետարականների համայնքում նախկինում տարեկան լինում էր 30–35 մահվան դեպք, ապա կոտորածից հետո այդ թիվը կտրուկ աճել էր. ջարդից անմիջապես հետո եկած երեք ամիսների ընթացքում նույն համայնքից մահացել էր 55 հոգի, իսկ հետագա 9 ամիսներին (1909 թ. հուլիս–1910 թ. մարտ)՝ ևս 110 հոգի, այսինքն 12 ամսում՝ 165 հոգի, ասել է թե՛ նորմալ ժամանակից 5 անգամ ավելի¹:

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 73, 2 ապրիլի 1910 թ.:

Միայն Ադանա քաղաքում օրական մեռնում էր 40-50 հոգի, գլխավորապես՝ երեխաներ: Մեռածների մեծ մասը թաղվում էր առանց քահանայի, որովհետև քահանաներն անկարող էին բոլորին հասնել, բազմաթիվ, քահանաներ էլ սպանվել էին: Շատ մայրեր իրենք էին գերեզման փորում իրենց փոքրիկի համար, բայց նրան հողով չէին ծածկում, որովհետև մեռնելու վրա էր նաև իր մյուս սիրելին, որը պիտի նույն փոսն իջեցվեր:

Մոտավոր հաշվով՝ Ջարդից հետո հողին էր հանձնվել սովից կմախքացած, ցրտից սառած և հիվանդություններից նվաղած ավելի քան 8000 մարդ¹:

Այսպիսով, 1909 թ. ապրիլի 1-13-ը տեղի ունեցած Ջարդի զոհերի և դրանից հետո ստեղծված անտանելի պայմանների հետևանքով մեռած մարդկանց ընդհանուր թիվը կարելի է մոտեցնել 40 հազարի², իսկ ըստ Ադանայի հայոց առաջնորդարանի քարտուղար Քերովբե Փափազյանի՝ ամեն ղեպքում՝ այս թվից ոչ պակաս³:

Իհարկե, այս թիվը նույնպես մոտավոր է, ինչպես մոտավոր են բերված մյուս թվերը:

Ապրողները ողբում էին կորուստները, բայց անհուն վիշտն անհնար էր ամոքել:

ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ

Հայերի կրած նյութական կորուստները հսկայական էին: Միայն Ադանա քաղաքում դրանք կազմել էին 300.000 օսմանյան ոսկի (1909 թ. գներով)⁴:

«Բիւզանդիոնը» գրում էր. «Մենք ի զուր ջանացինք մեր խղճուկ ձայնով եւ անբաւական միջոցներով պոռալ եւ հասկցնել թէ «Այլեւս պէտք է ջնջել Ատանայի անունը քարտէսներու վրայէն իսկ», վասն զի այսօր չէն ու կոկիկ այն քաղաքն ոչ եւս

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 73, 2 ապրիլի 1910 թ.:

² Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3827, 1 (14) մայիսի 1909 թ.:

³ Նույն տեղում, № 3839, 16 (29) մայիսի 1909 թ.:

⁴ Տե՛ս «Արեւելք», № 7075, 17 ապրիլի 1909 թ.:

է, այսօր հոն կայ մոխիր, յիշատակ, լճացած հայի արիւններ»¹:

Աղետի ընթացքում քաղաքի քրիստոնյա վաճառականների խանութներից գողացված մեծաքանակ ապրանքները իսլամների վաճառատները տեղափոխվեցին: Թուրք վաճառականներից չատերը մի օրից մյուսը մեծ հարստությունների տեր դարձան: Ապրանքների մի մասը նրանք սայլերով, ուղտերով ու ջորիներով փոխադրեցին չրջակա գյուղերն ու քաղաքները և նույնիսկ հեռավոր նահանգներ՝ երկյուղ կրելով, թե հանկարծ իշխանություններն իրենց կստիպեն գողոնը վերադարձնել:

Աղանայի վիլայեթում քրիստոնեական գյուղերի մեծ մասը բառացիորեն հավասարվել էր հողին: Թեև իշխանություններն ամեն կերպ թաքցնում էին աղետի իսկական չափերը, բայց նրանցից ոմանք ստիպված էին որոշ տվյալներ հրապարակել: Օրինակ՝ Աղանայի նոր նահանգապետ Մուստաֆա Զիհնի փաշայի բերած նվազագույն տվյալներով հաստատվում էր, որ միայն նշված նահանգի հանրային հարստության երկու երրորդը փչացել էր: Նահանգի հայ բնակչության տների մոտ կեսը հրդեհված ու քանդված էր: Պատկերը մոտավորապես նույնն էր Հալեպի վիլայեթում²: Բայց նյութական կորուստների իսկական չափերն անհնար էր որոշել: Բոլոր հայերը, հարուստ թե աղքատ, ապրուստի միջոցներից զրկված էին:

Դառն հարվածները, արյան ճապաղիքների կենդանի պատկերները թմրեցրել էին կիլիկիահայոց ուղեղները, քարացրել զգացմունքները: Մյուս կողմից՝ տնտեսական թշվառ կացությունը, որի մեջ թավալզոր հեծում էր կիլիկիայի կիսաքաղց հայ գյուղացիությունը, նրան ստիպում էր աչքերը վեր չբարձրացնել դիտելու իր ավերված գյուղի սահմաններից անդին, քանզի նա ոչ ուժ և ոչ էլ սիրտ ուներ մտածելու եղբոր, հարևանի, ազգակցի դառն վիճակի մասին: Դա բնական էր, քանզի դեռ թարմ մխում էր վերքն իր սրտում, իսկ սովամահության դժխեմ հեռանկարը կմախքի պես շարունակում էր ցցված մնալ իր տան շեմին:

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3827, 1 (14) մայիսի 1909 թ.:

² Տե՛ս «Հորիզոն», № 22, 30 հունվարի 1910 թ.:

ՆՈՐ ԳԱՂԹ

Ջարդերի և դրան հաջորդած սովի ու հիվանդությունների հետևանքով կիլիկիահայությունյան թիվը պակասեց 30-35 հազարով: Բայց դա ամենը չէր. դրան գումարվեցին բյուր եղբայրների, քույրերի ու զավակների նահատակության սոսկալի կսկիծը և հայրենի մոխրացած օջախների սգավոր հիշատակը սրտում ներփակած բազմահազար հայերի փախուստը նախճիրի ու արյան երկրից:

Գաղթը կամ արտագաղթը Հայաստանի հին վերքն էր: Անվերջ պատերազմները և տիրող տարրի կեղեքումներն ու երկրի ընդհանուր անապահով վիճակը որպես քրիստոնյաների հալածված ու նշավակ հայերին ստիպում էին գաղթել անծանոթ օտար աշխարհներ՝ այնտեղ կյանքի տարրական պայմաններ գտնելու հույսով:

Եվ ահա այժմ կիլիկիայում, ուր յուրաքանչյուր հայ կորցրել էր այնտեղ այսուհետ ապրելու հույսը, ձգտում էր փախչել ու ժամ առաջ ազատվել մահաշխարհից, որը խելագարություն աստիճանի հոգեկան ցնցումի էր հասցրել նրան: Մոռացած տուն ու գործ, հարազատ ու բարեկամ՝ հայերը հավաքում էին ինչ-որ կարող էին և բռնում փախուստի ճամփան՝ առանց իմանալու, թե ո՞ւր են գնում և որտե՞ղ պետք է հանգրվան գտնեն:

«Սպաննեցին, սպաննեցին ու ազատուողները չղթայի զարկին, դիմադրողները կախեցին ... Փախի՛նք, փախի՛նք ... Հոգերդ առնեմ, այս երկրիս արեւը սեւցած է մեզի համար...», - սրտի մորմոքով ասում էին իրենց բնակավայրերը լքող մարդիկ:

Ազանա քաղաքի առաջին կոտորածն իսկ ծնունդ տվեց կիլիկիահայությունյան խուճապահար գաղթին¹:

Կիպրոսից մի հույն մտավորական այդ օրերին գրում էր. «Հայերը չարունակ կը փախչին, միշտ կը փախչին: Անոնք կը փախչին ոչ միայն դաշոյններէն ու բոցերէն, այլեւ արդարութեան անունով կազմուած այն դատական ատեաններէն, որոնք յանցաւորները պատժելու տեղ տակաւին միջոցը կը գտնեն անմեղները տանջահարելու...»²:

Մերսինի նավահանգստում խոնվել էին հուր ու սրից հրաչ-

¹ «Արեւելք», № 7133, 25 հունիսի 1909 թ.:

² «Դրօշակ», № 9, սեպտեմբեր, 1909:

քով փրկված հայերը, որոնց թվում հատկապես շատ էին այրիներն ու որբերը՝ բոբիկ, կիսամերկ, փոշիների մեջ թաթախված, սարսափից ընդլայնված բիբերով, յուրաքանչյուրը կրած անլուր տառապանքները՝ իր ուրույն պատմություններով ու ցավերով:

Նավահանգստում խարխալ գցած եվրոպական ապրանքատար նավերը դադարել էին ապրանք տեղափոխել, որովհետև դրանց բոլոր ներքնահարկերն ու տախտակամածները լիքն էին հայ փախստականներով, որոնք հազիվ մի քանի լաթ ու փոթի շտապ հավաքած, հեռանում էին՝ անիծելով իրենց երկիրը, իրենց բախտը, իրենց աստծուն: Գաղթողներին փրկելու հարցում մեծ մարդասիրություն էին դրսևորում հատկապես ֆրանսիացի նավապետներն ու նավաստիները:

Ապրիլի 25-ին ֆրանսիական «Մեսսեթերի մարիտիմ» ընկերության Կիպրոսից եկող «Նիժեր» չոգենավի նավապետ Լաֆոնը Սիրիայի ափերից նավն էր առել Ադանայի ջարդից փախչող 2200 հոգու և նրանց նկատմամբ խնամք տարել: Գաղթողները երախտապարտ էին «Վիկտոր Հյուգոյի» նավապետին, որը 2000-ի չափ փախստական իր նավի վրա էր վերցրել¹: Նույնպիսի մարդասիրական վերաբերմունք ցույց տվեցին «Ժյուլ Ֆերրի» և «Լա վերիթե» մարտանավերի անձնակազմերը՝ մահից փրկելով հարյուրավոր աղետոյալների, նրանց տեղափոխելով Լաթաքիա՝ Ֆրանսիայի «բարոյական» հովանավորության տակ: Իրենց օգնությունը չէին զլանում անգլիացի, ռուս, գերմանացի նավապետերը: Նավերը փախստականներին տանում էին Լիբանան, Եգիպտոս, Կիպրոս:

Ապրիլի երկրորդ կեսին եվրոպական նավերով միայն Բեյրութ էր փախել 5000 հոգի, մոտավորապես նույնքան հայ իջել էր Կիպրոս: Ավելի քան 3000 փախստական հանգրվանել էր Ալեքսանդրիայում (Եգիպտոս): Նավերը որոշ թվով հայերի Կրետե կղզի հասցրին*:

¹ Զապել Եսայեան, Աւերակներուն մէջ, էջ 214:

* Նշենք, որ 1895-1896 թթ. թուրքահայությունը ջարդերի ժամանակ Կովկաս անցած 40 հազար հայերին ռուսական կառավարությունը ժամանակին (1898-1899 թթ.) մտադիր էր բնակության ուղարկել Կրետե (տե՛ս «Դրօշակ», № 6 (97), հունիս, 1899, էջ 89-90), բայց ռուսական առաջադիմական հասարակայնության ճնշման տակ իշխանություններն այդ մտքից հրաժարվեցին:

Կիպրոս և Եգիպտոս ապաստանած հայերը դիմեցին տեղի ռուսական դիվանագիտական ներկայացուցչություններին և հանձնառու եղան ուղղափառություն (պրավոսլավություն) ընդունել, հույս ունենալով, որ այդ միջոցով կկարողանան պաշտպանություն գտնել ռուսաց ցարի հովանու ներքո, ռուսների օգնությամբ վերադառնալ իրենց ավերված բնակավայրերը և նորոգել օջախները:

Օրինակ, Կիպրոսում ապաստանած Ավետիս Գյուլբենկյանը և ուրիշ երեք կիլիկիահայեր նամակ էին ուղղել Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Բ Իզմիրլյանին, որով հայտնում էին, թե «այլևս վստահություն չունենալով Կ. Պոլսի սահմանադրական կառավարության վրայ», իրենք վճռել են «ռուսադաւանութիւն ընդունել՝ ռուսական կառավարութեան պաշտպանութեան տակ Աղանայում ապրելու համար»¹: Ստանալով նամակը, կաթողիկոսը դրա վրա մակագրել ու հորդորել էր. «Այդօրինակ մտքերէ հեռու մնալ»²:

Նույն նպատակով, համատարած էր նաև կաթողիկ եկեղեցուն կամ այս ու այն ավետարանական եկեղեցուն անդամագրվելու տրամադրությունը:

Իսկ փախստականների նորանոր խմբերը շարունակում էին Կիլիկիայի ափերից հեռանալ: Շատերը կանգ չէին առնում նշված հանգրվաններում և ձգտում էին Օսմանյան կայսրությունից ավելի հեռու գնալ՝ Եվրոպա և Ամերիկա³: Թուրքական չոգենավերի գործակալություններին հրամայված էր Բեյրութի և ուրիշ որևէ օսմանյան նավահանգստի համար տոմսակ չտալ հայերին, այլ տալ միայն ուրիշ երկրներ գաղթողներին:

Անտանիլի էր փախստական հայերի վիճակը թուրքական նավերի վրա: Դրանցում բոլոր նավաստիները իսլամ էին, որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում մոլեռանդ ու վայրագ լազերը (իսլամացած վրացիներ): Ալեքսանդրիա գնացող այդ նավերից մեկի վրա գտնվող ականատեսը գրել է.

«[Լազ նաւաստիները] թրքական սահմաններէն դուրս ալ չեն կրնար զսպել իրենց կատաղի ատելութիւնը ողորմելի հայ

¹ Մատենադարան, Մատթեոս Իզմիրլյանի արխիվ, մատյան 34, թղթ. 14, վավ. 521:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3849, 9 (22) հունիսի 1909 թ.:

գաղթականներուն դէմ՝ զորս նախատելու, ծաղրելու, նեղելու առիթ ու պատրուակ կը փնտոեն օրն ի բուն: Քանի՜ անգամ լսեցի այդ մարդակերպ գազանները, որոնք հեգնական քրքիջներով կ'ըսէին իրարու.

Հայերը Ատանան գրաւեր են ... Հայերը պէյլիք (ինքնիշխանութիւն: - Հ. Ս.) հաստատեր են ... քահ քահ քահ ...:

Բայց անգամ մը համբերութիւնս կը հատնի, երբ անոնցմէ մէկը գաղթականներէն Հայ կնկան մը ուղղելով խօսքը՝ կը պոռար.

- Տահա պի՞թմէտինիդ մի, խընզըրլա'ր (դեռ չի հատա՞ք, չի լմնցա՞ք, խոզե՛ր...):

Նաւապետին կ'երթամ կը բողոքեմ, բայց անիկա անտարբերութեամբ մտիկ կ'ընէ ինծի...»¹:

Գաղթի լայնածավալ երևույթը տագնապալի էր: Հայոց պատմական Կիլիկիան բոլորի աչքի առաջ դատարկվում էր: Աղետյալներին սովից փրկելու ճիգերը բավական չէին կանգնեցնելու գաղթը: Հարկավոր էին ավելի արմատական միջոցներ:

Ստեղծված կացութիւնը քիչ թե չատ բարկոքելու և գաղթը եթե ոչ կասեցնելու, բայց գոնե դանդաղեցնելու համար անհրաժեշտ էր կենտրոնական կառավարութեան միջամտութիւնը: Սուրեն Պարթևյանը գրում էր. «Եթէ Պոլսոյ կեդրոնական կառավարութենէն անմիջական ու ամենախիստ հրամաններով այս սարսափի բեթիմին վերջ չի տրուի, ամբողջ ժողովուրդը ծովը պիտի թափի՝ փախչելու, հեռանալու համար: Արդէն հարիւրաւորներ ամէն նաւով կը փախչին ընտանեօք, ճիծ ու պիծով»²:

«Լուսաբեր-Արև» (Կահիրե) թերթին 1909 թ. ապրիլի 19 (մայիսի 2)-ին հղած նամակում նույն գործիչը նշում էր. «Պէտք է կիլիկեցի աղիտեալներուն վաղուան ճակատագրովն ալ զբաղիլ: Ո՛ւր պիտի երթան, ի՞նչ պիտի ընեն, ինչպէ՞ս պիտի կրնան այս քարուքանդ ու այրեացաւեր երկրէն իրենց համար ապրուստի կոռուան մը վերստեղծել: Օգնութիւնը, ո՛րքան ալ առատ ըլլայ, չի կրնար ամբողջ բնակչութիւններու կեանքին մնայուն պայմանը դառնալ: Պիտի թոյլ տրուի՞, որ կիլիկեցին զանգուածովի գաղթէ ու արտասահմանի օվկիանոսին մէջ լուծուի, կորսուի, թէ՞ պիտի կարելի ըլլայ վերապրողները իրենց

¹ Սուրէն Պարթևեան, Կիլիկեան արհաւիրքը, էջ 148-149:

² Նույն տեղում, էջ 40:

հայրենի հողին կառչած պահել՝ իրենց մոխրացած օճախները վերականգնելով եւ իրենց ապրելու միջոցներ ստեղծելով»¹:

Կառավարությունը և հայոց պատրիարքարանը պետք է մտածեին ոչ միայն աղետյալներին սովից փրկելու, այլև այնքան գումարներ հայթայթելու մասին, որպեսզի հնարավոր լիներ ավերված տնտեսությունը վերականգնել:

Կիլիկյան ջարդերը հայերի արտագաղթի նոր ալիք բարձրացրին նաև Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի ուրիշ վայրերում: Օսմանյան խաբուսիկ սահմանադրությունը հայ բնակչությանը որևէ բարելավում չբերեց: Հայաչափ զավառներում հետզհետե ավելի էր դժվարացել կյանքը երիտթուրքերի կառավարման կարճատև ժամանակահատվածում: Դա անտանելի էր հատկապես ազգային գիտակցությունը ու ձգտումներով հասակ առնող երիտասարդ սերնդի համար, որի գլխին դամոկլյան սրի պես կախվել էր պարտադիր զինվորագրությունը:

Կիլիկիա հայերի գաղթը խթանում էր Ադանայի ջարդարար իշխանությունների նոր նախաձեռնությունը՝ ջարդերից հաշված օրեր ետք, արհավիրքից ուշքի չեկած, սովի և հիվանդությունների ճիրաններում հայտնված հայերից զանազան տուրքերի, այդ թվում՝ զինվորական տուրքի խստիվ հավաքումը՝ չվճարողներին ունեզրկելու սպառնալիքով²:

Քիչ թե չատ հնարավորություն ունեցող հայ երիտասարդները ձգտում էին հեռանալ Թուրքիայից՝ «էսկեր»ությունից խույս տալու համար³:

Նոր թափ առավ մեծ մասամբ ամուրի երիտասարդների հեռանալը Ռուսաստան և Պարսկաստան: Բայց այս անգամ նրանց հիմնական հոսքն ուղղվեց դեպի Եվրոպա և Ամերիկա: Կիլիկիան լքեցին նաև 1908 թ. օսմանյան հեղափոխությունից հետո Ամերիկայից բնօրրան վերադարձած փոքրաթիվ հայ երիտասարդները: Նրանք, որ այնքան մեծ կարոտով էին վերադարձել Երկիր, նորից տրամադիր դարձան վազել դեպի չոզենավերը և նորից մեկնել ազատություն ինքնաբավ Նոր Աշխարհ: Նրանցից

¹ Սուրէն Պարթևեան, Կիլիկիան արհավիրքը, էջ 49-50:

² «Բիւզանդիոն», № 3832, 8 (21) մայիսի 1909 թ., նույն տեղում, № 3841, 19 մայիսի (1 հունիսի) 1909 թ.:

³ Տե՛ս «Նոր Հաճրն պատմագիրք. 1921-1973», Բուենոս-Այրես, 1974, էջ 28:

չատերը հաստատվեցին Հարավային Ամերիկայում:

Ամերիկյան մայրցամաք մեկնածները նոր ուժ, նոր եռանդ ու ավյուն էին ներարկում այդտեղ գործող հայրենակցական ընկերություններին, միաժամանակ զանազան նոր մասնաճյուղերի կազմակերպմանը նախաձեռնում:

Մի քանի հազար կիլիկիահայերի հաջողված փախուստը երկրից՝ հայկական մամուլի որոշ օրգանների ու ազգային գործիչների առիթ ընծայեց կարծելու, թե Կիլիկիայի հայությունը փրկելու համար պետք է նրան ամբողջապես զաղթեցնել մի որևէ օտար պետություն, ուր նա կյանքի, պատվի, ունեցվածքի ապահովություն կգտնի և մարդավայել կապրի:

Դեռևս 1895-1896 թթ. հայոց մեծ կոտորածներից հետո այդ խնդիրը հայության առջև բարձրացրել էին ամերիկացի ու եվրոպացի մի շարք հայասերներ: Նրանք առաջարկել էին Օսմանյան կայսրության ողջ հայությունը զաղթեցնել մանավանդ Ամերիկա՝ այնտեղ մի բարեբեր տարածք հատկացնելով նրանց: Ահա այդ անիրականանալի գաղափարն էր, որ նորից կրկնվեց կիլիկյան արհավիրքից հետո՝ իրական հնարավորության պատրանք տալով ոմանց:

Դա նշանակում էր, որ Կիլիկիայի և բովանդակ Հայաստանի ջարդերից շատ ավելի սոսկալի կարող է լինել հայ հոգու և մտայնության սկիզբ առած ավերմունքը, որն ամեն գնով պետք է կասեցվեր: «Տասնչորս տարի առաջ*, - գրում էր Վահան Թեքեյանը, - անկումի այս աստիճանի վրայ չէինք դեռ, մեր ցաւը աւելի ազնուական կերպով մը գիտցանք կրել այն ատեն... [Ատանայի] ջարդէն ետքը, կարելի չէր ընդհանուր կերպով այսքան թոյլ եւ առնազուրկ ըլլալ՝ արդէն գրեթէ ջնջուած զգալու համար ինքզինքնիս եւ մեր կրօնքէն, ազգայնութենէն ու երկրէն դուրս փախուստներով ինքզինքնիս ապահովելու համար»¹:

Երկիրն ազգովին լքելու առաջարկի դեմ վճռականապես

* Նկատի ունեն 1895-1896 թթ. հայոց զանգվածային կոտորածները Օսմանյան կայսրության հայկական վիլայեթներում:

¹ «Շիրակ» (Կ. Պոլիս), № 14-15, 16 մայիսի 1909 թ., էջ 297:

հանդես եկան Հայ եկեղեցին, կուսակցությունները և մտավորական շատ գործիչներ:

Հնչակյան կուսակցության ղեկավարությունը գտնում էր, որ սպառված էին Օսմանյան կայսրությունը աստիճանաբար մարդկայնանալու և սահմանադրությունը իրական ուժ դառնալու հնարավորությունները: Կուսակցությունը պաշտոնաթերթ «Կոհակ» չաբաթաթերթը (Կ. Պոլիս) գրում էր. «Յորչափ Թուրքիան կը մնայ սահմանադրական երկիր մը եւ բոլոր քաղաքացիներուն յառաջդիմութեան արգելք չի հանդիսանար, ցորչափ ազգերու ինքնորոշումն ու ֆիզիքական գոյութիւնը կը մնան անձեռնմխելի, ցորչափ օսմանցի ժողովուրդներն անխտիր ու հաւասարապէս հնարաւորութիւն կ'ունենան ազատ-անկախ վայելելու արդար օրինաց հովանաւորութիւնը եւ իւրաքանչիւր ոք տէրը կ'ըլլայ իր կեանքին, գոյքին, պատուին ու վաստկածին, – Հայը միշտ կ'ըլլայ այս գեղեցիկ երկրին շինող, ծաղկեցնող, պատուաբեր ու անձնուէր տարրը»¹:

Թերթը նշում էր, որ եթե հայ ժողովուրդը լիներ մի քանի հազար ընտանիքներից կազմված, բախտախնդիր ու թափառաշրջիկ ցեղ, թերեւս մասամբ ներելի կլիներ մտածել մի տեղից մյուս տեղ նրան փոխադրելու մասին, բայց, բարեբախտաբար, այդպես չէ: Նա ունի իր անցյալը, իր պատմությունը, իր հարուստ մշակույթն ու գրականությունը, ուրույն ավանդույթներն ու սովորույթները՝ չաղախված հազարամյակների քրտինքով ու արյունով, և այդ ամենը՝ ամուր կապերով շղթայված իր հայրենի աշխարհին²:

Դարերով նստակյաց, քաղաքակիրթ ու երկրագործ մի ժողովուրդ, որն ունի տուն–տեղ, հող ու կալված, ինչպե՞ս կարող էր այդ ամենը թողնել և ազգովի գաղթել: Իսկ գաղթելու պարագային նյութական, ֆիզիկական, քաղաքական դժվարությունները, օտար երկրում լեզվի, սովորույթների, ապրուստի, կլիմայի և այլ դժվարությունները:

¹ «Կոհակ» (Կ. Պոլիս), № 1, 30 մայիսի 1909 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

Ձնայած ազգային կազմակերպությունների թափած ջանքերին, նրանք ի վիճակի չեղան ոչ միայն կանգնեցնելու, այլև դանդաղեցնելու արտագաղթը: Նոր ջարդերի ուրվականը հազարավոր մարդկանց քշում էր անծանոթ հեռուներ: Անդրադառնալով այդ իրողությանը՝ պատմաբան Արչակ Ալպոյաճյանը գրել է. «Հայ ազգային եկեղեցական իշխանությունները եւ կուսակցական առաջնորդները, տեսնելով հայութեան պարպումի կարծեցեալ (նկատի ունի՝ հավանական: - Հ. Ս.) վտանգը՝ ամեն ինչ ի գործ դրին արտագաղթի առաջն առնելու համար: Սակայն ի դուր: Որովհետեւ մեր ժողովուրդի բնածին բնազդը չատ աւելի գօրաւոր եւ պերճախօս էր, քան բոլոր կարծեցեալ հետտորներու ճառախօսութիւնները եւ փրիստփայութիւնները:

Շատ մօտիկ ապագան (1915 թ. ցեղասպանությունը: - Հ. Ս.) եկաւ ցոյց տալու, [որ] հայու բնածին բնազդը զինք չէր խաբած»¹:

Հեռացող հայերի փոխարեն Կիլիկիայում էին հաստատվում օտար տարրեր, այդ թվում՝ ըստ «Իթիղալ» թերթի՝ 300 հրեա ընտանիք, որոնք պիտի զբաղեին առևտրով ու երկրագործությամբ²:

ՈՎՔԵՐ ԷԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԵԼ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ

Ի վերջո, ովքե՞ր են եղել կիլիկյան ջարդերի կազմակերպիչները, ովքե՞ր են ուղղություն տվել արյունարբու խուժանի գործողություններին:

Արդեն անցել է մեկ դար, բայց այդպես էլ մինչև այժմ հստակ պատասխան չկա այդ հարցերին:

Կոտորածների հենց առաջին օրերից հասարակական գիտակցության մեջ գոյացավ այն համոզումը, թե եղածը համիդյան խմբակի վերջին հանցագործություններից մեկն է, որի գլխավոր ղեկավարներն են Ադանայի կուսակալը, այնտեղի գորբերի հրամանատարը և վիլայեթի համիդյան հայատյաց մյուս բռնակալ ուժերը: Քանի որ Կիլիկիայի կոտորածները տեղի

¹ Արչակ Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց, Բեյրութ, 1961, էջ 1317-1318:

² «Բիւզանդիոն», № 3856, 17 (30) հունիսի 1909 թ.:

էին ունեցել Կ. Պոլսում զինվորական ապստամբութեան հետ միաժամանակ, այդ հանգամանքը շատերին գալիս էր համոզելու, որ կոտորածն արել են սուլթան Աբդուլ Համիդի կողմնակիցները՝ Եղբորդի եկած հրամանով:

Այդ կարծիքն առաջինն առաջ էր քաշել Հ. Յ. դաշնակցութեանը, որն այդ ժամանակ արդեն չուրջ մեկ ու կես տարի բարեկամական կապերով կապված էր երիտթուրքերի Իթթիհադ կուսակցութեան հետ: Դաշնակցութեան պաշտոնական տեսակետն այն էր, որ Կիլիկիայի աղետը Աբդուլ Համիդի վերջին փորձն էր վերականգնելու նախկին իր անսահմանափակ իշխանութունը, որ դա պատահական մի «թշուրիմացութուն» և առանձին մարդկանց արարք էր: Բողոքելով կիլիկյան ջարդերի մասին Փարիզի թերթերում հայտնված սխալ հաղորդումների դեմ, Հ. Յ. դաշնակցութեան ժնեի կենտրոնատեղին 1909 թ. մայիսին հանդես եկավ հայտարարութեամբ, ուր մասնավորապես ասված էր. «Երբ նոյն իսկ նոր ռեժիմը ներկայացնող անձանց կողմէ այնչափ վկայութիւններով եւ միաձայն կերպով կը հաստատեն թէ ջարդերը մարտ 31ի պետական հարուածէն առաջ իսկ համիտական պաշտօնէից կողմէ պատրաստուած եւ կազմակերպուած են, յիշաւի, անլուր բան է որ արդի կառավարութիւնը կ'աշխատի պատասխանատուութիւնները բաժնել...»¹:

Հայ պատմաբան Հրանտ Բաստրմաջյանն իրավացի էր, գրելով, որ «հատկապես դաշնակցութուն կուսակցութունը, որը երիտթուրքերի հետ սերտորեն գործակցել էր համիդյան ռեժիմի դեմ ընդհանուր պայքարում, այժմ, նրա տապալումից հետո, նախընտրում էր արյունահեղ սպանող վերագրել մեռնող հին ռեժիմին»²: Դաշնակցութեան մամուլի օրգանները շարունակում էին հայերին ներշնչել, որ, իբր, երիտթուրքերն ու համիդականները որեւէ ընդհանրութուն չունեն, որ նրանք հակոտնյա ուժեր են: Բայց հիմա այդ հեքիաթին քչերն էին հավատում: Բոլորը հիշում էին, որ համիդյան բռնապետութեան տապալումից հետո Իթթիհադը փորձում էր տապալորութուն ստեղծել, թե

¹ «Բիւզանդիոն», № 3841, 19 մայիսի (1 հունիսի) 1909 թ.:

² H. Pastermadjian, Histoire de l'Arménie depuis les origines jusqu'au Traité de Lauzanne, Paris, 1964, p. 396.

կայսրութեան մեջ ազգային խտրականութիւնն իսպառ վերացած է և օսմանյան բոլոր հպատակները հավասար են օրենքի առջև: Մինչդեռ 1908 թ. հուլիսին իշխանութեան գլուխ անցնելուց հետո երիտթուրքերը ոչ միայն իրենց տված խոստումները մոռացան, այլև ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժման բացահայտ թշնամիներ դարձան: Նրանք ամբողջապես որդեգրեցին Աբդուլ Համիդի արյունարբու քաղաքականութիւնը՝ իրենց դաժանութեամբ գերազանցելով նրան: Ազգային հարցը լուծելու համար երիտթուրքերն ընտրեցին ազգերի ոչնչացման ճանապարհը, և նրանց հանցավոր գործունեութեան առաջին այլանդակ դրսևորումն եղավ կիլիկյան արհավիրքը:

Կիլիկյան արհավիրքների պատասխանատուները երիտթուրքերն էին. իրենք էին, որ հրահրեցին մոլեռանդ ժողովուրդն ու զինվորը՝ հայերի դեմ: Դա ուղեկցվում էր փաստերի քողարկումով կամ աղավաղումով: Այսպես, «Տպագրական տեսուչը» 21 ապրիլի 1909 թ. իր «պաշտօնական զեկուցագրով» թերթերից պահանջում էր Ադանայի դեպքերի մասին «չափազանցուած եւ մտքերը յուզող հրատարակութիւններուն» վերջ տալ¹: Այս հիման վրա՝ ճշմարտութիւնը բացահայտող «Բիւզանդիոնը» պատժվեց. թերթի հրատարակութիւնը խափանվեց 28 մայիսից (10 հունիսից) մինչև 9 (22) հունիսը: «Հավասարութեան» սկզբունքը պահպանելու համար, իշխանութիւնները նոյն ժամանակահատվածում պատժեցին նաև «Իթիդալ» սադրիչ թերթը:

1907 թ. վերջերից Իթիհադի հետ դաշնակցած Հ. Յ. դաշնակցութիւնը «խնայում» էր ոճրագործների այդ կուսակցութեանը և շարունակում էր իր քննադատութիւնն ուղղել բացառապես Աբդուլ Համիդի՝ որպես կիլիկիահայերի ջարդի կազմակերպչի դեմ²: Եվ դա այն դեպքում, երբ ինքը՝ Իթիհադը՝ Հանձինս Կիլիկիա ուղարկած իր «քննիչ» հանձնաժողովների, առաջվա պես պաշտպանում էր սուլթանին՝ նոյնիսկ 1909 թ. մարտի 31-ի հեղաշրջման փորձը ձախողվելուց հետո: Ադանայում ընթացող պաշտոնական «քննութիւնը» չհաստատեց նախկին սուլթանի մեղավորութիւնը: Զինվորական գլխավոր դատարանը հրատարակեց մի հաղորդագրութիւն, որով Կիլի-

¹ «Բիւզանդիոն», № 3819, 22 ապրիլի (5 մայիսի) 1909 թ.:

² Տե՛ս «Արեւելեան մամուլ», № 22, 26 մայիսի 1909 թ., էջ 518:

կիայի կոտորածների համար պատասխանատվությունից ամբողջապես ազատ համարեց նախկին սուլթանին: Բայց այդ եղբակացությունն եկած զինվորական դատարանը հարկ չէր համարել պարզելու և հասարակությունը հաղորդելու, թե, վերջապես, ովքե՞ր են կոտորածները կազմակերպել:

Մուշեղ սրբազանը գրում էր, թե Իթիհադը «որքա՞ն պատասխանատվությունն բաժին ունի այս ոճիրներուն մէջ, չենք կրնար առ այժմ ճշդել այդ պարագան: Լուրջ եւ անաչառ քննութիւն մը, սակայն, եթէ գոյութիւն ունենայ, պիտի կրնայ խնդրոյն այս մուլթ կողմերն ալ լուսաբանել»¹:

Օրեր անց, այնուամենայնիւ, հարցեր էին ծագել. արդյոք որևէ կապ կա՞ կիլիկյան ջարդի ու «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի միջև:

Արչակ Չոպանյանն արդեն նկատել էր, որ «նոր ըսուած ըեժիմին մէջ ինչքան մեծ չափով կենդանի կը մնար հին ըեժիմը, հին բարբարոս մտայնութիւնը»²:

Իթիհադի գործիչ Հակոբ Պապիկյանի հետ ունեցած մի զրույցի ժամանակ Վեր. Համբարձում Աշճյանը նրան հարցրել է. «Պապիկեան էֆենտի, այս Ատանայի դէպքին մէջ ձեր եղբայրները* մատ ունի՞ն»: Պապիկեանը պատասխանել էր. «Անոնք աղէկ մարդիկ են. այսպիսի բան մը չեն ըներ»: Աշճյանն ավելացրել էր. «Կ'ընեն եւ աւելի առաջ ալ կ'երթան: Բնականաբար, ձեզի այդ մասին բան մը չեն ըսեր, որովհետեւ ինչ ալ ըլլայ՝ դուք հայ մըն էք: Անոնց մէջ փոքր քիւք մը կայ, որ ա՛ն գիտէ այս բանը»: Յակոբ էֆենտի երբ խնդիրը քիչ մը քննեց՝ տեսաւ թէ խնդիրը ճիշդ այդ հանգամանքը ունի ... Շատ յուզուեցաւ»³: Վերապատվելին համոզված է, որ «Ատանայի ջարդին բուն պատասխանատուն Միութեան եւ Յառաջդիմութեան Կոմիտէն է, թիւրք ազգայնամոլութիւնն ու չովինիզմն են»⁴:

Իհարկե, հայերն սկզբում տակավին ակնհայտ ապացույցներ դեռ չունեին դատելու, թե կոմիտեն է կազմակերպել և իրակա-

¹ Մուշեղ եպիսկոպոս, Ատանայի ջարդը եւ պատասխանատուները, էջ 57-ի տողատակը:

² «Անահիտ» (Փարիզ), № 5-6, օգոստոս-սեպտեմբեր, 1909, էջ 141:

* Նկատի ունի Իթիհադ կուսակցության անդամներին, հնարավոր է՝ մատնաներին: Իթիհադի ղեկավարների մեծագույն մասը մատն էր:

³ Վեր. Համբարձում Յ. Աշճեան, Ատանայի եղեռներ..., էջ 51-52:

⁴ Նույն տեղում, էջ 152:

նացրել ջարդը: Նրանք ավելի չատ հակված էին ընդունելու դաշնակցության կարծիքը, որն ուժգնորեն քարոզվում էր այդ կուսակցության մամուլի բոլոր օրգաններում: Նույնիսկ դաշնակցության երդվյալ հակառակորդներից մեկը՝ Սուրեն Պարթևյանը ջարդերից անմիջապես հետո մեղավոր էր համարում Աբդուլ Համիդի սև ուժերին և միամտաբար խոսում մինչև իսկ հայ-թուրքական «եղբայրություն»-ից¹: Բայց օրեր անց ի հայտ եկած նորանոր փաստերն աստիճանաբար գալիս էին հիմնավորելու եղեռնագործությանը Իթթիհադ կոմիտեի մասնակից լինելը²:

Որոշք էին դրա հիմնական ապացույցները.

Ա) Կոմիտեն Ադանա քաղաքում և վիլայեթում ուժեղ կազմակերպություն ուներ, և եթե ցանկանար, կարող էր արգելք հանդիսանալ աղետին թե՛ իր ազդեցությունը և թե՛ գորավոր միջոցների կիրարկումով: Մինչդեռ նրա անդամներից որևէ մեկը ջարդն արգելելու ճիշդ չարեց. ընդհակառակը՝ նրանցից շատ չատերը միացան իրենց հակառակորդ համիդական բռնակալ ուժերին և մասնակցեցին կոտորածին:

Որ, իրոք, Իթթիհադի Ադանայի կոմիտեն ոչ միայն արգելք չի եղել ջարդերին, այլև ինքն է դրանց եռանդուն մասնակիցը եղել, հաստատվում է բազմաթիվ փաստերով, այդ թվում այդ կուսակցության ղեկավար գործիչներից մեկի՝ Մելան զադե Ռիֆաթի վկայությամբ: Նա նշել է, որ նույնիսկ արդուհամիդյան հեղաշրջման տազնապալի օրերին Իթթիհադ կուսակցությունը հայերին չէր մոռացել. «Ատանայի մասնաճիւղը կեղորոնէն ստացած հրահանգին համաձայն Կիլիկիոյ, մասնաւորապէս Ատանայի մէջ ընդհանուր ջարդ մը պատրաստելու սկսած էր»³: Նույնը վկայում էր Հերբերտ Ադամս Գիրբոնսը, գրելով. «Ադանայի կոտորածը հայերի ոչնչացման առաջին փորձն էր նրանց կողմից, ովքեր զավթելով իշխանությունն Աբդուլ Համիդից՝ ժառանգեցին նաև նրա գործելակերպը»⁴: Նույնը հաստատում էր Կ. Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ջերալդ Լոութըրն իր պե-

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3823, 27 ապրիլի (10 մայիսի) 1909 թ., տե՛ս նույն տեղում, № 3834, 11 (24) մայիսի 1909 թ.:

² ՀԱԱ, ֆ. 424, ց. 2, գ. 8, թ. 21:

³ Ռիֆաթ Մելան զատէ, Թուրքական յեղափոխութեան մութ ծալքերը, Բեյրութ, 1975, էջ 171:

⁴ Г. А. Гиббонс, Последние избиение в Армении, Петроград, 1916, с. 26.

տության արտաքին գործերի նախարար Ջարլի Հարդինգին հղած 1910 թ. մայիսի 29-ի թվականով «գաղտնի, անձնական եւ խորհրդապահական» նշումները կրող զեկուցագրում, ուր գրում էր, թե իթթիհադականները «Հայերին հանգստացրեցին Ադանայի կոտորածով (1909 թ.)»¹:

Բ) Ադանայի կոտորածներում ամենամեծ դերը խաղաց «Իթիդալ» լրագիրը, որը տեղի երիտթուրքական կոմիտեի օրգանն էր: Այդ թերթն էր, որ ջարդին նախորդած չրջանում կուսակալին խստիվ քննադատում էր Հայերին դիմագրավելու անկարողության մեջ, իսկ ջարդից հետո սկսել էր գովաբանել նրան ու նրա վարչությունը՝ վիլայեթում «կարգ ու կանոն հաստատած լինելու» նպատակով թափած ճիգերի համար: Ադանայի առաջին ջարդի ժամանակ «Իթիդալը» գրել էր, թե Հայերը համարյա կորուստներ չեն ունենում, մինչդեռ քաղաքի փողոցները ներկված են թուրքերի արյունով, ու վերջիններիս ոգեչնչել էր ձեռնամուխ լինել Հայերի երկրորդ՝ է՛լ ավելի լայնածավալ ջարդին: Պարզվեց նաև, որ թերթի խմբագիր Իհսան Ֆիքրին մշտական կապի մեջ էր եղել քաղաքի երիտթուրքական կոմիտեի հետ:

Գ) Ադանայի երկրորդ ջարդը գործադրվեց երիտթուրք ղեկավարության հրամանի և տրամադրության տակ գտնվող Սալոնիկի երկրորդ զորաբանակին պատկանող զորամասի ձեռքով: Իրենց եղկելի արարքներն այդ զորամասի հրամանատարներն արդարացնում էին անհավատալի պատճառաբանությամբ, թե Հայերն, իբր, զինված դիմադրություն են ցույց տվել իրենց և իրենք ստիպված են եղել զենքի ուժով հակադարձել²:

Դ) Եվրոպական մամուլը զորավոր ապացույցներով ցույց էր տալիս, որ Կիլիկիայի ջարդերին «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն մասնակից է եղել, ավելին՝ չէր բացառում, որ երիտթուրք չատ ղեկավար գործիչներ կոտորածների կազմակերպիչներից էին: Հենց այդպես էր բանը ներկայացնում Փրանսիական «Թան» թերթը 1909 թ. մայիսի 9-ի առաջնորդող հոդվածում: Հայերի արյունալի ջարդը հողվածագիրը երիտթուրքական իշխանությունների ծրագրածն էր համարում: Նա գրում էր, թե Ադանայի վիլայեթի վալին կոտորածները կազմա-

¹ «Զգուշացե՛ք կեղծ բարեկամներից», Երևան, 2002, էջ 70:

² Տե՛ս «Շիրակ», № 11, 18 ապրիլի 1909 թ., էջ 259:

կերպել է «բարձրից ստացած ցուցմունքի համաձայն, որի ապացույց կարող է ծառայել ներքին գործերի նախարարությունն խորհրդական պաշտոնեայ (մուսթեշար՝ խորհրդական: - Յ. Ս.) Աղիլ բեյի հեռագիրը (Աղանայի վալիին: - Յ. Ս.), որում պարզ ասուած է՝ «Եւրոպացիներին ձեռք չտալ»: Պարզ է, որ հասկացնել էր տրուած, թէ «Հայերին ձեռք տուէք»: Դրանից մի քայլ էր մնացել Հայերին կոտորելը, որը եւ մուսուլման բնակչութիւնը կատարեց»¹: Աղիլ բեյի սույն հեռագրին անդրադառնալով, Հայերի նկատմամբ միջոց համակիր եղած Սուլեյման Նազիֆ բեյը «Օսմանլը» թերթում 1909 թ. մայիսի 3-ին շեշտում էր. «Այս կոտորածն ո՛չ Աստուած կ'ընդունի և ո՛չ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը: ... Պատասխանատուութեան մեծը կը պատկանի Բ. Դրան»²:

«Բիւզանդիոնը» գրում էր, թե երիտթուրք-ղաչնակցութիւն «եղբայրութիւնը յուղայական էր», որովհետեւ երիտթուրքերն «առուել կամ նուազ չափով կը հետեւէին Համիտի Հայաջինջ քաղաքականութեան, երբ առիթը ներկայանար...»³:

Կիլիկիայի աղետից հետո Իթթիհատ կուսակցութիւնը ջարդը դատապարտող պաշտոնական որեւէ Հայտարարութիւն չարեց, կուսակցութեան որեւէ գործիչ ցավ չհայտնեց: Ավելին, Իթթիհատը՝ Փարիզում գտնվող պարագլուխ և Օսմանյան պառլամենտի նախագահ Ահմեդ Ռիզան Աղանայում ծայր առած ջարդի հենց սկզբին Հայտարարել էր, թե մեղավորը Հայերն են⁴: Սուրեն Պարթևյանը նշում էր. «Կիլիկեան աղէտներու վաղորդայնին՝ մենք անձկագին կը սպասէինք սրտի ինքնաբուխ ու խելայեղ աղաղակ մը լսել Երիտասարդ Թուրքիոյ վարիչներուն ու գործիչներուն կողմէն, կը սպասէինք, այո՛, որ Ահմետ ըիզաներն ու Հիւսէյն ճահիտներն* իրար անցնէին, յառաջ նետուէին ցաւի

¹ «Թանի» առաջնորդող Հոգվածի թարգմանութիւնը տե՛ս «Մշակ», № 94, 6 մայիսի 1909 թ.:

² «Բիւզանդիոն», № 3818, 21 ապրիլի (4 մայիսի) 1909 թ.:

³ Նույն տեղում, № 3827, 1 (14) մայիսի 1909 թ.:

⁴ Տե՛ս «Շիրակ», № 12-13, 2 մայիսի 1909 թ., էջ 288:

* Հուսէյն Ջահիդ բեյը թունդ իթթիհատական պատգամավոր էր, դեռնմե հրեա, մասոն, խմբագրապետը Հայաստաց «Թանին» թերթի:

ու կարեկցութեան անկեղծ խոյանքի մը մէջ:

Բայց անոնք բառ մը չարտասանեցին, «վա՛խ» մը չի հեւացին գործուած զարհուրելի Զուլումին հանդէպ, ու անչարժ, կարծես քարացած՝ լռեցին... Եւ երբ ալ պէտք եղաւ բերանին բանալ, բաներ մը ըսել՝ իրենց կցկտուր խօսքերը, տարտամ վանկերը, կամ աշխատաւոր դարձուածքները նուիրուեցան չարաշուք իրականութիւնը պարտկելու»¹:

Երբ մի անգամ կիլիկիահայ փաստաբան Խնդիր Սիմոնյանին հարցրին, թե Յուսուֆ Քեմալ բեյն ինչպիսի՞ ժեռն (երիտասարդ) թուրք է, նա պատասխանել էր. «Այս մարդը հայ չսպաննէր, սակայն երբ հայ մեռնի՝ կ'ուրախանայ»²:

Երիտթուրք գործիչներից մեկը աղանացի մի իսլամի հետ ունեցած խոսակցության ժամանակ նրան նախատել էր ասելով. «Երբ մենք ձեզի ըսինք, թէ հայերուն քիթը քիչ մը գետին քսեցէ՛ք, չուզեցինք ըսել, թէ այդպէս բոլորին բնաջնջեցէ՛ք»³:

Եթե նույնիսկ ճիշտ լինեին հայերին վերագրված դավադրական ձգտումները, եթե նրանց դեմ նետված զրպարտությունների մեջ թեկուզ փոքր ճշմարտություն լիներ, եթե ոմանց մոտ նույնիսկ խմորված լինեին ապստամբական տրամադրություններ, ապա դրանք պատճառներ չէին, որպեսզի երիտթուրքերը չդատապարտեին հայերի նկատմամբ իսլամների գործած ահռելի խժոժությունները:

Հետզհետե հրապարակ նետվող մերկացումները, որ կոտորածները կազմակերպելու մեջ եռանդուն մասնակցել է «սահմանադրական» կառավարությունը, որևէ կասկած չէր թողնում հայ ժողովրդի նկատմամբ Կ. Պոլսի երիտթուրք վարիչ շրջանակաների թշնամական տրամադրությունների մասին: Անդրադառնալով գնալով ուժեղացող այդ տրամադրություններին, Փարիզի «Լա ռեվյու» («La Revue») պարբերաթերթն իր 1910 թ. օգոստոսի 11-ի համարում հրատարակած «Հայկական նոր ջարդերը» վերնագրով հոդվածում հայոց կոտորածների կազմակերպումն ու

¹ Սուրէն Պարթեւեան, Կիլիկեան արհաւիրքը, էջ 118:

² Վեր. Համբարձում Յ. Աչճեան, Ատանայի եղեռնը..., էջ 90:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 91:

իրականացումը վերագրելով երիտթուրքերին և նրանց կառավարությանը, միաժամանակ շեշտում էր, որ այդ կոտորածները վերջինը չեն, այլ սկզբնավորությունը Իթթիհադի կազմակերպելիք նոր ջարդերի:

Պոլսահայ մտավորականության շրջանում կարծում էին, որ եթե կիլիկյան ջարդը լիներ Աբդուլ Համիդի բռնակալության օրոք, թուրքահայ ժողովուրդը թերևս այնքան ծանր չտաններ տեղի ունեցածը, ինչպես այժմ՝ նոր ռեժիմի պայմաններում, որի կերտիչներն իշխանության եկան Հակահամիդյան կարգախոսներով: Ճիշտ է, նա դարձյալ կցնցվեր, բայց, միաժամանակ, դա հերթական սովորական դժբախտություն կհամարեր ու հուսահատության գիրկը չէր ընկղմվի:

Ընդհանուր վհատության ու հուսահատության մեջ էր ոչ միայն կիլիկիահայությունը, այլև գրեթե բովանդակ հայությունը՝ Կ. Պոլսից մինչև Արևմտյան Հայաստանի գավառները, Կովկասից մինչև արտասահմանի հայ գաղութները¹:

Սահմանադրության վերահաստատումից հետո, երբ թուրքահայերը խայտում էին երկարամյա տառապանքի վերջնական վախճանի հույսով, նրանց գլխին իջեցված երկաթալախտի այդ ահավոր հարվածը կարծես անդառնալիորեն կտրատել էր և նրանց ջղերը: Հալածանքին ու չարչարանքին կուրծք տվող դարավոր կորովը կքվել էր, և հայությունն առաջին անգամ տաժանքի փշոտ զառիվերի վրա հուսահատ ընկնելով՝ հեհնե գոչում էր. «Է՛լ չեմ կարող քայլել»:

Գրող ու հրապարակախոս Երվանդ Օտյանը, որն ընդհանրապես կայսրության բոլոր դժբախտությունների հիմնական պատճառը միշտ համարել էր արդուհամիդյան հետադիմությունը², այժմ գրում էր. «Այո՛, մեր պատրանքը սոսկալի եղաւ, որովհետեւ միամտաբար կարծեցինք, թէ ա՛լ կատարին հասած էինք ու ահա՛ նորանոր զառիվերներ ցցուեցան մեր դէմը: Մենք նմանեցանք դատապարտելի մը, որ տարիներով մութ զնտանի

¹ Տե՛ս «Հնչակ» (Փարիզ), № 4-5, ապրիլ-մայիս, 1909, էջ 23:

² Տե՛ս, օրինակ՝ «Շիրակ», № 11, 18 ապրիլի 1909 թ., էջ 241-243:

մը խորը չղթայուած՝ օր մըն ալ կ'արձակուի եւ հազիւ ազատ օդը կը սկսի շնչել ու լոյս արեւին դարձնել աչքերը, ահա՛ նորէն կը բռնեն օձիքէն ու կը նետեն զնտանին մէջ»¹:

«Ուլքե՞ր էին կազմակերպել ջարդը» հարցը մնացել էր օդից կախված: Իսկապես՝ ուլքե՞ր էին՝ սուլթան Աբդուլ Համիդը և յուրայինները, թե՞ երիտթուրք «հեղափոխականները» և նրանց զաղափարակիցները: «Մեր տեսածին համաձայն՝ ժէոն (երիտասարդ) թուրքին եւ հին (ծեր) թուրքին միջեւ, բացի իրենց անունէն, ուրիշ ոեւէ տարբերութիւն չկայ, - գրում էր Ադանայի հայ ավետարանականների հոգևոր հովիվ վեր. Համբարձում Յ. Աշճյանը: Երկուքն ալ քրիստոնեայի թշնամի են, երկուքն ալ կը խորհին թէ Թուրքիա՝ նախ թուրքերուն եւ իսլամներուն համար է: Քրիստոնեաներու՝ այս երկրին մէջ բնակելու համար շնորհք մը եղած է: Պէտք է իրենց բախտէն զոհ ըլլան, հոգ չէ, թէ ջարդ ըլլայ կամ կոխ»²:

Դրանք արժանի էին մեկը մյուսին: Երկուսն էլ հայերի ոխերիմ թշնամիներն էին: Ջարդը կազմակերպել և իրականացրել է թուրքական դարավոր բռնակալութիւնը:

ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ

Ազգային մեծ ողբերգութիւնն անհուն ցավ և հուսահատ զայրույթ պատճառեց զաղութահայերին, որոնք մի քանի օտար թերթերում իրականութիւնը ճիշտ ներկայացնող հոդվածների տպագրութիւն հաջողացնելուց և մեկ-երկու երկրում մի քանի հանրահավաքներ կազմակերպելուց բացի ոչինչ անել չկարողացան³:

Ջարդերը դեռ շարունակվում էին, երբ Փարիզի Ստրասբուր-

¹ «Արեւելք», № 7112, 1 հունիսի 1909 թ.:

² Վեր. Համբարձում Յ. Աշճեան, Ատանայի եղեռնը..., էջ 90:

³ Մատենադարան, Մատթեոս Իգմիրլյանի արխիվ, մատյան 34, թղթ. 14, վավ. 206:

գի պողոտայի վրա գտնվող Կաֆե դյու Գլոր դահլիճում ապրիլի 12 (25)-ին Հայերը Հանրահավաք կազմակերպեցին¹: Ներկա էր 800 հոգի, այդ թվում՝ բազմաթիվ ֆրանսիացիներ: Նախագահող Տիգրան խան Քելեկյանի հաղորդումից հետո եղան ելույթներ, որոնցում նկարագրվում էր այն անտանելի վիճակը, որի մեջ Հայտնվել էին կիլիկիահայերը: Ելույթներ ունեցան նաև ֆրանսիացիներ, որոնք դատապարտում էին Եվրոպայի անտարբերությունը կամ քննադատում երիտթուրքերին, որոնց թողտվությունը ջարդը դեռ չարունակվում էր: Հանրահավաքի վերջում կազմվեց երկու պատվիրակություն, որոնցից մեկը գնաց բողոքելու արտաքին գործոց նախարար Պիշոնին, իսկ մյուսը մեկնեց Հանդիպելու Փարիզի օսմանյան դեսպան Նաում փաշային: Հանրահավաքից հետո կազմվեց նպաստահավաք հանձնաժողով, որը պետք է գումարներ ժողովեր ողջ մնացած վիրավոր ու հիվանդ, որբացած կամ սովահար կիլիկիահայերին օգնություն ցույց տալու համար²: Ընդունված փաստաթղթերից մեկը հասցեագրված էր Մերսինի բրիտանական հյուպատոսին, ուր ասված էր. «Փարիզի Հայ գաղթականությունը իր կազմակերպած այս մեծ միթինկին միաձայնությունամբ քուէարկեց իր ջերմագին երախտագիտությունը Ձեր համակ անձնուիրությունան, երբ դուք փորձ ըրիք պաշտպանել Հայերը վերջին ջարդին պահուն»³:

Կիլիկիայի Հայերի և մյուս քրիստոնյաների 1909 թ. ջարդերն այնպիսի լայն արձագանք չունեցան Եվրոպայում, Ռուսաստանում և արտասահմանյան ուրիշ երկրներում, ինչպես 1895-1896 թթ. տեղի ունեցած Հայերի լայնածավալ կոտորածները, որոնց զոհ էր գնացել ավելի քան 300.000 մարդ: Եվրոպան Հայկական հերթական կոտորածների գույժը լսեց անտարբեր ու ձանձրացած ականջով⁴: Ողբերգությունը միայն մի կարճ ժամանակ զբաղեցրեց պետությունների քաղաքական շրջաններին և մամուլին:

¹ Տե՛ս «Անահիտ» (Փարիզ), № 1-2, ապրիլ-մայիս, 1909, էջ 47:

² Տե՛ս «Արեւելք», № 7076, 18 ապրիլի 1909 թ.:

³ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3818, 21 ապրիլի (4 մայիսի) 1909 թ.:

⁴ Տե՛ս «Շիրակ», № 16, 25 մայիսի 1909 թ., էջ 334:

Պատմաբան Լեոն (Առաքել Բաբախանյան) գրել է. «Աղանայի կոտորածը եւրոպական դիվանագիտութեան ուշադրութիւնը չգրաւեց անգամ նախ եւ առաջ այն պատճառով, որ եւրոպական մամուլի մի մասը հայերին էր պատճառ համարում, իսկ երկրորդ՝ Դաշնակցութիւնն այլեւս աղմուկ չհանեց այդ առիթով միջազգային հրապարակում, դիւանագիտական առաքելութիւններ եւ այլ այսպիսի անճար հնարքներ չսարքեց»¹:

Կիլիկիայի և հատկապես Աղանայի կոտորածներին քիչ թե չատ անդրադարձան Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Իտալիայի և Շվեյցարիայի պառլամենտները:

Ֆրանսիական խորհրդարանում մայիսի 17-ին բողոքի ձայն բարձրացրեց պատգամավոր Դենի Կոչենը (Denis Cochin)՝ նկարագրելով տեղի ունեցած սարսափները²: Նա կարդաց ապրիլի 13 (26)-ին մի ֆրանսիացու գրած նամակը Մերսինից, ուր ասված էր. «Իմ կարողութենէն վեր է նկարագրել մեր նահանգի վերջին դէպքերը, որոնց պատմութիւնը պիտի յիշատակուի ամենասեւ գոյներով: Արդարեւ, մարդու միտքը չի կրնար ճշգրիտ պատկերացնել տեղի ունեցած անհաւատալի վայրենութեան ու վայրագութեան դէպքերը: Տխրահոչակ Թիմուրլէնկը չէր համարձակուի քաղաքակիրթ աշխարհի աչքի առաջ նմանօրինակ խժոժութիւններ կատարել: ... Ատանայի առջեւ գետը նետուած բազում դիակները հասան մինչեւ Մերսին եւ ծածկեցին ծովի երեսը»³: Մեծանուն ֆրանսիացին իր կորովի ճառում ցավ հայտնեց, որ կոտորածի մատնված ժողովրդին ազատելու համար ֆրանսիական կառավարութիւնը ուժեղ և ազդու միջամտութիւն չի արել, միաժամանակ՝ կառավարութիւնից պահանջեց վճռական քայլերի դիմել, եթե ջարդի նոր բռնկում լինի: Այդ դէպքում, ասում էր նա, Միջերկրական ծովի ֆրանսիական մարտանավերին պետք է անմիջապես հրաման տալ Կիլիկիայի

¹ Լէօ, Թիւրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, հտ. Բ, Փարիզ, 1935, էջ 59:

² Տե՛ս «Անահիտ», № 1-2, ապրիլ-մայիս, 1909, էջ 48:

³ Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 627-628:

ափերին զորք իջեցնել՝ պաշտպանություն տակ առնելու հայ բնակչությունը¹:

Երբ Կոչենը պառլամենտին առաջարկեց Ադանա զորք ուղարկելու համար դիմել կառավարությունը, տեղի ունեցավ հետևյալ երկխոսությունը նրա և Ֆրանսիայի սոցիալիստների առաջնորդ Ժան Ժորեսի միջև.

«Ժորես. – Առաջին միջամտությունը (ռազմանավեր ուղարկելը: – Հ. Ս.) բավական է:

Կոչեն. – Բավական չէ, այս հարցում Ձեզ հետ համամիտ չեմ:

Ժորես. – Ես կատարելապես համամիտ եմ Ձեզ, մաղթելով, որ Ֆրանսիան իր հնարավորությունների չափ ավելի ազդու պաշտպանի հայերին: Բայց համոզված եմ, որ ցամաք զորք հանելով կարելի չէ ցանկալի նպատակի հասնել, որովհետև դրանով իսկ իսլամների կրոնամոլությունը ավելի կգրգռենք հայոց դեմ:

Կոչեն. – Եթե ջարդերը վերսկսվեն Ֆրանսիական զորքը ափ իջնելուց հետո, ապա զորքը պետք է կրակ բացի ջարդարարների վրա՝ անմիջապես և առանց խնայելու: Տեղի ունեցող ջարդերի ու խայտառակությունների հեղինակները պետք է պատասխանատվության կանչվեն»²:

Հանդես գալով, արտաքին գործերի նախարարը հավանություն է տալիս Կոչենի հարցադրումներին, միաժամանակ հիշեցնում, որ երբ կառավարությունը տեղեկություն ստացավ կոտորածների մասին, Կիլիկիայի ափերը անմիջապես մի քանի մարտանավեր ուղարկեց: «Ժյուլ Միշլե», «Ժյուլ Ֆերրի» և ուրիշ մարտանավեր ջանքեր գործադրեցին և մեծ թվով հայերի տեղափոխեցին անվտանգ վայրեր»³:

Այնուհետև ելույթներ են ունենում արտգործնախարար Ստեֆան Պիչոնը, պատգամավոր Էդուար Վայյանը և ուրիշներ⁴:

Կիլիկիայի դեպքերը մի պահ միայն արծարծվեցին Մեծ Բրիտանիայի Համայնքների պալատում: Պատգամավոր Հենրի Լինչը

¹ Տե՛ս «Անահիտ», № 1-2, ապրիլ-մայիս, 1909, էջ 18:

² Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 639-640:

³ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3833, 9 (22) մայիսի 1909 թ.:

⁴ Տե՛ս Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 640-641:

արտաքին գործերի նախարարին հարցրեց, թե Ադանայի դեպքերի ընթացքում որքա՞ն մարդ է սպանվել և նրանցից քանի՞սն է հայ ու քանի՞սը՝ թուրք: Նա նաև ցանկացավ իմանալ, թե կառավարությունը այդ մասին մտադիր չէ՞ տեղեկացնել Համայնքների պալատին:

Արտգործնախարարը պատասխանեց, որ ջարդերի մասին եղած տեղեկությունները թերի են և հակասական: Մերսինի բրիտանական հյուպատոսի ապրիլի 14-ի տեղեկագրի համաձայն, ասաց նա, Ադանա քաղաքում սպանվել է 20.000 մարդ, որոնցից 600-ը իսլամ են: Շրջակա բնակավայրերի զոհերի հետ՝ Ադանայում սպանվածները 25.000 են հաշվվում:

Այդ կարճ երկխոսությունից հետո բրիտանական պառլամենտը Կիլիկիայի ողբերգությունն այլևս չանդրադարձավ, իսկ կառավարությունը կատարյալ լռություն էր պահպանում, որովհետև վստահություն ուներ երիտթուրքերի նկատմամբ, հավատում էր Իթթիհադ կոմիտեի անկեղծությանը և «նրա գործը դժվարացնել» չէր ուզում:

Ավելի անտարբեր էին Գերմանիայի պառլամենտը և կառավարությունը: Այս երկիրն ամեն կերպ ձգնում էր Օսմանյան կայսրության նոր ռեժիմի աչքը մտնել և նրա ամեն արածը օրինական էր համարում: Ո՛չ պառլամենտը և ո՛չ էլ կառավարությունը որևէ դիտողություն չարեցին Օսմանյան կայսրության՝ ցույց տալու համար, թե միայն Գերմանիան է նրա իսկական բարեկամը:

Ցավոք, եվրոպական պատգամավորական ժողովների բողոքներն ու վիճաբանությունները որևէ դրական արդյունք չունեցան, և վիճակը միչտ մնաց անփոփոխ՝ օրվա կառավարությունների քաճաճույթին ենթակա:

Սուրեն Պարթևյանը դառնությունամբ նշում էր, որ «եւրոպական դիւանագիտութենէն ի սպառ լքուած եւ անկէ ա՛լ յոյսը կտրած հայութիւնը այս անգամ, իր անհուն կսկիծին մէջ, չունեցաւ նոյնիսկ անոր մխիթարանքը եւ համակրանքը, այլ՝ միանգամայն անտարբեր մնաց հայերուն պատահած անեղի դժբախտութեան հանդէպ»¹:

¹ Սուրեն Պարթևյան, Կիլիկեան արհաւիրքը, էջ 5:

Եվրոպական հասարակության վրա քիչ թե չատ ազդեցություն էին թողնում մամուլի հրապարակումները: Թերթերի էջերում հանդես էին գալիս քաղաքական ու մշակութային գործիչներ, ինչպես նաև ջարդերի ականատեսներ: Հոգվածներ էին տպագրվում սրատված անմեղների, անթիվ-անհամար որբերի, արտագաղթի գավազանը կրկին ձեռքերն առած հուսահատ ու խելակորույս բազմությունների մասին:

Վերը նշած Դենի Կոչենը Փարիզի «Ժուռնալ օֆիսիելի» («Պետական պաշտոնաթերթ») 1909 թ. մայիսի 9-ի համարում դատապարտում էր հայերի նկատմամբ թուրքերի եղեռնագործությունը, գրելով. «Աննկարագրելի հրեշային տեսարաններ են առաջ եկել: Համայն Կիլիկիան կործանվեց՝ զոհ գնալով սովի ու թշվառության ... Եվրոպական նավերի ներկայությունը կոտորածներին արգելք չեղավ»:

Այնուհետև դիմելով Ֆրանսիայի կառավարությանը՝ Կոչենը շարունակում էր. «Հանուն մարդկության՝ խնդրում ենք այս ողբերգական վայրկյանին անհրաժեշտ անել: Ամենից արդյունավետ միջոցը պետք է լինի հայկական գավառների զինվորական պետերի ու կառավարիչների պարտավորությունների և պատասխանատվության ճշտումը»:

Կիլիկիայի կոտորածների առթիվ գայրույթի ու բողոքի աղաղակ արձակեցին նաև ֆրանսիական մամուլի ուրիշ օրգաններ¹:

Բայց եվրոպական մամուլի մեծ մասը արձագանք տվեց խեղաթյուրված լուրերին, անճիշտ հավաստիացումներին, որոնք նպատակ ունեին եթե ոչ արդարացնելու կատարված բարբարոսությունները, ապա դրանք հայտնի չափով բառնալու աղետյալ հայերի ուսին, մյուս կողմից խղճահարություն առաջ բերելու ոճրագործների նկատմամբ²: Այդ թերթերից էին, օրինակ, ֆրանսիական «Ֆիգարոն» ու հատկապես «Ժուռնալը», Լոնդոնի «Թայմսը», գերմանական «Ռայնիշե ցայտունգը» և այլ պարբերականներ: Այդ և նմանօրինակ թերթերի շատ հոգվածագիրներ պնդում էին, թե սահմանադրական հեղաշրջումից հետո հայերը հանդուգն ու անտանելի են դարձել, և հենց դրանով էլ բացատ-

¹ Տե՛ս «Անահիտ», № 1-2, ապրիլ-մայիս, 1909, էջ 48:

² ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, № 2175/I, թ. 2:

րում էին մուսուլման ազգաբնակչության կատաղությունը քրիստոնյա հայերի նկատմամբ: Ավելին, իբր հայերը ցուցադրաբար խոսում են իրենց հեռուն գնացող նպատակների մասին, այն է՝ Օսմանյան կայսրությունից անջատվել ու հայկական անկախ պետություն կազմել և այդ նպատակով իսկ տարածում են իրենց ազգային հերոսների պատկերները, թատրոններում ներկայացնում են այնպիսի պիեսներ, որոնց մեջ ծաղրվում են թուրքերը, խտացված գույներով են ներկայացվում օսմանյան սուլթանների գազանությունները և այլն: Իհարկե, նույնիսկ այս կերպ մտածող եվրոպացի թուրքասերները, վկայակոչելով նըշված «իրողությունները», ստիպված էին ընդունել, որ այդ ամենը թուրքերի համար պատրվականներ էին սկսելու կոտորածը, որից ամենից չատ տուժեց քաղաքական քարոզչությունում ամենևին մաս չունեցող հայ գյուղական ազգաբնակչությունը, որն զբաղված էր իր հոգսերով:

Սակայն թուրքերի օգտին եվրոպայում քարոզչություն մղող թերթերի թվում հատկապես առանձնանում էր գերմանականը: Այս երկրի մամուլն Ադանայի դեպքերի առթիվ հայոց նկատմամբ միևնույն չար լեզուն գործածեց, ինչպես 1895–1896 տարիներին հայոց ահեղի ջարդի առթիվ: Հայ կրոնավոր Բազիլը (Բարսեղ) Մյունխենից մայիսի 25–ին Կ. Պոլսի «Բիւզանդիոն» թերթին գրում էր, որ Բեռլինում օսմանյան դեսպանն իր հրապարակումներում կիլիկյան կոտորածների զոհերի ընդհանուր թիվը համարում է 4000–ից պակաս, ըստ որում՝ մուսուլմաններինը երկու անգամ ավելի՝ քրիստոնյաների համեմատ: Բազիլը ցավով ավելացնում էր, որ գերմանական թերթերի էջերից չեն իջնում հայ ժողովրդի հասցեին վիրավորական ամբաստանություններն ու զրպարտությունները: Հայերը հիմնականում մեղադրվում էին ապստամբ լինելու համար¹:

Գերմանական թերթերի բացարձակ մեծամասնությունը հրաժարվում էր թուրք անկողմնակալ մամուլի հրապարակումները գործածել: Իսկ այդպիսի մամուլ կար, որը դատապարտում էր արյունահեղությունը և մատնացույց անում բուն մեղավորներին: Հայերը երախտագիտություն էին հայտնում եղեռնագործությունը հետևողականորեն դատապարտող Կ. Պոլսի «Սեր-

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3839, 16 (29) մայիսի 1909 թ.:

վեթը ֆունուն», «Սիրերի սայիքայի հյուրիեթի» և ևս 2-3 ուրիշ թերթերի խմբագրություններին՝ անաչառություն համար¹:

Հոդվածներից բացի՝ Եվրոպայում լույս տեսան այնտեղ հեղինակած գրքեր, որոնք էին՝ վերը հիշատակված ֆրանսիացի լրագրող, ազգությունը հույն Ա. Ադոսիդեսի աշխատությունը՝ *A. Adossidés, Arméniens et Jeunes-Turcs. – Les Massacres de Cilicie (Paris, 1910), Ժորժ Բրեզոլի (Պետրոս Աղնավուր), Les Turcs ont Passé la... Recueil des Documents, Dossiers, Rapports, Requetesêtes. Protestations, Supplices et Enquêtes Établissant la Vérité sur les Massacres d'Adana en 1909 (Paris, 1909) փաստաթղթերի ժողովածուն, Frederick Zaccheus Duckett Ferriman, The Young Turks and the Truth about Holocaust at Adana in Asia Minor during April 1909 (London, 1913) գրքույկը՝ Հետազայում դրանց ավելացան՝ Emile Doumergue, L'Arménie, les Massacres et la Question d'Orient (Paris, 1917), Հերբերտ Ադամս Գիրբոնսի Հետազոտությունը՝ «Վերջին ջարդերը Հայաստանում» (Փարիզ, 1915), ֆրանսիացի միսիոներ Պոլ դյու Վեուի «Կիլիկիայի չարչարանքը»** (Փարիզ, 1913) գիրքը և այլն***: Թեև այս գրվածքներում չի ներկայացված կոտորածի ու բռնությունների լիակատար պատկերը, այնուհանդերձ, հեղինակները կատարվածի մասին մեծ հուզմունքով ու ցավով են խոսում:*

Ջարդերի ականատես Գիրբոնսը, զայրույթով նկարագրելով թուրքական գազանությունները հայերի, այդ թվում նաև ծերերի, կանանց ու երեխաների նկատմամբ, գրել է. «Այդ ջարդն ավելի սարսափելի էր, քան Աբդուլ Համիդի ժամանակներում», «Այն հայերը, որոնց հաջողվել էր փրկվել առաջին ջարդի ժամանակ, այժմ ոչնչացվեցին», «Ադանան դժոխք է դարձել»²:

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3828, 2 (15) մայիսի 1909 թ.:

* 2008 թ. ֆրանսերենով լույս տեսավ Շամպլինյիում (Ֆրանսիա)՝ Ժան Պարիկյանի թարգմանությամբ:

** Այս գրքի մասին Արշակ Չոպանյանը գրել է Հանգամանալից ջերմ գրախոսական (տե՛ս ԳԱԹ, Արշակ Չոպանյանի անձնական ֆոնդ, թղթ. 421, թթ. 1-8), որն անտիպ է մնացել:

*** «1909ի Կիլիկիայի հայկական կոտորածները ֆրանսիական պատմագրության գնահատմամբ» վերտառությամբ հետաքրքիր ուսումնասիրություն է լույս ընծայել երևանցի պատմաբան Վարուժան Պողոսյանը (տե՛ս «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հտ. ԻԷ, Բեյրութ, 2007):

² Г. А. Гиббонс, Последние избиение в Армении, Петроград, 1916, с. 26.

Ջարդերը դատապարտեցին թուրքական, արաբական, հունական, բուլղարական մամուլի օրգաններ, բազմաթիվ իսլամ կրոնական, հասարակական, քաղաքական գործիչներ:

Եզիպտացի նշանավոր արձակագիր, հրապարակախոս, կրոնագետ Մուհամմեդ Լութֆի ալ-Մանֆալութին տպագրել էր «Զկա վայրագություն իսլամի մեջ» վերնագրով հոդվածը, որով նախատինքի սյունին էր գամում հայերի զանգվածային սպանությունների մեղավորներին: Դիմելով քրիստոնյա անմեղ հայերին կյանքից զրկած մահմեդականներին, նա հարցնում էր. «Այդ ի՞նչ քարից, ի՞նչ վեմից եք քանդակել ձեր սրտերը, որ չեն սարսափում արնաթաթախ զոհերի տեսքից եւ ընկածների տնքոցներից, ինչի՞ց են տաշել ձեր աչքերը, որոնց միջոցով կարող եք նայել փոքրիկ երեխաների մարմինները հափրող կրակին, որի մայրը կողքին՝ անկար է օգնել, որովհետեւ կրակը նրան չի թողել շարժունակ ձեռքեր կամ քայլող ոտքեր:

Եւ չեմ շնորհավորում ձեր հաջողությունն ու հաղթանակը, քանզի կարծում եմ, որ անմեղներին սպանելը վախկոտի ու անզորի արարք է, քանզի վայրագությամբ արյուն հեղելու համար ձեզ պետք է սգալ ու ցավակցել»¹:

Կահիրեի ալ-Ազհար կրոնական-բանասիրական համալսարանի ոեկտոր և գերագույն իմամ շեյխ Սելիմ ալ-Բահրին, զգացված Ադանայի և Հալեպի վիլայեթներում տեղի ունեցող քստմենլի արարքներից, գրեց խրատական մի ֆեթվա, որի պատճենները հեռագրելով ուղարկեց կայսրության բոլոր նշանավոր կրոնապետներին, կուսակալներին, մեծ քաղաքների կառավարիչներին, արաբական և թուրքական բոլոր լրագրերի խմբագրություններին՝ անձնապես վճարելով հեռագրերի և ֆեթվայի տպագրության բոլոր ծախսերը²: Ֆեթվայով՝ համալսարանի ոեկտորը հետևյալ դիմումներն էր հղում.

«... Իսլամական կրօնքը կ'արգիլէ սպանությունները, բռնությունները, յարձակումներն եւ թալաններն հաւասարապէս իսլամին, քրիստոնէին եւ հրէին համար: Ով այդ կողմերն եւ ուրիշ կողմեր բնակող իսլամներ, զգուշացէ՛ք Աստուծոյ՝ իր Շէրիաթին միջոցով արգիլած ընթացքներէն: Մարդասպանություն, հրդեհ

¹ «Ազգ» (Երևան), 24 ապրիլի 2008 թ.:

² Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3831, 6 (19) մայիսի 1909 թ.:

առաջ բերել հարամ է... Եթէ ճիշդ են Ատանայի մէջ եւ ուրիշ կողմեր տեղի ունեցող սպանութիւնները, այդ դէպքերուն հեղինակներն Աստուծոյ եւ Մարգարէին բարկութիւնն իրենց վրայ հրաւիրած եւ Շէրիաթն անարգած են: Իսլամութիւնը կը խորշի այս կարգի հարամ գործերէ եւ գործողներն իսլամութեան փառքէն կը հեռացնէ: Կը յուսամ թէ իսլամ եղբայրներն այս խօսքերը լսելով, այս բարձր կրօնքին հետեւողներն արատաւորող եւ թշնամիներու ձեռքին՝ ալ չարիքի միջոց եղող այս կարգի ցաւառիթ ընթացքներու կրկնութենէն կը զգուշանան»¹:

Անշուշտ, ոչ բոլոր մահմեդականները ողջունեցին ալ-Ազհար համալսարանից ստացած հեռագիրը: Դրանցից էր կոտորածի կազմակերպիչներից մեկը՝ Ադանայի մուֆթին, որն ալ-Ազհարի ռեկտորին գրած նամակում արդարացնում էր հայերի ջարդը: Նա ստում էր, թե դեպքից առաջ նրանք արդեն ընտրել էին իրենց թագավորին և ուր որ է Կիլիկիայում անկախ հայկական պետութիւն ստեղծելու վրա էին: Ապա, ուրեմն, կմնար երկու ելք՝ փնջերը ժողովել ու փախուստ տալ հայկական բանակների առջև կամ հայերին անխտիր ու անխնա պատժել: Եվ հայրենիքը փրկելու համար իսկական հայրենասերներն ընտրեցին վերջին ուղին²:

Կահիրեում հրատարակվող «Ժուռնալ դյու Քեռ» թերթի խմբագիր Ֆերնան Բրաունն իր պարբերականում խստորեն դատապարտել էր մուֆթիի մարդատյաց վերաբերմունքը, գրելով. «Ջարդոդները ի զուր պիտի ջանան ինքզինքնին չքմեղել. երբեք պիտի չյաջողին ասորը: Ոչինչ կ'արդարացնէ բարբարոսութիւնն եւ անասնական մոլուցքը մարդուն որ կը տանջէ եւ կը դիտէ հոսումը արեան: Գազանը կրնայ բնազդական հաճոյք մը գտնել ասոր մէջ, բայց զազանը բանականութենէ զուրկ է եւ իր բնութեան կը հետեւի անդիմադրելիօրէն: Մարդը կազմաւորեալ ուղեղ մը ունի, կը խորհի: Բայց կարելի՞ է մարդկային սեռին մէջ դասել այն բոլոր ջոխրները մարդակերներու, որոնց գործած խժոժութեանց ընթերցումն իսկ, այնքան օրերու եւ մղոններու հեռաւորութեամբ, արհաւիրք եւ գութ կը յարուցանեն մեր մէջ»³:

¹ Ֆեթվայի հայերեն թարգմանութիւնը տես՝ «Բիզանդիոն», № 3819, 22 ապրիլի (5 մայիսի) 1909 թ.:

² «Դրօշակ», № 6, հունիս, 1909, էջ 67:

³ Թարգմանութիւնը տես՝ «Շիրակ» (Կ. Պոլիս), № 20, 20 հունիսի 1909 թ., էջ 441:

Եգիպտացի նշանավոր մուսուլմանական գործիչ, ազգու-
թյամբ թուրք հայտնի մտավորական Վելիէդդին Յեկենը եգիպ-
տական «ալ-Մուգաթթիմա» չաբաթաթերթի № 18, 1909 թ. ապ-
րիլի 16 (29)-ի համարում տպագրել էր հետևյալ բողոքագիրը.

«Ո՛վ իսլամներ.

Աստծուց չվախեցա՞ք, մարդկանցից չամաչեցի՞ք ձեր
քրիստոնյա եղբայրներին սպանելու և թշնամացնելու համար:
Ձեր այս արարքը, ո՛վ անիրավներ, ամենամեծ ապացույցն է այն
բանի, որ ձեր մեջ չկա մի խելացի իսլամ և ոչ էլ ազնիվ սրտի
տեր մեկը: Ձեռքներդ չդողա՞ց. ի՞նչ չահեցիք այդ խռովու-
թյունից, որի նմանը տեսնված չէ դարերի ընթացքում: Բարբա-
րոս ազգերից ո՞րն այդպիսի ոճիրների դիմեց. ափսո՛ս այն
ծնողները, որոնք ձեզ աշխարհ են բերել և ափսո՛ս այն պատվա-
կան երկիրը, որ ձեզ սնել է իր պտուղներով, ձեզ ջրով հագեցրել
իր գետերով և ձեզ պահել իր հովանու տակ:

Ո՛վ ուլեմներ.

Այն փաթթոցները, որոնցով ծանրացրել եք գլուխներդ և
որոնց գործիք եք դարձրել տգետներին խաբելու համար, չատ
չանցած ամոթով պիտի ծածկեն ձեր տեսողությունը և մինչև ձեր
բերաններն իջնելով՝ պիտի թունավորեն ձեզ: Ալլահը, Մու-
համմեդը և Ղուրանը անպարտ են. այդ երեքից ոչ մեկը չի ների
ձեր արարքները: Ցույց տվեք ձեր գրքերն ու օրենքները, որոնք
արտոնել են ձեզ ի գործ դնելու այդ անիրավություններն ու
սպանությունները: Մենք չգիտենք մի որևէ կրոն, որը թույլատ-
րելի համարի այդպիսի խժոժությունները: Իսկ եթե դրանց մեջ
գտնվի այդպիսի մի բան, ապա երես կդարձնենք և կատենք այն:
Քա՛վ լիցի, անպարտ կլինենք նրանից, ինչպես որ մաքուր ու
անաբատ է Երկնից Ալլահը:

Ո՛վ թուրքեր.

Աշխարհն սքանչացավ, և ազգերը փառաբանեցին ձեզ: Իմ
երակներում հոսող արյունը հոսում է նաև ձեր երակների մեջ:
Ինքս ինձ ասում եմ, թե Ալլահն ինձ թուրք ստեղծած լինելով,
պետք է որ թուրք էլ մեռնեմ: Բայց այսօր ամոթից կարմրում եմ
և ուզում եմ վարագույրի հետևում թաքնվել ու որևէ մեկի աչքին
չերևալ: Կփափագեի իմանալ, թե ի՞նչ կապ կա ձեր և մարդ-

կային խղճմտանքի միջև, այսինքն՝ կուզենայի պարզել, թե մարդկային գութ ունե՞ք, թե՞ ոչ: Կցանկանայի, որ երակներիս մեջ չհոսեր այն արյունը, որը եղբայրասպանության է մղում: Այսպես մտածողը միայն ես չեմ, այլ ինձ հետ է ամեն մի օսմանցի, քա՛վ լիցի, բոլո՛ր մարդիկ, ովքեր հարգում են մարդ արարածին:

Ո՛վ օսմանցիներ.

Հիմարացա՞ք արդյոք, մի՞թե չեք տեսնում, թե ուր եք դիմում: Այսօր, այս վայրկյանիս, երբ սույն տողերը կարդում եք, մեր զրկյալ եղբայրները նույն պահերին ջարդվում են, այրվում են նրանց տները և ենթարկվում են այնպիսի տառապանքների, որոնց պես մարդկային որևէ արարածի կողմից չէին ենթարկված: Հիմա մեր աչքի առջև պատկերանում է մի ազգ, որի միակ հանցանքն այն է եղել, որ միշտ երախտագետ վստահություն է տածել իր զրացիների ու հայրենակիցների հանդեպ, որոնք այսօր մորթում են նրանց, ինչպես հազարների արդեն մորթել են: Այդ կարմիր ու եռացող արյունները հոսում են նրանց հայրենի հողի վրա:

Ո՛վ բանաստեղծներ, ո՛վ գրողներ.

Մի կողմ թողեք սև մագերի, կարմիր այտերի և այլնի մասին երևակայություններն ու նկարագրությունները: Ելե՛ք, և ոչ թե ինձ հետ, այլ արդարության հետ պարսավենք միասին սև արարքներն ու կարմիր օրերը: Գրիչներդ գործածեցե՛ք թղթի վրա, նկարագրե՛ք խուժուժ գործողությունները, զի բանաստեղծի ու գրողի պարտքն է պարսավել անիրավներին ու մխիթարել աղետյալներին: Նախ պետք է փղձկալ, որպեսզի կարողանաք փղձկեցնել ձեզ լսողների սրտերը: Արյունահեղության մեջ նախնական արյունահեղությանը վերադարձանք, ուստի այդ պայմաններում հարկ է վերադառնալ նաև հին ժամանակների ողբերի ձևին: Եղո՛ւկ այն ազգը, որի հետ դարերով ապրեցինք, բայց որն այսօր խժոժությունների զոհ է դառնում:

Ելե՛ք, ո՛վ ազատականներ, ելե՛ք:

Դուք փոքրաթիվ եք, իսկ մոլեռանդները՝ բազմաթիվ: Եթե նրանց ցիրուցան անելու, բզկտելու և անիրավված եղբայրների

վրեժը լուծելու հույս չկա, ապա մարտիրոսացվածներին հետևելու նվազագույն չափը մեր մահն է: Ապրում ենք այնպիսի մի ժամանակում, որից խուսափել է պետք դառը մահով: Մենք կորած ենք մեր ունայնությունը և կեղծ արժանիքներով: Այդ պայմաններում ապրելը տանջանք է:

Ո՛վ արևմտյան ազգեր.

Հանդես եկե՛ք մեր դեմ, որովհետև արժանի ենք մեղադրանքի, բայց երբ գրիչ չարժեք՝ հիշեցե՛ք, որ այնտեղ (Թուրքիայում: - Հ. Ս.) կան օսմանցիներ, որոնք [արցունքի տեղ] արյուն են լացում, չեն փափագում ունեցած կյանքը և երբեք չեն հանդուրժի այդ պատմական երկրի մեջ կատարված դեպքերը:

Ո՛վ եգիպտոսում բնակվող օսմանցիներ.

Շտապե՛ք այստեղ մի միություն կազմել, որն այս պատվական երկրում կարողանար հաստատել կառավարման օրենքներ և արդարություն քարոզող հասներ այն բանին, որ բոլորս կամավորապես մեկնեինք Անատոլիա: ... Գնանք Ադանա և այլուր և մարենք այդ երկրներում բոցավառվող կրակը, բարձրանալք լեռները, հավաքենք ու պաշտպանենք կենդանի մնացածներին, ինչպես նաև սպանվածների վրեժն առնենք: Եվ եթե դա չանենք, ապա մեզնից ոչ ոք հայրենասեր կոչվելու իրավունք չպիտի ունենա: Ընտանիք ու զավակ ունենալու առարկություններն անընդունելի են: Ես էլ ընտանիք ու զավակներ ունեմ, թո՛ղ զոհ լինեն հայրենիքին ու ողջակեզ՝ խողխողվածներին: Մն, մեռնե՛նք, և թո՛ղ ապրի հայրենիքը, բայց վրեժ առնենք զուլումից և նրա հետքն անգամ չթողնենք»¹:

Թուրք ազնվագույն մտավորականի սույն հոդվածը մի բացառիկ, ցնցող փաստաթուղթ է, մարդկային ջինջ ու մաքուր հոգու եզակի պոռթկում:

Եգիպտական թերթերը լայնորեն արձագանքել էին Կահիրեի թուրքերի ցույց տված մարդասիրական վերաբերմունքին: Քա-

¹ Վերիէդդին Յեկենի հոդված-բողոքն առաջին անգամ հայերեն թարգմանությամբ լույս է տեսել «Արևելք» (Կ. Պոլիս) թերթի 1909 թ. № 7085-ում (29 ապրիլի), արտատպվել «Բիւզանդիոնում» (№ 3834, 11 (24) մայիսի 1909 թ.), հետագայում զետեղվել վեր. Համբարձում Յ. Աշճյանի «Ատանայի եղեռներ...» գրքում, էջ 80-82:

ղաքի թուրքերն ապրիլի վերջերին կազմել էին մի պատվիրակություն, որը հայոց եկեղեցի էր գնացել և ցավակցություն հայտնել հայերի զանգվածային ջարդերի կապակցությամբ: Եկեղեցու քահանան շնորհակալություն էր հայտնել, որին հետևել էր պատվիրակության ղեկավարի պատասխանը. «Մենք ձեզի ցաւակցութիւն յայտնելու եկանք, հետեւաբար շնորհակալութեան պէտք չկայ: Դէպքն որքան ձեզի՝ նոյնքան ալ մեզի վիշտ պատճառած է, որովհետեւ ամէնքս ալ օսմանցի ենք, մեր հայրենիքը մէկ է, նոյն վիշտով համակուած ենք ամէնքս ալ, միայն սա կէտը կ'ուզենք ի վեր հանել, որ իսլամական կրօնքն այս կարգի ցաւառիթ դէպքերը կը մերժէ: Պատմական դէպքեր կ'ապացուցանեն, որ իսլամական կրօնքը, մարդասիրութեան, արդարութեան եւ բարեացակամութեան կրօնքն է: Սակայն ցաւալի է, որ կարգ մը տգէտ անձեր այսօր իւլէմայի կերպարանքին տակ ժողովուրդը խաբելու կ'աշխատին: Սակայն վստահ եղէ՛ք, ասոնց ջանքերն ամուլ ձգելու կարող ուսեալ իւլէմաներ ունինք, ճշմարտութեան լոյսով անոնց յառաջ բերած մթութիւնը փարատելու կարող են: Առ այժմ մեր ձեռքէն եկածը, կարօտելոց անմիջապէս օգնութիւն հասցնելու համար պէտք եղած տեղերը հեռագիրներ քաշել է: Այս ալ անմիջապէս գործադրեցինք, նպաստի համար ամբողջ հոգւով կ'աշխատինք»¹:

Հայ հոգևոր ներկայացուցիչները իրենց վերաբերմունքն արտահայտել էին «Կեցցե՛ օսմանյան հայրենիքը», «Կեցցե՛ եղբայրությունը» խոսքերով²:

Հայերի զանգվածային կոտորածները մի շարք հոգվածներով դատապարտած թուրքական թերթերից էր «Սիրերի սայիքայի հյուրիեթի»-ն: Ա. Ճ. ստորագրությունը կրող «Մեր հայ հայրենակիցները» վերնագրով հոգվածում ասված էր, որ հակառակ սահմանադրության ինն ամիսների ընթացքում հայերի և թուրքերի միջև ազդարարված եղբայրության, «Ատանայի ահաւոր դէպքը ծագեցաւ եւ բոլոր ճշմարիտ օսմանցիներուն հոգիները

¹ «Բիւզանդիոն», № 3822, 25 ապրիլի (8 մայիսի) 1909 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

լացին: Յարդ այն դէպքին յառաջ բերած խորին վիշտը չանհետացաւ, որովհետեւ մեր ընկերութեան մարմնոյն մէջ բացուած այն արինոտ վէրքը դիւրաւ բուժուելիք վէրք մը չէ: Մինչ մենք այստեղ ընտիր համադամներով մեր փորը կը պարարենք, հանգստաւէտ անկողիններու մէջ եսասէր կեանք մը կ'անցընենք, այնտեղ, հայրազուրկ որբեր, եղբայրազուրկ, անամուսին կիներ, անօթի, մերկ ու բոկոտն կը պտտին եւ հազարաւոր ընտանիքներ փախուստ կու տան մեր հայրենիքէն: Համոզուած ենք, թէ կառավարութիւնը կ'աշխատի, բայց պատահածն ա'յն աստիճան մեծ դժբախտութիւն մ'է, որ տարիներով կրնայ զբաղեցնել տէրութիւն մը: Մենք ո'րքան անձնուիրութիւն ցոյց տանք, դարձեալ քիչ է, որովհետեւ այսպիսի արինոտ վէրքերու ժամ առաջ բուժուելէն միայն կախում ունի հայրենիքին երջանկութիւնը»¹: Շարունակելով, թերթը գրում էր. «Հայերուն հանդէպ Կառավարութեան պարտականութիւնը չատ մեծ է ու չատ ծանր: Բոլոր օսմանեան ազգը պարտաւոր է պաշտպանել ու պահպանել այս զրկեալ ցեղը, որովհետեւ մեր այսօր վայելած ազատութիւնը մեծ մասամբ կը պարտինք հայ արեան: Պէտք չէ մոռնանք, թէ տակաւին մինչեւ երէկ խժոժութիւն միայն տեսաւ այս հէգ ցեղը, որ տասներկու տարիէ ի վեր շարունակ հարստահարուեցաւ, ճգմուեցաւ եւ հազարաւոր զոհեր տուաւ: Այլեւս պէտք է աշխատինք զիրենք վստահեցնելու համար, թէ վերջ գտած են ջարդի շրջանները, եւ մեր բոլոր գոյութեամբ, մեր հոգիին բոլոր զօրութեամբը պէտք է զիրենք հանդարտեցնենք: Կառավարութեան ընծայելիք պաշտպանութեան պարտականութիւնն ալ չատ ծանր է, որովհետեւ մեր հայ հայրենակիցները կ'ապրին վաչկատուն ցեղերու միջեւ ... Պէտք է յայտարարուի հրապարակաւ եւ պարբերաբար, թէ օսմանեան ազգին ամէնէն թանկագին գործերէն մէկն է ուրիշ ցեղերու հետ նաեւ հայերուն շահերը, կեանքն ու ինչքը, որոնք նուիրական իրաւունքներ են, պաշտպանել ու պահպանել»²:

¹ Հոգվածի հայերեն թարգմանութիւնը տե'ս «Բիւզանդիոն», № 3861, 23 հունիսի (6 հուլիսի) 1909 թ.:

² Տե'ս նույն տեղում:

Նույն թերթի մեկ ուրիշ համարում, Օսմանյան պառլամենտում Սեբաստիան ներկայացնող Ահմեդ Շյուքրի էֆենդին ողջունում էր «Սիրերի սայիքայի հյուրիեթի»-ի ազնիվ կեցվածքը և կոչ էր անում ամոքել Կիլիկիայի հայության խոր վերքերը¹:

Կայսրության մեջ հրատարակվող թերթերի, այլ երկրների մամուլի օրգանների, քիչ թե չատ շանթալից, հրապարակումները, պառլամենտականների ելույթները, քաղաքական, հասարակական, գիտական ու մշակութային գործիչների դիմումներն ու ահազանգերը մնացին որպես օդի մեջ հնչող մի սին դողանջ:

Ինչպես տեսնում ենք, Կիլիկիայի հայությունը չունեւ պաշտպաններ, որոնք ուժ ունենային բռնելու ոճրագործի ձեռքը, իսկ ովքեր ունեին այդ ուժը, հեռու եվրոպաներում բավարարվում էին դալուկ բողոքներով: Ընդհանուր մարդասիրության վրա հիմնված համակրական և ցավակցական այն զգացմունքները, որոնք արտահայտվում էին այս ու այն կողմից, դրական որևէ քայլի չէին վերածվում: Արտահայտված զգացմունքները մնում էին իբրև բարոյական սփոփանքներ, որոնք երբեմն նոր գրգռումների առիթներ էին դառնում հայկական ջարդերի կազմակերպիչների և իրականացնողների համար:

Ո՞ւր էր վախճանն այս ահավոր, այս անհանդուրժելի կացության: Եթե կիլիկիահայոց կոտորածները գոնե լինեին Մերձավոր Արևելքի խոր ճգնաժամի վերջին բռնկումները՝ դեռ կարելի էր ունենալ մի հեռավոր ու թվացյալ մխիթարություն՝ թե թուրքահայն իր վերջին զոհերն է տալիս լավագույն ապագայի համար պահանջվող զոհասեղանին:

Ահա հենց այդտեղ էր ճակատագրական հարցը. արդյո՞ք Կիլիկիայի կոտորածները թուրքահայության վերջին ջարդերն են:

Իսկ եթե ո՞չ...

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3863, 25 հունիսի (8 հուլիսի) 1909 թ.:

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ԱՂԵՏԻ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԱՌԼԱՄԵՆՏՈՒՄ

Կիլիկիայի ողբերգությունը, որպես «ղեպքեր», Օսմանյան պառլամենտի ուշադրությունն «արժանացավ»:

Պառլամենտի Պատգամավորական ժողովի 1909 թ. ապրիլի 18-ի նիստը. – Պատգամավորական ժողովն առաջին անգամ Կիլիկիայի աղետին անդրադարձավ ապրիլի 18-ին (նոր տոմարով՝ մայիսի 1-ին): Նիստը վարում էր Ահմեդ Ռիզա բեյը, ատենապետն էր Մեհմեդ Թալեաթ բեյը:

Բացելով նիստը՝ Ահմեդ Ռիզան հայտնեց, որ ինքը ժամանակին հարցում է արել Ադանայի կուսակալ Մեհմեդ Զևադ բեյին՝ պահանջելով հեռագրով հաղորդել վիլայեթի իրավիճակի մասին, մասնավորապես ներկայացնել ջարդի պատճառները: Եվ կարդում է Զևադ բեյի ապրիլի 13-ի պատասխան հեռագիրը, որով պնդում էր, թե ղեպքերի ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնում է մի քանի հայ ֆիդայիների վրա¹:

Հեռագրի չուրջ ծագեցին կրակոտ վիճաբանություններ:

Երիտթուրք պատգամավորների մի մասը, հայերի տեղեկատվության ազդեցության տակ, տրամադրված էր Ադանայի վիլայեթի վարչախմբի անդամներին խստորեն պատժելու որոշում ընդունել՝ առաջին հերթին պաշտոնանկ անելով նահանգապետ Զևադ բեյին:

Առաջինը խուսք առավ պատգամավոր զոկտ. Արիֆ Իսմեթ բեյը, և հայտարարեց, որ Զևադ բեյի հեռագրում միանգամայն խեղաթուրված է ներկայացված ճշմարտությունը Ադանայի ցավալի ու ողբալի աղետի մասին: Իր զգայացուցն էլույթում նա կատարվածը «սրտակեղեք եղեռնագործություն» համարեց: «Կուսակալները վարժված են բառերի հետ խաղալով աշխատել արդարանալ ... Մեր եղբայրները խողխողվեցին, ջարդվեցին ... Այս ջարդի, այս հոգեցուցն դրամային պատճառ և մասնակից եղողները պետք է պատժվեն»: Ընդգծելով, որ Պատգամավորա-

¹ «Ատանայի եղեռնը: Տեղեկագիր Ցակոբ Պապիկեանի», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 9:

կան ժողովը չի կարող կատարվածի հանդեպ անտարբեր մնալ, «երբ արյունը հոսել է գետի պես և հազարավոր մարդիկ են մեռել», Արիֆ Իսմեթ բեյն առաջարկեց պառլամենտական մի հանձնախումբ ուղարկել Կիլիկիա՝ վիճակը տեղում քննելու, պառլամենտին առաջարկություններ ներկայացնելու, դեպքերի մեղավորներին խստիվ պատժելու համար¹:

Արիֆ Իսմեթ բեյի ելույթից հետո ձայն է վերցնում Վարդգես-սը (Հովհաննես Սերենգյուլյան): Նա ժխտում է հայ ֆիդայիների մասին սադրիչ վարկածը, ասելով, թե կատարվածը հետադիմականների արարք է: Իր խոսքն ուղղելով «սահմանադրութիւն բերող բանակին եւ կառավարութեան», նա շեշտում էր. «Ո՞ւր են ձեր գեղեցիկ սկզբունքները, որոնց համար կռուեցաք եւ երդուեցաք անեղծ պահել: Ինչո՞ւ թոյլ տուիք ջարդել անմեղ ժողովուրդ մը, որ փարած էր սահմանադրական կարգերուն. ինչո՞վ պիտի զանազանուիք ոճրագործ Ապտիւլ Համիտէն ... Կ'ուզէք որ մե՞նք ալ զէն ի ձեռին հրապարակ ելնենք ... Այս ոճիրը աններելի է ձեզի...»²: Վարդգեսն առաջարկեց Ազանայում ռազմական դրություն հայտարարել, Սալոնիկի բանակի և պառլամենտի կողմից Կիլիկիա քննիչ հանձնախմբեր ուղարկել, կողոպտված ինչքերը հետ առնել ավարառուների ձեռքից, եւ քանի որ նախկին սուլթանի մատն էլ խառն է այս սև գործի մեջ, ուստի նրա ստացվածքների մի մասը նույնպես վերցնել և տալ վնասներ կրած ժողովրդին:

Նույնանման հարցադրումներով ու առաջարկություններով ելույթներ են ունենում նաև Նազարեթ Տաղավարյանը և Մեծն Մուրադը (Համբարձում Բոյաջյան)³: Վերջինս մասնավորաբար ասում էր. «Բռնապետութեան օրերուն լեռներու մէջ կռուեցանք, մի՞թէ սահմանադրութեան այս չրջանին հարկադրուած պիտի ըլլանք նորէն լեռ բարձրանալ...»⁴:

Այդ ելույթներից հետո քննարկման դրվեց պատգամավոր-

¹ Տե՛ս Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 593-595:

² Վահան Փափաղեան (Կոմս), Իմ յուշերը, հտ. Բ., Բեյրութ, 1952, էջ 119:

³ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3818, 21 ապրիլի (4 մայիսի) 1909 թ.:

⁴ Վահան Փափաղեան (Կոմս), Իմ յուշերը, էջ 119:

ներ Արիֆ Իսմեթ բեյի, Վարդգեսի, Մուրադի, Գեղամ Տեր-Կարապետյանի, Ալի Զենան բեյի, Վահան Փափազյանի, Հակոբ Պապիկյանի և Նազարեթ Տաղավարյանի համատեղ ստորագրած գրությունը, որով առաջարկվում էր զինվորական դատարանի առաջ դատել Ադանայի կուսակալ Զևադ բեյին, ներքին գործերի նախարարության խորհրդական Ազիլ բեյին և մյուս հանցագործ պաշտոնյաներին, որոնք թերացել էին իրենց ծառայողական պարտականությունների մեջ՝ առաջ բերելով կոտորածներ կամ ուղղակի մասնակցություն ունեցել ջարդերին:

Գրությունն ստորագրողները առաջարկում էին նաև. Ա) Պաշարման վիճակ հայտարարել Հալեպի նահանգում, Անտիոքում, Զեյթունում և ադեսի ենթարկված մյուս վայրերում, Բ) Կիլիկիա ռազմադաշտային դատարան ուղարկել ոչ թե Սալոնիկից, այլ Կ. Պոլսից, Գ) Հեռագրով հրահանգել Դեորթ-Յուլի շարունակվող պաշարումը վերացնել, Դ) Առանց ժամանակ կորցնելու օգնություն հասնել սովյալներին ու անապաստաններին¹:

Օսմանյան պառլամենտում մերկացումներով հանդես եկավ և հայերին պաշտպանեց նաև պատգամավոր դոկտ. Ռիզա Թեֆիքը: Նա փաստերով ցույց տվեց ոչ միայն համիդականների, այլև Իթթիհադ կոմիտեի խաղացած եղկելի դերը Կիլիկիայի կոտորածների մեջ, չեչտելով, որ արյան մեջ թաթախված են Բարձր Դուռը, կուսակալը, տեղական զինվորականությունը, մուսուլման երեւելիները, քաղաքական չատ գործիչներ, ուստի պահանջեց պառլամենտ կանչել ներքին գործերի նախարարին՝ բացատրություն տալու համար²:

Ինչպես Արիֆ Իսմեթ բեյը, այնպես էլ Ռիզա Թեֆիք բեյը հայ պատգամավորներից ավելի եռանդով էին պաշտպանում և արդարացնում կիլիկիահայերին³:

Շատ չանցած՝ ներքին գործերի նախարար Ֆերիդ փաշան ներկայացավ պառլամենտի նիստին:

Թվում է, թե պատգամավորների մեծ մասը հակվում էր, փո-

¹ Տե՛ս «Արեւելք», № 7097, 14 մայիսի 1909 թ.:

² Տե՛ս Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 559:

³ Տե՛ս «Արեւելք», № 7097, 14 մայիսի 1909 թ.:

փոխություններով հանդերձ, ընդունելու ներկայացված որոշման նախագիծը, բայց ներքին գործերի նախարարության խորհրդական Ադիլ բեյի ելույթը փոխեց հարցի քննարկման ընթացքը: Բարձրանալով ամբիոն՝ նա կարդաց Ադանայից, Կոզանից, Ջերել-Բերեքեթից և ուրիշ տեղերից վալիների և մութասերիֆների ուղարկած հեռագրերն ու տեղեկագրերը, որոնք միաբերան մեղադրում էին հայերին՝ մահմեդականների վրա հարձակումներ գործելու, ռումբեր նետելու և հրդեհումների մեջ: Տեղեկագրերի համաձայն, մահմեդականները միայն ստիպված են եղել բռնություններին պատասխանել բռնությունով¹:

Այսպես, Ադիլ բեյը կարդաց Ադանայի կուսակալ Ջևադ բեյի ապրիլի 2-ի հեռագիրը, ուր ասված էր, թե քաղաքում թուրքերի համարյա բոլոր տները հայերը հրդեհել են: Նա կարդաց կուսակալի ևս երկու ուրիշ հեռագիր, որոնցից մեկում նշված էր, թե քաղաքում ծագած հրդեհի պահին, երբ հրչեջները փորձել են այն մարել, հայերը, իբր, կրակ են բացել նրանց վրա: Հաջորդ հեռագրում գրված էր, թե խոտվության առաջն առնելու համար Հաճընից Ադանա գործ է ուղարկվել, բայց քրիստոնյաները նրա վրա նույնպես կրակ են բացել:

Ադիլ բեյը պառլամենտից թաքցրեց այն իրողությունը, որ Ջերել-Բերեքեթի սանջակի մութասերիֆ Ասաֆ էսադ բեյը Ադանա քաղաքում սկսված ջարդերի լուրն առնելուց անմիջապես հետո ամեն միջոց ձեռնարկել էր, որպեսզի կոտորածները տարածվեն սանջակում: Դա քիչ համարելով, ջարդի ընթացքում և դրանից հետո նա հեռագրեր էր հղել ամենուր, ամենից առաջ ներքին գործերի նախարարություն, թե հայերն ապստամբել են ու ամեն ինչ տակնուվրա են անում: Ադիլ բեյը կարդաց այդ հեռագրերը: Դրանցից մեկում Ասաֆ էսադն անամոթաբար հաղորդել էր, թե թուրքերի ջարդը սկսելու համար Ադանայում 5000 հայեր նախապես զինվել են ռումբերով և «Մարթին» հրացաններով: Մյուս հեռագրով՝ Ասաֆ էսադ բեյը կառավարությունից պահանջել էր առանց ուշացնելու զորքեր ուղարկել

¹ Տե՛ս «Գործ» (Թիֆլիս), № 81, 21 ապրիլի 1909 թ.:

Աղանայի վիլայեթ, այլապես ամբողջ «իսլամ ժողովուրդը կկանգնի գլխովին ոչնչանալու վտանգի առաջ»: Շարունակելով սադրանքները՝ այդ չարագործը ապրիլի 13-ին Պոլիս ուղարկած հերթական հեռագրով հաղորդել էր. «... Այսօր Դեորթ-Յուլի շրջանում 4000-ի չափ հայեր, «Մարթին» հրացաններով զինված, ամրացել են գյուղաքաղաքի շուրջը, կտրել ծառերը և պատնեշներ են սարքում»¹: Նույն օրը մի ուրիշ հեռագրով հայտնել էր. «Կացությունը գնալով վատանում է. Բախչեի մեջ ոստիկանութունն իսկ վատահեղի չէ: Դեորթ-Յուլում «Մարթիններով» զինված մոտավորապես 5000 հայ կա: Նրանք ամրություններով շրջապատել են գյուղաքաղաքը և ձեռնարկել են հետզհետե պաշարելու շրջակայքի [մուսուլմանական] գյուղերը: Սանջակի կենտրոնը սոսկալի սպառնալիքի տակ է: Կանայք լալիս են: Սանջակը թնդում է ողբ ու կոծով: ... Բախչեի գայմազամը ծանուցում է, թե Զեյթունից ու Մարաշից եկած բազմաթիվ հայեր պետք է այրեն գյուղախումբը: Խնդրում ենք այս վտանգը խափանելու համար կտրուկ հրամաններ տալ Հալեպի իշխանություններին»²:

Կարդալով հայերի հասցեին Ասաֆ էսադ բեյի լալիրը մեղադրանքները՝ Ադիլ բեյն այնուհետև ասաց. «Ապրիլի 17-ին հեռագիր եմ ստացել նաև Աղանայի նոր կուսակալ Մուստաֆա Զիհնի փաշայից, ուր նույնպես ասված է, թե հայերը ջրի խողովակներից թնդանոթներ են պատրաստել՝ մեծաքանակ ոռոմբերով»³:

Վերջացնելով տեղեկագրերի ընթերցումը՝ Ադիլ բեյը ձեռքերը տարածելով ասում է, թե ինքն ի վիճակի չէ գոնե իր համար պարզելու, թե, վերջապես, ո՞վ է արդարը և ո՞վ՝ մեղավորը, ուստի ձիշտ է համարում, որ պառլամենտն առայժմ որևէ որոշում չընդունի քննարկվող հարցի առթիվ:

Ադիլ բեյի ելույթի ժամանակ թուրք և քուրդ պատգամավորներից չատերը հավանություն ծափեր էին նվիրում նրան⁴:

¹ Տե՛ս Ցակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 292:

² Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 293-294:

³ Տե՛ս «Արեւելք», № 7097, 14 մայիսի 1909 թ.:

⁴ Տե՛ս «Կոհակ» (Կ. Պոլիս), № 6, 4 հուլիսի 1909 թ.:

Վերջապես, ձայն է վերցնում պատգամավոր Գրիգոր Զոհրապը և ամենաբուռն կերպով մերժում է հայերի հասցեին արված զրպարտությունները՝ Աղանայի կոտորածների մեջ մեղսակից ճանաչելով կառավարությունը և տեղական իշխանություններին: Նա ասում է. «Ատիլ պէյ, իբրեւ վստահելի վաւերաթուղթեր, հոս կարդաց Ատանայի, Լազգըյէի կառավարիչներու քաշած հեռագիրները, որ կ'իմացնեն թէ դէպքին սկզբնապատճառները հայերն են, թէ ասոնք «Մարթիններով», պոմպաներով յարձակուեր ու վնասներ գործեր են: Լա՛ւ, բայց այդ ջարդերուն մէջ ընդհանրապես քանի՞ հոգի սպաննուած են, իսկ հայերն իրենց քանդիչ ու սպանիչ գէնքերով քանի՞ հոգի մեռցուցած են: Խղճալի է կեղերոնի իշխանութիւնը, որ 15 օրուան մեջ տակաւին տեղեկութիւն չունի թէ որքա՞ն է զոհերուն թիւը: Ատիլ պէյ ... տեղեկութիւն չունի թէ ո՛րչափ մարդ սպաննուած է, ուրեմն ես իրեն տամ տեղեկութիւն, զոր քաղած եմ անկողմնակալ ու պաշտօնական աղբիւրէ մը՝ Մերսինի ֆրանսական հիւպատոսին, որ յոյն մըն է, Պոլիս քաշած հեռագրէն: Ֆրանսական հիւպատոսը կը գրէ որ 20-30 հազար հոգի անխնայ ջարդուած են»¹:

Զոհրապի ասածը չափազանցություն համարելով՝ Ադիլ բեյը և պատգամավորներից շատերն սկսում են խնդմնդալ: Զոհրապը շարունակում է. «Փոխանակ լալու՝ կը խնդա՞ք: Այս տեղեկութիւնը անկողմնակալ ու պաշտօնէական անձէ մը քաղած ըլլալուս համար է որ վստահութեամբ կ'իմացնեմ ժողովիդ. եթէ կ'ուզէք լսել հայերու հասած լուրերը, անոնք ամէնքն ալ միաբերան կը յայտնեն, թէ հայերէն բան մը չէ մնացած, ո՛չ տուն, ո՛չ չէնք, ո՛չ եկեղեցի»²:

Ապա անդրադառնալով հայերին ներկայացվող մեղադրանքներին՝ Զոհրապն ասում է, որ դրանք «ամէնքն ալ բացարձակ յերիւրանք են: Ատանայի ջարդը տեղական իշխանությունը ընել տուեր է, յարձակող առաջին խուժանը կառավարիչին պաշ-

¹ «Արեւելք», № 7077, 20 ապրիլի 1909 թ.:

² Նույն տեղում:

տօնատունէն մեկներ է «Եաշասը՛ն Սուլթան Համիտ» պոռչտալով»¹:

Զոհրապը կարդում է Հալեպի զինվորական հրամանատար Հասան Բահրի փաշայից ստացված հեռագիրը, ուր ասված էր, թե Ադանա քաղաքի ու չրջանների ջարդերը օրեր առաջ էին նախապատրաստվել նահանգի իշխանությունների կողմից, և այդ գործում մեծ բաժին ունեն զինվորները, որոնք, խուժելով զինապահեստները, կողոպտել են զենքերը և միացել խուժանին: Կարդալով հեռագիրը, Զոհրապը վճռականորեն ասում է. «Բովանդակ էութիւնովս կը մերժեմ հայերու վերագրուած չարախօսութիւնը»²:

Ելույթի վերջում Զոհրապը հայտարարում է, որ ներքին գործերի նախարարութեան խորհրդական Աղիլ բեյը, որն անձնական թշնամութիւն ունի իր դեմ, անմիջական մասնակից է ջարդերին, քանի որ նախապես հեռագիր է ուղարկել Ադանա և վիլայեթի վարչակազմի ղեկավարութեանը հանձնարարել է, թե կոտորածն ինչպես պետք է կազմակերպել:

Աղիլը տեղից ուսպիկներ է բարձրաձայնում: Դրան հետևում են թուրք և քուրդ պատգամավորների ծափերն ու հավանութեան բացականչութիւնները: Զոհրապը զայրացած գոչում է. «Ուրեմն գաղտնի դիտաւորութիւն մը նոյնիսկ այս ժողովին մէջը կայ հայերը բնաջինջ ընելու: Եթէ այդպէս է, մենք գործ չունինք նման փառամենթի հետ»³:

Այդ բողոքի վրա մի քանի թուրք պատգամավորներ ցավ են հայտնում կատարված ղեպքերի առթիվ, գտնելով նաև, որ գործադիր իշխանութեանը կարելի է թույլատրել դրամական օգնութիւն հասցնելու ջարդից փրկվածներին:

Պառլամենտի ապրիլի 18-ի նիստում, ի վերջո, ընդունվեց հետևյալ անորոշ որոշումը, որն արձանագրային մաս չուներ.

«Կառավարութիւնը պառլամենտին առաջարկում է Ադա-

¹ «Արեւելք», № 7077, 20 ապրիլի 1909 թ.:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

նայի և Հալեպի նահանգներ ուղարկել 20.000 ոսկի՝ վնասվածներին օգնելու համար: Պատժել դեպքին պատճառ եղած մեծ ու փոքր պաշտոնյաներին: Իսկույն ուղարկել զինվորական ատ-յան»¹:

Այս որոշումն էլ գուցե չընդունվեր, եթե Եվրոպայի հանդեպ եղած երկյուղը չլիներ: Պատգամավորական ժողովը քաղաքա-կան գնահատական չտվեց Կիլիկիայում տեղի ունեցած ջարդե-րին և դրանց ոգեշնչած ու մասնակից անձանց՝ անկախ պաշտո-նական դիրքից ու սոցիալական դրուժյունից: Ավելին՝ ժողովն ըստ էության սկիզբ դրեց Հայերի մեղավորություն պաշտոնա-կան շինծու վարկածին:

Այո՛, ստույգ մահվան դեմ-հանդիման մինչև վերջին րոպեն Հայերը չատ տեղերում անում էին ինչ կարող էին՝ խուժանի հարձակումներին դիմակայելու համար: Աղանայի կոտորածները Հայերին առիթ տվեցին ցույց տալու թուրքերին, որ Հայ ազգա-բնակչությունն այնպես անօգնական չէ, ինչպես անցյալում, որ եթե նա կազմակերպվում է, ընդունակ է լինում պաշտպանելու իր կյանքը և գույքը: Նրանք ոչխարական հյուժյունով իրենց պարանոցը չէին երկարել մերկացած սրերի ու արձակած զըն-դակների առաջ: Հենց դա էր, որ մարսել չէին կարողանում թուրքերը՝ մեծից փոքրը, իսկ Բ. Դուռը, չատ չանցած, գործադ-րելու էր բոլոր ջանքերը ա-լա-թուրքա եղանակով «ապացու-ցելու», թե Հայե՛րն են հանցավորները, նրա՛նք են թուրքեր ջարդել: Նա Եվրոպայում իր դեսպաններին հրահանգել էր պե-տությունների կառավարություններին տեղյակ պահել, որ Կիլի-կիայում Հայերը թուրքերի դեմ կռիվ են սկսել նրանց կոտորելու և զուտ Հայ բնակչությամբ պետություն ստեղծելու համար:

Օսմանյան պառլամենտի ապրիլի 18-ի նիստի ընթացքի մա-սին հաղորդագրությունները ցավալի արձագանք գտան Հայ հասարակության մեջ՝ առաջ բերելով նրա հիասթափությունն ու զայրույթը:

Ի պատասխան թուրք գործիչների զրպարտությունների,

¹ «Արեւելք», № 7077, 20 ապրիլի 1909 թ.:

Հ. Յ. դաշնակցության ժնկի կենտրոնն հետևյալ հայտարարությունն արեց.

«Զարմացմամբ կը լսենք, թէ Երեսփոխանական ժողովոյ Ապրիլ 18-ի (մայիսի 1-ի) նիստին մէջ կառավարութիւնը հիմնուելով տեղական իշխանութեանց կողմէ տրուած ստայօղ տեղեկութեանց վրայ, Ատանայի նահանգին մէջ կատարուած վերջին ջարդը կը վերագրէ հայ յեղափոխականներուն եւ առաջին յարձակողները կը ներկայացնէ հայերը: Կը բողոքենք այս չարամիտ վերագրումին դէմ, որ նպատակ ունի պարտկելու ճշմարիտ ոճրագործները. ատիկա նախատինք մըն է տանջուած եւ օրհասական հայ ժողովուրդին: Հայ յեղափոխականները որեւէ մասնակցութիւն չունին այդ անարգ ջարդին մէջ, որ մոլեռանդ խուժանի մը կողմէ կատարուած է վերին իշխանութեանց թելադրութեամբ: Կոչում կ'ընենք ողջմտութեան եւ անաչառութեան, որպէսզի Երեսփոխանական ժողովը ազդեցիկ միջոցներ ձեռք առնէ, յանցաւորները պատժէ: Հին ոճիրներու անպատիժ մնալը կը խրախուսէ ջարդին հեղինակները: Տեղական վարչութեան գլուխ գտնուողները, որոնք Համիտի արարածներն են, մշտնջենական աղբիւրը պիտի ըլլան ոճիրներու եւ այդ պատճառաւ երկրին անդորրութիւնը միշտ պիտի խանգարուի»¹:

Պատգամավորական ժողովի ապրիլի 28-ի նիստը. – Ուրիշ հարցերի քննության ընթացքում այս նիստում հարեանցիորեն կարճատե անդրադարձ եղավ նաեւ կիլիկյան դեպքերին: Ժողովում ընթերցվեց ներքին գործերի նախարար Ֆերիդ փաշայի մի պաշտոնագիրը, ուր տեղ էր գտել ընդամենը մի պարբերություն այդ դեպքերի մասին: Ֆերիդ փաշան գրում էր, թե Պատգամավորական ժողովի անդամներից մեկը, առանց սպառիչ տվյալներ ունենալու, պնդում է, թե Ադանայի վիլայեթում 25-30 հազար հայ է ջարդվել: Սպանվածների և վիրավորների ճիշտ հաշիվը որոշելը կարոտ է ժամանակի, գրել էր նա և ավելացրել, որ իր տվյալներով՝ աղետի ընթացքում սպանվել է 1924 իսլամ և վիրավորվել 500-ը, իսկ ոչ իսլամներից մահացել է ընդամենը

¹ «Արեւելք», № 7080, 23 ապրիլի 1909 թ.:

1455 հոգի (469-ով պակաս) և վիրավորվել 382 հոգի (151-ով պակաս):

Պաշտոնագրի ընթերցումից հետո մտքերի փոխանակու-
թյուն չեղավ: Դա ընդունվեց ի գիտություն:

Ժողովի ապրիլի 30-ի նիստը. – Մեծ վեզիրը Հուսեին Հիւմի
փաշան մի գրությամբ Պատգամավորական ժողովին տեղեկաց-
նում էր, որ ներքին գործերի նախարարի նախաձեռնությամբ
որոշված է Ադանա ուղարկել չորս հոգանոց քննչական մի
հանձնախումբ՝ երկու հայ և երկու իսլամ կազմով: Նրանցից եր-
կուսը պիտի լինեն պաշտոնյա, իսկ մյուս երկուսը՝ պառլամենտի
պատգամավոր: Քանի որ կառավարությունը հանձնաժողովի
կազմում առաջադրել էր երկու հոգու՝ Բեհաա բեյին և Հարու-
թյուն Մոստիչյան էֆենդուն, Հիւմի փաշան վարչապետական
թեզքերեով (պաշտոնագրով) Ժողովի պատգամավորներից
խնդրում էր իրենց կողմից ևս երկու հոգու առաջադրել՝ հանձ-
նախմբի կազմի համար: Միաժամանակ տեղեկացնում էր, որ
կառավարությունը որոշել է քննիչների աշխատավարձի չափը:

Սկսվեց վիճաբանություն մեծ վեզիրի առաջարկի շուրջ՝ թեր
և դեմ առաջարկներով: Հայ պատգամավորներից ոմանք (Զոհ-
րապ, Վարդգես) պահանջում էին հանձնաժողովի կազմն անմի-
ջապես լրացնել և առանց ուշացնելու Ադանա ուղարկել: Իսլամ
պատգամավորների մի մասը (Իսմայիլ փաշա, Արիֆ Իսմեթ բեյ,
Վեհիբ էֆենդի և այլք) համաձայն էր խառը պատգամավորա-
կան հանձնախումբ ուղարկելու մեծ վեզիրի տեսակետին, և
գտնում էր, որ հանձնախմբի մեջ ընդգրկվելիք երկու պատգա-
մավորները զաղտնի քվեարկությամբ պետք է ընտրվեն: Իսլամ
պատգամավորների մյուս մասը (Մուստաֆա և էմրուլլահ
էֆենդիներ) այն կարծիքին էր, որ ավելի ճիշտ կլինի, եթե
օրենսդիր իշխանությունը Ադանա ուղարկելու համար անկախ
խորհրդարանական քննիչ հանձնախումբ կազմեր, այլ ոչ թե
պառլամենտի որոշ անդամներ մասնակցեին կառավարական
քննիչ հանձնախմբին:

Պատգամավոր Թալեաթ բեյը հայտարարեց, որ ինքը որևէ

քննիչ Հանձնախումբ ուղարկելուն ընդհանրապես դեմ է¹:

Ի վերջո, խառը Հանձնախումբ կազմելու առաջարկը (Համաձայն վարչապետական թեզքերեի) դրվեց գաղտնի քվեարկություն, որի արդյունքում Ադանա գնացող քննիչ Հանձնախմբի Համար Պատգամավորական ժողովն ընտրեց երկու հոգի՝ Հակոբ Էֆ. Պապիկյան և Շեֆիկ բեյ²:

Ժողովի մայիսի 10-ի նիստը. - Այլ հարցերի քննություն ավարտին Պատգամավորական ժողովն անդրադարձավ մեծ վեզիր Հիլմի փաշայի՝ Ժողով ուղարկած պաշտոնագրին, որի ընթերցումից պարզ դարձավ, որ քննիչ խառը Հանձնախմբի Համար ընտրված պատգամավոր Շեֆիկ բեյը հրաժարվել է և անհրաժեշտ է չտապ նոր ընտրություն կատարել, այն հաշվով, որպեսզի նոր ընտրված պատգամավորը նաև լինի խառը Հանձնախմբի նախագահ:

Էոմեր Ֆեզի Էֆենդին առաջարկեց Հանձնախմբի անդամ և նախագահ ընտրել Թալեաթ բեյին, որը, սակայն, հրաժարվեց իր թեկնածությունը քվեարկություն դնել: Դրանից հետո Ֆեզի Էֆ. չպնդեց իր առաջարկի վրա, իսկ Պատգամավորական ժողովի նախագահ Ահմեդ Ռիզան հայտարարեց, թե Ադանայի խնդրի առնչությամբ անհրաժեշտ է ընտրել մի այնպիսի պատգամավորի, որը տիրապետում է ֆրանսերենին, քանի որ Ադանայի և Հալեպի օտար հյուպատոսների հետ հարկ է լինելու այդ լեզվով հաղորդակցվել:

Գաղտնի քվեարկությամբ ընտրվում է Փաստաբանական պալատի նախագահ և Քասթեմունիից պատգամավոր ընտրված Յուսուֆ Քեմալ բեյը³:

Ժողովի մայիսի 11-ի նիստը. - Այս նիստին անձամբ ներկայացել էր մեծ վեզիր Հիլմի փաշան՝ պառլամենտին ղեկուցելու, հաշվետվություն տալու իր դահլիճի կատարած աշխատանքի և առաջիկա ծրագրերի մասին: Զեկուցման մեջ նա անդրադառնում է Ադանայի աղետի հետևանքների վերացման խնդրին:

¹ Տե՛ս Ցակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 610:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 611:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

Մեծ վեզիրը նշում է, որ աղետը տարածվել էր Ադանայի նահանգի չորս սանջակներից երեքում (Իչլիի սանջակը բացառությամբ) և Հալեպի նահանգի Մարաշ ու Անթաքիա գավառներում: Նա շեշտեց, որ այդ վայրերի ցավերը դարմանելու համար Պատգամավորական ժողովի հաստատած 20.000 օսմանյան ոսկին արդեն տեղ է հասել, ինչպես նաև կարիքավոր հողագործներին օգնելու նպատակով նույնքան գումար (20.000 ոսկի) է հատկացրել «Զիրաաթ» (գյուղատնտեսական) բանկը՝ հետ վերադարձնելու պայմանով:

Հիլմի փաշան պատգամավորներին տեղեկացրեց, որ Ադանայի կուսակալը և Զեբել-Բերեքեթի մութասերիֆը պաշտոնադրվել են, իսկ Մերսինի մութասերիֆը վարձատրվել է՝ իր ենթակայության տակ գտնվող տարածքում աղետը կանխելու համար: «Ոճրագործները պիտի պատժվեն, որպեսզի ցավալի դեպքերն այլևս չկրկնվեն», - խոստացավ մեծ վեզիրը:

ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹՅՈՒՆ ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՀԱՄՄԵԴ Ե-Ի ՄՈՏ

Թուրքահայ հասարակական-քաղաքական շրջանակները մեծապես դժգոհ էին Օսմանյան պառլամենտի ապրիլի 18-ի, 28-ի և 30-ի նիստերում Կիլիկիայի դեպքերի սխալ արձագանքներից, խորապես վիրավորված՝ օրենսդիր մարմնի գործելակերպից: Իր հերթին, Կ. Պոլսի հայությունը Հայոց պատրիարքարանից համառորեն պահանջում էր ստեղծել պատգամավորություն, որպեսզի կայսրին ներկայանա և արդարություն հայցի: Շատերն էին հավատում, որ այդպիսի մի պատգամավորությունը հաջողություն կունենա, քանի որ նախօրյակին պառլամենտում արտասանած իր գահակալական ճառում սուլթանն անդրադարձել էր նաև Ադանայի կոտորածներին և հետևյալն ասել.

«Ադանայի դեպքերն ինձ չատ վշտացրին: Այժմ այդ դեպքերը վերջացել են եւ մեղաւորները պէտք է պատժուեն. վնասուածների կարիքներին պէտք է բաւարարուիլն տրուի:

Աստուծոյ ողորմածութեամբ՝ այսուհետեւ այդօրինակ դէպքեր, որոնք հակառակ են կրօնին, հայրենասիրութեան եւ միութեան, չեն կրկնուի այլեւս: Իմ ցանկութիւնն է դրա համար ձեռք առնել համապատասխան միջոցներ: Որպէսզի ազգութիւնների խռովութիւնները դադարեն եւ ժողովուրդը երջանկութիւն վայելէ, անհրաժեշտ են վարչական, դատական, ֆինանսական բարենորոգումներ, հարկ է ուժեղացնել զինուորական եւ ծովային ոյժերը, զարգացնել լուսաւորութիւնը եւ արդիւնաբերութիւնը»¹:

Կատարելով հասարակական պահանջը, պատրիարքարանը կազմեց պատգամավորութիւն հետեյալ կազմով. պատրիարքի տեղապահ Հովհաննես եպիսկ. Արշարունի, Կրօնական ժողովի ատենապետ Հմայակ արք. Դիմաքսյան եւ անդամներ Գնել ծ. վրդ. Գալեմքեարյան ու Գրիգորիս վրդ. Բալաքյան, Քաղաքական ժողովի ատենապետ Ստեփան էֆ. Գարայան, Ազգային ժողովի վճռաբեկ ատյանի դատավոր Ննդիր Սիմոնյան, ժողովի պատգամավոր Հակոբ Բահրի, վաճառական Արամ Հալաճյան եւ «Բիւզանդիոն» թերթի խմբագիր Բյուզանդ Քեչյան²:

Պատվիրակութիւնը մայիսի 2 (15)-ին մեկնեց Դոմաբախչեի պալատ, ուր համակրանքով ընդունվեց Մուհամմեդ Ե-ի կողմից: Սուլթանը պատրիարքական տեղապահ Արշարունի սրբազանին հարցրեց, թե պատվիրակութիւնն ի՞նչ խնդիր ունի: Սրբազանն իր խոսքը փոխանցեց Ստեփան էֆ. Գարայանին, որը երկարբարակ պատմական մի տեսութիւն ներկայացրեց ավելի քան վեց դարն ի վեր օսմանյան գահին հայ ազգի հավատարմության ու անձնվեր ծառայության մասին: Նա շեշտեց, որ հայ տարրը օսմանյան հայրենիքից անջատվելու տրամադրութիւն երբեք չի ունեցել, օսմանյան տերության հովանու տակ վստահ է եղել, որ պահպանելու է իր ազգութիւնը, եկեղեցին, լեզուն, ցեղային ավանդույթները: Բայց վերջին քսան տարիների ընթացքում անտեղի զրպարտութիւններով հայութիւնը անզոր հալածանքների ու ջարդերի ենթարկվեց: Սահմանադրության հռչակումից

¹ «Ախուրեան» (Ալեքսանդրապոլ), № 34, 10 մայիսի 1909 թ.:

² Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3829, 4 (17) մայիսի 1909 թ.:

հետո մի պահ նա ազատ շունչ քաշեց, բայց ահա վրա հասավ մի նոր, սոսկալի աղետ՝ Ադանայի հայերի արյունալի ջարդը: Դա պատասխան էր սահմանադրությանը հավատալու հայերի միամտությանը:

Կայսրը միջամտում է. «Շատ զարմանալի է այդ: Սահմանադրութիւնը քաջալերող (միւշէվիզ) ըլլալն ինչէ՞ն յանցանք կը սեպուի եղեր: Սահմանադրութիւնն ի՞նչ բանի համար է, բոլոր երկրին բարւոյն համար չէ՞ միթէ»¹:

Քաղաքական ժողովի ատենապետ Ստեփան Գարայանը պատասխանեց, թե այն պահին, երբ Պոլսում հեղաշրջման փորձ արվեց, Կիլիկիայում սկսեցին հայերին ջարդել սև սաղրանքներով: Հիմա նույնպես ուրիշ գավառներում վտանգ կա հայերի համար: Նրանց շարունակում են հալածել: Կողոպուտի համն առած խուժանը միշտ պատրաստ է հայերին ջարդելու, «եթէ այս բարձր կեդրոնէն ազդու արգելք մը չըլլայ: Այդ է պատճառը, որ հայոց տառապեալ ազգի ներկայացուցիչները պարտ սեպեցին գալ յայտնել իրենց բարեգութ հօր որ պաշտպանէ տառապեալ հայ ժողովուրդը»:

Մուհամմեդ Ե կայսրն արձագանքում է. «Անշուշտ, ամէն պաշտպանութիւն պիտի ընծայուի: Անանկ բան չըլլար, անհանդուրժելի են ձեր պատմած այդ բաները»:

Գարայան էֆենդին շարունակում է և խնդրում կայսրից, որ «հրովարտակ մը շնորհուի ծանուցանելու համար ամէն կողմ, որ ա՛լ այդ ջարդերու, թալաններու, բռնութիւններու չըջանն անցած է, թէ նոր գահակալ Սուլթանին ու Խալիֆային հրամանն է որ թուրքի եւ հայու խտիր չգրուի, այլ ամէն կողմ հաստատ իմացուի թէ Սահմանադրութիւնն ալ, Շէրիաթն ալ, Կայսեր ու Խալիֆային հրամանն ալ կը պահանջեն որ վերջ տրուի հայերուն դէմ ի գործ դրուող հալածանքներուն»²:

Կայսրի պատասխանը. «Շա՛տ իրաւացի են այս խօսքերը: Ես անմիջապէս վաղն առտու իսկ, պիտի կանչեմ Մեծ Եպարքոսը, եւ պիտի ըսեմ որ ի նկատ առնէ այս խնդիրը, եւ ինչ որ հարկ

¹ «Բիւզանդիոն», № 3829, 4 (17) մայիսի 1909 թ.:

² Նույն տեղում:

է ի գիր առնուի, եւ գործադրուի: Ի՞նչ ըսել է ատանկ ջարդ, թալան, բռնաբարում: Ես բնա՛ւ չեմ ընդունիր որ իմ օրովս ատանկ տգեղ բաներ ըլլան: Իմ հպատակներուս մէկ կաթիլ արիւնն որ թափի՝ իմ սիրտէս կը հոսի: Բոլոր երկիրը մէկ մարմնոյ պէս է, մէկ անդամին ցաւն ի հարկէ բոլոր մարմինը կ'իմանայ: Ես իմ բոլոր հպատակներս հաւասար գիտեմ: Շատ կը ցաւիմ այս եղած բաներուն վրայ, եւ կը զարմանամ այ: Իմ հօրս օրով, ատանկ բաներ բնաւ չէինք լսեր: Մեր գերդաստանին ճարտարապետներն հայեր էին, կը ճանչնայի զանոնք: Աշխատաւորներուն մեծ մասն հայեր էին: Վառօդապետներ եւ այլ բարձրաստիճան պաշտօնատարներ եւ արհեստապետներ հայ էին: Հայերուն եւ իսլամներուն միջեւ կատարեալ սէր եւ համերաշխութիւն կար: Մէկ հայրենիքի զաւակներ էին ամէնքն ալ: Մենք խտիր չենք դներ անոնց միջեւ: Բայց սա վերջին երեսուն տարիին մէջ ի՞նչ անցեր դարձեր է, որ այսչափ փոխուեր է ամէն բան, իրա՛ւ որ չեմ կրնար հասկնալ: Ասկէ ետքը կը յուսամ, որ չարիքին դարման կը տրուի: Ատանայի ոճիրներուն հեղինակներն ալ անշուշտ պիտի պատժուին, եւ կողոպտուած բաներն իրենց տէրերուն ետ պիտի տրուին: Սահմանադրութիւնն ի՞նչ է, Շէրիաթն ի՞նչ է, եթէ ոչ՝ ժողովուրդին բարեկեցութիւնը, արդարութիւն, հաւասարութիւն: Իմ օրովս կ'ուզեմ որ ատանկ ըլլայ: Ինչպէս որ բարի հայր մը իր զաւակներուն բարիքը կը կամենայ, ես ալ կ'ուզեմ, որ իմ օրովս բոլոր երկիրն երջանիկ ըլլայ: Վստահ եղէ՛ք, որ հոգ պիտի տարուի»¹:

Մուհամմեդ Ե-ի խոսքից հետո տեղապահ Հովհաննես սրբազանը նրան մատուցում է մի խնդրագիր՝ բռնի կրօնափոխված հայերին ազատ արձակել, վերադարձնել առեւանգված կանանց, բանտարկյալներին ազատել, ինքնապաշտպանությունը հանցանք չորակել, կողոպտված ապրանքները հետ դարձնել, որբերին պաշտպանության տակ առնել: Վերցնելով խնդրագիրը՝ սուլթանը խոստանում է. «Ես անշուշտ ի նկատ պիտի առնեմ այս գրուածները, եւ ըստ այնմ գործադրել պիտի տամ»²:

Կես ժամ տեւած ունկնդրությունից հետո պատվիրակությունը հեռանում է՝ երախտագիտության և օրհնության խոսքերով:

¹ «Բիւզանդիոն», № 3829, 4 (17) մայիսի 1909 թ.:

² Նույն տեղում:

Իսկ Իթթիհադականները քթի տակ խնդմնդում էին՝ ասելով. «Այս հայերը ուրիշ զբաղմունք չունի՞ն, որ կը դիմեն փառլամենթին, պատուիրականեր կ'ուղարկեն կայսեր մօտ, անհանգիստ կ'ընեն վարչապետին: Կոխը մեր վերմակին վրայ է եղած», այլ ոչ թե պառլամենտում կամ կառավարություն մեջ¹:

Սուլթան Մուհամմեդ Ե-ի հետ հանդիպումը որևէ դրական ազդեցություն չունեցավ: Սուլթանի միակ գործնական քայլն այն եղավ, որ իր բարձր հովանավորությունը ստեղծված նպաստից միջազգային հանձնաժողովին նվիրաբերեց պետբյուջեից իրեն հատկացված գումարի 1/50-ը՝ 500 օսմ. ոսկի, թեև հավաստիացրել էր, թե «եթէ կարելի ըլլար, այս նպատակին համար ամբողջ ստացուածքս կը նուիրէի»²: Ավելին, Օսմանյան պառլամենտն իր հետագա նիստերում ուղղակի անէացրեց կլիկյան ջարդի խնդիրը, ցույց տալով, թե երկրի իսկական տերը Իթթիհադի կոմիտեն է միայն:

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ «ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԳՈՐԾԻ ՎՐԱ

Ներքին գործերի նախարար Ֆերիդ փաշան Ադանայի սոսկումների առաջին օրերի թարմ ու ծանր տպավորության տակ երկյուղ ունենալով եվրոպական մեծերի կոշտ միջամտությունից, նրանց կառավարություններից խնդրել էր «սպասել եւ վստահել իրենց (երիտթուրքական իշխանություններին: – Հ. Ս.) արդարադատութեանը»³: Թուրք նախարարը դեռ համոզված չէր, որ խուժանային բնազդների և արյունալի ոճիրների հանդեպ եվրոպան հիմնականում անխռով է մնալու, ինչպես և եղավ:

Ջարդերից անմիջապես հետո Ադանայի վիլայեթի տեղական կառավարությունը նշանակեց մի քննիչ հանձնախումբ, որն իբր, պետք է անկողմնակալ քննություն կատարեր և մեղավորներին պատժեր, բայց որի իրական նպատակը եղածի հանցանքը

¹ «Արեւելեան մամուլ», № 22, 26 մայիսի 1909 թ., էջ 518:

² «Բիւզանդիոն», № 3848, 27 մայիսի (9 Հունիսի) 1910 թ.:

³ Տե՛ս «Դրօշակ», № 6, Հունիս, 1909, էջ 67:

Հայերի վրա բարդելն էր: Ենթադրվում էր, որ հարցաքննությունները ընթացքում կուտակվելու էին մեծ թվով մեղադրական նյութեր, որոնք վիլայեթի ղեկավարներին հնարավոր պատասխանատվության կանչելիս՝ նրանց արդարացմանը պիտի նպաստեին:

Կյանքի կոչվելուց անմիջապես հետո այս քննիչ Հանձնախումբը, աչքի անցկացնելով կենդանի մնացած հայ տղամարդկանց, իր ցանկությունը ձեռքակալում և խստագույն քննություն էր ենթարկում նրանց¹: Քննիչները ձեռքակալված հայերին տալիս էին արդեն կանխատեսելի հետևանքներով հարցեր. «Առաջին ջարդից հետո պատուհանի առջև նստած՝ իսլամների վրա հրացանաձգություն անողը դու էիր, չէ՞. դու ո՞ր հեղափոխական կուսակցության անդամ ես. քո հրամանի տակ քանի՞ ֆիդայի կա. դու եղել ես Եվրոպայից այստեղ գննք բերող կոմիտեի անդամներից մեկը՝ ասա տեսներեք թե որքա՞ն գննք եք բերել: Մի՛ ուրանա, վկա ունենք, չգիտե՞ս, թե հետո ինչ կարող է քեզ հետ պատահել...»:

Աղանայի տեղական կառավարչության ստեղծած քննիչ Հանձնախմբի գործունեությունը երկար չտևեց: Շատ չանցած՝ մեկ ամիս հետո, նրան փոխարինելու եկան Կ. Պոլսի ուղարկված Հանձնախմբերը:

Եվրոպայի հայոց հոգևոր առաջնորդ Գևորգ եպիսկ. Ութույցյանը Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Բ Իզմիրլյանին նամակով տեղեկացնում էր, որ ի պատասխան իր հարցման, Օսմանյան պառլամենտի նախագահ Ահմեդ Ռիդայից ստացել է ինքնագիր մի տոմսակ, որով հայտնել է, թե Աղանայի կոտորածի հեղինակներից ոչ մեկն անպատիժ չի մնալու: Դա հուսադրող է և պետք է սպասենք կենտրոնական իշխանությունների որոշակի քայլերին²:

Օսմանյան խորհրդարանը Աղանա ուղարկեց իր քննիչ Հանձնախումբը, որի անդամները երկու հոգի էին՝ պատգամա-

¹ Տե՛ս «Ախուրեան», № 33, 7 մայիսի 1909 թ.:

² Մատենադարան, Մատթեոս Իզմիրլյանի արխիվ, մատյան 34, թղթ. 14, վավ. 507:

վորներ Հակոբ բեյ Պապիկյանը և Յուսուֆ Քեմալ բեյը, որոնք Ադանա Հասան մայիսի 16 (29)–ին:

Կիլիկիա եկավ նաև մի ուրիշ քննիչ Հանձնախումբ՝ կառավարություն կազմած Հանձնախումբը (հեյեթի թահկիկին): Նա ընդգրկում էր երեք հոգի՝ Պետական խորհրդի անդամ Ֆաիզ բեյը (նախագահ), Մանասթրի դատական քննիչ Հարություն Մոստիչյանը և սրանց միացած Մերսինի մութասերիֆ էսադ Ռեուֆ բեյը¹:

Կառավարական Հանձնախումբը սկզբում անկողմնակալ քննություններ էր կատարում: Դրա վկայություններից մեկը մեծ վեզիրին ու ներքին գործերի նախարարին մայիսի 28–ին էրզինից Հանձնախմբի անդամ Հարություն Մոստիչյանի տված կարևոր հեռագիրն էր, որի տակ իրենց ստորագրություններն էին դրել նաև Հանձնախմբի մյուս երկու թուրք անդամները՝ Ֆաիզ և էսադ Ռեուֆ բեյերը: Սրանք աղետյալ ժողովրդի անունից մեծ վեզիրից խնդրում էին՝ ա) Հնարավորինս շուտ սաստել ռազմական ատյանին՝ դատաքննությունները անաչառ անցկացնելու համար, բ) միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի այդ ատյանի կողմից «անիրաւութեանց ենթարկուած բանտարկեալներն կարելի եղածին չափ շուտ արձակուին»²:

Հունիսի 27–ին Ֆաիզ բեյի, Հարություն Մոստիչյանի և էսադ Ռեուֆ բեյի ստորագրությամբ պաշտոնական առաջին ընդարձակ տեղեկագիրն է ուղարկվում կենտրոնական կառավարությանը, որտեղ չարագրված էին այդ քննիչ Հանձնախմբի անկողմնակալ քննության արդյունքները: Նույն օրը Ֆաիզ բեյի և Հ. Մոստիչյանի ստորագրությամբ նույն հասցեով հղվում է նաև Հանձնախմբի կազմած ամբաստանագիրը:

Հանձնախմբի տեղեկագրի և ամբաստանագրի հիման վրա նախարարների խորհուրդը Հունիսի 29–ին քննեց Հանձնախմբի արդար ու ստուգապատում տեղեկագիրը և որոշեց Ադանայի ռազմական ատյանի դատին հանձնել հետևյալ անձանց՝ նախկին վալի Զևադ բեյին, զորաբանակի հրամանատար (ֆրրզա գոմանտանը) Մուստաֆա Ռեմզի փաշային, Զերեկ-Բերեքեթի

¹ Վեր. Համբարձում Յ. Աչճեան, Ատանայի եղեռներ..., էջ 30:

² Նույն տեղում:

կառավարիչ Ասաֆ Էսադ բեյին, «Իթիդալ» թերթի խմբագրապետ Իհսան Ֆիքրիին, նույն թերթի խմբագիր Իսմայիլ Սեֆային, Ադանայի թուրք երեւելիներից Բադդադի զադե Աբդուլ Կադերին և Բոսնալը (Բոշնագ) Սալիհին: Որոշման համաձայն՝ դրանից զատ բոլոր այն պետական պաշտոնյաները և տեղի ազդեցիկ անձինք, որոնք թերացել էին իրենց պաշտոնում և ժողովրդին գրգռելով «վրդովել էին անդորրութունը», նույնպես ենթակա էին ձերբակալման և հանձնվելու ռազմական ատյանի դատին: Բայց, ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, նախարարների խորհուրդն այդ որոշումն ընդունել էր ձևականորեն, հատկապես Եվրոպային թյուրիմացության մեջ գցելու համար: Ինչպես կտեսնենք՝ որոշումը չգործադրվեց:

Կառավարական հանձնախմբի երկու թուրք անդամները ժամանակի ընթացքում ավելի ու ավելի կողմնակալ դիրք բռնեցին: Մյուս կողմից, երբ թուրք հանրությանը հայտնի դարձավ, որ Ադանայում զոհվել են նաև բավական թվով մահմեդականներ, երիտթուրքերը, նույնիսկ մինչ այդ հայերին պաշտպանողները, այժմ կանգնեցին ցեղակից ազգայնամոլների և խոջաների պաշտպանության կողմը: Վերջիններս չէին հաշտվում այն մտքի հետ, որ հայերը որոշ տեղերում, հատկապես Ադանայի առաջին ջարդի ժամանակ, ոչ միայն կարողացել էին զենքով պաշտպանվել, այլև սպանել 350-400 ելուզակների: Հայերի կազմակերպված դիմադրութունից կատաղած՝ հին և նոր թուրքերը դադարեցին այլևս քրիստոնյաների գանգատները լսել:

Իր հերթին, ռազմական բարձրագույն իշխանութունը Ադանա ուղարկեց Ռումելիի զինվորական սպաներից կազմված մի ռազմական ատյան (ռազմադաշտային դատարան): Ատյանի (դիվանը հարբի էորֆի) նախագահն էր միրլիվա* Քենան փաշան, անդամները՝ Իսմայիլ Ֆադըլ փաշան, միրալայ** Զիա բեյը, էոմեր Նաբիհ բեյը, Օսման Ալի բեյը, Լուիֆի բեյը, Մուստաֆա էֆենդին, յուզբաշի*** Զիա բեյը, յուզբաշի Ռեֆիհ բեյը¹: Ադանա

* Միրլիվա - գեներալ-լեյտենանտ:

** Միրալայ - գեղապետ:

*** Յուզբաշի - հարյուրապետ:

¹ Տե՛ս Վեր. Համբարձում Յ. Աչճեան, Ատանայի եղեռնը..., էջ 30:

Հասնելուն պես այդ գլխավոր ռազմական ատյանն ստեղծեց միայն երիտթուրք զինվորականներից կազմված երեք դատական ատյան (ղիվանը Հարբիներ)՝ Աղանայի, Էրզինի և Անտիոքի: Սրանք, իրենց հերթին, ստեղծեցին Հանձնախմբեր, որոնք հիմնականում հանցագործ տարրերից կազմված էին: Վերջիններիս խնդիրն էր նյութեր հայթայթել ռազմական ատյանի համար¹:

Ռազմական ատյանի՝ դատական հետաքննություններ սկըսելուց մի քանի շաբաթ հետո միրլիվա Քենան փաշային փոխարինեց Իսմայիլ Ֆազլը փաշան:

Քննությունների ընթացքը խորապես հիասթափեցրեց Հայերին, որոնք մեծ հույսեր էին կապել հատկապես ռազմական ատյանի հետ: «Արեւելքը», մինչև այդ հանձնախմբի ժամանումը Աղանա, գրել էր. «... Համբերութեամբ սպասենք այն արդիւնքին զոր պիտի տայ՝ Պոլսէն, ազատարար բանակին կողմէն արիւնի վայրը դրկուած զինուորական յանձնախումբին քննութիւնը: Այս տեսակ մարմին մը, զոր կը կազմեն Ռումելիի հոյակապ բանակէն ընտրուած անաչառ, անխարդախ, արդարամիտ եւ ուղղախոհ սպաներ, անկարելի է, որ ճշմարտութիւնը երեւան չհանէ եւ անարգութեան սիւնին չկապէ: ... Մեր բոլոր յոյսը կը կեդրոնանայ այս զինուորական ատեանին վրայ»²:

Բայց հայերի սպասելիքներն ի դերե ելան:

Ռազմական ատյանն ամեն ինչ անում էր մի կողմից խեղդամահելու ճշմարտությունը, հերքելու զորքի ակներև մասնակցությունը կոտորածին, մյուս կողմից՝ պատասխանատվությունը ձգելու հայերի վրա՝ արհամարհելով նվազագույն ողջամտությունն պահանջները: Նրա բոլոր վճիռները հիմնված էին կոտորածները կազմակերպողների ու իրականացնողների «վկայությունների» վրա: Սրանք ոչ միայն անամոթաբար ամեն ինչում մեղավոր էին համարում հայերին, այլև անդադար սպառնալիքներ էին հղում կառավարությունը և հոխորտում, որ Անատո-

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3847, 26 մայիսի (8 հունիսի) 1909 թ.:

² «Հայրենիք» (Բոստոն), № 34 (539), 17 օգոստոսի 1909 թ.:

լիայում հայության ընդհանուր, ավելի սոսկալի կոտորած առաջ կրեբեն, եթե ռազմական ատյանը համարձակվի որևէ թուրքի դատապարտել¹: Թուրքական վարչական շրջանակների արած բոլոր հավաստիացումները, թե դատավարություններն անաչառ ու անկողմնակալ կանցնեն, կեղծիք դուրս եկան: «Օսմանեան արդարութիւնը հայուն օգնութեան չի հասաւ», - գրում էր «Դաշինք» թերթը²:

Կառավարական հանձնախմբի անդամ Հարություն Մոստիշյանը, ինչպես ուրիշ բազմաթիվ հարցերում, այնպես էլ հատկապես ռազմական ատյանի գործողությունների գնահատման հարցում խիստ տարակարծիք էր իր երկու թուրք գործընկերների հետ: Նա վերջիններիս հիշեցնում էր, որ դատելով ռազմական ատյանի դատական վարույթներից, Կիլիկիայի հայերը և բոլոր քրիստոնյաները այսօր էլ՝ ջարդերից հետո, հանգիստ չունեն, նրանք վախ ունեն, որ կարող են կոտորածները նոր ուժով սանձազերծվել:

Դատական մարմիններն ամեն ինչ անում էին, որպեսզի հազարավոր ոճրաբեռ ճիվաղներն ազատություն մեջ մնան: Վերջիններս, ըստ էության, անպատիժ էին հռչակված³:

Դեպքերին քաջատեղյակ տիտղոսավոր (տիտուլյար) խորհրդական Շեկովնիկովը 1909 թ. հունիսին լինելով Ադանայում, գրում էր ընթացող դատավարությունների մասին. «Իսկական մեղավորներն ու մարդասպանները, այսինքն՝ իշխանություններն ու մակեդոնական (երիտթուրքական) զորքերը չեն էլ մտածում թաքնվել, դրա կարիքը նրանք չեն զգում, քանի որ հենց իրենք են ռազմական դատարանի և հետաքննչական հանձնաժողովների անդամները, հենց իրենք էլ այժմ պաշտպանում են կարգն այն երկրում, որտեղ իրենց ձեռքերով կոտորեցին մինչև 25-30 հազար քրիստոնյայի»⁴:

¹ Տե՛ս «Դրօշակ», № 5, մայիս, 1909, էջ 56, № 6, հունիս, 1909, էջ 66:

² «Դաշինք» (Իզմիր), № 228, 5 (18) մայիսի 1910 թ.:

³ Տե՛ս «Հայրենիք», № 34 (539), 17 օգոստոսի 1909 թ.:

⁴ «Геноцид армян в Османской империи: Сборник документов и материалов», Ереван, 1966, с. 172.

Ոչ մի կարևոր մուսուլման մահվան չղատապարտվեց¹: Ճիշտ է, Կ. Պոլսում կախեցին մի զորապետի, մի քանի ուրիշ զինվորականների, կառավարական պաշտոնյաների ու սոֆիստների, բայց նրանք պատժվել էին մարտի 31-ի համիդական հեղաշրջման օրերին մայրաքաղաքում հակաիթթիհադական աշխույժ գործունեություն ծավալելու և այն բանի համար, որ թափել էին ոչ թե քրիստոնյաների, այլ՝ իսլամների արյունը:

Չղատվեց ոստիկանության ոչ մի ղեկավար, թեև նրանցից շատ-շատերը ջարդերի ծավալմանը մեծապես նպաստել էին: Ավելին, բազմաթիվ թուրք ոստիկաններ խուժանին խրատներ էին տվել, թե ինչպես պետք է առավել մեծ արդյունավետություն մթնոլորտի անդին քրիստոնյաներին:

Ինչպես վերը նշվել է, Սենեմ խանումն իր արբանյակներով խայրըլը գլուղում և շրջակա ազարակներում կոտորել էր հայ տղամարդկանց, կրակների մեջ այրել կանանց ու երեխաների: Այդ ոճրագործները մնացին ազատության մեջ՝ նույնիսկ չեն-թարկվելով նախատինքի²:

Արյունալի ջարդի պատճառ դարձած Ադանայի վալի Մեհմեդ Ջևադ բեյը «պատժվեց» պետական պաշտոններ վարելուց վեց տարի զրկվելով, իսկ վիլայեթի զորքերի հրամանատար Մուստաֆա Ռեմզի փաշան, որը բավականաչափ զինվորական ուժ ուներ ջարդը թույլ չտալու, բայց չարեց, ընդամենը երեք ամսվա բանտարկության դատապարտվեց³:

Ջեբել-Բերբեթի սանջակը տակնուվրա արած մութասերիֆ Մեհմեդ Ասաֆ Էսադ բեյը լիովին անմեղ ճանաչվեց⁴ և նա, նախաքննության արգելարանից ազատվելով, փախուստ տվեց անհայտ ուղղությամբ⁵:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 14, թ. 1 և շրջերես:

² Տե՛ս Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 428:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 427:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 14, թ. 2:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 14, թ. 3-ի շրջերես:

Խոռվահույզ հրատարակություններով իսլամները քրիստոնյաների դեմ գրգռած «Իթիդալ» լրագրի անբարո խմբագիր Իհսան Ֆիքրին և թերթում տպագրած «Մի սոսկալի ապստամբություն» վերնագրով հոգվածի հեղինակ Իսմայիլ Սեֆան, որի հրապարակումը Ադանայի երկրորդ ջարդի գլխավոր պատճառներից էր, դատապարտվեցին միայն մեկ տարվա բանտարկություն¹:

Ջարդերից հետո, մինչև ձերբակալվելը, անբարո ու մորթապաշտ Ֆիքրին վախից իր թերթում սկսել էր դրական արտահայտվել հայերի մասին, միաժամանակ քննադատել «միամիտ ու անհեռատես» քրդերին, որոնք հայոց տները այրելով, դրանցում կուտակված զենք-զինամթերքի հսկայական պաշարների փչացման ու անհետացման պատճառ դարձան: Դա զարմանք էր պատճառել հայ գործիչներին: Սուրեն Պարթևյանը նողկանքով այսպես էր պատասխանել նրան.

«Ո՛վ անխիղճ Ֆիքրի, ո՛վ ամենէն անարգն Ատանայի դահիճներէն, զի գաղափարի՛ ալ դաւաճան, դո՛ւն որ, դեռ քանի մը ամիս առաջ, հայերուն Յուդայի համբոյրներ տալով՝ անոնց հետ եղբայրաբար Ատանայի անիծապարտ վալին կ'ամբաստանէիր թերթիդ մէջ իբրև իսթիպատտի (բռնապետական: - Հ. Ս.) ու Ելլտըզի ստորնագոյն արարած, ինչպէ՞ս կրցար, դո՛ւն, ո՛վ զազրելի դրուժան, ինչպէ՞ս կրցար ձեռք-ձեռքի տալ անոր հետ հայուն մուխը մարելու համար, եւ հիմա անոր գովքը կ'երգես սինիքօրէն. ինչպէ՞ս լեզուդ փոխեցիր, ինչպէ՞ս կրցար մոռնալ այս երկրին մէջ հայուն եղած զրկանքներուն, հայուն հասցուած զուլումներուն վրայ քու երէկուան բողաւցերդ, միեւնոյն կեղտոտ քուրջիդ մէջ, զոր հայուն արիւնին ու աւերին վրայ իբրև դրօշակ տնկեր ես հիմա...»²:

Բայց երբ Ֆիքրին ու Սեֆան համոզվեցին, որ ռազմական

¹ Տե՛ս Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 428, «Կոհակ», № 15, 5 սեպտեմբերի 1909 թ.:

² Սուրեն Պարթևեան, Կիլիկեան արհաւիրքը, էջ 63-64:

ատյանը հազիվ թե իրենց պատիժ տա, նորից «Իթիդալի» էջերը լցրեցին հայերի մասին նողկալի նյութերով*:

Երբ քրիստոնյաները որևէ անգույթ ու վայրագ ոճրագործի դեմ արդար բողոք էին ներկայացնում՝ դրան որևէ նշանակություն չէր տրվում: Դատավարությունների արդյունքում մահվան պատիժ ստացան չուրջ հինգ տասնյակ մուսուլմաններ, որոնցից միայն մոտ 20 ոճրագործի նկատմամբ կիրառվեց կախաղանով մահապատիժ: Նրանք հիմնականում կրոնական հիպնոզից կուրացած անգիտակից ոճրագործներ էին, որոնք գործիք էին եղել բարձր դիրք ունեցող ջարդարարների ձեռքին: Մնացած 30-ի պատիժը փոխարինվեց ցմահ բանտարկությամբ, իսկ որոշ ժամանակ անց, 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի ընդհանուր ներումով, նրանք բոլորն ազատ արձակվեցին:

Ձևականության համար՝ այլևայլ աստիճաններով բանտարկության դատապարտվեցին Կիլիկիայի ջարդերին մասնակցած տասնյակ հազարավոր կատաղի ոճրագործներից միայն 200 մարդակերպ ճիվաղներ: Նրանց մեծ մասին չուտով ներում չնորհվեց, իսկ բանտերում մնացած 86 հանցագործները ազատվեցին վերը նշված ընդհանուր ներումով:

Կ. Պոլսի և կովկասահայ մի քանի թերթեր տպագրել էին Անտիոքի հայ կանանց հետևյալ աղելսարչ հեռագիրը՝ պատրիարքարանին. «Անտիոքին աղէտին նմանը եւ ոչ մի տեղ տեսնուած է: Պատերազմական ատեաններ կազմուեցան, բայց ոճրագործներու մահուան վճիռները չգործադրուեցան: Մեր այրերը եւ զաւակները մեր աչքերուն առջեւ սպաննող ու տուններնիս կողոպտող Հիւսնի, Նիհատ (Խալեֆ աղա զադե Վահիդ: - Հ. Ս.) և Ռաֆեթ (Բերեքեթ զադե Ռիֆաթ: - Հ. Ս.) աղաները, որոնք աքսորի դատապարտուած էին, ազատ արձակուած են: Մեր յափշտակուած գոյքերը չկրցանք ետ առնել: Խեղճ ու թշուառ վիճակի մը մատնուած ենք: Մեր թափած արիւնները եւ հառաչանքները մինչեւ երկինք կը բարձրանան: Որի՞նչ դիմենք»¹:

* Չարագործ Իհսան Ֆիքրին երկար չապրեց: Նա մեռավ 1910 թ. մարտի 27-ին, Բեյրութի հիվանդանոցում, կոկորդի Հյուծախտից:

¹ «Հորիզոն», № 15, 22 հունվարի 1910 թ.:

Դիմում-բողոքներին ուշադրություն դարձնող չկար: Եվ դա պատահական չէր: Ձե՞ռ որ Կիլիկիայի ավելի քան 30 հազար անմեղ հայ նահատակների հաշիվն ըստ Էության արդեն մեկընդմիջտ փակված էր:

Իսկ ո՞վ էր հանցավորը: Իհարկե՝ հանցանքը նրանն էր, ով տկար էր ու անտեր: Հանկարծ որևէ մեկի մտքով չպետք է անցներ, թե ջարդի մեջ մեղք ունեն թուրքական իշխանությունները, որովհետև նրանք «օրինապահ» են ու «անկողմնակալ», իսկ չարքային իսլամներից ընդհանրապես այդպիսի բան չի կարելի ակնկալել, զի նրանք համարյա սրբեր են:

Փոխանակ ձերբակալելու իսկական ոճրագործներին, ռազմական ատյանն ամբողջ Կիլիկիայով մեկ տմարդի հալածանքներ սկսեց բարբարոսների ձեռքից մազապուրծ հայերի նկատմամբ:

Վերը հիշատակած Շելկովնիկովը գրում էր. «Այն, ինչ կատարվում է ռազմական դատարանում, հատկապես Ադանայում, արդարադատության պատրվակի տակ, հանդիսանում է չարագույն զավեշտ արդարություն նկատմամբ ... Ստացվում է այնպիսի տպավորություն, կարծես թե հայերն են 30 հազար անգին մահմեդական ջարդել և հիմա դրա համար պատժում են նրանց»¹:

Ձերբակալվածները, դեռ չհարցաքննված, բիրտ խոշտանգումների էին ենթարկվում: Թուրքերի հին, եղեռնախանձ մոլուցքը և կրոնական մոլեռանդությունը այսքան նախճիրներից ու արյունարբու լինելուց հետո էլ դեռ չէին հագեցել:

Ատյանի անդամների մտքով անգամ չէր անցնում արդարացի քննություն կատարելը և հանցագործներին պատիժների ենթարկելը՝ նրանց գործած հանցանքների չափի համաձայն: Հանցագործների նկատմամբ ռազմական ատյանի վերաբերմունքի միակ չափանիշը ազգային-կրոնականն էր, այսինքն՝ մեղադրյալը հայն էր, արդարը՝ թուրք, քուրդ կամ չերքեզ:

Ամբողջ Կիլիկիայում բացարձակապես արգելվեց հայերի

¹ “Геноцид армян...”, с. 172.

երթևեկելը, նրանց տները ապօրինի վայրագ խուզարկությունների էին ենթարկվում: Բ. Դուան որոշմամբ, «Պոլսէն եւ գաւառներէն ընկերութեանց անունով զրկուած գրգռիչ հեռագիրները» խափանվեցին «մինչև որ անդորրութիւնը հաստատուի»¹:

Ռազմական ատյանը և Ադանայում նրա ստեղծած դատական երեք ենթատյանները հետաքննության առաջին իսկ օրերին սկսեցին բարձրաձայնել, որ իրենք մինչև այժմ չեն կարծել թե «հայերը նույնպես մեղավոր են»: Արդեն երեք-չորս օր անց նրանք սկսեցին պնդել այն կարծիքի վրա, թե գլխավոր մեղավորները հայերն են, քանի որ հենց «նրանք են նախահարձակ եղել»: Այդ պահից սկսած՝ նրանք գործի քննությունն այնպես էին տանում, որպեսզի «հանցավորները խստորեն պատժվեն»: Սկզբում պատիժներ կիրառվեցին ոչ միայն թուրքերի, այլև հայերի նկատմամբ, իսկ որոշ ժամանակ անց՝ միայն հայերի:

Հայերին ամեն տեսակի արտառոց մեղադրանքներ էին ներկայացվում: Բոլոր ոճիրները կատարել են հայերը, նրանց կտրրված, թե դեռ չկտրված վզին է ծանրացած աղետի մեղքը՝ հայերն են կրակի մատնել իրենց վերջին ապավենը հանդիսացող օտար հաստատությունները. նրանք են իրենք իրենց ջարդել (ցանկացան մեռնել՝ մեռան). կամենալով աղքատանալ՝ հայերը հրկիզեցին սեփական իսկ տները, իրենց ձեռքով փողոցներ նետեցին սեփական գույքն ու կահ-կարասին, ավերեցին իրենց ազգային հանրային շենքերը, և այդ ամենն արեցին՝ մեղքը իսլամների վրա բարդելու համար:

Ռազմական «արդարադատ» ատյանը չէր բավականանում դերերը չրջելով, այլ նաև հանձնառու էր անարգել զոհերը, դրանով իսկ սրտաբեկել ու ծայր հուսահատություն մղել հայ տարրը: Այդպիսով, երիտթուրքական իշխանությունը հզորագույնի իրավունքով բռնադատում էր իրավազուրկ զոհին՝ նրան ստիպելով կուլ տալ արցունքները և լուել:

Որոշակի անձերի ներկայացված ամբաստանություններից դատ, հայություն դեմ հարուցված էին քաղաքական բնույթի երեք ծանր մեղադրանքներ: Դրանք էին. 1) Տարիներ շարունակ հայերը մեծաքանակ զենք ու զինամթերք են ձեռք բերել և կու-

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3818, 21 ապրիլի (4 մայիսի) 1909 թ.:

տակել, իրենց տների նկուղները իսկական զինանոցների վերածել, 2) Նրանք ապստամբություն են բարձրացրել Աղանայի ու Հալեպի նահանգները Օսմանյան կայսրությունից անջատելու և այդ տարածքների վրա իրենց անկախ թագավորությունն ստեղծելու համար, 3) Բոլոր գործողությունները ղեկավարել են Հայ ազգային հեղափոխական կուսակցությունները:

Այդ ամենը ցինիկ ու անհեթեթ էին:

Հայ քաղաքական ու կրոնական գործիչները, գրողներն ու լրագրողները որոշակի փաստերով ու տրամաբանությունով ապացուցում էին մեղադրանքների սուտ ու չինձու լինելը:

Հայերի՝ մեծաքանակ զենք ու զինամթերք ունենալու սադրանքին իրենք իսկ՝ թուրքերը չէին հավատում:

Սուլթան Աբդուլ Համիդի օրոք թուրքերը Կիլիկիայում «գյավուրների» մոտ երբեք զենք չէին տեսել: 1895-1896 թվականներին Հայերը թուրքիայում զենք չունեին, ուստի կրավորապես ենթարկվեցին իրենց ճակատագրին և մորթվեցին: Դա մեկ անգամ ևս հաստատել էր այն ճշմարտությունը, որ թուրքիայում հայը միշտ ենթակա է բնաջնջման վտանգի, եթե գուրկ է զենքից կամ զենք գործածելու ունակությունից ու ցանկությունից: Թե՛ զենք չունեցող բնակավայրերում տեղի ունեցած ջարդերը և թե՛ ինքնապաշտպանական կոիվները մի ավելորդ անգամ ապացուցել էին, որ թուրք և քուրդ ամբոխը վայրագ է ու անգիջում, «քաջ է» ու արյունարբու, երբ իր առջև տեսնում է անզեն ու թույլ հոգիների, բայց նույնքան անվճռական է, երկչոտ ու վախկոտ, երբ իր համար ամենաչնչին վտանգ է տեսնում:

Սահմանադրական կառավարության օրոք, երբ կայսրությունում ազատ զենք էր վաճառվում, Աղանայի վիլայեթում հայ չափահաս տղամարդկանց մի աննշան մասը կարողացել էր փոքրաքանակ զենք հայթայթել, հիմնականում՝ որսորդական հրացաններ: Այդ մի խումբ հայերը մի քանի ողորմելի զենքերով զինվեցին այն ժամանակ, երբ տեսան, թե երիտթուրքերն իրենց երկդիմի քաղաքականությունը խուժանին ինչպես են քաջալերում զինվել:

Կիլիկիայի հայերի մի մասն ստիպված էր զենք ձեռք բերելու,

որովհետև՝ մեծաքանակ զենք ու ռազմամթերք էր փոխադրվում Կիլիկիայի պետական գորանոցները. Պոլսից ուղարկված վառողը վաճառվում էր միայն թուրք տարրին, մի քանի հազար ոսկի մայրաքաղաքից նվեր էր ուղարկվել տեղի համիդիեներին. թուրքական կուսակցությունների միջև գոյություն ունեցող կոիվներն ու անձնական հակասությունները նպաստավոր հող էին պատրաստում հակասահմանադրական պոռթկումի համար, չարիաթի պաշտոնյաներից շատ-շատերը նույնպես չէին թաքցնում, որ պատրաստվում են վճռական հարված հասցնել սահմանադրությունը: Ադանայի հայոց հոգևոր առաջնորդը գրում էր. «Կիլիկիոյ հայր թէպէտ զինուեցաւ, բայց մէկ կողմէն Սահմանադրութեան վրայ չափազանց վստահ, միւս կողմէն աղքատ ու անօթի ըլլալուն համար նիհարօրէն զինուեցաւ, որովհետեւ ան տարիներէ ի վեր արիւնոտ փորձառութիւնը ունէր, թէ քաղաքային (քաղաքական: - Հ. Ս.) ներքին ռեւէ չփոթութեան մը պահուն, ինչ որ ալ ըլլար անոր հանգամանքն ու բնոյթը, խուժանական բարբարոսութեան առջև նետուելիք առաջին ողջակէզը հայերը պիտի ըլլային»¹:

Երբ սկսվեց կիլիկյան կոտորածը, անզեն հայ համայնքները կամ զենքն անհաշվենկատորեն վար ղնողները անխնա ջարդվեցին խուժանի կողմից: Օրինակ՝ Տարսոնում հայերը մի որսորդական հրացան անգամ չեն ունեցել, հետևապես զենք չեն պարպել: Ուրիշ տեղերում, ինչպես Համիդիեում, Բախչեում, Անտիոքում, Սուեդիայում, Քեսապում, թեև ունեցել են քիչ-միչ զենք, բայց շատ քչերն են դա գործածել կամ առհասարակ չեն գործածել և «պատժվել են» անխնա կոտորվելով:

Եթե հայերն իմանային, որ ենթարկվելու են իրենց հարևանների հարձակումներին ու տմարդի արարքներին, ապա կմտածեին զենք-զինամթերքի պաշարներ ունենալու և ռազմական դիրքեր ստեղծելու մասին:

Ադանայում, ուր առաջին ջարդի օրերին հայերը բավական

¹ Մուշեղ եպիսկոպոս, Ատանայի ջարդը եւ պատասխանատուները, Բոստոն, 1910, էջ 59:

զինական դիմադրություն ցույց տվեցին, ռազմամթերքի մասնավոր պատրաստություն բնավ չէին տեսել, և զարմանալի չէ, որ քաղաքի ավելի քան 20 հազար համախումբ հայությունն ուներ ընդամենը 50-60 «Մարթին» և նույնքան էլ այլ տեսակի հրացաններ: Ինչ վերաբերում է ռազմական դիրքերին, այդ «դիրքերը» տներն էին: Թուրք խուժանի և զորքի հարձակումներից պաշտպանվելու համար հայերը քաշվել էին իրենց տները, շատերը փախել ու հավաքվել էին օտարահպատակների տներում կամ եվրոպական ու ամերիկյան հաստատությունների շենքերի մեջ: Իսկ ուտելիքի պաշար ստեղծելու մասին քաղաքի հայ բնակիչներն ընդհանրապես չէին մտածել, որի պատճառով՝ արդեն ջարդերի չորրորդ օրվանից մարդիկ սկսել էին սովից մեռնել:

Զինված էր եղել միայն Զեյթունը, և դա ոչ թե ապստամբություն բարձրացնելու նպատակով: Զեյթունցին միշտ էլ զենք էր ունեցել՝ վտանգներին դիմագրավելու համար: Բայց այս անգամ նա իր զենքը չէր գործածել, քանի որ ջարդարարները չէին համարձակվել արծվաբույնի վրա գնալ: Նա մնաց անառիկ և հպարտ:

Աննշան թվով զենք ունեցող, բայց թշնամու ճանապարհը պատնեշած հայորդիները մի շարք վայրերում հազարավոր հրոսակների դեմ հաղթող դուրս եկան: Օրինակ՝ Ադանան փչացավ, բայց մինչև վերջ ժողովուրդն արեց այն, ինչին ընդունակ էր: Դեռ թի-Յուլը (Չորք-Մարգպան) թույլ չտվեց, որ մի քանի անգամ թվական գերակշռություն ունեցող խուժանը ներս մտնի կոտորելու և կողոպտելու: Ինչպես նշվել է, հարձակվողները կտրել էին Դեռ թի-Յուլ մտնող ջրի ակունքը և մարդիկ ծարավից մեռնելու վրա էին: Բայց չէ՞ որ եթե իմանային, թե ինչ է գալու իրենց գլխին, ապա նախապես ջրի պատրաստություն կտեսնեին: Հաճընը քիչ կորուստներով փրկվեց: Այստեղ ժողովուրդը լեռնաբնակ էր, հետևաբար՝ զենք ուներ, բայց անհրաժեշտ քանակի դիմամթերք չուներ: Հաջող դիմադրության համար նա պարզապես պարտական էր ի բնե ունեցած անառիկ դիրքերին: Նույնիսկ եղան գյուղեր, որոնք օրերով դիմադրեցին ջարդարարներին: Դրանցից էր, օրինակ, Հաճընին մոտ գտնվող և 120

սուսն ունեցող Շար գյուղը, որը 13 օր անընդհատ դիմադրեց 6000-ից ավելի ջարդարարների վայրագ հարձակումներին՝ ուսուցիչ Հակոբ Ջայյանի գլխավորությամբ: Եղան նաև բազմաթիվ աննշան գյուղեր, որոնց բնակիչները թեև պարտվեցին, բայց իրենց կյանքը շատ սուղ ծախսեցին:

Այս իրողությունները տանել ու մարսել չէին կարողանում ո՛չ խուժանը, ո՛չ զորքը և ո՛չ էլ իշխանությունները: Ո՞վ էր գլավուրը, որ գլուխ չծռի իր տիրոջ ոտքերի տակ:

Դիմելով թուրք սադրիչներին, որոնք միալար հանկերգում էին հայերի գլխովին զինված լինելու մասին, Սուրեն Պարթևկանը գրում էր. «Արուսեբրան ստախօսներ՝, ձեր աչքերովը տեսա՛ք, թե առաջին երեք օրերուն [Ատանա քաղաքի] պաշտպանողական դիմադրութենէն ետք տապանճաններուն (ատրճանակ: - Յ. Ս.) փամփուշտը հատեր էր եւ ձեր երկրորդ խուժանին դէմ մէկ հատիկ զէնքի արձակուիլն ալ չի լսեցիք ձեզի դէմ»¹:

Կիլիկյան դեպքերը կրկին ամբողջ մերկությունը ցույց տվեցին, որ զինված թուրքերի և քրդերի հետ հայերի անվտանգ ապրելը պայմանավորված է այն բանով, թե վերջիններս ինչպես կարող էին նրանց հակադրել իրական ուժ: Եթե հայերը կարևոր պահերին ի վիճակի լինեին երևան հանել այդ ուժը, ապա կարող էին կոտորածներից խուսափել: Հայը կարող է գոյատևել իր զինված հարևանների հետ իրական ուժերի հավասարակշռություն ստեղծելու դեպքում միայն:

Թուրքիայում բոլոր ժողովուրդները կա՛մ պետք է զինվեին՝ հանուն խաղաղության, կա՛մ բոլորը պետք է զինաթափ լինեին՝ դարձյալ հանուն նույն խաղաղության: Այլ միջոց, ցավոք, չկար:

Նույնքան անմիտ ու արտառոտ էր հայկական ապստամբություն վարկածը:

«Իթիդալ», «Հյուրիեթ», «Մուսավաթ», «Ադալեթ» և ուրիշ թերթեր «հայկական ապստամբություն» մասին ստերով ողողել էին իրենց էջերը, իսկ զրանցից «Իթիդալ» թերթի խմբագիր, հայատյաց Իհսան Ֆիքրին «հայերի բարձրացրած ապստամբու-

¹ Սուրեն Պարթևկան, Կիլիկեան արհաւիրքը, էջ 63:

թյունը» կոտորածների միակ (ոչ թե գոնե հիմնական կամ գլխավոր) պատճառն էր համարում¹:

Ի պատասխան այդ զրպարտության, «Արեւելքն» իր խմբագրականներից մեկում հարց էր տալիս. «Ի՞նչ փաստերու վրայ յենուելով եւ ի՞նչ տրամաբանութեամբ կ'ելլէք կ'ըսէք, թէ հայը անկախութիւն ձեռք ձգելու համար այսպէս ըրաւ: Վեց հարիւր տարուան պատմութիւն մը գոնէ կրնայ ապացուցանել, թէ հայը երբեք այդպիսի միտում մը չէ ունեցած: Հայը ամէն միջավայրի մէջ իր ինքնայատուկ պարկեշտութեամբ կրցած է վաճառական ու արհեստաւոր ազգ մը ըլլալ: ... Մենք Թուրքիոյ հայոցս համար կը հարցնենք քեզ, դիմակաւո՛ր խմբագիր, թէ Թուրքիոյ հայը ե՞րբ և ո՞ր օր (600 տարիներէ ի վեր) ըմբոստութիւն մը ունեցաւ: Եւ եթէ վերջին քառօրդ դարուն մերթ ընդ մերթ բողոքի ձիջեր բարձրացան, ատոնք ալ պարզապէս համիտիէական կառավարութեան սոսկալի ռեժիմի դէմ արդարացի ընդվզումներ էին, ռեժիմ, որ ամէն ինչ կ'ընէր Պեոլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածը չէզոքացնելու համար»²:

Ազանայահայոց առաջնորդ Մուշեղ սրբազանը նույնպես հարց էր տալիս՝ հայերն ինչո՞ւ պետք է ապստամբութիւն բարձրացնեն: Զէ՞ որ նրանք էին առաջինը ողջունել սահմանադրութիւնը, անկեղծորեն փարել նրա գաղափարներին և այժմ էլ տրամադիր են զոհվելու դրա պաշտպանության համար: Հայութիւնն, իր բոլոր կուսակցութիւններով, որեւէ անջատողական ծրագիր չունի: Թուրք գործիչները և ժողովուրդը պետք է մինչ այսօր համոզմունք ունենային, որ հայոց անկեղծութիւնը օսմանյան հայրենիքի հանդեպ անուրանալի ճշմարտութիւն է: Կիլիկիայի հայութիւնը նույնպես, իբրեւ հայ ազգի կարևոր հատվածը, ուրիշ նպատակ չունի, քան իր վաճառականութեամբ, իր ձեռարկեստով, իր երկրագործութեամբ երկրի բարգաւաճմանն օժանդակել: Սրբազանը գրում էր. «Ատանայի եւ չրջակայ-

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3861, 23 հունիսի (6 հուլիսի) 1909 թ.:

² «Արեւելք», № 7092, 8 մայիսի 1909 թ.:

քի պաշտօնական շրջանակները եւ իրենց կամակատար ոճրագործները, եթէ քիչ մը դատողութեան տէր եղած ըլլային, այդօրինակ ճրի եւ շնական ամբաստանութեամբ պիտի չուզէին ինքզինքնին ծիծաղելի դարձնել, խորհելով թէ ապստամբութեան պատրաստուող ժողովուրդը պիտի չուզէր ջարդի առտուն իր այնքան սիրած գաւակները արտերն ու այգիները ղրկել, զանոնք թուրքերու գնդակին ու սուրին նշաւակ ընելու համար, պիտի չուզէր իր վարժարանները բանալ, իր հազարաւոր անմեղ մանուկները վայրագութեան որս ընելու համար, ու պիտի չուզէր մանաւանդ այդ տեսակ երեւակայական ապստամբութեան մը դրօշակը պարզել անանկ ժամանակ մը, երբ իր հարստութիւնը դաշտերու եւ այգիներու մէջ կը հասուննար, եւ երբ եղանակին բերմամբ 60-70000 թուրք, քիւրտ գործաւորներ ներքին գաւառներէ Ատանայի դաշտը թափած՝ կու գային իր թշնամիին արդէն ահաւոր թիւը կրկնապատկելու»¹:

Նույն փաստն օրինակ բերելով, «Արեւելքի» խմբագիրը տրամաբանում էր, որ եթէ հայերը ապստամբելու կանխամտածում ունենային, բնականաբար, այնքան չատ ազգակիցներ անգն չէին գնա այգիները, և եթէ գնային զինված, այդ դեպքում վերադարձին չէին խողխողվի անգութ խուժանի կողմից, շրջակա գյուղերից Ադանա եկած հայերին զենք կտային, եթէ ոչ խանութների ապրանքը, ապա գոնե ունեցած դրամները, եղած զարդեղենն ու գոհարեղենը և այլ արժեքներ կպահէին աննշմարելի, ապահով տեղերում: Ո՞վ է տեսել, որ ջարդի կազմակերպիչները ապաստանեն տներում կամ թաքնվեն շինությունների անկյուններում, իսկ ջարդի ենթարկվողները նախահարձակ լինեն: Վերջապես՝ ինչո՞ւ հայերը ջարդվեցին և հայոց տները մոխիր դարձան, իսկ թուրքերի և քրդերի տները կանգուն մնացին»²:

«Բիւզանդիոնը» հարց էր տալիս. «Ենթադրենք այս ամբաստանութիւնը ճիշդ է, ապա ինչո՞ւ Մուշեղ եպիսկոպոսը եւ իր ըն-

¹ Մուշեղ եպիսկոպոս, Ատանայի ջարդը եւ պատասխանատուները, էջ 55:

² Տե՛ս «Արեւելք», № 7092, 8 մայիսի 1909 թ.:

կերները չձերբակալուեցան եւ յեղափոխական գաղափարը ժամանակին չխափանուեցաւ: Ասկէ զատ, քանի մը հոգիի եղեւնական գաղափարին համար ո՞ւր տեսնուած է որ ձեռնարկուի ամբողջ քրիստոնեաները ջարդելու»¹:

Կիլիկիայի անկախության համար «հայերի բարձրացրած ապստամբության» մեղադրանքը, զանազան հանգամանքներ վկայակոչելով, ժխտում էին նաեւ հայկական մամուլի ուրիշ օրգաններ թե՛ Թուրքիայում և թե՛ Կովկասում ու գաղթօջախներում:

Երիտթուրքական մամուլում չըջանառովել էր այն զրպարտությունը, թե Կիլիկիայի հայերը մարտի 31-ին սկսված հետադիմական շարժման հենց սկզբից միացել էին Արզուկ Համիդին և համիդականներին՝ երիտթուրքերի դեմ: Այս տխմար պատճառաբանությունը միայն հեզնանք կարող է առաջացնել, գրում է «Արեւելքը» և ավելացնում. «Բացատրութիւն չենք տար՝ այնքան յիմարական է այս ենթադրութիւնը: Կարելի է որ Աստուած միանայ սատանայի հետ, սակայն կարելի չէ, որ հայը միանայ այդ սատանաներու սատանային հետ»²:

Ապստամբության անհիմն մեղադրանքի առթիվ Սուրեն Պարթևյանը գրում էր. «... «Ապստամբութիւն» ... Ատանայի մէջ սա քանի մը տասնեակ հրացաններով, սա ափ մը «րեվօլվեր» բռնող տղաքներով, որոնց թիւն ապահովաբար հարիւրով չի համրուիր, «ապստամբութիւն»՝ քառապատիկ աւելի ստուար ու բիւրապատիկ աւելի լաւ զինուած իսլամ տարրին դէմ. «Ապստամբութիւն»՝ հազարաւոր ռազմամթերք տրամադրող կառավարութեան մը դէմ. «ապստամբութիւն»՝ երբ տեսաք թէ ժողովուրդը քանի մը օրուան հացի պատրաստութիւն անգամ չունէր, քաղաքին կեդրոնը, ամէն կողմէ ձենէ պաշարուած հայնոցին մէջ ... Հո՞ղ էր, որ «թագաւորութիւն» պիտի հռչակէին Ատանայի հայերը ... Աւա՛ղ, իրենց «թագաւոր» ցուցնողը մէջերնին չէր գտնէ...»³:

¹ «Բիւզանդիոն», № 3861, 23 հունիսի (6 հուլիսի) 1909 թ.:

² «Արեւելք», № 7097, 14 մայիսի 1909 թ.:

³ Սուրէն Պարթեւեան, Կիլիկեան արհաւիրքը, էջ 63:

Ինչ վերաբերում է Հայկական ազգային երկու կուսակցությունների՝ Հնչակյան և դաշնակցությունների գործունեությանը Կիլիկիայում, ապա այն երբեք դուրս չէր եկել օրինականության սահմաններից: Հայկական կուսակցությունները, որոնք Համիդյան ռեժիմի տակ իսկ անկախության հասնելու, թագավորություն ունենալու երազ չէին փայփայել, այլ միայն տարրական բարեկարգության իրականացման էին ձգտել, Օսմանյան հեղափոխությունից հետո հանդիսավորապես հրաժարվեցին այդ համեստ պահանջից անգամ:

Նրանցից ամեն մեկն իբրև առաջին սկզբունք ուներ Օսմանյան կայսրության անբաժանելիությունը: Ինչպես նախկինում, նույնպես և օսմանյան կիսակատար սահմանադրության հռչակումից ի վեր որևէ անջատողական շարժում կամ գաղափար չի նկատվել նրանց գործելակերպի մեջ: Ապակենտրոնացման նրանց քարոզած գաղափարը ոչ թե անջատողականություն էր, այլ բազմազգ կայսրության հետագա գոյության միակ զրավականը*:

Հայկական կուսակցություններին որպես ապստամբության կազմակերպիչների ներկայացնելու բոլոր փորձերի անհիմն լինելը Հայկական մամուլի օրգանները ժխտում էին բազմաթիվ որոշակի փաստերով: Օրինակ՝ նրանք ցույց էին տալիս, որ, ասենք, Հաճընում կուսակցական որևէ կազմակերպություն չկար: Դեռ թե՛ Յոլում Հնչակյան և դաշնակցական կազմակերպություններ կային, բայց դրանք գինվորական որևէ ուժ չէին ներկայացնում: Թեև Ադանայում այդ երկու կուսակցությունները զորավոր կազմակերպություններ ունեին և բավականաչափ դրամ, բայց նախապես ռազմամթերքի որևէ պատրաստություն չէին տեսել: Նույնիսկ առաջին ջարդի օրերին Հայկական թաղերը պաշտպանող 100–120 երիտասարդների թվում միայն 30–40 կուսակցականներ կային, թեև երկու կուսակցությունների անդամների թիվը քաղաքում մոտ 1000–ի էր հասնում: Միայն Հնչակյանները Տարսոնում ունեին կազմակերպություն, որի դե-

* Նշենք, որ Հայկական ազգային ազատագրական պայքարը Արևմտյան Հայաստանը Օսմանյան կայսրությունից անջատելու նպատակ չի հետապնդել ընդհանրապես, այլ՝ բարենորոգումների է ձգտել:

կավարը դուկտ. Թումանյանն էր: Նա առաջիններից մեկն էր, որ ճահիճների միջով փախուստի դիմեց՝ իր հետ ունենալով իր կուսակիցների մի խումբ, որի անդամներից որևէ մեկը զենք չպարպեց: Մերսինում հնչակյանների ղեկավարը Համբարձում Տեր-Մարտիրոսյանն էր, դաշնակցականներին՝ Գևորգ Քեչիչյանը, ռամկավարներին՝ Մարտիրոս Մոստիչյանը, որոնք առաջին իսկ առիթով փախան և ապաստանեցին օտար շոգենավերի վրա: Կիլիկիայի ուրիշ տեղերում կուսակցական կազմակերպություններ չկային, թեև կային առանձին կուսակցականներ:

Ահա այս իրողությունները բավական էին հաստատելու, որ հայկական կուսակցությունների՝ ապստամբություն կազմակերպելու որևէ գաղափար գոյություն չի ունեցել:

Այո՛, հայ կոմիտեներն ունեցել են միամիտ սխալներ, կատարյալ թեթևամտությամբ կարծելով, թե երկրում իսկապես հաստատվել են ազատության և հավասարության սահմանադրական կարգեր, որոնց պայմաններում ցույցեր, հանրահավաքներ, ժողովներ կազմակերպելն ու անցկացնելը սովորական բաներ են դիտվում: Կոմիտեների ազդեցության տակ գտնվող հայ «տղերքը», իրոք, Օսմանյան հեղափոխությունից հետո առաջին ամիսներին Ադանայում և Կիլիկիայի ուրիշ քաղաքներում դուրս գալով փողոցներ՝ մանկական միամտությամբ երգում էին ազատաշունչ երգեր, ցույց տալիս, թե իրենք երեկվա ճահիճներից այլևս վախ չունեն: Բայց մի՞թե պատանեկան-երիտասարդական այդ անմեղ պարծենկոտությունը, որը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ երկարատև ճնշումներից ու շղթաներից միանգամից ձերբազատված ժողովրդի հոգու բնական պոռթկում ու արտազեղում, պետք է պատճառ դառնար Ադանայի սոսկավիթխար հրեշտության: Չէ՞ որ «պոռալեն, կանչուրոտելեն, սոնքալեն պիտի յոգնէին տղաքը, - գրում էր Սուրեն Պարթևյանը: - Աղմուկը հետզհետե պիտի դադրէր, պիտի հատնէր ինքնին, եւ ամէն մարդ իր բանին-գործին պիտի ըլլար: Կ'երեւի թէ այսքան մը քաղաքական իմաստութիւն Թուրքիոյ նոր վարիչներէն սպասելն ալ տարապայման խստապահանջութիւն մըն է մեր կողմէն»¹:

¹ Սուրեն Պարթևեան, Կիլիկեան արհաւիրքը, էջ 67-68:

Ուրբան էլ չատ լինեին հայկական կոմիտեների մարտավարական սխալները, բացարձակապես կասկածից վեր էր նրանց հայտարարությունների անկեղծությունը, որոնցով ամեն անջատողական ձգտում ու ամեն դավադրական-ապստամբական առաջադրություն մերժում էին: Այլ խոսքով, հայկական կուսակցությունները և Կիլիկիայում նրանց կոմիտեները եթե իրենց գործունեության մեջ ինչ-որ թերացումներ էին զրսևորել մարտավարական հարցերում, ապա ուղղմավարության մեջ նրանց վարքն անբասիր եղել էր:

Իր մտորումները թղթին հանձնած Ս. Պարթևյանը չարուհակում էր. «Բայց եթէ կառավարութիւնը սահմանադրութեան ու ազատութեան չեմ գիտէր ի՞նչ ըմբռնումով կասկածելի կամ վնասակար կը գտնէր քօմիթէներու գոյութիւնն ու գործունէութիւնը, ինչո՞ւ թոյլ տուաւ Թուրքիոյ մէջ անոնց մուտքը: Եւ եթէ վերջէն անդրադարձաւ այդ անգոյ վտանգին վրայ՝ ինչո՞ւ իր խստութիւնները միմիայն քօմիթէներուն չի սահմանեց: Ի՞նչ կ'ուզէին խաղաղ ժողովուրդէն, ի՞նչ կ'ուզէին կիներէն ու ծերերէն ու երախաներէն»¹:

Հիրավի, կուսակցությունների կամ դրանց կոմիտեների հետ ի՞նչ առնչություններ ունեին քաղաքականությունից անտեղյակ հազարավոր եղբրաբախտ հայերը: Ո՞ր կոմիտեի հետ էր գործ ունեցել պատուհասի ենթարկված տիկին Պուլտուզյանը, որին խաչեցին, կրակի բոցերի մեջ նետեցին ամուսնուն, որի ստինքները կտրատելուց հետո տվեցին զավակների ձեռքը, ապա մոր աչքերի առջև նրանց մեկիկ-մեկիկ մորթեցին: Այդ ամեն սարսափներից հետո խելագարության հասած ու հոգեվարքի մեջ գտնվող մորը դահիճները ծանակեցին՝ նրա երեսին պոռալով. «Դե՛, իջի՛ր ու ազատի՛ր լակոտներիդ»: Հապա ահռելիորեն դժբախտ տիկին Նաջարյա՞նը, որի ձեռքում դանակ դրեցին և այդ անկար ձեռքն իրենց գազանի մագիլների մեջ բռնած՝ ստիպեցին, որ մայրը խողխողի իր զավակներին: Ի՞նչ գաղափար ունեին տիկինն ու նրա զավակները հայկական կուսակցու-

¹ Սուրէն Պարթևեան, Կիլիկեան արհաւիրքը, էջ 66:

Թյունների ու նրանց կոմիտեների գործունեության մասին...:

Ջարդից փրկված Հայերը Հարց էին տալիս՝ սա՞ էր «Հայ-թուրքական եղբայրությունը», որ այնպես եռանդազին տար-փողում էին որոշակի հայկական քաղաքական ուժեր, մամուլի օրգաններ, հատկապես դաշնակցություն կուսակցության ղեկավարները, կուսակցության թերթերն ու հանդեսները: Իրականում՝ թուրքերն այնպես էլ բանի տեղ չդրեցին այդ «եղբայրության» արժեքը, դույզն անգամ չզգացին, թե ինչ անդամանելի բան է Կիլիկիայի կոտորածը. ավելին, «փոխանակ արցունքոտ աչքերով մեր խոցոտուած սրտերն ողորելու՝ խեթի կը նային հայերուն», և այդքանից հետո հիմա էլ ատամ են կրճտացնում դոճերի դեմ¹:

Հայերի մեծ մեղքը եղել էր անկեղծորեն ու միամտությամբ սահմանադրությանը բոլորանվեր տրվելը: Այդպես է եղել նաև Ադանայի հայոց առաջնորդ Մուշեղ եպիսկոպոսի պարագայում, որն օսմանյան սահմանադրության վերականգնումից հետո Կ. Պոլսից Ադանա մեկնելուց առաջ², 1908 թ. հոկտեմբերի 28-ին, հինգ կեսից բաղկացած հատուկ գրությամբ դիմել էր նահանգի հայությանը, շեշտելով թուրքերի և հայերի միջև անկեղծ համերաշխություն հաստատելու անհրաժեշտությունը: Իր թեմի հավատացյալներին նա մասնավորապես հանձնարարել էր. «Տեղւոյդ թուրք ժողովուրդներու հանդէպ բարեացակամ տրամադրութիւններ ունենաք: Իրաւ է թէ անոնք ասկէ առաջ մեզի շատ ու շատ զրկումներ ըրին, բայց անոնք պատասխանատու չէին իրենց ըրածներուն: Երլտրդի արիւնարբու խմբակը եղած է այդ կատարուած բոլոր ոճրագործութիւններուն հեղինակը: Մէկ կողմ թողունք վրէժխնդրութեան զգացումները, որովհետեւ եթէ բռնապետութեան արգասիքը վրէժխնդրութեան զգացումն եղաւ, ազատութեան պտուղը սէրն է, եւ իբրեւ մէկ Հայրենիքի զաւակ ապրինք թուրքերուն հետ, որչափ ատեն սահմանադրասէր ըլլան անոնք: Եւ սիրով եւ համերաշխութեամբ ինքզինքնիս

¹ Սուրէն Պարթեւեան, Կիլիկեան արհաւիրքը, էջ 67-68:

² Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3855, 16 (29) հունիսի 1909 թ.:

նուիրենք մեր երկրին, մեր Օսմանեան Հայրենիքին յառաջդիմութեանը»¹:

Գրութեամբ սրբազանը վստահութիւն էր հայտնում, թե հին ռեժիմի ներկայացուցիչներին երբեք չի հաջողվի սահմանադրական կառավարութեանը հայերի դեմ հանել: Նա գրում էր.

«Ես վստահ եմ, թէ քանի որ երկրին արդի ազատական վարչութիւնը եւ բանակը բարեկամ են ազատութեան, այդ վատ եւ չահախնդիր մարդիկ պիտի չի յաջողին բնաւ իրենց չար մտադրութիւններուն մէջ: Անոնց ականջ մի՛ դնէք, եւ արթուն մնալով ձեր եւ երկրին շահերուն պաշտպանութեանը համար, ձեր գործովը պարապեցէ՛ք: Ամէն պարագայի մէջ օժանդակեցէ՛ք տեղական կառավարութեան, երկրին անդորրութիւնը պահպանելու համար: Եւ գործնապէս ցոյց տուէ՛ք, թէ Օսմանեան Հայրենիքին հանդէպ մեր տածած յարգանքը եւ թուրք հայրենակիցներու հանդէպ մեր բարեացակամութիւնները անկեղծ են եւ տեւական: ... Եթէ երբեք անհատական կամ հաւաքական զրկումներու եւ անիրաւութեան հանդիպիք, համարձակ եւ աներկիւղ դիմեցէ՛ք տեղական կառավարութեան»²:

Թեմակալ առաջնորդի գրութիւնը թարգմանվել էր թուրքերեն եւ ուղարկվել Ադանայի նահանգի մուսուլման կրօնական պետերին, իսկ հայերեն բնագիրը կարդացվել էր հայկական բոլոր եկեղեցիներում եւ տպագրվել հայ մամուլում:

Ռազմական ատյանի ապօրինի գործողութիւնները համբերութիւնից հանել էին Ադանայի քրիստոնյա հոգևոր պետերին, որոնք գլուխ-գլխի տալով որոշեցին միջամուխ լինել դատական գործընթացին: Այդ նպատակով համատեղ կազմեցին միասնական մարմին, որի կազմի մեջ մտան հայ կաթողիկոսների առաջնորդ Պողոս եպիսկ. Թերզյանը, ասորի կաթողիկոսների պատրիարքական փոխանորդ Փիլիպոս Շազգալ քահանան, քաղղեացիների պատրիարքական փոխանորդ Իստեֆան Մաքսարուհ քահանան, հայոց առաջնորդական փոխանորդ Արսեն քահանա

¹ Մուշեղ եպիսկոպոս, Ատանայի ջարդը եւ պատասխանատուները, էջ 27-28:

² Նույն տեղում, էջ 28:

Եմենի՝ ջանը, հայ ավետարանականների հոգևոր հովիվ վերապատվելի Համբարձում Յ. Աչճյանը, հին (Հակոբիկյան) ասորիների պատրիարքական փոխանորդ Մանսուր քահանան, հույն ուղղափառների առաջնորդական փոխանորդ պապա Ավրամ քահանան¹ հույն կաթոլիկների հոգևոր հովիվ Իլիաս քահանան:

Կրոնապետերի այդ խումբը մայիսի 7 (20)-ին զինվորական ատյան ուղարկեց 15 կետից կազմված բողոք, որը, սակայն, որևէ ուշադրություն չարժանացավ:

Ինչպես նշված կրոնապետերը, այնպես էլ տարբեր կազմակերպությունների ղեկավարներ ու մասնավոր անձինք ռազմական ատյանի անարդար քննությունների դեմ բողոքի բազմաթիվ հեռագրեր հղեցին Կ. Պոլիս՝ սուլթանին, մեծ վեզիրին, պառլամենտի նախագահին, ներքին գործերի նախարարին, բայց այդ բոլոր բողոքները նույնպես մնացին անհետևանք:

Կ. Պոլսի հայոց ազգային իշխանությունները ռազմական ատյանի որոշումներն անօրեն էին համարում: Դիմելով կառավարությանը և պառլամենտին՝ պահանջում էին չեղյալ հայտարարել նրանց ու ներքին գործերի նախարարություն հանձնախմբերի ընդունած որոշումները, կազմել նոր հանձնախմբեր ու նոր ռազմական ատյան՝ անկողմնակալ քննություններ կատարելու համար: Բայց կենտրոնական իշխանությունները, ինչպես և սպասելի էր, որևէ ուշադրություն չդարձրին այդ պահանջին: Նրանք, ինչպես նաև թուրք հասարակայնությունը, գնալով ավելի եռանդուն պաշտպանություն տակ առան ռազմական ատյանի գործունեությունը:

Թերևս բացառություն եղավ մեծ վեզիր Հուսեյն Յիլմի փաշան, որը նախարարների խորհրդի աշխատանքային ծրագրերի կատարման մասին մայիսի 11-ին հանդես գալով պառլամենտում, անդրադարձավ նաև Կիլիկիայի աղետին, և, ըստ էության, հայերին անմեղ համարեց, միաժամանակ ջարդերի գլխավոր պատասխանատու գտավ տեղի պաշտոնյաներին:

Մեծ վեզիրը խնդրին կրկին անդրադարձավ հունիսի 1-ին,

¹ Տե՛ս Սուրեն Պարթևեան, Կիլիկեան արհաւիրքը, էջ 116:

հատուկ հայտարարություն, ուր չենտված էր, թե բացահայտ կերպով ապացուցված է, որ հայ ժողովուրդը օսմանյան մեծագոր կառավարության հանդեպ իր ունեցած հավատարմությունից երբեք չի չեղվել¹: Վերջապես, նա խնդիրը շոշափեց նաև հուլիսի 31-ին հրապարակած հատուկ հայտարարություն, ասելով, թե կատարվածի մեջ հայերը մեղավորություն չունեն²:

Հիմի փաշայի այդ ելույթից հետո կառավարությունը աջ ու ձախ մի շարք հրամաններ արձակեց արդեն վերը նշված մի քանի ոճրագործների (Մեհմեդ Զեադ բեյ, Մուստաֆա Ռեմզի փաշա, Իհսան Ֆիքրի, Մեհմեդ Ասաֆ էսադ բեյ և այլք) ձերբակալման մասին, որը թերադրված էր եվրոպական կարծիքի առջև սահմանադրական պետություն վարկն ու պատիվը փրկելու, այլ ոչ թե հանցագործներին արդար դատելու մտահոգությամբ:

Հայերի կոտորածներին՝ կառավարության նույնիսկ կիսատ պուտ արձագանքը խիստ դժգոհություն առաջ բերեց առավել անդիջում իթիֆհադականների մոտ, չխոսելով արդեն միապետականների մասին:

Մի քանի ոճրագործների ձերբակալման Հիմի փաշայի կառավարության նույնիսկ ձևական հրամանները խիստ քննադատության ենթարկեց Ադանայի եղեռնահիշատակ «Իթիդալ» թերթը, որին ձայնակցեցին մի շարք թուրքական պարբերականներ: Այսպես, իր խմբագրությունը Պոլսի մերձակա Գադը գյուղում, հայոց ս. Թագավոր եկեղեցու դիմաց հաստատած «Նեջաթ» թուրքական թերթը կառավարության «հայանպաստ» գործողությունների առթիվ գրում էր, թե որևէ մուսուլման չպետք է դատվի, քանի որ հայերը ապստամբությունը բարձրացրել են Կիլիկիան կայսրությունից անջատելու համար, որ, իբր, ապստամբությունից առաջ նրանք բաժանել էին իրենց հին թագավորության դրոշները՝ ոչխարի գլխի պատկերներով³ և դա, իբր, իսլամների կտրված գլուխներն էր խորհրդանշում:

¹ Տե՛ս Վեր. Համբարձում Աչճեան, Ատանայի եղեռնը..., էջ 56:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 14, թ. 2, նաև՝ Բիւզանդ Նդիայեան, Ատանայի հայոց պատմություն, Անթիլիաս, 1970, էջ 263:

³ Տե՛ս Սուրէն Պարթեւեան, Կիլիկեան արհաւիրքը, էջ 116-117:

Օսմանյան հեղափոխությունն իդեալներին անվերապահ հավատ ընծայած հայությունը պարզ էր դարձել, որ «սահմանադրական» Թուրքիայի պաշտոնեությունը և մոլեռանդ իսլամությունը դեռ մազի չափ անգամ հաշտված չեն սահմանադրության ոգու հետ: Հայացքների միջև արմատական տարբերությունները նոր կնճիռներ հրապարակ հանեցին երիտթուրքերի և հայկական քաղաքական ուժերի հարաբերություններում:

«ՀԱՆՑԱԳՈՐԾ» ՀԱՅԵՐԻՆ ՊԱՏԺԵԼԸ

Ջրավականանալով ոճրի պատասխանատվությունը ամբողջ հայության վրա ծանրացնելով՝ ռազմական ատյանը ամեն կերպ ջանում էր ստեղծել նաև մտացածին ապստամբության անձնական պատասխանատուներ և նրանց առաջին հերթին փրնտրում էր հնչակյան և դաչնակցական կուսակցությունների շարքերում:

Հարցաքննությունների կանչված հայերին ձերբակալում էին ամեն տեսակ սուտ վկայություններով: Այդ «վկայությունները» ռազմական ատյանն ընդունում էր որպես անառարկելի ճշմարտություններ: Հարցաքննողները «վկաների» պակաս չունեին իսլամների շրջանում: Նրանք «վկաներ» գտան նաև մորթապաշտ հայերի միջավայրում: Անհանդուրժելի ստորացում և անսփոփելի կսկիծ էր, որ ռազմական ատյանը կարողացել էր հավաքագրել այդքան շատ դավաճանների, որոնք զանազան առասպելներ ու վարկածներ հնարելով՝ մատնում ու զրպարտում էին մեռածներին ու ողջերին: Նրանց տված սուտ ցուցմունքներով՝ քննիչները ձերբակալվածներին բռնի միջոցներով ստիպում էին ստորագրել նախապես կազմած արձանագրությունների տակ, որպեսզի կոտորածների պատասխանատվությունը բեռնեն հայության ուսերին: Տասնյակ անմեղ մարդիկ այդպիսի «վկայություններով» ամեն օր ձերբակալվում ու դաժան կտտանքների էին ենթարկվում:

Բարոյական այլասերման այս երևույթը ռազմական ատյանը բարձր գնահատեց: Կենտրոնական կառավարության ուղար-

կած տեղեկագրերի մեջ նա գովեստով էր հիշատակում «ան-
գնահատելի» ծառայություն մատուցող վիժվածք մատնիչներին:
Ատյանի որոշմամբ՝ դավաճաններն իրենցից կողոպտված ունեց-
վածքի մի մասը հետ ստացան:

Ժամանակավորապես ձերբակալված իսլամները պահվում
էին ձերբակալված հայերից առանձին: Կալանավորված հայերի
անտանելի վիճակը մոտիկից զննող Զապել Եսայանը, գրում էր.
«... Մերինները դիւրին է որոշել, ամէնքն ա՛լ չղթայակապ են ...
Ամէնքն ա՛լ, այո՛, նոյնիսկ խեղճուկ քահանայ մը. ու մինչ թուրք
բանտարկեալները ազատ էին իրենց շարժումներուն մէջ, հայե-
րը խստութեամբ կապուած են չղթաներով»¹:

1909 թ. մայիսի 26 (հունիսի 7)–ին Հակոբ Պապիկյանը հե-
տևյալ հեռագիրն է ուղարկում մեծ վեզիր Հիլմի փաշային. «Կը
խնդրուի Զեր վսեմութենէն, որ բարեհաճիք յետաձգել Պատե-
րազմական Ատեանի վճիռներուն գործադրութիւնը՝ մինչև որ
մեր քննութիւնը աւարտի: Յակոբ»²: Բայց հեռագիրը որևէ նշա-
նակություն չունեցավ: Պատժական օրենսգրքի 56–րդ հոդվածը
վկայակոչելով՝ ռազմական ատյանը մահվան դատապարտեց 12
հայի, որոնցից մայիսի 28 (հունիսի 11)–ին Ադանա քաղաքում
կախաղան հանվեցին 6 ադանահայեր՝ Հովհաննես (40 տարե-
կան), Հարություն (26 տ.) և Կարապետ (24 տ.) Պուլտուզյան
եղբայրները, Ղասաբ (մսագործ: – Հ. Ս.) Միսաքը (Սարգիսյան,
28 տ.), Ուաչիկ (Ուաչո) Կարապետյանը (24 տ.) եւ Գևորգ Զենե-
սիդյանը (50 տ.)³: Նրանք բոլորը մսավաճառներ էին և սուտ
վկայություններով մեղադրվել էին, որ, իբր, քաղաքի Բոզլու
խան պանդոկին մեջ թուրքեր են սպանել: Իրականում, նրանց
«հանցանքն» եղել էր այն, որ ճիգ էին արել իրենց և մտերիմների
կյանքը պաշտպանել: Կ. Պուլսի ազգային իշխանությունները
մահապարտների ինքնությունն իմացան մահապատժի գործադ-
րումից հետո միայն⁴:

¹ Զապել Եսայան, Աւերակներուն մէջ, էջ 214:

² «Ատանայի եղեռնը: Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկեանի», էջ 48:

³ Տե՛ս «Դաշինք» (Իզմիր), № 228, 5 (18) մայիսի 1910 թ.:

⁴ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3850, 10 (23) հունիսի 1909 թ.:

Մահվան դատապարտված մյուս հայերը հաճընցիներ էին՝ Գարեգին Աճեմյանը (24 տ.), Հրանտ Պլրխյանը (27 տ.), Զատիկ (28 տ.) և Սարգիս (32 տ.) Զգրբզյան եղբայրները, Ասատուր Փաչափանոսյանը (15 տ.) եւ Նազարեթ Շխրտմյանը (28 տ.): Վերջին չորսի մահվան պատիժը փոխարինվեց ցմահ բանտարկություն¹:

Մայիսի 28-ին ադանահայ վեց մահապարտներին կախաղան հանեցին Ադանա քաղաքի երեք կենտրոնական տեղերում՝ կամրջի մոտ, Բուղդա բազարում և երկաթուղային կայարանում:

Մսագործ Միսաք Սարգիսյանին կախելու տարան կամրջի մոտ: Տեղ հասնելով՝ նա տեսավ կախաղանը և դրա մոտ կանգնած մի հայ քահանայի, որին թուրքերը բերել էին, որպեսզի մահապարտը նրան խոստովանի իր մեղքերը: Երբ քահանան սկսում է մխիթարելու փորձեր անել, Միսաքը նրան կանխում է, ասելով. «Տե՛ր հայր, անմեղ կը կախուիմ, յանցանք չունիմ: Խընդրանքս է, որ ազգս ընտանիքիս տէր կանգնի: Ծերունի անտէր մայրս, կինս եւ զաւակներս կը յանձնեմ ազգիս խնամքին...»²:

Երբ Միսաքը բարձրանում է կախաղանի տակ դրված աթոռի վրա, չըջակա տների պատուհաններից մի քանի բարեսիրտ թրքուհիներ, որոնք տարաբախտ երիտասարդին լավ գիտեին, զինվորներին բարձրաձայն աղաչում են. «Մեղք է Միսաքի երիտասարդությունը, խղճացէ՛ք Աստուծոյ սիրոյն, այդ աննման տղային»³: Ադանայում չկար մեկը, որ չճանաչեր բահահամբույր, քաղցրալեզու Միսաքին: Երբ պարանն անցկացնում էին մահապարտի վիզը, նա, դառնալով զինվորների գլխավորին, խնդրում է իրեն թույլ տալ ոտանավոր ասել: Ու նա լալահառաչ ձայնով թուրքերեն երգում է իր մահվան՝ սիրտ ճաքեցնող երգը⁴, ապա զինվորների գլխավորին ասում է. «Գրպանս մեճիտիյէ մ՛ունիմ, վաղն առտու այս դրամով երկու սնտուկ կազող (զովացուցիչ ջուր: - Հ. Ս.) առ եւ մէկը մեր եկեղեցւոյ դուռը, միւսը մզկիթին դուռը տանելով հայրենակիցներուս խմեցուր իմ հոգ-

¹ Տե՛ս **Յակոբ Յ. Թէրզեան**, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 377:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 16, թ. 4 (Թերթի կտրոն):

³ **Յակոբ Յ. Թէրզեան**, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 285:

⁴ Երգի հայատառ թուրքերեն չարագրանքն ու հայերեն թարգմանությունը տե՛ս «Ազդակ» բացատիկ (Բեյրութ), 1 հունվարի 2009 թ., էջ 133:

ւոյս համար: Իսկ սա կօշիկս ու ֆէսս մօրս տուր, ուրիշ բան չունիմ անոր տալիք: Ասոնց վրայ թող նայի եւ յիշէ իր Միսաքը: Մնաք բարով կ'ըսեմ ամէննուրեք եւ անմեղ կը մեռնիմ...»¹:

Հետեւյալ օրը քաղաքում կայծակի պէս տարածվեց Միսաքին մեռցնելու շանթահարիչ լուրը, ցնցելով հայերի առանց այն էլ նվազած սրտերը: Ականատեսը գրել է. «Փարթամ կազմով Միսաքը կը ճօճուէր օդին մէջ ... Անոր անշունչ դիակն իսկ սարսափ կ'ազդէր թշնամիներուն: Հեռաւոր գիւղացիներ անզամ վազած եկած էին տեսնելու Ատանայի անուանի կտորի՝ Միսաքը կախաղանի վրայ»²:

Նույն պահին Բուղդա բազարի հրապարակի վրա կախվեցին Պուլտուզյան երեք եղբայրները: Նրանցից երկուսը զինվորներին աղաչեցին իրենց կախել նույն վայրկյանին՝ միմյանց տանջանքները չտեսնելու համար: Այդպես էլ եղավ:

Մյուս երկու հայերին կախեցին երկաթուղային կայարանի մօտ, բրիտանական հյուպատոսարանի ուղիղ դիմացը: Նրանց վերջին աղաղակները եղան. «Օգնութիւն, տէ՛ր հիւպատոս», բայց սա նախապես արդեն տեղյակ էր մահավճո՞ղին և պատրջգամբից հանգիստ դիտում էր, թե ինչ է կատարվում:

Ականատեսն այնուհետեւ գրել է. «Կախաղաններու վրայէն ... փայտացած դիակները վար առնելով, աղբի կառքերով փոխադրուեցան գերեզմանատուն, որոնց ետեւէն կ'երթային կախաղան ելլողներուն ազգականներն ու բարեկամները եւ անթիւ հայեր՝ լաց ու կոծերով: Մանաւանդ Պուլտուզեան երեք եղբայրներուն եւ Միսաքին մայրերը խելակորոյս վիճակով, մազերնին կը փեթտէին եւ քարերով կուրծքերնին կը ծեծէին գոռում-գոչումներով, որոնց հանդէպ չի յուզուող եւ չի լացող մարդ չի մնաց»³:

Ինքնապաշտպանության ժամանակ մի թուրքի սպանած և մահվան դատապարտված հաճընցի Գարեգին Աճեմյանին էր-զինում կախաղանի մօտ բերեցին Բախչեի մուֆթի Իսմայիլի հետ, որը նույնպես մահվան էր դատապարտվել: Գարեգինն

¹ Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 285:

² Նույն տեղում, էջ 390:

³ Նույն տեղում, էջ 391-392:

իրեն պահեց խիզախաբար, իրավ հայի արժանապատվությամբ: Իրեն մոտեցած քահանային նա խնդրեց աղոթել իր հոգու համար, որից հետո կատարյալ սառնասրտությամբ բարձրացավ աթոռի վրա ու գոչեց. «Կեցցե՛ն արդարությունը, կեցցե՛ն ազատությունը, կեցցե՛ն ազգս»: Ապա ինքն իր ձեռքով պարանը հագցրեց իր պարանոցին և կողքին կանգնած զինվորին պատվիրեց ոտքի տակից քաշել աթոռը: Քիչ անդին, տեսնելով այդ ամենը, ճիվաղ թուրք մուֆթին գոռում-գոչումներով իրեն գետնին էր տալիս, լաց ու աղաղակով խնդրում խնայել կյանքը, բայց իզուր: Գետնին թավալվող և կյանք աղերսող ոճրագործին զինվորները բռնի ուժով քարշ տվին ու կախաղան բարձրացրին:

Ամենդ հայ երիտասարդներին կախաղան բարձրացնելը նոր հուսախարություն և հուսալքություն առաջ բերեց հայերի մոտ: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Եղիշն արք. Դուրյանը Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Բ Իզմիրլյանին գրում էր. «Կառավարութեան կամ պատերազմական ատեաններու բռնած ընթացքը յուսախար կը թողու զմեզ արդար արդիւնք մը ձեռք բերելու մասին, եւ չկրնալով այդ պայմաններով օգտակար ըլլալ իմ պաշտօնի մէջ, կը հրաժարէի...»¹:

Այս 12 հայերից բացի, հեռակա կարգով մահվան դատապարտվեց նաև Աղանայի հայոց առաջնորդ Մուշեղ եպիսկ. Սեբորյանը: Նրան մեղադրանք էր հարուցվել, որ, իբր, «ապստամբության գլխավոր կազմակերպիչներից» և հայկական հեղափոխական կուսակցություններից մեկի տեղի կազմակերպության ղեկավարն է:

Մուշեղ սրբազանին ռազմական ատյանը ներկայացրել էր որպես խռովարարի ու ապստամբության քարոզչի: Այդ անձտությունը թափանցել էր Փարիզի «Ֆիզարո» և «Ժուռնալ» պարբերականների էջերը, որոնց ձայնակցել էր «Թան» լրագիրը՝ մի ծանրախոհ խմբագրականով:

Մուշեղ եպիսկոպոսը երիտասարդ էր, հնչակյան, ապա՝ վերակազմյալ հնչակյան հայտնի գործիչ²: Նա արդուհամիդյան

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 14, թ. 3:

² Վկայությունը՝ Աղանայի հայոց առաջնորդարանի 1905-1915 թթ. քարտուղար Քերովբե Փափաղյանի. տե՛ս Բիւզանդ. Եղիայեան, Ատանայի հայոց պատմութիւն, էջ 296:

չարիքի ժամանակ հաջողել էր թեմը պահել-պահպանել, և նախորդ կուսակալ քուրդ Բահրի փաշայի հետ լավ հարաբերությունների շնորհիվ՝ հայ հեղափոխականների գործունեությունը համար համեմատաբար տանելի պայմաններ ստեղծել:

Երիտասարդ սրբազանը և՛ հին, և՛ նոր ռեժիմների ժամանակ նպաստել էր համայնքի տնտեսական ու մտավոր վերելքին՝ իրեն հանձնված հոտի խաղաղ զարգացումն ապահովելով:

«Ֆիզարո» թերթի թղթակիցը գրել էր, թե Մուշեղ սրբազանը Ջարդերի միջոցին փախել է Կիրիկիայից: Իրականությունը, սակայն, այն էր, որ աղետից գրեթե մեկ ամիս առաջ գնացել էր Եգիպտոս, որպեսզի այնտեղ հայ ունեւորներից գումար հայթայթի՝ լրացնելու համար Ադանայում երկրագործական վարժարան բացելու համար ստեղծված դրամագլուխը¹: Առաջին Ջարդի գույժն առնելուն պես, պարտականություն թելադրանքով, սրբազանը մեկնեց Ադանա, բայց թուրքական իշխանությունները խիստ արգելեցին նրա մուտքը նահանգ, և նա, ստիպված, Ալեքսանդրիա վերադարձավ²:

Մուշեղ եպիսկոպոսը Ալեքսանդրիայում էր, երբ Ադանայի նախկին նահանգապետ Զեադ բեյն իր հերթական զրպարտագրով տարածել էր այն սադրանքը, թե Ադանայի հայոց առաջնորդի «թելադրությունները պատճառ եղան, որ հայերը բորբոքվեցին ու լարվեցին իսլամ ժողովրդի և կառավարությունից դեմ»*, ուստի վերջինս Ալեքսանդրիայից 1909 թ. մայիսի 14-ին պատասխան գրեց^{**}: Սրբազանը նշում էր, որ ոճիրներ կատարելուց հետո, բորենու «խղճմտանքով» օժտված արարածներից

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3818, 21 ապրիլի (4 մայիսի) 1909 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 3861, 23 հունիսի (6 հուլիսի) 1909 թ.:

* Մուշեղ եպիսկոպոսի մասին հետազայում նույնպիսի կարծիք է հայտնել Ադանայի կուսակալ, երիտթուրքերի պարագլուխներից Ահմեդ Զեմալ փաշան, գրելով, որ չատ է ափսոսում, որ չի կարողացել նրան բռնել և Բախչեի մուֆթիի կողքին կախաղան հանել (տե՛ս **Զեմալ փաշա**, Հայկական հարցը, Երևան, 1927, էջ 25, 29, նաև ՀԱԱ, ֆ. 413, ց. 1, գ. 869, թթ. 11-15, նաև՝ **Բիւզանդեղիայեան**, Ատանայի հայոց պատմութիւն, էջ 275):

** Այդ պատասխանի հիմքի վրա Մուշեղ սրբազանը գրեց գրքույկ, որը որոշ ժամանակ անց լույս տեսավ Ալեքսանդրիայում՝ «Ատանայի Ջարդը և

մեկի՝ Մեհմեդ Զևադ բեյի զրպարտագիրն անսպասելի չէր, քանի որ ինքնարդարացման նրա ճիգերն անհետևանք չեն մնալու: Այդ համոզմունքն ունենալով, Մուշեղ սրբազանը միամտաբար հույս էր տածում, թե «ուշ կամ կանուխ, երբ արգարուլթիւնը Կիլիկիոյ ահաւոր գորղեանը* քակել սկսի, դուք պիտի չկրնաք երբեք արդարացումի ոեւէ ջանքով սրբուիլ բիւրաւոր անմեղներու արիւնէն, որուն հետքերը իբրեւ յաւիտենական դատակնիք դրոշմուած պիտի մնան ձեր ճակտին վրայ, որուն ետին կրկնուեցան օսմանեան հայրենիքը արիւնոտող եւ արատաւորող եղեռները»¹:

Բայց ինչպես կյանքը ցույց տվեց, Մուշեղ եպիսկոպոսի լավատեսությունը ցնդեց օգոստոսյան ամալի պես:

Դրանից հետո էլ սրբազանը թուրքական իշխանություններից հեռագրով ու նամակներով խնդրում էր թույլատրել իր մուտքը Ադանա²: Չնայած դա նրան չհաջողվեց, բայց ռազմական ատյանը նրա մահվան պատիժը նախ փոխարինեց 101 տարվա բանտարկություն³, ապա, ի վերջո, ստիպված եղավ սրբազանին անպարտ ճանաչել՝ հանցակազմի բացակայություն պատճառով⁴:

Տասնյակ ուրիշ հայեր հնարովի մեղադրանքներով դատապարտվեցին տարբեր ժամկետներով բանտարկության՝ հիմնականում 10, 15, 20 տարով կամ ցմահ:

Անողորմ, անագործույն վճիռները հայերի համար ազգովին դատապարտության հոմանիշ էին: Կատարված վիթխարի ոճրի

պատասխանատուները» վերնագրով: Գրքույկի երկրորդ տպագրությունը, նույն վերնագրով, իրականացվեց Բոստոնում: Առաջին տպագրությունը թարգմանվեց ֆրանսերեն և լույս տեսավ դարձյալ Ալեքսանդրիայում («Les Vêpres Ciliciennes – Les Responsabilités – Faits. Documents»)՝ Կահիրեի «Լը պրոգրես» («Le Progrès») թերթի տնօրեն Կոմս Մաքս դը Քոլանթոյի առաջարկով: Ֆրանսերեն այս հրատարակության մեջ հեղինակը փաստաթղթերի կարևոր հավելումներ էր կատարել:

* Գորդյան հանգույց:

¹ **Ցակոբ Յ. Թէրզեան**, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 755:

² **Սուրէն Պարթեւեան**, Կիլիկեան արհաւիրքը, էջ 66:

³ Տե՛ս «Ախուրեան», № 47, 1 հուլիսի 1909 թ.:

⁴ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3862, 24 հունիսի (7 հուլիսի) 1909 թ.:

պաշտոնական արդարացումն ու նվիրագործումը նրանց չատավելի Հուսահատեցնող էր, քան կոտորածը, քանդումն ու քայքայումը:

Ի հիմնավորումն իր անմարդկային գործողությունների, այսինքն՝ երկու ամսվա ձերբակալումներից ու դատավարություններից հետո, ռազմական ատյանը 1909 թ. Հուլիսի 24-ին կենտրոնական իշխանություններին ներկայացրեց զրպարտալի ընդարձակ տեղեկագիր, որով, ըստ էության, կիլիկյան ջարդերի քննությունը վերջակետ էր դնում: Ամբողջ տեղեկագիրը ծայրից ծայր լեցուն էր հայերի հասցեին չարաբանությունը, քեն ու ոխով: 1895 թ. դեպքերից դաս չառնելով, ասված էր զազրագրում, Ադանայի վիլայեթի հայերը, իսլամներից վրեժ լուծելու համար, տարիների ընթացքում մոտիկ և հեռու նահանգներից Ադանայի վիլայեթում կենտրոնացրել էին մեծ թվով իրենց ազգակիցների, այնպես որ մեկ հայ տան մեջ բնակվում էր չորս-հինգ ընտանիք, որոնք չէին արձանագրվում մարզահամարի տոմարի մեջ: Իբր թուրքիայի հայերը և նրանց կոմիտեները ճիշտ էին ընտրել ապստամբության վայրը. ծովեզերք ունեցող վիլայեթում եվրոպացիների, իբրև քրիստոնյաների, շահերը բաղդատաբար ավելի սերտորեն էին միահյուսված հայերի շահերի հետ:

Շարունակելով վայրաբանել՝ փաստաթղթի հեղինակները գրում էին, թե վիլայեթում հայերի թվի աներևակայելի աճին զուգընթաց նրանք սկսեցին իրենք իրենց Ադանայի տերը կարծել և ապստամբություն բարձրացրին: Այնուհետև փաստաթղթում թվարկվում էին բազմաթիվ սուտ, չեղած «սովյալներ»: Միաժամանակ, որևէ թիվ ու խոսք չէր ասվում իսլամների հասցեին¹:

Ռազմական ատյանի տեղեկագրին հետևեց Ադանայի վիլայեթի նախկին վալի Ջևադ բեյի՝ կենտրոնական կառավարություն ուղղված նույնքան զրպարտչական տեղեկագիրը², որտեղ նա կատարվածի ամբողջ պատասխանատվությունը դարձյալ նետում էր հայերի ուսերին: Այս տեղեկագիրն չտապ տապա-

¹ Տե՛ս Յակոբ Յ. Թէրզեան, *Կիլիկիոյ աղէտը*, էջ 714-741:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 743-754:

գրվեց՝ թուրք բնակչության միտքը նորից գրգռելու համար:

Այն ժամանակ, երբ Աղանայում անմեղ հայերին կախաղան էին բարձրացնում և բանտերը հարյուրներով լցնում՝ պարզապես ինքնապաշտպանություն իրենց տարրական իրավունքը գործադրած լինելու համար, այդ նույն ժամանակ Կ. Պոլսում և այլուր աղանասպանները ցնծում էին: Մայրաքաղաքի փողոցներում և սրճարաններում հպարտություն մատնացույց էին անում այն «հայրենասերներին», որոնք Կիլիկիայի ջարդի ընթացքում աչքի ընկնող դեր էին ունեցել: Մի առանձին պարծենկոտություն մը ու հրճվանքով սրանք ասում էին, թե իրենց կատարած «գործի» արժեքը գիտակցելով, իշխանություններն իրենց պաշտոնները բարձրացրել են: Արդարև, Աղանայից փոխադրված պատասխանատու պաշտոնյաներն ավելի մեծ ուժեղությամբ բարձր դիրքեր էին զբաղում Բուրսայում, Կոնիայում, Ադրիանապոլսում և այլուր¹: Դա հայակեր «հերոսների» հրապարակային պետական վարձատրությունն էր: Եվ այդ բոլորը կատարվում էր արդար զայրույթով լցված հայ ժողովրդի աչքի առաջ:

«Պետություն չէ սա, այլ՝ պետական սպանդանոց»², – գրում էր պոլսահայ թերթերից մեկը:

Այդ պայմաններում Հ. Յ. դաշնակցությունը, փոխանակ կիլիկյան արհավիրքներից դաս առնելու և մտածելու ազգի առողջ ուժերի հետ ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու մասին, ցավոք, թույլ տվեց հերթական կռիվի սխալը՝ հավելյալ ջանքեր գործադրեց է՛լ ավելի ամրապնդելու երիտթուրքերի հետ ունեցած դաշինքը՝ իբր հայությանը սպառնացող հետագա «ջարդի մը վտանգը կանխելու համար»:

1909 թ. օգոստոսի 11 (24)–ին Դաշնակցությունը նոր համաձայնագիր կնքեց Իթթիհատի հետ, որտեղ Աղանայի եղեռներ կայացված էր որպես պատահական մի թյուրիմացություն,

¹ Տե՛ս Ստեփան Սապահ-Գիլեան, Պատասխանատուները, Բ տպագրություն, Թիֆլիս, 1974, էջ 109:

² «Ազգակ» (Կ. Պոլիս), № 17, 11 (24) ապրիլի 1909 թ.:

առանձին անպատասխանատու մարդկանց արարք, այլ ոչ թե նախապես ծրագրված պետական-կուսակցական եղեռնագործություն: Համաձայնագրի շարադրանքում կարդում ենք. «Հայրենիքի ազատությունը ապահովելու, անոր հողային ու քաղաքական ամբողջությունը մշտապես պահպանելու, կարգ մը անձներու մէջ գոյացած թիրիմացությունները փարատելու նպատակով, իթիհատ վէ թերաքքը կուսակցությունը և Հ. Յ. Դաշնակցությունը միասին կատարեալ համաձայնութեան եկան հետեւեալ հիմնական կէտերուն շուրջ. 1) Պիտի աշխատին սահմանադրությունը կիրառել եւ պիտի պայքարին միացած ույժերով, խնայելով ոչ մէկ զոհողություն, 2) Յեղաշրջական շարժումներու հաւանականութեան դէմ, օրէնքին թոյլատրած բոլոր կարելիութիւններու սահմանին մեջ, պիտի գործեն միասնաբար, հաստատակամութեամբ եւ որոշ ուղղութեամբ, 3) Օսմանեան նուիրական հայրենիքը անջատումէ եւ բաժանումէ զերծ պահելը երկու կազմակերպութեանց միացած գործունէութեան նպատակակէտը ըլլալով, պիտի աշխատին գործնականապէս ցրուել հանրային կարծիքին մէջ բռնակալ ռեժիմէն ժառանգ մնացած զրոյցները, թէ հայերը անկախութեան կը ձգտին, 4) Երկու կուսակցությունները համաձայն են նահանգային իրաւանց ընդարձակման, որ կ'երաշխաւորէ Օսմանեան ընդհանուր հայրենիքի զարգացումն ու յառաջդիմությունը»¹: Ապա համաձայնագրում հետեւում էին հետեւյալ տողերը. «Միություն եւ Յառաջդիմությունը եւ Հ. Յ. Դաշնակցությունը իբրեւ խրատական նախազգուշացում ընդունելով Մարտի 31-ի դէպքը եւ Ատանայի ցաւալի ջարդերը, որոշեցին աշխատիլ ձեռք-ձեռքի տուած՝ վերոյիշեալ հիմնական կէտերու իրագործման համար»²:

Հետագայում, անդրադառնալով այդ ամօթալի գործարքին, «Հովիտ» պարբերականը գրում էր. «Հայ մամուլն այն ժամանակ (կիլիկյան ջարդերից հետո: - Հ. Ս.) ո'չ ինքնապաշտպանութեան համար զինուելու պրօպագանդ էր մղում, ո'չ եւրոպական

¹ «Բանբեր Հայաստանի արխիւների» (Երևան), № 3 (55), 1979, էջ 72:

² Նույն տեղում:

պետութիւններին հրաւեր էր կարդում՝ գալ եւ Հայաստանը գրաւել: Ընդհակառակը. այն սեւ օրերում Հայ ազգի փրկութիւնը իր մենաշնորհը չի նաժ մի կուսակցութիւն – «Հայ Յեղափ. Դաշնակցութիւնը» – Կիլիկիայում թափուած բիւրաւոր անմեղ Հայերի տաք արիւնի մէջ թաթախեց իր գրիչը եւ Կիլիկիան կործանող եւ արիւնի մէջ խեղդող երիտասարդ թիւրք կօմիտէի հետ դաշնագիր ստորագրեց: Եւ որ սոսկալին է, այդ նոյն յեղափոխական անուանուած կուսակցութեան պարագլուխները – անշուշտ ի կատարումն իրենց կնքած դաշնագրի – Կիլիկիայի ծովացած Հայկական արիւնի միջով անցնելով գնացին մինչեւ Ամերիկա՝ Կիլիկիան կործանող երիտասարդ թիւրքերի համար **կօմի-վօեաժօրի** (ուղեկցի: – Հ. Ս.) պաշտօն ստանձնած»¹:

Մինչ դաշնակցութիւն կուսակցութիւնը նոր համաձայնութիւն էր կնքում ձեռքերը Կիլիկիայի Հայութեան արշան մեջ թաթախած Իթթիհադի հետ, Հայ ժողովրդի ազգային հերոս Անդրանիկը Հայութեան ղեկն ստանձնած բոլոր քաղաքական գործիչներին կրկին ու կրկին հիշեցնում էր զինված ինքնապաշտպանութեան նախապատրաստվելու մասին:

Դեռ Ադանայի եղեռնից մօտ մեկ ու կես ամիս առաջ Անդրանիկը Բուլղարիայից գաղտնորեն եկել էր Կ. Պոլիս և տեսակցել Դաշնակցութեան առաջնորդներից մի քանիսի հետ: Վերջիններս հերոսին առաջարկեցին մնալ Թուրքիայում և իրենց պես պայքարել օսմանյան սահմանադրական «Հայրենիքի» առաջընթացի համար: Անդրանիկը կտրականապէս մերժեց առաջարկը, միաժամանակ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներին հորդորեց ընդհատակ մտնել կամ արտասահման անցնել: Նա համոզված էր, որ երիտթուրքերն առաջիկայում կազմակերպելու են Հայերի ավելի սոսկալի ջարդեր, որոնց զոհ են գնալու նաև իրենք՝ երիտթուրքերի հետ նոր հույսեր կապող դաշնակցական ղեկավարները:

«... Այս գազանները, – ասում էր նա, – մեղ դարձեալ կը կոտորեն, ըրածնին դարձեալ կեղծիք է, դուք կը խաբէք մեր ժողովուրդը: Ինքնապաշտպանութեան գաղափարը երբեք մի՛

¹ «Հովիտ» (Թիֆլիս), № 36, 16 սեպտեմբերի 1912 թ.:

լքանէք եւ պատրաստեցէ՛ք ժողովուրդն ալ այդ ուղղութեամբ: Տիրաւորակերտէն սկսելով մինչեւ պարսից սահմանագլուխը 160.000 զինուած քիւրտ կայ: Ժէոն թուրքերը զինաթափ չեն ըներ զանոնք եւ կը պահեն մեզ յարմար առթիւ կոտորել տալու համար»¹:

Ադանայի հայերի կոտորածից առաջ արած զինված ինքնապաշտպանութեան հորդորը Անդրանիկը բազմիցս կրկնել է հետագա տարիներին, ընդհուպ մինչև 1915 թ. հայոց ցեղասպանութիւնը, որին Դաշնակցութեան բազմաթիվ նշանավոր գործիչներ եւս զոհ գնացին:

ՀԱԿՈՒ ՊԱՊԻԿՅԱՆԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Ինչպես վերը նշվեց, Օսմանյան խորհրդարանը Կիլիկիա էր գործուղել նաև իր քննիչ հանձնախումբը՝ Հակոբ (Նշան) Պապիկյան և Յուսուֆ Քեմալ բեյ կազմով, ըստ որում՝ Պապիկյանին տրված էին հանձնախմբի առաջին ղեմքի լիազորութիւնները:

Ու՛ր էր Հակոբ Պապիկյանը: Ծնվել էր 1856 թ. փետրվարի 23-ին Ադրիանապոլսում (էդիրնէ): Ավարտել էր տեղի ազգային և ֆրանսիական դպրոցները: 1887-ից սկսած երկու տարի Բոսնիայում վարել էր Օսմանյան կայսրութեան արտաքին գործերի տեսչութեան ղեկավարի օգնականի պաշտոնը: Վերադառնալով ծննդավայր՝ երկու տարի առևտրական դատարանի քարտուղար էր աշխատել: 1881 թվից հետևելով իրավագիտութեանը՝ էդիրնեում պաշտոնավարել էր որպես վերաքննիչ ատյանի անդամ: 1891 թվից Կ. Պոլսում աշխատում էր իբրև փաստաբան, իսկ 1902-ին կրկին վերադարձել էր էդիրնէ և դարձյալ զբաղվել փաստաբանութեամբ:

Ծագումով հայ լինելով՝ Պապիկյանը հայտնի էր իր թունդ թուրքասիրութեամբ²: Օսմանյան անկեղծ հայրենասեր էր և ջերմ

¹ Ժէնէրալ Անդրանիկ, Հայկական առանձին հարուածող զօրամասը, Բոստոն, 1921, էջ 227:

² Տե՛ս Համբարձում Երամեան, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հտ. Բ, Ալեքսանդրիա, 1929, էջ 109:

իթիֆհադական: Նա համոզված էր, որ կայսրությունն ամրությունը, անբաժանելիությունը, նրա ապագան պայմանավորված են օսմանցիություն, այսինքն՝ միասնական օսմանյան հայրենիքի գաղափարի վերջնական հաղթանակով: Պապիկյանը քաջ գիտակցում էր, որ կայսրությունը, բաղկացած լինելով տարբեր ժողովուրդներից, ազգային տեսակետով չի կարող միասնականանալ: Նաև կրոնի տեսակետով միացումն անկարելի էր, որովհետև տարբեր և նույնիսկ թշնամական են երկրում գոյություն ունեցող կրոնները՝ իրենց բազմազան ճյուղավորումներով: Ուրեմն մնում էր միայն հայրենիքի գաղափարը, որի շուրջն էլ պետք է համախմբվեն բոլոր օսմանցիները՝ անկախ իրենց ազգային ու կրոնական պատկանելությունից:

Մինչև Կիլիկիայի աղետը Հակոբ Պապիկյանը երբեք չէր զբաղվել հայկական խնդիրներով՝ թեև իր շրջապատում, այդ թվում՝ ազգակիցների մոտ, ճանաչված էր իբրև ուղղամիտ ու ազնիվ, հաստատակամ ու անկողմնակալ, բարոյական բարձր արժանիքների տեր մարդ:

Մայրաքաղաք Կ. Պոլսից ոչ հեռու, Մարմարա ծովի եզերքին գտնվող Ռոդոստոյի նահանգում հայ բնակչությունը թուրքերի համեմատ չատ սակավաթիվ էր, բայց քանի որ Պապիկյանը վաղուց այնտեղ անդամագրված էր «Միություն և առաջադիմություն» օսմանյան կոմիտեին, ապա այս վերջինը Պատգամավորական ժողովի անդամների նախընտրական շրջանում նրա թեկնածությունը պաշտպանեց և պառլամենտ անցկացրեց: Պատգամավորական ժողովի նիստերի ընթացքում նա հազվադեպ էր ամբիոն բարձրանում, որը թեկադրված էր իր համեստ ինքնաստվերացումով՝ իբրև նկարագրի հատկանիշ, բայց եռանդով գործում էր հանձնաժողովներում և հատկապես օսմանյան սահմանադրության քննիչ հանձնաժողովում, որի անդամ էր: Որպես իթիֆհադական, նա անկեղծորեն պաշտպանում էր թուրքական չահերը խորհրդարանում:

Իբրև իթիֆհադ կոմիտեի անդամ, Հակոբ Պապիկյանը միշտ հավատարիմ էր մնացել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանը՝ նույնիսկ երիտթուրքերի համար ճակատագրական ժամանակ, այդ թվում՝ մարտի 31-ից անմիջապես հետո,

երբ ուրիշ հայ պատգամավորներ՝ Զոհրապը, Վարդգեսը, Գեղամը և ուրիշներ, ահարար (ազատական) պատգամավորական խմբակցությունը հարեցին:

Երբ պառլամենտի ղեկավարները Պապիկյանին նշանակեցին Ադանայի քննություն գործի պատվիրակ, մեծապես վստահ էին նրա օսմանցիական տրամադրություններին. հավատում էին, թե թուրքի չարածը նա կանի անպայման՝ տարամերժորեն ծառայելով թուրքական շահերին և առհասարակ կառավարության միտումներին:

Ընդհակառակը, Պապիկյանին քննիչ նշանակելը, հաշվի առնելով նրա թուրքասեր լինելը, առաջ էր բերել Ադանայի հայ համայնքի ղեկավարությունն ու բողոքը: Կիլիկիայի հայերը համոզված էին, որ նա չի կարող անկողմնակալ ու արդարացի քննություն կատարել և ճշմարտությունը երևան հանել: Նույն տրամադրությունն անցել էր Կ. Պոլսի հայկական թերթերի էջերը, ուր քանիցս լույս տեսան Պապիկյանին ավել կամ պակաս անհամակիր հոդվածներ¹:

Հակոբ Պապիկյանը, Ֆաիզ բեյը, Հարություն Մոստիչյանը և Յուսուֆ Քեմալ բեյը մայիսի 12-ին նախով ուղևորվել էին Պոլսից և մայիսի 16-ին Ադանա հասել: «Մեկնելու ատեն կը մտածէի, որ այս ցաւալի եղելութիւններու վերաբերեալ լուրերը չափազանցուած էին»², - գրել է Հ. Պապիկյանը:

Հասնելով աղետի վայր՝ Պապիկյանը տեսնում է գործված ոճրի ահռելի մեծությունը, և սկսում է գործի քննությունը տանել աներկյուղ և անկողմնապահ: Թեև նա փափուկ սիրտ ու զգայուն հոգի ուներ, բայց չէր կարողանում տանել անարդարությունը և համարձակորեն ծառանում էր նրա դեմ: Գործված աներևակայելի խժժություններն անհուն կսկիծ ու ցավ էին պատճառել նրան: Ինչպե՞ս կարելի է թույլ տալ տեղական և անհատական մի միջադեպի հետևանքով ամբողջ մի նահանգ մատնել սրի ու արյունի, ասում էր նա: Եթե ամեն նահանգում մի չնչին միջադեպ առիթ տա այդպիսի սպանդանոցային տեսարանների, ապա մեկ շաբաթ բավական է, որ ամբողջ Հայությունը սրբվի օսման-

¹ Տե՛ս «Շիրակ», № 25-26, 15 օգոստոսի 1909, էջ 469:

² «Ատանայի եղևունը: Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկեանի», էջ 12:

յան հողի վրայից: «Իր ցեղին անտարբեր եւ անկէ գրեթէ ուրացուած հայր,- գրել է Սուրեն Պարթեւյանը,- արիւն-արցունք լացաւ կիլիկեան գերեզմաններուն վրայ, որոնց մէկիկ-մէկիկ այցելեց: Որբութեան, թշուառութեան, անօթութեան եւ ամբողջ այդ վերապրող տառապանքին առջեւ ո՛չ ոք իրեն չափ ցաւագնօրէն գալարուեցաւ:

- ««Ասիկա դիմանալիք բան չէ», - կ'ըսէր ան՝ հոգին ակոռներուն մէջ սեղմած»¹:

Նշանավոր հայ մտավորական Թլկատինցին (Հովհաննես Հարությունյան) այդ օրերին Ադանայում գտնված ժամանակ անդրադառնալով Հ. Պապիկյանի հոգեկան տվայտանքներին, գրում էր. «Այս խեղճ մարդը, նոյն ատեն այդ ընտիր ու ճշմարիտ հայը, կրակին դէմ բռնուած մոմի մը պէս կը հալէր, երբ բաները աչքովը կը տեսնար ու մօտէն ականջովը կը լսէր...»²:

Հայերի անմեղութեան մասին հավաքած սարսափազդու փաստերի քննութեան ընթացքը գաղափարական խոր հեղաշրջում առաջ բերեց նրա գիտակցութեան մէջ: Պապիկյանի մոտ արթնացավ իր ցեղի դարավոր ոգին և մոգական գավազանի հարվածով նրանից դուրս մղեց ու անէացրեց թուրքասիրութեան զգացմունքները³: Շատ չանցած՝ «Արեւելքը» գրում էր. «Կ'երեւայ, որ այս մարդը ճշմարտասէր եւ արդարասէր ոգիի տէր մէկն է ամէն բանէ առաջ»⁴: Ուսումնասիրութեան ընթացքում նա ընդհարումներ ունեցավ հանձնախմբի երկրորդ անդամի՝ իր ընկերակից Յուսուֆ Քեմալ բեյի հետ և չքաշվեց հրապարակավ հայտարարութիւններ անել իր եզրակացութիւններէ մասին՝ անկաշառ ու անվախ:

Ադանայի հայ ավետարանականներէ հոգևոր հովիւ վերապատվելի Համբարձում Աճյանը հետագայում վերհիշել է. «Քանի մը անգամներ իմ ներկայութեանս իր ընկերոջ՝ Եուսուֆ Քեմալ պէյի հետ հակաճառութեան բռնուեցաւ: Իրեն ըսի. «Պապիկեան էֆենտի, այդպէս մի՛ վարուիք. եղածը՝ եղաւ, գացողը՝

¹ Սուրէն Պարթեւեան, Կիլիկեան արհաւիրքը, էջ 107:

² «Անահիտ» (Փարիզ), № 11-12, մարտ-ապրիլ, 1909-1910, էջ 273:

³ Տե՛ս Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան, Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց. 1890-1925, Ֆրեզնո, 1930, էջ 174:

⁴ «Արեւելք», № 7132, 24 հունիսի 1909 թ.:

գնաց. ընկերոջդ հետ այդչափ մի՛ հակառակիր. յետոյ ձեր միասնաբար տալիք տեղեկագիրը չստորագրէր»։ Ան ինծի պատասխանեց. «Պատուելի՛ էֆենտի, ես այս չեմ կրնար տանիլ. ասոնք մեր երեսին՝ տարբեր, մեր բացակայութեան՝ տարբեր կը վարուին. ես չեմ կրնար այսպիսի կեղծաւորութեան համբերել»¹։

Ահռելի իրականութեան դեմ ընդվզելու քաջութիւնը մարդկային այդ սքանչելի տիպարը բացահայտորեն ի հայտ բերեց արդեն մայիսի 25-ին մեծ վեզիր Հիլմի փաշային ուղղված առաջին հեռագրով։ Կիլիկիայից Կ. Պոլիս և այլուր հեռագրական մանրամասն և ճշգրիտ տեղեկութիւններ հաղորդելն անկարելի էր, որովհետեւ զրաքննիչները հեռագրերի շարադրանքները փոխում էին²։ Չնայած դրան, Պապիկյանն իր շարադրանքը կազմել էր այնպես, ինչպես մտածում էր։ Որևէ մեկը չհամարձակվեց հենց Ադանայում դահիճների երեսին իր գայրույթը, զգվանքն ու կատաղութիւնը այնպես ժայթքելու, ինչպես դա արեց կյանքում միշտ խոհեմ եղած այդ արիասիրտ մտավորականը։ Հեռագրով նա մեծ վեզիրից խնդրում էր կարգադրութիւն անել, որպեսզի ռազմական ատյանը ժամանակավորապես դադարեցնի գործունեութիւնը, մինչև որ իր հանձնախումբը կավարտի քննութիւնները։ Հաղորդել էր, որ ատյանը չըջանցել է իսկական մեղավորներին, նրանց թողել ազատութեան մեջ, իսկ անմեղներին դատի է քաշում։ Բազմաթիվ փաստերից նա բերում էր մեկը. «Վստահելի աղբիւրէ մը տեղեկացած եմ որ, Հաճընի չըջանակին մէջ, մեծ թիւով հայեր 7-8 հոգիանոց խմբերով շղթայի զարնուած՝ ամենագէշ վարմունքներու զոհուած են»³։

Երկու հոգուց կազմված պառլամենտական հանձնախմբի քննութիւնները դեռ չաւարտած՝ Պապիկյանը կազմեց Հիլմի փաշային ուղարկվելիք, փաստարկված ու բովանդակալից հեռագրի մի ուրիշ շարադրանք և հանձնախմբի մյուս անդամին՝ Յուսուֆ Քեմալ բեյին առաջարկեց իր հետ ստորագրել այն։ Աղետի չափերը նվազեցնելուն հակված թուրք գործընկերը

¹ Վեր. Համբարձում Յ. Աչճեան, Ատանայի եղեռնը..., էջ 53։

² Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3815, 17 (30 ապրիլի) 1909 թ.։

³ Մուշեղ եպիսկոպոս, Ատանայի ջարդը եւ պատասխանատուները, էջ 46-47։

հրաժարվեց ընդունել առաջարկը, և Պապիկյանը, ստիպված, հունիսի 8-ին հեռագիրն ուղարկեց միայն իր ստորագրությամբ:

Այս երկրորդ հեռագրով Պապիկյանը կրկին բարձրացնում էր ռազմական աստյանի հարցը, գրելով. «Կը խնդրուի Ձեզ[մէ՛] որ բարեհաճիք յետաձգել Պատերազմական Ատեանի վճիռներուն գործադրութիւնը՝ մինչեւ որ մեր քննութիւնը աւարտի»¹:

Նա մեծ վեզիրին նորից հայտնում էր այն աղաղակող անարդարությունների մասին, որոնք տեղ էին գտել ռազմական աստյանի գործողություններում: «Պատերազմական Ատեանը,– գրել է նա,– զբաղուած է լուի դէպքին մասնակցած քաղաքային եւ զինուորական պաշտօնեաներուն եւ ամենէն վատ մարդոց յայտնութիւններուն վրայ յենուելով՝ հայոց ապստամբութիւնները քննել, եւ անձնապաշտպանութեամբ իրենց անձերը ազատած հայերը դատապարտել: ... Ճէպէլի Պէրէքէթի սանճագին մեջ հայոց կողմէ բնաւ եւ երբէք ոեւէ դէպքի տեղի չէ տրուած, իմ վեր ի վարոյ բրած հաշուոյս համեմատ, այս սանճագին մէջ երեք հազար հայեր ջարդուած են, եւ անձնապաշտպանութեամբ ազատած Տէորթ-Յօլէն գատ, ուրիշ ոչ մէկ կողմը հայու բնակարան չէ թողուած»²: Նշելով հայերի կրած անհաշիվ կորուստների և ռազմական աստյանի՝ նրանց նկատմամբ շարունակվող անմարդկային վարքագծի մասին՝ Հ. Պապիկյանը մեծ վեզիրին ուղարկած հեռագիրը վերջացնում էր հետևյալ խոսքերով. «Եթէ մնացած հայերուն մասին Պատերազմական Ատեանի կողմէ այսպէս հալածումներու ենթարկուելուն առաջքը չառնուի, եւ եթէ այս մասին անմիջական միջոց մը չի խորհուի, թէ՛ ներկային եւ թէ՛ ապագային համար դարմանումն անկարելի եղող վէրքեր բացուիլը անկասկած ըլլալն՝ վերջին անգամ ըլլալով Ձեզ[ի] կը յայտնեմ: Այլեւս այս մասին պէտք եղած հրամանը Ձերն է»³: Ապա՝ «Ճշմարիտ օսմանցիի իմ զգացումներս դիս կը մղեն եղրակացնելու որ՝ այդ կարգի դէպքեր անկարելի կը դարձնեն

¹ Մուշեղ Կալիկոպոս, Ատանայի ջարդը եւ պատասխանատուները, էջ 48:

² Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 442–446:

³ Նույն տեղում, էջ 446:

տարրերու միջեւ բարեկամական յարաբերութիւնները ո՛չ միայն այս տեղերուն՝ այլեւ ամբողջ Կայսրութեան մէջ»¹:

Քննությունը վերջացնելուց հետո Պապիկյանը Կիլիկիայից ծովով մեկնում է մայրաքաղաք՝ բովանդակ հայության խոռվքը կրելով իր մեջ: Ճանապարհին, երբ նավը կանգ է առնում Իզմիրում, տախտակամած է բարձրանում Կ. Պոլսում լույս տեսնող երիտթուրքերի «Իթթիհադ» թերթի Իզմիրի թղթակիցը և հետեյալ հարցազրույցն է տեղի ունենում նրանց միջև.

«Խմբագիր. – Ատանայի մէջ Ձեր պաշտօնը վերջացա՞ւ թե՞ դարձեալ այնտեղ պիտի դառնաք»:

Պապիկեան էֆ. – Իմ ընելիք գործս վերջացաւ, ա՛լ քննելիք խնդիր չի մնաց ինծի համար:

Խմբագիր. – Քննութեանց արդիւնքն ի՞նչ եղաւ, ջարդերուն պատճառն ի՞նչ էր:

Պապիկեան. – Իմ քննութեանցս արդիւնքին նայելով, Ազատութեան հռչակումէն ի վեր, բռնապետութեան կուսակիցները դժգոհութեան նշաններ ցոյց տուեր են, եւ մտադրեր են ջարդել քրիստոնեաները, ասիկա բացայայտ է եւ դատական պաշտօնաթուղթերով հաստատուած:

Խմբագիր. – Սուլթան [Ապտուլ] Համիտը մասնակցութիւն ունի՞ր այս գործին մէջ:

Պապիկեան. – Այս մասին այլեւայլ տարաձայնութիւններ կան Ատանայի մէջ, բայց ես գործին քննութեան պահուն չկրցայ ապացոյց մը գտնել այս մասին:

Խմբագիր. – Զարդին մէջ մասնակցութիւն ունի՞ր նաեւ տեղական կառավարութիւնը կամ կեդրոնի իշխանութիւնը:

Պապիկեան. – Կեդրոնական կառավարութիւնը մասնակցութիւն չուներ, բայց պատճառ եղած է: Իսկ տեղական իշխանութիւնք մասնակցութիւն ունին: Մանաւանդ կուսակալ ճէվատ պէյ, զինուորական հրամանատար Մուսթաֆա Ռեմզի փաշա, ճէպէլի Պէրէքէթի միւթասէրիֆ Ասաֆ պէյ, Պաղտատի զատէ

¹ Մուշեղ եպիսկոպոս, Ատանայի ջարդը եւ պատասխանատուները, էջ 45 (սողատակը):

[Ապտուկ] Գատիր էֆ., Պօչնագ Սալիհ էֆ. եւ «Իթիզալ» թերթին տէր Իհսան Ֆիքրի էֆ. բացարձակապէս մասնակցութիւն ունին:

Խմբագիր. – Քրիստոնեայք պատճառ եղա՞ն ջարդերուն:

Պապիկեան. – Քրիստոնեայք ի սկզբան պատճառ չեղան, ես բացարձակապէս համոզուեցայ ասոր:

Խմբագիր. – Ձեր ընկերներուն համոզումն ի՞նչ է:

Պապիկեան. – Ընկերներս համամիտ են ինծի, միայն Եուսուֆ Քէմալ պէյր քիչ մը տարակարծիք էր ինծի, բայց ի վերջոյ անիկա եւս համոզուեցաւ:

Խմբագիր. – Ասկէ ետք խաղաղութիւնը տեւական պիտի կրնա՞յ ըլլալ Ատանայի մէջ, միջոցներ ձեռք առնուա՞ծ են այսպիսի դէպքերու կրկնութիւնն արգիլելու համար:

Պապիկեան. – Կառավարութեան խիստ եւ արդար միջոցներուն շնորհիւ, խաղաղութիւնը, անդորրութիւնն ու կարգապահութիւնը կրնան պահպանուիլ Ատանայի մէջ: Պատերազմական Ատեանն անկողմնակալութեամբ չի շարժիր: Եթէ անկողմնակալ ըլլայ, հոգ պատճառելիք խնդիր չպիտի մնայ»¹:

Նույնքան հետաքրքիր էր «Թասվիրի էֆքեար» օրաթերթի խմբագիրներին մեկի բավական երկար հարցազրույցը Պապիկեանի հետ, որից ընթերցողին ներկայացնում ենք ընդամենը մի քանի հատված:

«Խմբագիր. – Ի՞նչ տեսաք, երբ Ատանա ժամանեցիք:

Պապիկեան. – Գալով տեսածներուս, Ձեզի սա կրնամ ըսել համառօտիւ թէ եւրոպական թերթերուն մէջ Ատանայի դէպքերուն մասին հրատարակուած մանրամասնութիւններն իմ տեսածներուս համեմատութեամբ ո՛չ թէ չափազանցուած չեն, այլ թերեւս պակաս են:

Խմբագիր. – Ձեր կարծիքով, ի՞նչ է դէպքին ծագման շարժառիթը:

Պապիկեան. – Ատանայի դէպքն երկու զօրաւոր պատճառ ունեցած է. – Ռէաքսիօն և Բոնապետութիւն: Յուլիսի սկիզբները սկսած են տեսնուիլ բոնապետական հակամէտտութիւններ: Պաղ-

¹ «Բիւզանդիոն», № 3861, 23 Հունիսի (6 Հուլիսի) 1909 թ.:

չէի նախորդ միւֆթին՝ ասդին-անդին չըջելով սկսած է յայտարարել թէ Ազատութիւնն ու Սահմանադրութիւնը քրիստոնեաներուն գործն են, թէ անոնք Շէրիաթի հակառակ են, և այսպէս սկսած է զրգռել ժողովուրդը, որով սկսաւ իսլամներն հանել քրիստոնեաներուն եւ Սահմանադրութեան դէմ: Սահմանադրութեան առաջին օրերուն ժողովրդեան ամէն դասակարգերուն մէջ տեսնուած ուրախութեան եւ ցնծութեան տեղ, ոչ-իսլամներուն հանդէպ վրէժխնդրութիւն եւ թշնամութիւն սկսած են տարածուիլ:

Խմբագիր. – Կը պնդեն թէ հայերը պատճառ եղած են խռովութեան, ճիշդ է ասիկա:

Պապիկեան. – Քոյս գտնուած վաւերաթուղթերով պիտի ապացուցուի թէ այս ենթադրութիւնը բացարձակապէս սխալ է:

Խմբագիր. – Կը պնդեն թէ հայերն ուզեր են անկախութիւն հռչակել Կիլիկիոյ մէջ, ճիշդ է:

Պապիկեան. – Քննութիւնները կ'ապացուցանեն այս ենթադրութեան բացարձակ անհիմն հանգամանքը: Հայերուն անկախութեան ձգտած ըլլալուն մասին գրուածներն ու լսուած խօսքերն արդիւնք են կա'մ պակասաւոր քննութեան եւ կա'մ ճշմարտութիւնը խեղաթիւրելու համար թափուած ճիգերու:

Խմբագիր. – Վնասուած մարդիկը ասկէ ետքը ինչպէ՞ս պիտի ապահովեն իրենց ապրուստը:

Պապիկեան. – Առ այժմ ապրուստի ո'նէ միջոց չկայ: Հայոց մեծ մասը կը պատրաստուի գաղթել Ամերիկա եւ ուրիշ տեղեր...»¹:

Այդ պահին Իզմիրում էին գտնվում Օսմանյան պառլամենտի՝ Եվրոպա մեկնող մի խումբ պատգամավորներ, այդ թվում ղոկտ. Ռիզա Թեֆիզ, Թալեաթ, Սուլեյման ալ-Բուստանի (արաբ) բեյերը, Նեսիմ Մազլիաճ Էֆենդին (հրեա) և ուրիշներ: Սրանք տեղեկանալով, որ Պապիկյանը գտնվում է Իզմիրում, հանդիպում են ունենում նրա հետ, չափազանցաբար ու «համակրությամբ» լսում նրա պատմածները և քաջալերում²:

¹ ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, № 2175/II, թ. 3:

² Սուրէն Պարթեւեան, Կիլիկեան արհաւիրքը, էջ 109:

Այդ հանդիպումից հետո Պապիկյանի մոտ խորանում է այն համոզումը, թե ինքը մայրաքաղաքում կարող է արդարության հասնել:

Պապիկյանի հետ ունեցած հարցազրույցից հետո «Թասվիրի էֆքեար» թերթի թղթակիցը հանդիպում է նաև Ադանայից վերադարձած կառավարական հանձնախմբի ղեկավար Ֆաիզ բեյի հետ, որը հայտարարում է, թե իր ուսումնասիրությունների համաձայն, Կիլիկիայում սպանվել է 6000 հոգի, որի մեծ մասը եղել է մուսուլման: Թղթակիցը նշում է, որ այդ թիվը շատ հեռու է Պապիկյանի նշած թվերից, որին հետևում է Ֆաիզ բեյի այս պատասխանը. «Կրնայ ըլլալ որ Պապիկեան էֆենդի այս մասին անձնական կարծիք մը ունենայ, բայց Պապիկեան էֆ.-ի այսպիսի կարծիք մը ունենալը առաջնորդ չի կրնար ըլլալ քննիչ յանձնաժողովին: Ամէն պարագայի մէջ, դարձեալ կը կրկնեմ, քննիչ յանձնաժողովն (կառավարական: - Հ. Ս.) երբեք անվստահու-թիւն չունի Պատերազմական Ատեանին վրայ»¹:

Հասնելով Կ. Պոլիս՝ Հակոբ Պապիկյանը ֆրանսերեն կազմում է ընդարձակ տեղեկագիր և ներկայացնում Պատգամավորական ժողովին: Նկատենք, որ Իզմիրում տված հարցազրույցի համեմատ, տեղեկագրի ձևակերպումները շատ ավելի արմատական էին, ավելի համարձակ: Ի՞նչ էր ասված այնտեղ:

Ա) Պատգամավորի գլխավոր եզրակացությունն այն էր, որ Ադանայի դեպքերի մեջ քրիստոնյաները որևէ մեղք չունեին: Նա չեշտել էր, որ այդ քաղաքում կոտորածը գրգռողը և պատճառը հայերը չեն եղել, որ նրանք զենքի են դիմել միայն ինքնապաշտպանություն համար, իսկ բուն զրդիչներն ու ջարդի հեղինակները հանդիսացել են տեղի թուրք իշխանավորները²:

Բ) Ջարդերի համար պատասխանատու է կենտրոնական կառավարությունը, իսկ տեղական իշխանությունը ուղղակի մեղսակից է: Նա գրում էր. «Ես պէտք է աւելցնեմ ամենամեծ ափսոսանքով, որ «Միութիւն Եւ Յառաջդիմութիւն» կոմիտէի անդամներն ու պարագլուխներն Ատանայի մէջ կ'օգնէին

¹ «Բիւզանդիոն», № 3866, 29 Հունիսի (12 Հուլիսի) 1909 թ.:

² «Ատանայի եղեռնը: Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկեանի», էջ 12-16:

կազմակերպելու եւ իրագործելու յարձակումը հայերու վրայ»¹:

Գ) Պատերազմական ատյանը (ռազմադաշտային դատարանը), որ քննություն է կատարում Ադանայում, անաչառ չէ²:

Դ) Հայերի և մյուս քրիստոնյաների կոտորածը իրականացվել է ամենազազիր մեթոդներով ու աներևակայելի դաժանությամբ: Պապիկյանը շեշտում էր, որ ինքը սուլթան Աբդուլ Համիդի ժամանակներում ականատես է եղել ջարդերի Բուլղարիայում, Հերցեգովինայում, էգիրնեում, բայց երբեք չի տեսել «Ատանայի նահանգին մէջ կատարուած ջարդին եւ աւարառութեան նմանը», որոնք «իրենց սարսափով գերազանցած են» նախորդ բոլոր ջարդերը, «որովհետեւ այդ բեժիմին տակ գոնէ կարգապահութեան մը կը հետեւուէր: Ծերերուն, տկարներուն, կիներուն եւ մանուկներուն կը խնայուէր, աւարը այս ծայրայեղ աստիճանին չէր հասներ, եւ վնասը այսքան ահագին երբեք չէր եղած: Մինչդեռ Ատանայի մէջ այրած են հիւանդ եւ վիրաւոր ինչ որ գտնուած է: Միսիսի, Համիտիէի եւ Պաղչէի, Հասան Պէյլիի եւ Օսմանիէի մէջ 12 տարեկանէն վեր բոլոր արուները գլխատած են» և այլն³:

Տեղեկագրում մանրամասն տվյալներ բերելով զոհերի, վիրավորների, ավերածությունների և նյութական կորուստների մասին՝ Հակոբ Պապիկյանը շեշտում էր. «Ուզեցի ոչինչ ծածկել ճշմարտութենէն զոր գիտէի իբրեւ արդիւնք իմ կատարած քննութիւններուս եւ երբեք չեմ խեղաթիւրեր իմ անձնական համոզումներս Ատանայի արիւնոտ շարժումին մասին»⁴: Ավելին, տեղեկագրում նա բացեիբաց հայտարարում էր իր հետագա նպատակների մասին. «Ես պիտի ջանամ ապացուցանելու հետեւեալ կերպով, [որ] այս ջարդին նպատակն էր բնաջնջումը հայերուն եւ քրիստոնեաներուն»⁵:

¹ Տե՛ս «Ատանայի եղեռնը: Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկեանի», էջ 35-38: Նաև՝ «Արեւելք», № 7132, 24 հունիսի 1909 թ.:

² Տե՛ս «Ատանայի եղեռնը: Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկեանի», էջ 38-40:

³ Նույն տեղում, էջ 13-14:

⁴ Նույն տեղում, էջ 17-21:

⁵ Նույն տեղում:

Բարձր գնահատելով Պապիկյանի կատարած գործը, «Արեւելքը» «Ճշմարտութիւնը կը քալէ» առաջնորդող հոգովածում գրում էր, որ նա «առանց բան մը ի նկատի առնելու կ'ըսէ ճշմարտութիւնը, ոճիրը կը բնորոշէ, յանցաւորները կը մատնանշէ անողոք դատաւորի մը պէս: Դեռ առաջին մարդն է, որ ոճիրի հնոցէն դուրս կ'ելլայ ուղղամտութեան դափնին առնելու համար»¹:

Տեղեկագրի եզրակացութիւններն սկզբում համառորեն մերժեց Իթթիհադի կոմիտեն, բայց հավաքած փաստերն այնքան ցցուն էին ու անողոք, որ, ի վերջո, երիտթուրք ղեկավարութիւնը տեսք ընդունեց, թե ընդհանուր առմամբ համաձայն է Պապիկյանի եզրակացութիւնների հետ: Դրան հակառակ, տեղեկագիրը պառլամենտի թուրք պատգամավորները և պետական պաշտոնյաները սփիւններով ընդունեցին:

Պապիկյանը չէր կարող տեղեկագիրը հրատարակել այնքան ժամանակ, քանի դեռ Պատգամավորական ժողովը դա չէր քննարկել: Որոշ ժամանակ անց նա արդեն կասկածում էր, թե պառլամենտն իր գեկուցումը երբեւիցե կլսի: Ուստի որոշեց տեղեկագրի համառոտ բովանդակութիւնը փոխանցել Կ. Պոլսի մամուլին:

«Թասվիրի էֆքեար» թերթի 1909 թ. հունիսի 25-ի համարում լույս տեսավ նրա թղթակցի հարցազրույցը Հակոբ Պապիկյանի հետ: Այդ ընդարձակ հարցազրույցի պատասխանները ընդհանուր գծերով արտահայտում էին տեղեկագրի բովանդակութիւնը:

«Հարց. – Այդ գրգռութիւնը (Ադանայի ջարդը: – Հ. Ս.) սարքողներուն նպատակն ի՞նչ կրնար ըլլալ:

Պատասխան. – Ինչպէս պիտի երեւայ կատարուած քննութիւններէն, պատճառը սա է, որ կարգ մը ետադիմականներու անձնական շահերը կը վտանգուէին Ազատութեան հռչակումովը: Այդ ետադիմականներուն անունները եւ ինքնութիւնները արձանագրուած են հետո բերած թուղթերուս մէջ:

¹ «Արեւելք», № 7132, 24 հունիսի 1909 թ.:

Հ. – Կը պնդեն, որ Հայերը եղած են խռովութեանց պատճառ:
Այդ պնդումը ստոյգ է:

Պ. – Քովս գտնուած Հաստատող թուղթերով երեւան պիտի
ելլէ, թէ այդ պնդումը (իտտիա) ճշմարտութեան հակառակ է:

Հ. – Կ'ըսուէր թէ Հայերը Կիլիկիոյ շրջակայքը անկախութիւն
հռչակել փորձած էին: Իրաւ է ասիկա:

Պ. – Քննութիւնները Հաստատած են, թէ այդ պնդումն ալ
սնոտի է: Անկախութեան մասին գրուածներն ու խոսուածները
կա՛մ նպատակ ունէին ճշմարտութիւնը խեղաթիւրելու եւ կա՛մ
քննութիւնները թերի կատարուելէն առաջ եկած են»:

Խորհրդարանական պատվիրակի՝ Հարցազրույցի ընթաց-
քում արած արդարակորով ու դրդագին Հայտարարութիւննե-
րը Կ. Պոլսում ահագին ցնցում առաջ բերեցին¹: Դրանց անդրա-
դարձան նաեւ թուրքական մամուլը և պառլամենտը:

1909 թ. Հուլիսի 7-ին պառլամենտի Պատգամավորական
ժողովն այլեայլ Հարցեր քննելուց Հետո անդրադարձավ նաեւ
Կիլիկիայի խնդրին: Նիստում կարգացվեց պառլամենտի ֆինան-
սական Հանձնաժողովի տեղեկագիրը Ադանայի կոտորածների
մասին: Հանձնաժողովը Հավանութիւն էր տվել քանդված ու
այրված տների վերաշինութեան Համար Ադանայի նահանգին
100.000 ոսկի և Հալեպի նահանգին 20.000 ոսկի տրամադրելու
կառավարութեան առաջարկին:

Հանձնաժողովն իր կողմից նաեւ առաջարկեց Հավելյալ
50.000 ոսկի փոխ տալ Ադանայի վաճառականներին ու խա-
նութպաններին՝ իրենց գործը վերականգնելու Համար, ինչպես
նաեւ Հրդեհի մատնված վարժարանները վերաշինելու Համար:

Հարցի վերաբերյալ ելույթ ունենալով՝ Ադանայից ընտրված
պատգամավոր Մունիֆ բեյն առաջարկեց նշված 50.000 գումա-
րը բարձրացնել 100.000-ի, որովհետեւ «Ադանայում վաճառա-
կաններ կան, որոնք 50.000 ոսկուց ավելի Հարստութիւն են
կորցրել»:

Հակոբ Պապիկյանի Հետ պառլամենտական Հանձնախմբի

¹ Տե՛ս «Արեւելեան մամուլ», № 29, 14 Հուլիսի 1909 թ., էջ 671:

մեջ գտնված և Աղանայից նոր վերադարձած Յուսուֆ Քեմալ բեյը հայտնեց, որ ինքը մի քանի օր անց իր տեղեկագիրը կներկայացնի ժողովի քննարկմանը, բայց քանի որ նպաստի խնդիրը ամենահրամայականն է, ուստի առաջարկում է անհապաղ օգնություն հասնել այրիներին ու որբերին՝ նրանց ապրուստի միջոցներ հայթայթելով: Նա պաշտպանեց Մունիֆ բեյի առաջարկը՝ տուժած վաճառականներին ու խանութպաններին 100.000 ոսկու նպաստ տալ, որովհետև «Աղանան այնպիսի նահանգ է, որ ունակ է մեկ-երկու տարում գումարը վերադարձնել»:

Պատգամավորական ժողովը միաձայնությամբ ընդունեց ներկայացված առաջարկները:

Պառլամենտի որոշումը կատարելու նպատակով կառավարությունը կազմեց մի նպաստաբաշխ մարմին և նրան հատկացրեց որոշ գումար, իսկ մի քանի օր անց 100.000 օսմանյան ոսկի փոխանցեց Աղանայի օսմանյան դրամատուն: Բացի այդ, տուժած երկրագործների ու վաճառականների համար «Զիրաաթ» (գյուղատնտեսական) բանկը 50.000 օսմանյան ոսկի փոխ տվեց: Կառավարությունը նաև որբերի ու այրիների համար, հինգ տարվա կտրվածքով, տրամադրեց 25.000 ոսկի, որի չափը, սակայն, չուտով իջեցրեց 10.000 ոսկու:

Թուրքական կառավարության հատկացրած օգնության գումարները բաշխվում էին շատ անարդար. առյուծի բաժինը հատկացվում էր սպանված մահմեդականների ընտանիքներին, վերքեր ստացած իսլամներին: Նպաստի բաժանման ընթացքում կատարվում էին լայնածավալ զեղծումներ, որոնց հեղինակների մեծ մասը Աղանայի նպաստամատույց մարմնի անդամներն էին, այսինքն՝ ջարդի եռանդուն կազմակերպիչներ:

Հուլիսի 8-ի նիստը. — Օրակարգային հարցերի քննության ժամանակ պատգամավոր Իսմայիլ Հազգը բեյը (որն, ի դեպ, Աղանայի պաշտոնանկ վալի Մուստաֆա Զիհնի փաշայի որդին էր և հետագայում այդ պաշտոնում հաջորդեց Ահմեդ Զեմալ բեյին) ներքին գործերի նախարարից պահանջեց բացատրություն տալ, թե ի՞նչ հիմքերով է հրաման տրվել Աղանայում ձերբակալել «Իթիդալ» թերթի խմբագրապետ Իհսան Ֆիքրին և

տեղի երևելիներից Բաղդադի զադե Աբդուլ Կադերին*։ Պատգամավորներից մեկը Հազգը բեյին խորհուրդ տվեց փոխանակ պարզ հարցում ուղղելու նախարարին, գրավոր հարցապնդում անել։

Հուլիսի 13-ի նիստը. – Այս նիստում ընթերցվեց Իսմայիլ Հազգը բեյի արած հարցման գրավոր պատասխանը, որ Իհսան Ֆիքրին և Բաղդադի զադե Աբդուլ Կադերը ձերբակալվել են, որովհետև նրանք նույնպես ջարդի մասնակիցներ են եղել։

Այդ պատասխանը չբավարարեց Հազգը բեյին, չեչտելով, թե սահմանադրությունը խախտված է, որովհետև կառավարությունը իրավունք չունի հրաման տալ ձերբակալելու նշված երկու հոգուն։ Դա իրավասու էր անելու միայն դատական իշխանությունը։ Իսմայիլ Հազգիին աջակցում է ժողովի պատգամավորների կեսից ավելին։ Հակոբ Պապիկյանը և Վարդգեսը զարմանք են հայտնում, որ Հազգիի առաջարկին հավանություն տվող պատգամավորները ելել ու պաշտպանում են նշված երկու հոգուն այն պատճառով, որ նրանք իսլամ են, այն դեպքում, երբ Ադանայում 21.000 մարդ է սպանվել, և այդ մասին խոսող չկա։

Հազգին ասում է, թե այդքան մարդ ջարդված լինելը Պապիկյանի երևակայության արդյունք է, իսկ Թալեաթն ավելացնում է, թե ջարդերի մասին ստույգ որևէ տեղեկություն չկա և թե «Պապիկեան էֆենտին կ'ըսէ թէ՝ 21.000 հոգի մեռած են կ'ըսուի»։ Պապիկյանը զայրացած գոռում է. ««Կ'ըսուի» չէ, այլ ի՛նք կ'ըսէ»¹։

Նախագահ Ահմեդ Ռիզան սպառնալիքով աշխատում է լուցանել Վարդգեսին, որը փորձում էր պաշտպանել Պապիկյանին։ Վարդգեսը հարց է ուղղում նրան, թե ինքը «իրաւունք չունի՞ խօսելու, ինչպիսի իրաւունք ունին [իսլամ] պատգամաւորները»։

Պատգամավորներից մեկն առաջարկում է հարցին անդրադառնալ, երբ Ադանայից վերադարձած պատգամավորները տեղեկագրեր կ'ներկայացնեն պառլամենտի քննությունը։

Ինչպես վերը նշվեց, Հակոբ Պապիկյանի տեղեկագիրը չա-

¹ «Ատանայի եղեռնը։ Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկյանի», էջ 13-14։

* Մինչև ձերբակալվելը, այդ ջարդարարը նախագահում էր աղետյալների նպաստարաշխ մարմինը Ադանայում։

փազանց անհաճո էր երիտթուրքական կուսակցություն և կառավարության համար: 1909 թ. հուլիսի 20-ին Հակոբ Պապիկյանը «հանկարծամահ» եղավ, իսկ տեղեկագիրն «անհետացավ»: Ոչ ոք չէր հավատում այդ շինծու վարկածին: Կասկած չկա, որ նրան սպանել էին՝ թունավորելով:

Անդրադառնալով հանգուցյալի մահվան հանգամանքին՝ ֆրանսիացի հայասեր Ֆրանսիս դը Պրեսանսեն ամսոսանքով նշել է, որ «ղեկքերը ուսումնասիրած ու գրի առած լինելու և իր եզրակացություններից մի քանիսը հանրային ուշադրությունը հանձնելու անխոհեմության համար տարաբախտ Պապիկյանի կյանքը խլեցին»:

Երբ Պապիկյանի մահվան գույժը հասավ Ադանա, տեղի երախտապարտ հայությունը, վշտի և ամսոսանքի խոր զգացումով, քաղաքի ավերակված եկեղեցիներից մեկն շտապ կիսատ-պուատ «կարգի բերեց» և օգոստոսի 8 (21)-ին հոգեհանգիստ կատարեց: Մասնավոր պաշտամունքներ կատարեցին նաև Ադանայի հույներն ու ասորիները¹: Բոլորի շուրթերը մրմնջում էին ամսոսանքով:

Պապիկյանի մահը ազգային սգի ու կսկիծի պատճառ եղավ: Ամբողջ ազգն իր հոգով ու մտքով ներկա էր կիլիկիացի հայի արյունազանգ դատի մեծ պաշտպանի թաղմանը: Ամսոսանքը բազմապատկվում էր, երբ մարդիկ հիշում էին, թե ազգակիցներն ինչպես էին նրան այպանում, որ, իբր, նա Ադանա է եկել ջարդարարների չարագործությունները կոծկելու: Այդ օրերին հայ մտավորականներից մեկը նկատում էր, որ այդ պատվական մարդը կյանքում երբեք չի խոսել հայրենասիրության և ազգասիրության մասին, բայց երբ եկավ պահը՝ նա կյանքը զոհեց իր ազգի մի հատվածի մեծ աղետի մասին ճշմարտությունն ասելուն²:

Միաժամանակ, Պապիկյանի կյանքի վախճանը հայերին թելադրում էր ամեն քայլափոխի գերագույն զգուշություն

¹ Վեր. Համբարձում Յ. Աշճեան, Ատանայի եղեռներ..., էջ 52:

² ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, № 2175/II, թ. 1:

Հանդես բերել: «Մենք պէտք է չափաւոր ըլլանք մեր ուրախութիւններուն ու մեր ատելութիւններուն մէջ,- գրում էր «Ազդակը», - որովհետեւ միտքերու եւ հոգիներու այս գերգրգռուած վիճակին մէջ, բոլոր հրատարակուած տողերը ու բոլոր արտասանուած բառերը չարժուանքն ու կը փոխուին ու ամէն չարժուծի տակ արին կայ»¹:

Հակոբ Պապիկյանի հուղարկավորությունից հետո Օսմանյան պառլամենտը 1909 թ. Հուլիսի 23-ի, 25-ի և 26-ի նիստերում հպանցիկ անդրադարձավ իր վախճանված պատգամավորի բազմանդամ ընտանիքին օգնելու հարցին:

Կանխավ այրիացած լինելով, Հակոբ Պապիկյանն ինքն էր խնամում իր չորս աղջիկ ու երկու տղա զավակներին: Նա ոչ միայն տիպար մարդ էր, այլև ընտանիքի տիպար հայր: Եվ ահա այժմ երեխաները մնացել էին որը ու անօգնական:

Պատգամավորական ժողովի Հուլիսի 23-ի նիստում, օրակարգի հարցերի քննարկումը վերջանալուց հետո, թուրք պատգամավորներից մեկը Պապիկյանի մահվան առթիվ ցավ հայտնեց, որին որևէ արձագանք չհետևեց: Այնժամ նախագահ Ահմեդ Ռիզան հայտնեց, թե պառլամենտական խմբի անդամ Յուսուֆ Քեմալ բեյը Ադանայի դեպքերի մասին իր տեղեկագիրը ներկայացրել է Պատգամավորական ժողովին, որը նախատեսված է հրապարակել հաջորդ նիստում: Վարդգեսը պահանջեց նույն նիստում հրապարակել նաև հանգուցյալ Պապիկյանի տեղեկագիրը: Նախագահը նրան հարց ուղղեց. «Տեղեկագրի հեղինակը կենդանի չէ, եթե նրա արձանագրած փաստերի չուրջ պատգամավորների մոտ հարցեր ծագեն՝ այդ դեպքում ո՞վ պետք է դրանց պատասխանի»: Հետևում է Վարդգեսի պատասխանը. «Թող տեղեկագիրը կարդացվի, և եթե հարցեր ծագեն, այն ժամանակ կարծիքների փոխանակում տեղի կունենա»: Ժողովը որոշեց երկու տեղեկագրերը կարդալ Հուլիսի 25-ի նիստում:

Հուլիսի 25-ի նիստի ժամանակ Յուսուֆ Քեմալը և ուրիշ երեք թուրք պատգամավորներ գրություն փոխանցեցին ժողովի

¹ «Ազդակ» (Կ. Պոլիս), № 19, 8 (25) մայիսի 1909 թ.:

նախագահին՝ խնդրելով օգնել Պապիկյանի ընտանիքին, հաշվի առնելով պատգամավորի հայրենասիրական ծառայությունները, ինչպես նաև այն, որ նա ապրուստի միջոցներ չի թողել իր որբերին: Գրություն հեղինակներն առաջարկում էին դիմել կառավարությունը, որպեսզի նա Պապիկյանի երեխաներին կենսաթոշակ նշանակի՝ մինչև նրանց չափահաս դառնալը, ինչպես նաև աջակցի, որպեսզի հանգուցյալի 10 տարեկան որդին՝ Պապիկը, Գալաթա-սերայի լիցեյ ընդունվի:

Գրության ընթերցումից հետո պատգամավորներից շատերը տեղերից հավանություն են հայտնում, իսկ պատգամավոր Ասրմբեյը կարծիք է հայտնում, թե ժողովը միաձայնությամբ հավանություն կտա առաջարկին:

Բայց կատարվեց հակառակը: Պատգամավոր Նաջի փաշան բողոքեց գրության հեղինակներից, ասելով. «Պատգամավորներն ընտրվել են ոչ թե ավելորդ դրամներ ծախսելու, այլ պետական գանձարանի չահերը պաշտպանելու համար»: Սրան ձայնակցելով՝ պատգամավոր Շյուքրի էֆենդին բարկացկոտ չեչտով ասաց. «Աբդուլ Համիդի ժամանակներն անցել են, այլևս անկարելի է սրան-նրան ամսական հատկացնել»¹:

Ոգևորված, որ իր տեսակետը պաշտպան ունի, Նաջի փաշան նորից է կրկնում, թե անկարելի է ազգի դրամը ծախսել ոչ էական բաների վրա: Իսմայիլ Հազգի բեյը սաստում է Նաջի փաշային՝ «Լոի'ր» ասելով: Հալեպից պատգամավոր ընտրված Մուստաֆա բեյը տեղից բարկացած ծառս է լինում և արագ վազելով Իսմայիլ բեյի կողմը, գոռում է. «Հիմա բերանդ կպատռեմ. ի՞նչ իրավունք ունես մարդուն սաստելու և լռեցնելու. նախագահ ես, ի՞նչ ես»: Իսմայիլ բեյը հարցնում է. «Դո՞ւ ով ես»: Հետևում է Մուստաֆա բեյի գրգռված պատասխանը. «Սա խայտառակություն է: Միայն նախագահն իրավունք ունի ժողովի կարգապահությունը հսկելու»: Այդ ասելուց հետո նա լքում է դահլիճը²:

¹ Տե՛ս **Ցակոր 3. Թէրզեան**, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 621:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 622-623:

Դրանով իսկ Օսմանյան պառլամենտում վերջ է դրվում Հանգուցյալ պատգամավոր Հակոբ Պապիկյանի մասին որևէ խոսակցություն:

Հուլիսի 26-ի նիստը վերջինն էր, որ անդրադարձավ կիրիկյան աղետին: Նախագահ Ահմեդ Ռիզան այդ նույն նիստը փակելիս պատգամավորներին հայտնեց, թե Ադանայի դեպքերի մասին Յուսուֆ Քեմալ բեյի տեղեկագիրը, որը նախատեսված էր կարդալ այդ օրը, նպատակահարմար է նախ քննարկել մի հանձնախմբում, որից հետո միայն ներկայացնել Պատգամավորական ժողովին: Այդ նպատակով նրա առաջարկով ընտրվեց 13 հոգանոց հանձնախումբ, որը, սակայն, չգործեց, իսկ Յուսուֆ Քեմալի տեղեկագիրն այդպես էլ չընթերցվեց, չխոսելով արդեն Հակոբ Պապիկյանի կազմած և անհետացած տեղեկագրի մասին:

Այսպիսով, Պատգամավորական ժողովի հուլիսի 26-ի նիստով իշխանությունների համար ընդմիջտ փակվեց կիրիկյան կոտորածների ու ավերների խնդիրը:

Որ խորհրդավոր մահվանից առաջ տարաբախտ Պապիկյանը տեղեկագրություն էր ներկայացրել պառլամենտին՝ հայտնի էր հանրությունը, բայց գաղտնի էր մնացել ոչ միայն փաստաթղթի բովանդակությունը, այլև բնագիրը: Միայն մի քանի տարի հետո հայերին հաջողվեց ձեռք գցել Պապիկյանի տեղեկագրի սևագրությունը և գաղտնաբար տպագրության տալով՝ ցրել: Դրա մի օրինակն ընկել էր անգլիական «Թայմս» թերթի թրդթակցի ձեռքը, որն ընդարձակ մեջբերումներով ու վերլուծական նախաբանով հրատարակել էր թերթում: Տեղեկագիրն առաջին անգամ ամբողջությամբ լույս տեսավ ֆրանսերեն, Փարիզում, «Պրո Արմենիա»-ի (“Pro Armenia”) էջերում՝ Ֆրանսիա դը Պրեսսանսի՝ 1913 թ. ապրիլի 25-ին թվագրած առաջաբանով:

Համոզված լինելով, որ Ադանայի ջարդերի ամենամեծ պատասխանատուն թուրքական կառավարությունն է, հայ ժողովրդի մեծ բարեկամը ողջ թուրքահայությունը զգուշացնում էր, որ Ադանայի ջարդը կարող է է՛լ ավելի լայնածավալ կոտորածների նախբզանքը լինել: «Որեւէ մէկն իրաւունք չունի ուրանալու այն ճշմարիտ վտանգը, որ կը ծանրանայ Հայաստանի եւ,

հետեւաբար, ողջ քաղաքակիրթ աշխարհի վրայ»¹, – գրում էր նա:

Ադանայի նահանգը կործանողներից առաջին տեղը հատկացնելով քրդերին՝ Պրեսանսեն տազնապ էր հայտնում, որ վերջիններս, հավանական է, հայերի համար նորից պատուհաս են դառնալու: Ներքին գավառներից հասած լուրերը հետզհետե ավելի վրդովիչ են դառնում, չեչտում էր նա: Հայտնապես երևում է, որ քրդերը մտադրված են վերանորոգելու իրենց քսան տարվա չահատակությունները: Աշխատավոր ժողովրդի՝ հայերի մեծամասնությունը ապրում է անստուգուծյան մեջ, հարվածի մշտնջենական սպառնալիքի տակ: Պոլսում թուրքական իշխանությունները ո՛չ ժամանակ, ո՛չ ուժ և ո՛չ թերևս հաստատ կամք ունեն Գուրդիստանի ավազակ ցեղերին հարկադրելու, որպեսզի նրանք հարգանք տածեն կարգապահություն և խաղաղություն նկատմամբ²:

Շեչտելով, որ Օսմանյան կայսրությունը, լինի դա Աբդուլ Համիդի բռնակալությունը թե երիտթուրքերի սահմանադրական կառավարությունը, ի վիճակի չէ երաշխավորել հայության կյանքի և ունեցվածքի անվտանգությունը, Պրեսանսեն ելքը համարում էր Թուրքիայի հայկական գավառների վրա Եվրոպայից ընտրված մի կառավարչի նշանակումը³:

Հակոբ Պապիկյանի տեղեկագիրը հայերեն առաջին անգամ առանձին գրքով լույս տեսավ 1919 թ. 4. Պոլսում, Հակոբ Սարգիսյանի թարգմանությամբ:

ՄԱՐԴԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴԴԵՄ ՄԱՐԴԱՏՅԱՑՈՒԹՅԱՆ

Կիլիկյան աղետի օրերին միակ սփոփիչ իրողությունը մարդասեր անձանց անձնագոհությունն էր:

Ինչպես արդեն բազմիցս նշվել է վերը, կոտորածի ժամանակ հայերին և մյուս քրիստոնյաներին փրկելու գործում բացառիկ

¹ «Ատանայի եղեռնը: Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկյանի», էջ 8:

² Նույն տեղում, էջ 8:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 11:

դեր են խաղացել մարդասեր անձինք¹, որոնց անունները կրկին հիշատակելը հոգու պարտք է մեզ համար:

Մեծ եղավ Կիլիկիայում գտնվող եվրոպացի և ամերիկացի միսիոներների, օտար միսիոներական ու բարեգործական կազմակերպությունների դերը: Թեև իրենց հնարավորություններից քիչ, բայց և այնպես դժբախտություն մեջ հայտնված անձանց աջակից եղան նաև տերությունների հյուպատոսությունները, Կիլիկիայի ափերին հայտնված նավերի անձնակազմերը:

Երբ 1895–1896 թթ. հայկական կոտորածների ժամանակ եվրոպական պետությունների դեսպանները Կ. Պոլսում բողոքներ էին ներկայացնում սուլթան Աբդուլ Համիդին, սա պատասխանում էր. «Ինչո՞ւ եք գանգատվում, չէ՞ որ ձեր հպատակներից ու պաշտոնյաներից որևէ մեկի քիթը չի արյունոտվել»: Բայց ահա այժմ Կիլիկիայում զոհվել էին ոչ միայն եվրոպացիներ, այլև ամերիկացիներ:

Աղանայում սպանվել էին տասնյակի չափ բողոքական միսիոներներ, հիմնականում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներից: Նրանց թվում էին հայտնի միսիոներներ **Դեյվիդ Ռոջերզը և Հենրի Մորերը**: Դա ԱՄՆ–ի կառավարությանը մեծ անհանգրստություն էր պատճառել: Նախագահ Վիլյամ Հովարդ Թաֆտը Կ. Պոլսից պահանջել էր հայտնել, թե ի՞նչ միջոցներ են ձեռնարկված ամերիկացի միսիոներներին պաշտպանելու համար:

Իրենց կյանքը վտանգի ենթարկելով՝ Աղանայում քրիստոնյաներին ամեն կերպ օգնում էին ամերիկացի միսիոներներ **Գիբբոնսը, Քենեդին, Ջեմբոսը, Վալասը, էլիզաբեթ և Մեյրի Վեպ քույրերը և ուրիշներ**:

Տարսոնում հայերին օգնություն հասան տեղի ամերիկյան քոլեջի տնօրեն դոկտ. **Թոմաս Քրիստին**, նրա տիկինը՝ **Քարմելայթը**, նրանց դուստրը և ուրիշ ամերիկացիներ: Սրանց ջանքերով ջարդից 5000–ից ավելի մարդ փրկվեց²:

Մերսին քաղաքից ապրիլի 1–ին Աղանա էին եկել բրիտական հյուպատոս, մայոր **Դաուլթի Ուելին** և նրա ազնիվ ու բարե-

¹ Մանրամասն տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3815, 17 (30 ապրիլի) 1909 թ.:

² Տե՛ս **Յակոբ Յ. Թէրզեան**, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 801:

տես **տիկինը**: Երբ ջարդից վերապրող հայերը դուրս էին քշված քաղաքից և զրկված էին կյանքի համար բոլոր պայմաններից, տիկին Ուիլին Օսմանյան դրամատանը գրավ դրեց իր գոհարեղենը և դրա դիմաց վերցրած փողով կերակրեց կարոտյալներին, մինչև որ Պոլսից ու արտասահմանից նպաստներ հասան: Բացի այդ, ստանձնելով հիվանդապահի պարտականություններ՝ նա մեծ անձնվիրություն կապում էր վիրավորների վերքերը, խնամում նրանց¹:

Անգնահատելի եղավ ֆրանսիացի միսիոներների և պաշտոնյաների ծառայությունը: Նրանք իրենց տների և հիվանդանոցի դռները լայնորեն բացել էին աղետյալների առջև: Երախտագիտության են արժանի Քեսապի ֆրանչիսկյան հայրերից փաղրե (հայր) **Սաբատինո դել Գայծոյի**, Համիդիեում բամբակագտիչ գործարան հիմնած պարոն **Դոդե Սաբաթիեի**, նրա **տիկնոջ**, նրանց դուստր **Անթուանեթի** և որդի **Շարլի** կատարած գործերը, որոնք կոտորածից ազատեցին ավելի քան 300 հայի՝ ապաստան տալով իրենց տանը: Անմոռանալի են հիսուսյան (Չիզվիտ) հայրերի կատարած բարեգործությունները: Կարելի է ասել, որ ամբողջ Հաճրնն ազատեց **Ռոզ Լամբերթը**: Զիզվիտների պետ **Ժյուլը** և հայր **Ռեկալը**, իրենց հետ ունենալով ողջ միաբանությունը, անմեղ մարդկանց փրկում էին: Հալեպի ֆրանսիական հյուպատոս **Ֆերդինանդ Ֆերիեն**, դժբախտ հայերին անմիջական օգնության փութալուց հետո, մեծ հուզում ապրեց, անկողին ընկավ և երեք ամիս հետո մահացավ հոգեկան տանջանքների մեջ: Հայերին փրկելու համար անչափ ջանքեր գործադրեցին նաև լազարիստ հայր **Դիլանժը**, հայր **Էթիեն Լապառտենը**, մարիստ եղբայր **Անթուան Դիոսկորը**, Մ. Ռեսիքոն, «Սեն Ժոզեֆ» վարժարանի քույրերից մայրապետ **Մելանին**, երկրաչափ **Շաթրեն**, «Ռեժի»-ի տնօրեն, քրիստոնյա արաբ **Աբբուդը** և ուրիշներ: Այդ բոլորից հայերին ամենամեծ ծառայությունը մատուցեց Դիոսկորը, որը, կյանքը վտանգի ենթարկելով, փրկեց Ադանայի ս. Ստեփանոս եկեղեցում փակված և նրա չրջակայքում խոնված, ստույգ ջարդի ենթակա շուրջ 5000 հոգու²:

¹ Վեր. Համբարձում Յ. Աչճեան, Ատանայի եղեռներ..., էջ 52:

² Տե՛ս Ցակոր Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 493 (տողատակը):

Մասնավոր հիշատակություն արժանի են գերմանացի գործարանատերեր **Շթոքելը** և **Լյուքսը**, ռուսական հյուպատոսարանի թարգման **Արթեմիս (Արթեմ)** Ֆանգոն և նրա մայրը, գերմանական հյուպատոսարանի թարգման **Վորիսը**, Լաթաքիայի հույն հասարակությունը, տեղի ֆրանսիական ու իտալական հյուպատոսները, Ադանայի ամերիկյան հիվանդանոցի տնօրեն ղոկտ. **Պիֆլը** և ուրիշներ, որոնք տառապյալ հայերին ամեն կարգի օժանդակություններ էին ղյանում¹:

Այլ էր, սակայն, մեծ տերությունների պաշտոնական վարքագիծը: Երիտթուրքական կառավարության հետ իրենց հարաբերությունները չփչացնելու համար նրանք ոճրագործների ձեռքը չբռնեցին: Այլալեզու պաշտոնյաները Բեռլինից, Լոնդոնից, Պետերբուրգից, Փարիզից անտարբեր դիտում էին Կիլիկիայով մեկ ծավալված ահավոր իրադարձությունները: Ալեքսանդրեթի ծովածոց մտած եվրոպական ռազմանավերի՝ մահվան առջև կանգնած մի քանի հազար հայերին փրկելը կատարվեց այդ նավերի հրամանատարների անձնական նախաձեռնությամբ: Մերսինի և Ադանայի եվրոպական դիվանագիտական ներկայացուցչությունները, բացառությամբ բրիտանականի, պաշտոնական որևէ բողոք չներկայացրին թուրքական իշխանություններին, իսկ Ադանայում գերմանացի դիվանագիտական աշխատողները իրենց հաճույքի համար հյուպատոսարանի պատուհաններից հացի փշրանքներ էին նետում սովահար հայերի առաջ և տեսարանը նկարահանում²:

Երբ կոտորածից անմիջապես հետո Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի միջոցներով գնված ցորենը հասցվել էր Մերսինի նավահանգիստ՝ այնտեղից Ադանա փոխադրելու՝ կենդանի մնացածներին սովից փրկելու համար, երկաթուղու գերմանացի տնօրենը կտրուկ մերժել էր պատրիարքարանի ներկայացուցիչների խնդրանքը և հրաժարվել էր վագոններ տրամադրել³:

¹ Տե՛ս **Ցակոբ Յ. Քէրզեան**, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 804:

² Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես» (Երևան), № 4, 1988, էջ 24:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

Եվրոպական կառավարությունները լուրջ փորձ չարեցին իրենց պաշտպանություն տակ առնելու այն հայերին, որոնք տարբեր ժամանակներում թողել էին Հայ առաքելական եկեղեցին և կաթոլիկություն կամ բողոքականություն ընդունել¹:

Ճշմարտության դեմ անարդար է մեղանչելը, անարդար է նաև Կիլիկիայի ջարդի պարագայում: Հայը երբեք երախտամոռ չի եղել, նա երբեք չի մոռանում այն հազվագյուտ մարդասիրական վերաբերմունքի դեպքերը, որ այդ արյունամած օրերին դժբախտության մեջ հայտնված հայերին ցույց տվեցին նաև զանազան մահմեդական անհատներ:

Հիրավի, Թուրքիայի պայմաններում, ուր անկուշտ բորենիների եղեռնագործության դեպքերը հաջորդում էին իրար, անկարելի կլինեին ապրել, եթե բոլոր թուրքերը կամ քրդերը գիշատիչներ լինեին, իսկ հայերը՝ մորթապաշտ զոհ-հակների նման: Բարեբախտաբար, այդպես չի եղել: Հազարավոր զազանային, բարբարոսական դեպքերի կողքին եղել են նաև մարդասիրական դեպքեր, որոնք, ցավոք, քիչ էին, աննշան, բայց հայերին հուսադրող էին ու հոգեսփոփ, և նրանց խորհելու առիթ էին տալիս, թե միգրացիոն կզան ժամանակներ, երբ Թուրքիայում հայը կարող է մարդավայել ապրել, չտազնապելով իր կյանքի համար:

Փոքրաթիվ մուսուլման անհատներն իրենց մարդասիրական պահվածքով առաջնորդվում էին ազնիվ զգացմունքներով: Նրանցից չատերը հայերի նկատմամբ ցուցաբերած իրենց վարմունքով կրոնակիցների զայրույթն են առաջ բերել, մինչև անգամ անձը վտանգել: Հասկանալի է, որ եթե չլինեին մարդկոչվելու արժանի այդպիսի մահմեդականներ, ապա հայերի կորուստները չատ ավելի մեծ կլինեին:

Թուրքերը հայերին օգնություն են ցույց տվել մի քանի տեղերում:

Ադանա քաղաքում 45 հայի ազատեցին **Խալիլ** աղան և նրա **Օսման**, **Մուստաֆա**, **Ալի** և **Շյուքրի** զավակները: Ադանայի

¹ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 4, 1988, էջ 24:

Հաքիմը փրկեց երկրորդ ջարդի ժամանակ կառավարչության դռանը հավաքված հայերին: Քաղաքի էսկի Համամ թուրքական թաղի բնակիչներից մեկը՝ **Գադեմ զադե Հաջի Օսման էֆենդին** Ադանայի առաջին ջարդի ժամանակ իր տան մեջ ապաստան տվեց ու փրկեց մոտ 70, իսկ երկրորդ ջարդի օրերին՝ 100 հոգու:

Նաջարլիում **Քեոը Ահմեդ** անունով բարի մարդն իր տանն ապաստան տվեց ու փրկեց 32 հաճընցի հայի: Կարախսալիի գայմազամը փրկության ձեռք մեկնեց մահվան դիմաց կանգնած 140 հայի: Տարսուսում (Տարսոն) նույնպես գտնվեցին բարի մարդիկ, դրանցից մեկը **Էսադ ադան** էր, որը մեծ թվով հայերի ազատեց, իսկ մի ուրիշը՝ **Աբդուլին զադե Շեֆիկը**, ավելի քան 200 հայի կյանք փրկեց: Նույն Տարսոնում **Գյուլենդ զադե Մուխթարը** ջարդից փրկեց 23 հայի, իսկ մի ուրիշ խղճմտանքով թուրք, իր կյանքը վտանգի ենթարկելով, մահից փրկեց 50 հայի. դա **Մոմոն-ճան** անունով մի մարդասեր էր: Չնայած իր համար ստեղծված վտանգավոր կացությանը, Բախչեի իսլամ երևելիներից **Փոյրազ օղլու Մեհմեդ էֆենդին** մահից փրկեց 168 հոգու: Կարս-Բազարի մոտերքում՝ Մյուրֆեստում, խոջա **Մահմուդ էֆենդին** 200 հայի ազատեց: Հեքիմ-խանի մուղիր **Ղարիբ ադա զադեն** 62 հայ ընտանիք փրկեց: Նույնպիսի մարդասիրական գործեր կատարեցին էյրի-Բուջաքից խոջա **Մուստաֆա էֆենդին** և Օսմանիեի մոլլա **Ահմեդ էֆենդին**: Նույն Օսմանիե գյուղում մանրավաճառ մի թուրք շուրջ 50 հայի թաքցրել էր իր մոտ, կերակրել, մինչև որ կրքերը հանդարտվել էին, որից հետո նրանց ճանապարհել էր իրենց տները: Համիդիեի ջարդի ժամանակ թուրք պաշտոնյաները փակել էին խուժանի ճանապարհը և երկար ժամանակ նրան արգելում էին բնակավայր մտնել: Միայն այն բանից հետո, երբ ամբոխի միջից սպառնական ձայներ հնչեցին, թե պաշտոնյաները հավատափոխ են եղել և քրիստոնեություն ընդունել, սրանք այլևս անկարող էին դիմադրել և կյանքը վտանգի չենթարկելու համար՝ ստիպված տեղի տվեցին: Չնայած դրան, Համիդիեի մի թուրք կալվածատեր կարողացել էր տասնյակ

Հայերի իր տանը 20 օր շարունակ պահել ու կերակրել:

Խառնրի չըջանում մի քանի Հայկական գյուղեր ջարդից ազատվել են իրենց թուրք հարևանների չնորհիվ:

Երբ Զեբել-Բերեքեթի սանջակի Իսլահիե (Քելլեր) Հայկական գյուղը ենթարկվում է հարձակման, բնակիչները կարողանում են ժամանակին փախչել լեռները, բայց չորս օր անց, քաղցից հալածված, բոլորն ստիպված իջնում են դաշտ, ուր ապաստան են գտնում թուրք հարևանների մոտ: Վերջիններս նրանց խնամում են և խաղաղություն հաստատվելուց հետո հանձնում իշխանություններին:

Նույն սանջակի մութասերիֆը գինել էր էրզինի գավառակի կենտրոն էրզին գյուղի թուրքերին, որոնք խանի մեջ ապաստանած մոտ 200 հայի չըջապատել էին և սպառնում էին կոտորել: Երկու թուրք կրոնավորներ, կանգնելով ամբոխի առաջ, Ղուրանից կարդում են զանազան կտորներ՝ ապացուցելով, որ անմեղ մարդ սպանելը հանցանք է, և Մուհամմեդ մարգարեն ոճրագործներին երբեք չի կարող ներել: Թուրք խուժանը հեռանում է, և հայերը փրկվում են ջարդից¹: Նույն գավառի Տեյի-քեոյ գյուղի 80 հայ ջարդվում են, բայց 61 հոգի փրկվում է չնորհիվ գյուղի թուրք բնակիչ Բայթարո Ալի էֆենդու, որը նրանց ապաստան է տալիս իր տանը, ապա ուղեկցում Դեորթ-Յոլ:

Ինչպես արդեն իր տեղում նշվել է, Միսիսի հազարապետը Լութֆի բեյն էր, որ տեղացի և դրսից եկած մի քանի հարյուր հայերի իր պաշտպանություն տակ էր առել, չնայած այն բանին, որ կատաղի խուժանը ամեն ըոպե սպառնում էր բոլորին կոտորել: Այդպես էլ եղավ, երբ Լութֆի բեյն իր զորամասով մեկնեց Հաճըն՝ փրկելու այնտեղ գտնվող 7 ամերիկահիներին:

Այնթապի գայմագամ Քեմալ բեյը կարողացավ ստույգ ջարդը կանխել: Քեսապի կոտորածի ժամանակ իրենց մարդասեր վերաբերմունքը դրսևորեցին բազմաթիվ իսլամներ: Ահա նրան-

¹ ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, № 2175/II, թ. 1:

ցից մի քանիսը, Լաթաքիայի մութասերիֆ Մուհամմեդ Ալի բեյը, փրկեց քաղաք խուժած հազարավոր փախստական հայերի կյանքը: Սրտաճմլիկ տեսարաններից խորապես զգացված այդ բարի այրը փղձկալով գիրկն էր վերցնում ուժասպառ մանուկներին, չոյում նրանց մազերը և լաց լինում: Ծայրահեղ հոգածություն մեղած ժամանակամիջոցում հաց ու ջուր ունենան: Ալի բեյին ենթակա հարյուրապետ Սուբհի բեյը եռանդով աջակցում էր իր պետի մարդասիրական ձեռնարկներին՝ անթերի կատարելով իրեն բաժին ընկած պարտականությունները: Հաջի Ահմեդը Քեսապից 15 կմ հեռու Ֆաքքի Հասան թուրքմենաբնակ գյուղից էր, որն իր տան մեջ մեծ թվով հայերի պատսպարեց և պաշտպանեց: Իր եղբայրների հետ նա, լեռներն ընկած, հավաքում էր թաքնված հայերին և անվտանգ տանում ու հանձնում ազատարար չոգենավերին: Օրդու ավանի թուրքմեն երևելիներից Սադրդ խոջան իր մարդկային պարտքի թելադրանքով ամեն ինչ արեց, որպեսզի կասեցնի գյուղում համախմբված թուրք երիտասարդների արշավը Քեսապի վրա: Երբ այդ բանը չհաջողվեց, նրան մնաց անեծքներ տեղալ արյան հոտն առած ջարդարարների վրա: Օրդուի մարդասեր անձերից էր նաև Լաթիֆ աղան, որը մահվան սպառնալիքների առջև չատ բան արեց մեղմելու քեսապցիների զրկանքներն ու վիշտը¹:

Քեսապցի հայտնի բժիշկ Սողոմոն Աբեյյանի տիկինն իր ութը զավակներով և անտիրոջի երկու որբերով ու քրոջ հետ չորս օր շարունակ թաքնված է մնում մի քարայրում՝ անոթի, ծարավ ու սարսափի մեջ: Մի քանի թուրք գտնում են թաքստոցը և ունեցած-չունեցածը կողոպտելուց հետո նրանց նկատմամբ ամենապիղծ արարքներ են կատարում: Հանկարծ վրա է հասնում այդտեղով պատահաբար անցնող օրդուցի հայտնի ոճրագործ, կյանքի մեծ մասը բանտերում անցկացրած Արիֆը, որը տեսնե-

¹ Տե՛ս Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 803-804:

լով խայտառակ պատկերը, վեհանձն ասպետի պես հարձակվում է իր ցեղակիցների վրա, մեկին սպանում է և մյուսներին փախուստի մատնում, ապա երախտագիտությամբ լեցուն հայերին առաջնորդում Օրդու և նրանց տեղի հունաց քահանայի խնամքին հանձնում¹:

Կեսարիայի հայերը չենթարկվեցին կոտորածի՝ մարդասեր նահանգապետ **Ֆերիդ փաշայի** ամուր կամքի շնորհիվ²: Այս պատվական այրը հայտարարել էր, որ իր համար թուրքը, քուրդը, հայը կամ հույնը օրենքի առջև պիտի հավասար պատասխանատվություն կրեն և մեկի կորուստը ցավ պիտի պատճառի մյուսին: Կեսարիացի մի հայի Կ. Պոլիս ուղարկած նամակում կարդում ենք. «Արդէն հոս ալ մեծ վտանգ մը անցուցինք, եւ եթէ Ֆէրիտ փաշա չըլլար, ո՛վ գիտէ ինչ մեծ աղէտներ պիտի պատահէին: Ֆէրիտ փաշա խիստ հրամաններ տուաւ, եւ բաւական ձերբակալութիւններ եղան, պօմպաներ գտնուեցան, եւ չարագործներն ալ Սելանիկ ղրկուեցան զինուորական ատեանով դատուելու համար»³:

Հայերին զանազան տեղերում փրկել են նաև Կիլիկիայի քրդերը: Այդ ծանրագույն օրերին նրանցից ոմանք տարբերվեցին բուն Հայաստանի՝ հայերի թշնամիներ հանդիսացող քրդերից: Որոշ վայրերում քրդերը ոչ միայն չմասնակցեցին ոճիրներին, այլև հայերին թաքստոցներ տվեցին, վտանգավոր վայրերից ապահով տեղեր փախցրին:

Չերքեզների մեջ նույնպես եղան անհատներ, որոնք այդ օրերին հայերի փրկեցին: Չերքեզ **Մեհմեդ բեյը** Կոկիսոնի չրջանի աղետյալ մի քանի գյուղերի հայերին վերադարձրեց իր ազգակիցների կողոպտած ապրանքները: Հաճընի չրջանի շատ գյուղեր, ավերի չենթարկվելու համար, պարտական էին չերքեզներին ու չերքեզուհիներին: Եթե Վահկայի չրջանում ջարդեր չե-

¹ Տե՛ս **Ցակոր Յ. Թէրզեան**, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 685-686:

² Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3824, 28 ապրիլի (11 մայիսի) 1909 թ.:

³ Նույն տեղում:

ղան, դրա պատճառն այն էր, որ չերքեզ գայմագամը քուրդ խուժանին խստիվ արգելել էր հայաբնակ գյուղերը մտնել:

Բայց մարդասեր անհատների թիվը, մահմեդական մոլե-
ռանդ բնակչության չրջանում, ցավոք, քիչ էր: Մեծամասնու-
թյունը կույր գործիք լինելով մոլլաների ու պաշտոնյաների
ձեռքերում, աշխուժորեն իրագործում էր նրանց հայաջինջ քա-
ղաքականությունը:

ԱՅՐԻՆԵՐՆ ՈՒ ՈՐԲԵՐԸ

Ջարդից հետո Ադանայում և Կիլիկիայի մյուս հայկական
բնակավայրերում հիմնականում այրիներ ու որբեր էին մնացել:

Ցուցակագրված **այրի կանանց** (ամուսինները կորցրածներ,
չափահաս աղջիկ-գավակներ, անդավակ հարսներ) թիվը
10.000-ից անցնում էր¹: Ի տես այրի կանանց՝ անհնար էր զսպել
արցունքը: Նրանք, համարյա բոլորը, ենթարկված էին անգութ
բռնությունների և անյուր կեղեքումների:

Հայ կնոջ կյանքը, մասնավորապես Արևմտյան Հայաստա-
նում, միշտ անմոռուհի մարտիրոսություն է եղել: Հնագույն ժա-
մանակներից սկսած՝ կյանքի անապահովությունը, օտարների
մոլի ու լկտի ոտնձգությունները, թուրքի ու տգետ քրդի վավա-
չոտ նայվածքը չարունակ հալածել են նրան, բայց նա միշտ
արիաբար կանգնած է եղել իրեն հետապնդող օտարի դեմ, եղել
անմատչելի՝ մաքուր ու անբիծ պահելով իր և ընտանիքի անունն
ու պատիվը: Իր անսպառ աշխատասիրությամբ ու հոգեցունց
վեհություններ՝ հայ կինը հայկազյան ցեղը հավերժացրել է դարա-
վոր մղձավանջի մեջ:

Արդուլ Համիդի բռնապետության չրջանում, հատկապես
1895-1896 թթ., երբ Հայաստան աշխարհը սպանդանոց էր դար-
ձել, թուրքերը նաև նպատակ էին դրել հայ կնոջը տեական մու-
րացկանության ենթարկել, դրանով իսկ բարոյապես ստորացնել

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 14, թ. 18:

նրան: Այդ բանը, սակայն, նրանց չհաջողվեց, որովհետև հայ որբեկայրին մահը գերադասեց անպատիվ մուրացկանությունից: Մի կողմից նա ողբում էր իր կորուստները, մյուս կողմից իր մեջ ուժ էր գտնում աշխատանքով սովից փրկելու իր որբերին, բարձր ու մաքուր պահելու իր ցեղի արժանապատվությունը:

Կիլիկյան աղետի օրերին Ադանայի դաշտում, Տավրոսի ու Ամանոսի բարձունքներում, Ջեյթունում և Քեսապում հայ կիներ հերթական անգամ անվեհեր ու անձնագոհ հոգի, պատվի անբռնաբարելի նախանձախնդրություն ցույց տվեց:

Իրենց կյանքն ու պատիվը վավաչոտ ձեռքերի չհանձնելու համար հայ կանայք նախամեծար համարեցին ողջ-ողջ նետվել կրակի բոցերի, Սիհուն և Ջիհուն գետերի ալիքների մեջ, իրենց ամուսինների հետ հոշոտվել կացինների ու յաթաղանների տակ:

Այդ ամենը հիացում ու ապշություն էր պատճառում հայուհու պատիվը բռնաբարել ցանկացող մարդակերպերին:

Ո՞վ կարող էր չափել վշտակոծ սրտի տառապանքը, նրա ծով ցավերի խորությունն ու դառնությունը: Ո՞ւր էին սիրելի ամուսինը, կաթոգին զավակները, թանկագին եղբայրները...

Թվում էր, թե ամեն ինչ կորած է: Բայց ո՛չ: Անօրինակ աղետի ենթարկված որբեկայրին այժմ՝ «խաղաղություն» օրերին, ցմրուր խմելով գուլումի դառնաղի բաժակը, մոխիրների վրա նստած, գերազույն պարտք էր համարում սովից ու հիվանդություններից փրկել անչափահաս զավակներին: Նա իր մեջ ուժ պիտի գտներ ոչ միայն մաքառելու կյանքի համար, այլև՝ բարոյական մոլորանքների ու անկումների դեմ: Զէ՞ որ հայ կինը միշտ իմացել է համբերել վշտի մեջ և արիանալ փոթորիկների հորձանքում: Հիմա նա պարտք ուներ խնամելու ու փրկելու ազգի գալիքը՝ նշանաբան ունենալով անվհատ ու համառ աշխատանքը, որը կյանքի հիմնական պայմանն է:

Հաճրնի հոգևոր առաջնորդ Ներսես եպիսկ. Դանիելյանը հայ կանանց հիշեցնում էր. «Ծուլությունը, անգործությունը ամէն տեսակ չարիքներու, ամէն մոլութիւններու մայրն է ու արմատը, մանաւանդ կիներու համար: Ծոյլ ու անգործ կիները ա՛լ աւելի չուտ կը մոլին ու կը մոլորին: Զաշխատող ձեռքերը պէտք չէ որ

բերան ունենան, վասնզի անոնք արժանի չեն ապրելու»¹:

Տնից-տեղից զրկված, չորաբեկ Հացի կարոտ մնացած, Հայ կնոջ ու նրա զավակների փրկության ճանապարհը դարձյալ աշխատանքն էր: Դիմելով իր «տարաբախտ այրի քոյրերին»՝ եպիսկոպոսն ասում էր. «Գիտցէ՛ք ու լաւ Համոզուեցէ՛ք որ, նպաստը, ձեռքէ տրուած ողորմութիւնը Ձեր բարոյական կորուվը կը ջլատէ, կը սպաննէ ձեր մէջ արժանապատուութեան ազնիւ զգացումը, կ'աւրէ, կը ցեխոտէ ձեր պարկեշտ ամօթխածութիւնը, որ Հայ կնոջ փառքն է ու մեր տառապեալ ցեղին մխիթարութիւնն ու պարծանքը: Հայ կինը մուրացիկ չի կրնար ըլլալ, ու չէ եղած երբէք»²: Միաժամանակ, եպիսկոպոսը հուսադրում էր, որ իրենք անտեր չեն մնա: «Ձեր ամուսինները մորթող, ձեզի այրիացնող խուժանին Հայ ազգը Հասկցուց թէ՛ եթէ աշխարհ ու Աստուած մոռնան Հայ ցեղը, Հայը չմոռնար իր ընտանիքը, նոյնիսկ եթէ աշխարհի վրայ մէկ Հատիկ մնայ ան»³:

Ահա թե ինչու, երբ դժբախտ աղետոյալներն սկսել էին իրենք իրենց վերագտնել աստիճանաբար, Հայկական քաղաքական, Հասարակական, բարեգործական կազմակերպությունները, առաջին հերթին՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը ձեռնարկեցին Հայ այրիների Համար աշխատատեղերի ստեղծման գործին: Նրանց օգնության եկան քաղաքակիրթ մի քանի երկրների կառավարությունները: Կիլիկիայի աղետոյալներին 50.000 դոլար իշխանական նվիրատվություն արեց ԱՄՆ-ի կառավարությունը⁴: Բացի այդ, ամերիկյան կանանց օգնության կոմիտեները ավելի քան 18.000 կարիքավորների Հագուստեղեն բաժանեցին⁵: Տարսոնի, Ադանայի, Մերսինի, Անտիոքի ֆրանսիական և բրիտանական հյուպատոսություններն իրենց կառավարություններից հրահանգ էին ստացել աջակից լինել հայերին:

¹ Ներսէս եպիսկ. Դանիէլեան, Կաթիլ մը ջուր այրած սրտերու, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 56:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 57:

⁴ Տե՛ս Թէոդիկ, Ամէնուն տարեցոյցը, Դ տարի, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 40:

⁵ Տե՛ս Շ. 3., *Ада́нские чёрные дни*, Баку, 1909, с. 37.

Օգնություն էր գալիս արտասահմանի հայկական գաղութներից, քաղաքական և հասարակական կազմակերպություններից: Հյուսիսային Ամերիկայի հայերը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տրամադրությունն տակ էին դրել 60.000 դոլար, իսկ Եգիպտոսի հայերը տվել էին ավելի քան 40.000 ֆրանկ¹:

Ամենից առաջ պատրիարքարանը կազմեց այրիախնամ ու որբախնամ հանձնաժողովներ՝ Սարգիս Էֆենդի Սուինի գլխավորությամբ, որոնք ժամանելով Ադանա, գործի անցան պատասխանատվության մեծ զգացումով:

Այրիախնամ հանձնաժողովի տվյալներով՝ Ադանայի նահանգում այրի էր մնացել 3285, Հալեպի նահանգում՝ 787 կին, ընդամենը՝ սպանված ամուսինների 4072 կին²: Միայն Հաճընում կար 4-5 զավակի տեր 1500-ից ավելի այրի: Պատրիարքարանի միջոցներով կամ աջակցությամբ նրանց համար այստեղ բացվեցին գորգագործություն, ասեղնագործություն, գուլպայագործություն և այլ արտադրատեսակների աշխատանոցներ: Նույն միջոցներով՝ կարի ու գուլպայի աշխատանոցներ բացվեցին նաև Ադանայում, Տարսոնում, Միսիսում, Գոզ-Օլուքում և ուրիշ բնակավայրերում, ուր աշխատել սկսեցին հարյուրավոր այրիներ³:

Այրիների համար աշխատատեղեր ստեղծելուն կառավարությունը որոշ աջակցություն էր ցուցաբերում:

1909 թ. ապրիլի 28 (մայիսի 11)-ին Ադանայի վալի Մեհմեդ Ջևադ բեյին փոխարինած Բաբան զադե Մուստաֆա Ջիհնին անկարող եղավ քիչ թե չատ դրական աշխատանք կատարել, ուստի երեք ամիս հետո կառավարությունը նրան հետ կանչեց և նրա տեղը նշանակեց Սկյուտարի կառավարիչ Ահմեդ Ջեմալ բեյին⁴ (հայոց 1915 թ. եղեռնի դահճապետներից Ջեմալ փաշան: - Յ. Ս.): Օգոստոսի 6-ին նա ժամանեց Ադանա: Նրա առաջին քայլերից մեկն եղավ այն, որ տեղական բյուջեից հատկացում կատարեց

¹ Տե՛ս Կ. Յ., *Ада́нские черные дни*, с. 37.

² Տե՛ս Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 833:

³ Տե՛ս Ներսէս եպիսկ. Դանիէլեան, Կաթիլ մը ջուր այրած սրտերու, էջ 58, «Բիւզանդիոն», № 3836, 13 (26) մայիսի 1909 թ.:

⁴ Վեր. Համբարձում Յ. Աչճեան, Ատանայի եղեռներ..., էջ 30, 73:

որբերի խնամքի ու այրիների պաշտպանություն համար¹:

Ամերիկացի միսիոներ Վիլյամ Ն. Ջեմբրսը և բժիշկ Համբարձում Սալիբյանը կառավարություն հատկացրած միջոցներով Ադանայում բացեցին մի մեծ ջուլհականոց, որտեղ մեծ թվով այրի կանայք աշխատանքի ընդգրկվեցին: Ջուլհականոցում, բացի դազգահների վրա կտորներ գործելուց, հյուսվում էին ժանյակներ, ասեղնագործվում թաշկինակներ, պատրաստվում անձեռնոցիկներ և այլն²:

Հայ հասարակություն մեծագույն հոգսերից մեկը որբերի խնդիրն էր: Սովալլուկ, սիրտ բզկտող որբ մանուկները նահատակ ամուսինների սուրբ հիշատակն էին, նրանց խոշտանգված ու խորտակված կյանքի միակ մխիթարությունը, մարած օջախների վերջին կայծը, միաժամանակ հայ մայրերի վիրավոր սրբուերի միակ հույսն ու սփոփանքը:

Ընկած դժբախտության ծովի մեջ՝ մատղաշ ու մաքուր թշվառ հոգիները փրկություն էին տենչում: «... Թշնամիէն հալածուած դժբաղղ հայ կոյսերու, փոքրիկ անմեղ մանուկներու սրտաճմրկ լացքն ու կոծանքը կ'արձագանգեն կարծես դեռ մինչև հիմա», - ջարդերից բավական ժամանակ հետո գրում էր Ներսես եպիսկ. Դանիելյանը³:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքական տեղապահ Հովհաննես եպիսկ. Արչարունու ստորագրությամբ 1909 թ. մայիսի 23-ին Բարձր Դռանը մատուցված հիշատակագրում նշվում էր, թե որբերի ընդհանուր թիվը Կիլիկիայում հաշվվում է 10.000, որոնցից 2000-ից ավելին միայն Ադանա քաղաքում և չրջակայքում⁴: Այս թվերն իրական չէին, քանի որ հետագա ուսումնասիրություններն ուրիշ, ավելի բարձր թվեր ցույց տվեցին⁵: Որբերի ընդհանուր թվից ավելի քան 4000-ին առևանգել էին քուրդ, թուրք և

¹ Տե՛ս Վեր. Համբարձում Յ. Աչճեան, Ատանայի եղեռներ..., էջ 73:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 122:

³ Ներսէս եպիսկ. Դանիէլեան, Կաթիլ մը ջուր այրած սրտերու, էջ 50-51:

⁴ Տե՛ս Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 560:

⁵ ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, № 2175/II, թ. 2:

չերքեզ հրոսակները¹: Մեծ թիվ էին կազմում անտերունչ որբերը՝ զրկված և՛ հորից, և՛ մորից: Ո՞վ պետք է փրկեր որբ մանուկներին, ովքե՞ր էին սրբելու նրանց արցունքը:

Ուժից վեր խնդիր համարելով այդքան մեծ թվով որբերի նկատմամբ հոգ տանելը՝ Հովհաննես եպիսկ. Արշարունին այդ օրերին ասում էր. «Այլևս Աստուծոյ դիմելէն ուրիշ ճար չէ մնացած հայութեան»²:

Չնայած այդ հոռետեսությունը, ազգը, սակայն, սատար կանգնեց իր ծնողազուրկ զավակներին, փութաց ու հասավ այնտեղ, ուր կարոտյալ ու լացող որբ կար³:

Աղանայի հայոց առաջնորդ Մուշեղ եպիսկ. Սերոբյանը 1909 թ. մայիսի 25-ին Կահիրեից կոչով դիմում է համայն հայությունը՝ կիլիկիահայ որբերին, այրիներին ու ծերունիներին սովից փրկելու հորդորով: «Օգնութիւն բոլոր որբերուն եւ որբուհիներուն, ասված էր կոչում, օրոնք տառապանքը սնունդի տեղ կը խմեն եւ աւերակները, մոխիրները իրենց արցունքով կը թրջեն, մահուան ու արիւնի բաժակը մինչեւ մրուրը քամած:

Օգնութիւն անհայր-անմայր մանկիկներու, որոնց սնունդ մատակարարող ստինքները չորցած ու կատաղօրէն փրցուած են թիւրք մոլեռանդներու ձեռքով...

Օգնութիւն այդ խոշտանգուած, խաչուած, կենդանւոյն այրուած, մահուան տանջանքին ու չարչարանքին բոլոր վայրագ տեսակներու փորձը իր վրայ կրած, մարտիրոսացած ժողովուրդի մը մնացորդ զաւակներուն, անժառանգներուն, որբերուն, այրիներուն, որոնց անունով ու ձայնով կոչում կ'ընեմ ձեզի, անոնց ցաւը իմ կուրծքիս տակ ու անոնց արիւնոտ արցունքը աչքերուս խորը:

Օգնութիւն, օգնութիւն, օգնութիւն ... եթէ չէք ուզեր որ ի սպառ բնաջնջուի Կիլիկիան»⁴:

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 9, 15 հունվարի 1912 թ.:

² Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 560:

³ Տե՛ս «Արեւելեան մամուլ», № 21, 19 մայիսի 1909 թ., էջ 600-601:

⁴ «Տարազ» (Թիֆլիս), № 5-6, մայիս-հունիս, 1909:

Առաջինը որբերի խնամքին ձեռնարկեցին Կիլիկիայի օտար Հաստատությունները, որոնք լայնորեն բացեցին իրենց ունեցած որբանոցների դռները, ինչպես նաև արագորեն հիմնեցին նոր որբանոցներ և հանձն առան որբերին պահել այնքան ժամանակ, մինչև ազգային որբանոցներ կհաստատվեն: Բայց եղած որբանոցներն ի վիճակի եղան իրենց տանիքի տակ ընդունելու ծնողազուրկ երեխաների չնչին տոկոսին միայն: Ուստի ապաստարանների, փրկություն օազիսների վերածվեցին Հյուպատոսություններին և միսիոներական դպրոցներին կից չինություններն ու այգիները, որտեղ հավաքված փոքրիկները ստանում էին այնքան ուտելիք, որը գոնե հնարավորություն էր տալիս սովից չմեռնել:

Չնայած Կիլիկիայի նյութական ու բարոյական պայմանները բոլորովին աննպաստ էին որբանոցներ բացելու համար, բայց պատրիարքարանն ու Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը, այնուամենայնիվ, գերադասեցին որբերի հիմնական զանգվածը Կիլիկիայում պահել: Այդ մասին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Բ Իգմիրյանին իր նամակով տեղեկացնում էր Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Եղիշե արք. Դուրյանը¹:

Որբերի հավաքման և նրանց ապրեցնելու դժվարագույն գործը գլուխ բերելու համար Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը ստեղծեց «Կիլիկիոյ կեդրոնական որբախնամ յանձնախումբ», որն անմիջապես ձեռնարկեց իր պարտականությունների կատարմանը²: Հանձնախումբը սրտառուչ կոչով դիմեց ամբողջ Հայությանը՝ «Ատանայի որբոց համար» հանգանակություն կազմակերպելու նպատակով: Կոչում կարդում ենք. «Տակաւին թաց են աչքերնիս այն լեղի արցունքներով, որոնք թափուեցան մեր հազարաւոր եղբայրներուն ու քոյրերուն համար, որոնց արիւնալից ու խողխողուած մարմինները ահաւոր եւ կսկծեցուցիչ վայրի մը փոխեցին Կիլիկիոյ գեղեցիկ երկիրը. բայց մեր անհուն ցաւը պէտք է որ թմրեցնէ մեզ եւ մոռցնել տայ մեր պարտա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 14, թթ. 7-11:

² «Արևելեան մամուլ», № 17, 21 ապրիլի 1909 թ., էջ 583-584:

կանութիւնը ասանկ անօրինակ տարաբաղդութեան մը մէջ. ու պէտք է որ վայրկեան մը իսկ կորսնցնենք: Աչքերնուս առջեւ բերենք այն հազարաւոր մատղաշ, փափուկ եւ անօգնական մանկիկները, որոնց սրտակեղէք ձայները մինչեւ մեզի կը հասնին, անոնք ի զո՞ր կը փնտռեն գուրգուրոտ մայրեր ու գորովալից հայրեր. Կիլիկիոյ ապառաժները տխուր արձագանգ մը միայն ունին իբր պատասխան այդ լալագին ձայներուն ու հառաչներուն: Անոնց հայրերը արիւնաշաղախ դիակներ եղան, ու անոնց մայրերը, եթէ երբեք ողջ են, տխուր, վտիտ գիրկեր ունին միայն, հոն զանոնք ողողելու իրենց յուսահատ եւ տրտմաթախիժ արցունքներով: Ինչ աղեխարշ պատմութիւններ ունին այս պզտիկները: Անոնցմէ մէկը, իր մօր կարօտով այրած, ալ չկրցաւ դիմանալ եւ գիշերով որբանոցի որմերէն դուրս նետուեցաւ, իր մայրը գտնելու եւ անոր գիրկը դառնալու համար: Կը համարձակի՞նք մեր երեսը մէկզի դարձնել թափառայած որբերուն տխուր տեսարանէն: Անոնք մերիններն են արդեամբ: Յորչափ հայ ազգը կը մնայ, անոնք պէտք է որ լքուած եւ որբ մնան. մենք ենք անոնց հայրն ու մայրը: Անոնց ծնողքը մեր եղբայրներն ու քոյրերն էին, որոնք հոն՝ արիւնաթաթաւ Կիլիկիոյ մէջ ինկան իբր նահատակ ու մարտիրոս, ու իրենց ջախջախուած ձեռներով մեզի աւանդ տուին այս որբերը»¹:

1909 թ. հունիսի սկզբներից ազգային որբանոցներ բացվում են աստիճանաբար²: Մինչև տարվա վերջն ստեղծվեց յոթը որբանոց՝ Ադանայում, Հաճընում, Հասանբեյլիում, Չորք-Մարզպանում, Այնթապում, Մարաշում և Մերսինում: Վերջինիս որբանոցը չուտով փակվեց՝ հանգանակած միջոցներն անբավարար լինելու պատճառով: Այդ վեց հաստատություններում 1500 որբ էր պատսպարվել³: Ուրիշ 2500 որբեր ցուցակագրված էին, բայց տակավին չարունակում էին իրենց մայրերի մոտ մնալ: Որբանոցներում ընդգրկված և ցուցակագրված 4000 որբեր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1202, թ. 28:

² Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3848, 27 մայիսի (9 հունիսի) 1909 թ.:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 1202, թ. 18:

պահելու համար տարեկան 24 հազար օսմանյան ոսկի անհրաժեշտ էր ունենալ, բայց առայժմ որբանոցների համար կարողացել էին 10.000 ոսկի հավաքել¹:

Քանի որ այլևս հնարավոր չէր որբանոցների թիվը մեծացնել, ուստի ազգային մարմինները որբերին տեղափոխում էին Բեյրութ, Ալեքսանդրիա, Կիպրոս, Կ. Պոլիս, Իզմիր և հայաբնակ այլ վայրեր: Պատրիարքարանը և քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունները ազգակիցներին կոչ էին անում հնարավորություն սահմաններում որբեր որդեգրել: Ինչպես դեպքերը ցույց տվեցին, կոչն արդյունավետ եղավ:

Որբերին հավաքելու և խնամելու գործում անգնահատելի եղավ պատրիարքարանի ստեղծած Որբախնամի և նրա ղեկավար՝ վերը հիշատակած Սարգիս Էֆ. Սուլինի ղեկը: Նա իր գործակիցների հետ չրջեց Կիլիկիայով մեկ՝ գյուղից գյուղ, քաղաքից քաղաք, անձնագոհ ջանքերով հավաքեց փոթորկի բռնված, բոբիկ, գլխաբաց ու կիսամերկ հազարավոր որբերի և տեղավորեց նորաբաց որբանոցներում: Այդ նպատակով Կ. Պոլսում, Իզմիրում և այլուր կազմակերպվում էր դրամահավաք՝ հատկապես հայ ունեոր դասի շրջանում: Կազմակերպվում էին թատերական ներկայացումներ, որոնց ամբողջ հասույթը որբանոցների բացմանն էր տրամադրվում: Օրինակ՝ հայ մեծ դերասան Վահրամ Փափազյանը Կ. Պոլսի Սկյուտարի թատրոնում մայիսի վերջին ներկայացրեց «Կորրադո» դրաման, որի հասույթը հանձնվեց Սուլինի գլխավորած որբախնամ կազմակերպությանը: Որբախնամն ամեն օր հայկական տարբեր համայնքներից զանազան բնույթի նվիրատվություններ էր ստանում²:

Պատրիարքարանը և տեղի բարեգործական հաստատություններն անկարող էին ապահովել որբերի նորմալ սնունդը, որի պատճառով, սկզբնական շրջանում, երեխաներն օրը կիսաքաղց էին անցկացնում: Ականատեսը նկարագրել է որբերի ընթերիքի պահը. «Մէյ մէկ պատառ հաց ու պանիր կը բաշխուի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1202, թթ. 17-18:

² Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3839, 16 (29 մայիսի) 1909 թ.:

իրենց: Ու կը սկսին ուտել ... Ա՛հ, որբերուն այդ ընթրիքը եւ անոնց անհուն, անպատմելի տխրութիւնը...: Բայց կերուած հացը կարծես նոր կենդանութիւն մը կու տայ որբերուն, ռմանք կը սկսին խնդալ ու իրարու հետ կատակել: Ուրիշներ, աւելի փոքրիկները կու լան, իրենց մայրիկները կը կանչեն, քանզի դեռ չեն հաշտուած անոնց ի սպառ մեկնումի, անվերադարձ անհետացումի գաղափարին հետ, դեռ չեն վարժուած անոնց անհացման անյղի իրողութեանը, դեռ չեն ըմբռնած անոնց մահը...»¹:

Չնայած որբանոցների այդ ծանր վիճակին, սկզբնական շրջանում, կենդանի մնացած ոչ բոլոր մայրերին էր հաջողվում իրենց մանուկներին այնտեղ տեղավորել: Ահա այդ դժբախտ մայրերից մեկի աղիողորմ խնդրանքը. «Հոգերդ առնեմ, ճար ու տէրման չունիմ... Աշխարհիս մէջ մինակ զաւակս է մնացեր, ես պահելու-պահպանելու վիճակ չունիմ, աչքերս կուրնա՜ն ... Այսպէս մայր կ'ըլլա՞յ, միլլէթին (ազգին: - Հ. Ս.) միայն կը յանձնեմ քանի մը տարի...»²:

Որբերի շատ քիչ մասը հնարավոր եղավ պատսպարել որբանոցներում: Մեծ մասը մնում էր այրի մայրերի մոտ՝ հացի ու զգեստի կարոտ:

Որբանոցները բացվում էին բացառապես հայ և օտար նվիրատուների միջոցներով: Բացառութիւն էր օսմանյան իշխանութիւնների՝ Աղանայում բացած տղայոց որբանոցը, ուր 500 որբ էր հավաքվել³: Նյու Յորքում լույս տեսնող «Արագած» շաբաթաթերթը գրում էր, թե այն բանից հետո, երբ հայտնի դարձավ, որ այդ որբանոցում պայմանները ծայրահեղորեն անմխիթար են մանուկների կյանքի համար և որ թուրք դաստիարակների խնդիրը նրանց թուրքացնելն է, որբերի՝ կենդանի մնացած մայրերը, «լսելով լուրը, թափեցան որբանոց եւ իրենց տղաքները ետ առնել ուղեցին...: Անոնց արցունք է եւ թշուառութենէ տոչորուած դէմքերուն վրայ նորատեսակ սարսափ մը կար ...

¹ Սուրէն Պարթեւեան, Կիլիկեան արհաւիրքը, էջ 137:

² «Արագած» (Նյու Յորք), № 17, 17 օգոստոսի 1911 թ., էջ 197:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

— չո՛ղ չէ, կ'ըսէին, թող մեր քովիկը մեռնին, միթէ միւսներուն մեռնիլը չտեսա՞նք, բայց տիւշմանին մի՛ յանձնէք...»¹:

Նույն «Արագածը» «Կիլիկիոյ մեր որբերը» խմբագրականով նախատում էր հայութեանը, որ չի կարողանում այնքան գումար հայթայթել, որպեսզի արյունալի արհաւիրքից փրկված մանուկները ձեռք չերկարեն այն պետութեանը, որը և՛ կազմակերպել, և՛ իրականացրել է իրենց ծնողների սպանութիւնը²: Նույն բողոքը բարձրացնում էին Կ. Պոլսի «Ազդակը»³, Իզմիրի «Արեւելեան մամուլը»⁴ և այլ պարբերականներ:

Ռամկավար կուսակցութեան երկու ղեկավար գործիչներ՝ Լևոն Մկրտիչյանը և Վահան Մալեգյանն իրենց նամակագրութեան մեջ մտահոգութիւն էին հայտնում, որ Կ. Պոլսում, Իզմիրում և այլուր, ինչպես և արտասահմանի հայ գաղութներում կազմակերպված դրամահավաքները սպասված արդիւնքը չէին տվել: Հանգանակութեանը հիմնականում մասնակցում էին Կ. Պոլսի, Իզմիրի և այլ վայրերի հայ խոնարհ խավերը:

Վ. Մալեգյանին գրած նամակներից մեկում Լևոն Մկրտիչյանն աններելի էր համարում, որ Կիլիկիայի այրիներին ու որբերին անուշադրութեան են մատնել հատկապես հայ ունեւորները⁵:

Մի հրապարակման մեջ դառը խոսքեր էին ասված սովահար հայ մանուկներին օգնութեան ձեռք չմեկնողների հասցեին: Դիմելով ազգասիրական զգացմունքներից զուրկ, բայց փողի քսակի տեր այդպիսիներին, հրապարակման հեղինակը գրում էր. «Գիտենք, թէ ձեր ոսկիները ձեր կեանքէն աւելի կ'արժեն:... Դուք մեծանձնութիւն չունեցաք 500, 600, 1000 ոսկի միանուագ նուիրելու այսպիսի աղեկտուր վայրկեանի մը, չմտածեցիք թէ ձեզի նման հարուստներ կային Ատանա եւ չրջակաները, որոնք այսօր հացի կարօտ են, եւ կրնայ ըլլալ որ օր մ'ալ դուք անոնց վիճակակից ըլլաք եւ օրուան հացի կարօտ, չմտածեցիք այս

¹ Տե՛ս «Արագած», № 17, 17 օգոստոսի 1911 թ., էջ 197:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 193-194:

³ Տե՛ս «Ազդակ» (Կ. Պոլիս), № 23, 25 հունիսի (8 հուլիսի) 1909 թ.:

⁴ «Արեւելեան մամուլ», № 20, 12 մայիսի 1909 թ., էջ 557-559:

⁵ ԳԱԹ, Վահան Մալեգյանի ֆոնդ, ց. 1, թղթ. 381, թ. 8:

ամէնն, եւ եթէ մտածեցիք իսկ՝ չկրցաք ունենալ նուիրելու, տալու գեղեցիկ շարժումներ: Դուք դիզելու հաճոյքը ունիք, բայց երբեք չպիտի կրնաք նուիրելու հաճոյքին վսեմութիւնը ըմբռնել, որովհետեւ ձեր հարստութիւնը անդիի աշխարհը տանելու միամտութիւնը ունիք:

Այս տագնապալի բոպէին, երբ ամբողջ Կիլիկիա կորսուելու վրայ է, այսինքն հայութեան ամէնէ աւելի բարգաւաճ մէկ զանգուածը, չպիտի կրնայ մոռնալ ժողովուրդը, որ մեր հարուստները կրնային հազարաւոր ոսկիներ նուիրել եւ քանի մը տասնեակներով բաւականացած են: Այս ոչ միայն ամօթ մ'է, այլ նախատինք մը, թուք մ'է նետուած հայութեան երեսին: Ո՞վ պիտի վերցնէ մեր հարուստներու՝ թշուառութեան դէմքին նետած այս ձեռնոցը: Անշուշտ՝ ժողովուրդը, և ժողովուրդը չմոռնար երբէք:

Շարժեցէ՛ք, ո՛վ հարուստներ, շարժեցէ՛ք, Կիլիկիա կորսուելու վրայ է, Կիլիկիոյ հայութիւնը հոգեվարքի մէջ է, լիաձեռն օգնութեան հասէ՛ք անոնց, ինքնակամ, սիրայօժար կերպով: Աճապարեցէ՛ք: Դեղ, դարման, սպեղանի պէտք է Կիլիկիոյ ձեր հայրենակիցներուն: Տուէ՛ք: Ա՛լ բաւ է որքան խօսեցաք: Ունեցէ՛ք գէթ անգամ մը՝ կեանքերնուդ մէջ՝ ինքնաբեր շարժում մը...»:

Իր հերթին, Սուրեն Պարթևյանը գրում էր.

«... Ազգին արիւնազանդ թշուառութեան նկատմամբ այսօր քան ժլատ մեր հարուստները այս ամառ ալ ինքզինքնին չի զրկեցին դէպի Եւրոպա իրենց տարեկան հաճոյախնդիր ճամբորդութիւններէն, որոնց համար իրենցմէ իւրաքանչիւրը վերապրող Կիլիկիոյ տուածնին հնգապատիկը - եթէ ոչ տասնապատիկը - պիտի խարճէ... (ծախսէ: - Հ. Ս.) Վիշիի, Մարիէնպատի կամ Էքսի ջուրերուն մէջ իրենց հեշտաւէտ լողանքն առած ատեննին Կիլիկիոյ արիւնին յաճախանքէն պիտի չի հալածուին... ԲՈ՛ՒՏ, ասանկ չըլլալիք բաներ մտքէ անցնելու համար գրական-

¹ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2378, վավ. 323, թ. 6 (Թերթի կտրոն, որի վրա չկան պարբերականի անվանումը, ամսաթիվը, հեղինակի անունը):

նութիւնը իր քան միամիտ, տիրացու կ'ընէ երբեմն մարդս, չըսես-
լու համար ապուշ...»¹:

Կիլիկյան դժբախտներին դրամական ու նյութական աջակ-
ցություն ցուցաբերելու հրատապ գործից զարմանալիորեն
հեռու էր կանգնել ռուսահայութիւնը:

Դեռ 1909 թ. մայիսի 29-ին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքա-
րանի կազմած Կիլիկիոյ որբախնամ կեդրոնական հանձնաժո-
ղովը (ԿՈԿՀ) դիմել էր ս. էջմիածին՝ դրամական օգնութիւն
փութացնելու խնդրանքով: Նույնպիսի բովանդակութեամբ մի
նամակ էջմիածին էր ուղարկվել հունիսի 5-ին²: Որպէս այդ երկու
նամակների պատասխան, էջմիածնի սինդոք Կ. Պոլսի ԿՈԿՀ-ին
տեղեկացնում էր, որ ուղարկում է իր անդամներից հավաքած
100 ռուբլին³: Հոկտեմբերի 25-ին ԿՈԿՀ-ը դիմում է անձամբ
կաթողիկոսին՝ խնդրելով աչքաթող չանել կիլիկյան որբերին,
որոնք «կը հիւծին անմոռնչ, կարօտ պատառ մը հացի»⁴:

Նոյեմբերի 25-ին հանձնաժողովին էջմիածնից պատասխա-
նում են, որ կազմված է «զնոր մարմին հանգանակութեան՝ ի
նպաստ կարօտ ժողովրդեան Ատանայի»: Իրականում դա թուր-
քաց Հայաստանի հայ աղետյալներին օգնող նախկին «Հանգա-
նակիչ մասնաժողովն» էր, որը վերսկսել էր իր գործունեու-
թյունը: Այդ մարմինը կոչով դիմեց ողջ ռուսահայութեանը, ուր
ասված էր. «... կայսերական բարձր կառավարութիւնից ստա-
ցած թոյլտուութեան համաձայն՝ սրանով կոչ է արւում կայս-
րութեան բոլոր հայ ազգաբնակչութեանը՝ փութալ օգնութեան
ձեռք կարկառել ... Ադանայի սոսկալի ջարդերից յետոյ անօգնա-
կան, անտէր մնացած թշուառ որբերին, ... ամօքել [նրանց] դառն
վշտերը, եւ փրկել»⁵:

Սակայն դրամահավաքը սպասված արդյունքը չտվեց.

¹ «Արեւելեան մամուլ», № 25, 16 հունիսի 1909, էջ 577:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1202, թ. 3 և շրջերես:

³ Նույն տեղում, թ. 5:

⁴ Նույն տեղում, թթ. 6-7:

⁵ «Լուսնայ» (Թիֆլիս), № 5-6, մայիս-հունիս, 1909, էջ 87:

Կովկասում և Ռուսաստանում ընդամենը 3000 ռուբլի հավաքվեց՝

Կ. Պոլսի հայոց հրաժարյալ պատրիարք Եղիշե արք. Դուրյանը Ամենայն հայոց կաթողիկոսին ղեկտեսմբերի 23-ին չնորհակալություն հայտնելով 3000 ռուբլի ուղարկելու համար, միաժամանակ գրում էր, որ ճիշտ կլիներ, եթե «Ձեր Վեհափառութեան միջոցաւ Ռուսիոյ պատուական մեր եղբայրները վիճակին մօտէն տեղեակ լինեն եւ ըստ այնմ շարունակեն տաճել գութ եւ հոգածութիւն իրենց տառապեալ եղբայրներու մասին»²:

1910 թ. հունվարի 15 (28)-ին ԿՈԿԿ-ի ղեկավարությունը վերջին անգամ դիմեց էջմիածնին և խնդրեց «Ռուսաստանի եղբարց որբասէր զգացումը ուղղել դէպի Կիլիկեան որբերը»³:

Բայց, ավա՜ղ, ռուսահայությունից ստացված 3000 ռուբլին առաջին և վերջին օգնությունը եղավ Կիլիկիայի որբերին ու այրիններին:

«Մշակ», «Բաքու», «Հորիզոն», «Լումայ» և այլ պարբերականներ անդրադառնում էին այդ տարօրինակ երևույթին և պատճառները փնտրում:

Դաշնակցական «Հորիզոնը» 1909 թ. № 9-ում երևույթի պատճառը տեսնում էր նրանում, որ հայ ժողովուրդը, հատկապես նրա մտավորականությունը, հոժար կամքով բարեգործություն անելու սովոր չեն, ուստի հեղափոխական կազմակերպությունները ստիպված դիմում են բռնության: Կովկասահայ մամուլի ուրիշ օրգաններ այլ պատճառներ էին փնտրում: Պարբերականներից «Լուման» էր, որ ի մի էր բերում պատճառների հիմնավորումները, հաստատում կամ ժխտում դրանք:

Հակադարձելով «Հորիզոնի» տեսակետին, «Լուման» նկատում էր, որ հայոց պատմության սկզբնական օրերից փաստերը հակառակն են ապացուցում: «Հայ ժողովուրդը, բայց ոչ ներկայի հայ աֆերիստ ինտելիգենտները (խաբեբա մտավորականները:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2. դ. 1202, թ. 3 և չրջերես:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, թթ. 17-18 և 18-ի չրջերես:

– Հ. Ս.) եւ հարուստները, միշտ յօժարակամ է բարեգործութիւններ արել:... Երբ ոչ դաշնակցականներ կային եւ ոչ հնչակյաններ, հայ ժողովուրդը բոլորովին յօժարակամ տալիս էր իր տաժանակիր եւ միլիօնաւոր արժեցող աշխատանքի արդիւնքները...»¹:

Բարեգործութիւնը հայերի արյան մեջ է եղել վաղնջական ժամանակներից, իսկ Հայաստանում քրիստոնեութիւնը տարածվելուց հետո դա ապրելու կերպ էր դարձել: Դեռ Քրիստոսի ծննդյան չորրորդ–հինգերորդ դարերում, բարեգործ հայերի հոժարակամ նվիրատվութիւնների հաշվին Հայաստանի շատ գյուղերում ու քաղաքներում հիմնվել էին հիվանդանոցներ ու աղքատանոցներ: Այդ մասին են վկայում վաղ միջնադարյան հայ պատմիչներ Մովսես Խորենացու, Փավստոս Բուզանդի, Ագաթանգեղոսի և այլոց հաղորդած տեղեկութիւնները²:

Բարեգործութեան ավանդութիւնը մինչև ուշ միջնադար և դրանից հետո կենդանի էր մնացել: Հայտնի է նույնպես, գրում էր «Լուսման», որ հայերը մեծամեծ ու հոժարակամ նվիրաբերութիւններ են արել նորագույն ժամանակներում: Նվիրատվութիւնների շնորհիվ են կյանքի կոչվել Բաքվի, Թիֆլիսի և այլ քաղաքների բարեգործական ընկերութիւնները, Կալկաթայի, Մոսկվայի Լազարյան, էջմիածնի ճեմարանները, բազմաթիվ տպարաններ, լրագրեր, հասարակական հաստատութիւններ:

Իսկ ինչո՞ւ այժմ հայերը չեն օգնում աղանաջիներին, հարցնում է պարբերականը և վկայակոչում մի շարք պատճառներ.

1) Ռուսահայերը հոգնել են թուրքահայերին օգնելուց:

2) Թուրքահայերի փրկութեան համար զենք հայթայթելու նպատակով հայ հեղափոխական երկու կուսակցութիւնները՝ Դաշնակցութիւնը և Հնչակը ռուսահայ ունեւորների շրջանում բազմաթիվ բռնութիւններ են կատարել, դիմել են նույնիսկ սպանութիւնների (Ժամհարյաններ, Աղամովներ և այլք), որի պատճառով ոչ միայն մեծահարուստները, այլև հասարակ մար-

¹ «Լուսմայ», № 7–8, Հուլիս–օգոստոս, 1909, էջ 89–90:

² Տե՛ս Փաւստոսի Բուզանդացու պատմութիւն հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1883, էջ 63–64, Ագաթանգեղայ պատմութիւն, Թիֆլիս, 1883, էջ 146–148:

դիկ հրաժարվում են այլևս նվիրատվություններ անել թուրքահայերի համար՝ նույնիսկ Ադանայի ողբերգությունից հետո: Չէ՞ որ «բռնութեամբ չի կարելի համակրութիւն առաջացնել դէպի այն գործը, որի անունից կատարուել է բռնութիւնը»¹, - գրում էր «Լուսման»: «Ոչ մի ազգի մեջ յեղափոխականները յանուն գաղափարի եւ փողի մասնաւոր սպանութիւններ չեն կատարում: Յոյց տուէ՛ք որ Անգղիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի եւ նոյնիսկ ռուս յեղափոխականները բուն Ռուսաստանում մասնաւոր մարդկանցից փող պահանջած լինէին յանուն գաղափարի եւ մերժման դէպքում սպանութիւն կատարէին: Բայց այս բոլորը կարելի է համարւում մեզանում, այսինքն՝ հայերի, վրացիների եւ թուրքերի մէջ, որովհետեւ իսկական կուլտուրայից մենք ղեռ չատ հեռու ենք եւ մեր յեղափոխականները գաղափարի մարդիկ չեն»²:

3) «Վերջին քսան և հինգ տարուայ ընթացքում, - շարունակում էր «Լուսման», - ռուսահայերը տուել են թուրքահայերին մի քանի միլիոններ: Միայն հանգուցեալ Արծրունին սովելոց համար երկու հարիւր հազարից աւելի ժողովեց: Մենք ռուսահայերս էլ ունեցել ենք մեր դժբաղդութիւնները, մեր Ախալքալաքը և Շամախին էլ երկրաշարժից կործանուեցին, հազարաւոր մարդիկ զոհուեցին եւ հազարաւոր ընտանիքներ դժբաղդացան հայ-թուրքական կոտորածների ժամանակ, բայց արդեօք մի հարիւր բուրլի ուղարկեցի՞ւն մեզ թուրքահայերը, որոնց մեջ կան շատ հարուստներ, որոնք մեր Մանթաշովներից պակաս հարուստ չեն»³:

Որպես այդ մտքի լրացում, պարբերականը բերում էր մի ուրիշ օրինակ ևս: 1905 թ. հեղափոխությունն նախօրյակին ռուսաց կառավարությունն, ի դեմս իշխան Գոլիցինի, մի անմիտ գործողություն կատարեց: Կարծելով թե էջմիածնում միլիոններ կան, որոնք իբր գործածվում են հեղափոխության համար, նա

¹ «Լուսմայ», № 7-8, Հուլիս-օգոստոս, 1909 թ., էջ 89-90:

² Նույն տեղում, էջ 90-91:

³ Նույն տեղում, էջ 88:

1600 տարիներ գոյություն ունեցող Հայոց եկեղեցու դեմ կատարեց եղկելի արարք՝ խլեց ս. Էջմիածնի բոլոր կալվածները՝ հազարավոր մարդկանց սոված թողնելով: «Արդեօք ազգային այդ մեծ աղէտի օրերում, երբ ուսահայերը ոչ միայն հարիւր հազարներ դրեցին իրենց կաթողիկոսի տրամադրութեան տակ, այլեւ հազարաւոր մարդիկ աքսոր գնացին, բանտարկուեցին եւ սպանուեցին, արդեօք այդ ժամանակ թիրաքահայ մեր եղբայրները մի կոպեկ ուղարկեցի՞ն մեզ: Բացի այս՝ այդ ժամանակ ուսահայերի մէջ չգտնուեց ոչ միայն ոչ մի դաւաճան եւ մատնիչ, այլ եւ ոչ մի երէցփոխան, որ կատարէր իշխան Գոլիցինի հրամանը (բայց եթէ կարելի լինի հրատարակել թէ այսօր բանտերում գտնուած մարդկանց գործում որքա՞ն տաճկաստանցիների դոնոսներ (մատնություններ: - Հ. Ս.) կան): Տաճկահայերի մէջ գտնուեց միայն մի անձնաւորութիւն, որ մեծ բարոյական օգնութիւն հասցրեց Էջմիածնին եւ այդ մարդուն տաճկաստանցիները սոսկալի ապերախտութեամբ անարգեցին. այդ մարդը պատրիարք Օրմանեանն էր, որ իւր մի քանի հոգեւորականներով ամենագօրեղ եւ ամենախելօք բողոքը գրեց իշխան Գոլիցինի կարգադրութեան դէմ»¹:

4) Թերթը գրում էր, որ ի տարբերություն Աբդուլ Համիդի ժամանակների, այժմ երիտթուրք կառավարությունը զգալի միջոցներ է հատկացրել Կիլիկիային, որի միջոցով հնարավոր կլինի բուժել վերքերը*:

5) «Մենք չենք օգնում աղանացիներին, որովհետեւ ուսահայերի այժմեան դրութիւնը տաճկահայերի դրութիւնից շատ աւելի վատ է: Հայ ազատամիտ կուսակցութիւնների մէջ շատ մեծ համակրութիւն ունեցող Սիմէօն Զաւարեանի ուսերէն լեզուով գրած (հրապարակի վրայ երեւացող եւ դեր խաղացող հայ ազգասէրները մեղանում առհասարակ չգիտեն եւ մայրենի լեզուով խօսել եւ գրել չեն սիրում) "Экономическое положение крестьян Эриванской губернии" գրքից յայտնի է, որ Երեւանի

¹ «Լումայ», № 7-8, Հուլիս-օգոստոս, 1909 թ., էջ 88-90:

* Նախորդ չարադրանքից տեսանք, որ օսմանյան կառավարության հատկացրած գումարների չնչին մասն էր հասնում հայերին:

նահանգում հայ գիւղացիք խիստ հողագուրկ են եւ սոսկալի դրութեան մէջ: Մեր Զանգեզուրը, մեր Ախալքալաքը, Բայազետը, Ապարանը յետին աղքատութեան մէջ են և մեր Ագուլիսի լեռնային գիւղերը ամեն մի թիզ հողի վրայ տաժանակիր աշխատանքի չնորհիւ միայն կարողանում են ժայռերի մէջ հաց բուսցնել:

Կարո՞ղ ենք արդեօք այսօր մենք այսպիսի տնտեսական կրիզիսի (ճգնաժամի: - Հ. Ս.) ժամանակ այնպիսի առատութեամբ օգնել մեր տաճկահայ եղբայրներին, ինչպէս առաջ էինք անում, երբ մենք չէինք զգում Գոլիցինեան բեժիմի եւ այլ եւ այլ հայ յեղափոխականների գործունէութեան հետեւանքները: Իհարկէ՝ ո'չ»:

Սրանք էին ոռոսահայերի՝ Կիլիկիայի հայերին անհրաժեշտ օգնություն ցույց չտալու հիմնական պատճառաբանությունները, որոնք արծարծվում էին կովկասահայ թերթերի, առավել ցայտուն՝ «Լումայի» էջերում*:

Այսպես թե այնպես՝ թուրքահայ կրօնական, հասարակական, քաղաքական, բարեգործական կազմակերպությունների թափած ջանքերը տալիս էին դրական արդյունքներ: Ազգային որբանոցների թիվը գնալով մեծանում էր: Արդեն 1909 թ. աշնանը Կիլիկիայի մի քանի խոշոր հայ համայնքներում գործում էին մեկ տասնյակից ավելի օտար և ազգային որբանոցներ:

Հետագա երկու-երեք տարիներին նույնպես, Կ. Պոլսի և ամբողջ արտասահմանի հայությունը, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունն ու մյուս բարեգործական կազմակերպությունները նպաստներ և օգնություններ էին հասցնում կիլիկիահայ այրիներին ու որբերին:

¹ «Լումայ», № 7-8, Հուլիս-օգոստոս, 1909, էջ 91:

* Զեռնպահ ենք մնում «Լումայի» պատճառաբանությունները մեկնաբանելուց՝ դա թողնելով ընթերցողին:

ԱՌԵՎԱՆԳՎԱԾ ՀԱՅՈՒՀԻՆԵՐԻ ԲՈՆԻ ԻՍԼԱՄԱՑՈՒՄԸ

Նախորդ էջերում ցույց տրվեց, որ կիլիկիահայերի ջարդերն ուղեկցվում էին հազարավոր հայ կանանց և աղջիկների գերեվարումով, բռնի իսլամացումով կամ ամուսնացումով: Այս ելուզակային արարքները իշխանությունների քաջալերման պայմաններում չարունակվում էին ջարդերից ամիսներ հետո իսկ: Արձանագրվել են բազում դեպքեր, երբ կոտորածից հետո պետական աստիճանավորները չարունակում էին հափշտակել հայ կույսերի, նորահարսների և այրիների՝ նրանց ստիպելով ամուսնանալ իրենց կամ իրենց որեւէ հարազատի հետ: Իսլահիեում այդպիսի փաստերի մասին էր Կ. Պոլսի պատրիարքարան հաղորդում Այնթապի առաջնորդական փոխանորդ Հարություն քահանային, խնդրելով միջոցներ ձեռնարկել վերջ տալու «այս ահռելի վիճակին»¹:

Այդուհանդերձ, բռնի իսլամանալու մտքի հետ համակերպումն իսկ հային, հատկապես հայ արական սեռին, չատ դեպքերում չէր փրկում ստույգ մահից²: Օրինակ, Գրըրզ խանի վրա հարձակող բաշիբոզուկները «կը ստիպեն ժողովուրդը որ թուրք ըլլայ. խեղճ հայերը կը հաւանին այս առաջարկին, եւ սակայն իրենց դաւանափոխութիւնը օրինաւոր ըլլալու համար կը ստիպեն որ Մուսթաֆա փաշայի մզկիթը երթան. ժողովուրդը դարձեալ կը հաւանի, եւ երբ հազիւ քաղաքէն քիչ մը կը հեռանան, վայրագ խուժանը բոլոր էրիկ մարդիկը կը սպաննէ եւ կիներն ու աղջիկները իրենց մէջ կը բաժնէ»³: Այս բնակավայրից հափըշտակված և բռնի իսլամացված-ամուսնացված հինգ հայ կանանց անվանական մի ցուցակ «Բիւզանդիոնին» էր հղել Ալեքսանդրեթից փաստաբան Նազարեթ Դեբեջյանը⁴: Այդ հայուհիներից մեկի՝ սպանված Գալուստ Մելքիսեթյանի Վիթթորիա անունով հարսին առևանգել էր քուրդ մոլլա Սալմանը և իրեն կին դարձ-

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3828, 2 (15) մայիսի 1909 թ.:

² Զապէլ Շասյեան, Աւերակներուն մէջ, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 115:

³ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3818, 21 ապրիլի (4 մայիսի) 1909 թ.:

⁴ Տե՛ս Նույն տեղում, № 3831, 6 (19) մայիսի 1909 թ.:

րել: Երբ Գալուստի եղբայրները պահանջում են իրենց հարսին, ավագակր լիտիաբար հայտնում է, թե «անիկա թրքացաւ եւ ինձ հարսնացաւ, ինձմէ գոհ է»: Մելքիսեթյաններն ստիպված դիմում են Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի հյուպատոսների օժանդակութեանը¹, բայց ի դուր:

Հազարավոր հայուհիների վիճակված այս դառն ճակատագիրը խորապես հուզում էր հայ ազգային իշխանություններին: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանն ու թեմակալ առաջնորդներն ամեն կարելին անում էին այս դժբախտներին ազգի և Հայ եկեղեցու ծոցը վերադարձնելու համար: Կ. Պոլսի հայոց ազգային ժողովի պատվիրակությունն այս հարցը բարձրացրեց 1909 թ. մայիսի 2 (15)ին սուլթան Մուհամմետ Ե-ի, մեծ վեզիր Հուսեյն Հիլմի փաշայի, ներքին գործերի նախարար Ֆերիդ փաշայի, չեյխ-ուլ-իսլամ Սահիբ բեյի և խորհրդարանի նախագահ Ահմեդ Ռիդայի հետ իր հանդիպումների ընթացքում՝ ստանալով միայն խոստումներ, որոնք երբեք չիրականացան: Մեծ վեզիրը պատվիրակութեանը հավաստեց, որ «բռնի իսլամացում պիտի չընդունուի եւ գանգատողներն ազատ պիտի կացուցուին», սակայն պատվիրակության անդամ, «Բիւզանդիոնի» խմբագիր Բյուզանդ Քեչյանը, հայտնելով թե այդ կանայք «հիմա բռնութեան տակ են, ձայն հանելու կը վախնան», պահանջեց կրոնափոխ հայուհիներին ազատ արձակելու հրաման ուղարկել Կ. Պոլսից: Հիլմի փաշան չլսելու տվեց այս պահանջը... Իսկ Ֆերիդ փաշան պատվիրակությանն ասաց. «Կարդացինք Ատանայի կուսակալին հեռագիրը, որ կը հերքէ հայուհիներուն բռնի իսլամացումը: Հայ կիներն ու աղջիկները ինքնաբերաբար դիմեր են իսլամութիւն ընդունելու համար, բայց կառավարութիւնն արդի պարագայից մէջ անոնց խնդիրքն ընդունիլ չսեպելով, հրամայեր է որ իրենց հոգևոր պետերուն վերադարձուին»²: Բ. Քեչյանը մեկնաբանելով Ֆերիդ փաշայի այս խոսքը, ծանոթագրել է. «Զարմանալի է, որ Ատանայի հայ կիներն ու աղջիկները Ատանայի ջար-

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3832, 8 (21) մայիսի 1909 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 3829, 4 (17) մայիսի 1909 թ.: Ընդգծումը թերթինն է: - Հ. Ա.:

դին խոռովեալ ժամանակն ընտրեւ եւն ինքնաբերաբար իսլամութեան դիմելու համար»¹: Հալեպի վալին ևս փորձում էր հայուհիների բռնի կրօնափոխութիւններն արդարացնել իբրեւ կամավոր կերպով կատարված քայլեր²:

Առևանգված հայուհիներին տարել էին նույնիսկ շատ հեռուները: Օրինակ, Սեբաստիայի առաջնորդ Թորգոմ ծ. վրդ. Գուշակյանը տեղեկագրում էր, թե «Տարէնտէցի Մուսթաֆա (որ մասնակցել էր Սայ-Գեչիտում հայ ավետարանական հոգևորականների ջարդին:– Հ. Ս.)՝ Գրըրգ-խանէն Քէշիշեան Պօղոսի 16 տարեկան աղջիկը յափշտակած եւ Տարէնտէ բերելով նիքեահ՝ եղած էր: Այս աղջիկը կուսակալութեան կեդրոնը բերուած էր, եւ հոն կառավարատան մէջ հարցաքննուելուն, յայտարարած է թէ իր կամքովն իսլամութիւնն ընդունած է»: Առաջնորդը Կ. Պոլսի ազգային իշխանութիւններից խնդրում էր տեղեկացնել, թե «ի՞նչ տեսակ ընթացք պէտք է բռնել այն հայուհիներուն համար, որոնք այսպէս կը յայտարարեն թէ իրենց կամօք իսլամացած են»³:

Բռնի իսլամացված հայուհիների ճակատագրով չափազանց մտահոգված էր հատկապես Հալեպի առաջնորդ Շահն վրդ. Գասպարյանը, որը հեռագիր հեռագրի հետևից հասցնում էր Կ. Պոլսի պատրիարքարան, խնդրելով, որ նա հարցը բարձրացնի կենտրոնական իշխանութիւնների առաջ: Առաջնորդի՝ կոտորածի ավարտից ավելի քան մեկուկես ամիս ետք ուղարկած հերթական հեռագրի առթիվ «Բիւզանդիոնը» գրում էր, թե «բռնի իսլամացման ճնշումները կը շարունակեն շատ տեղեր և արդեն եղածներն ալ վերջացած գործողութիւններ կը նկատուին»⁴:

Մամուլում բազմաթիվ էին հայ կանանց և աղջիկների

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3829, 4 (17) մայիսի 1909 թ.: Ընդգծումը թերթինն է: – Հ. Ս.:

² Նույն տեղում:

³ Նիքեահ – մուսուլմանական ամուսնական ծիսակատարություն:

³ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3841, 19 մայիսի (1 հունիսի) 1909 թ.:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, № 3843, 21 մայիսի (3 հունիսի) 1909 թ.:

առևանգման, բռնի կրոնափոխման ու ամուսնացման դեպքերի արձանագրությունները¹: Այս հարցի վերաբերյալ բազմաթիվ էին հատկապես «Բիւզանդիոնում» լույս տեսած լուրերը, ինչը հարուցել էր իշխանությունների կատաղությունը: Թերթի՝ նախապես հիշատակված տասնօրյա խափանման ընթացքում տեղի է ունենում նրա արտոնատեր և խմբագիր Բյուզանդ Քեչյանի դատավարությունը Կ. Պոլսի պատերազմական ատյանի առջև: Դատական նիստին, նախագահողը «ցավ է հայտնում» թերթի մայիսի 21-ի խմբագրականի այն հատվածի համար, ուր «ըսւած է թէ թուրքերն երբեմն բռնի կ'իսլամացնէին քրիստոնեաները»: Նմբագրականում Բ. Քեչյանն ի միջի այլոց գրել էր. «Թուրքերը ժամանակաւ իսլամացուցին քրիստոնեաներն որչափ կրցան: ... Եւ այսօր Կիլիկիոյ մէջ հայ կիները, աղջիկներն ու տղաքները գերի վարող եւ իսլամացնող խուժանն առհաւութեամբ մը (atavisme) իր թուրք նախահարց նոյն սիրական մէթոտին կը վերադառնայ պարզօրէն»²: Թուրք զինվորական դատավոր փաշան գտնում է, որ նման հայտարարությունը չի համապատասխանում իրողության և մերժում է բռնի կրոնափոխության՝ թուրքական պետական քաղաքականություն լինելու «Բիւզանդիոնի» մեղադրանքը: Քեչյանը պատմական փաստերով հերքում է նախագահողի հաստատումը, ավելացնելով թե հայոց ազգային ժողովի պատվիրակության կազմում մայիսի 2-ին բարձրաստիճան իշխանավորների հետ հանդիպումների ժամանակ ինքն արձարծել է բռնի կրոնափոխության անթույլատրելիության հարցը, որ արժանացել է թուրք մեծավորների ըմբռնումով մոտեցումին³:

Իրենց սեռակիցների ճակատագիրը չատ հուզում էր նաև աղետյալ հայուհիներին: Ուշագրավ է հետևյալ դրվագը: Երբ Կարս-Բաղարում Ջապել Եսայանը հանդիպում է տեղի հայ կանանց, վերջիններս հարց են տալիս. «Իրա՞ւ է որ իսլամացած

¹ Տե՛ս օրինակ, «Բիւզանդիոն», № 3833, 9 (22) մայիսի 1909 թ., № 3837, 14 (27) մայիսի 1909 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 3843, 21 մայիսի (3 հունիսի) 1909 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, № 3849, 9 (22) հունիսի 1909 թ.:

հայ կիները չեն ուզեր վերադառնալ»։ Եսայանը պատասխանում է, թե վախի պատճառով ոչ բոլորն են վերադառնում։ Սրա վրա, մի հայուհի, հայ կնոջ հազարամյակների պատվախնդրություն թարգմանը հանդիսանալով, բղավում է. «Ղարս-բազարցի ոչ մէկ հայ կին թուրքի չերթար... միսերը կտրտէին՝ տեղէն չէր չարժեր... մեր կտրիճները տեսնողը իսլամի չերթար...»¹։

Հայուհիներին իրենց անասնական կրքերի բավարարման համար գործածելու նպատակով, մարդակերպ գազանները ջարդերից չաբաթներ հետո նորանոր սպանություններ էին գործում և մնում անպատիժ։ Նման մի դեպք Հալեպի առաջնորդարանը տեղեկագրում էր պատրիարքարան։ Զարդարար ոմն Թոխլուջ օղլու Մեհմեմեդը Գրըրգ-խանից առևանգել էր Թրֆանդա էք-չիյանին (որի ամուսինն սպանվել էր ջարդի ժամանակ) և Ագապի Զիյերսիզյանին։ Այս ճիվաղը առաջին հայ կնոջը բռնի իսլամացնում է և իրեն կին դարձնում, ապա ցանկանում է ամուսնանալ նաև Ագապիի հետ։ Վերջինս ընդդիմանում է, ասելով, թե էրիկ* ունի, որ ողջ է եւ ահա այստեղ է։ Մեհմեմեդը նույն վայրկյանին կրակում և գնդակահար գետին է փռում Ագապիի ամուսնուն, ապա դառնալով կատարվածից սարսափահար կնոջը, ասում է. «Իշտե կոջանըն հիսաբընը քեստիմ»^{**}։ Առաջնորդ Շահե վրդ. Գասպարյանն իր տեղեկագրում ավելացնում է, որ ինք դիմել է Բեյլանի կառավարչություն, բայց այդ սևաբախտ կնոջը մերժել են հանձնել իրեն։ Հալեպի վալիին ևս մերժում է առաջնորդի դիմումը՝ պատճառաբանելով թե արդեն մուսուլման դարձած կնոջը քրիստոնյա կրոնավորին հանձնելը գրգռելու է մուսուլմաններին։ Շահե վարդապետը հայտնում է, թե նման հարյուրավոր պարագաներ կան ու պահանջում է, որ «բացարձակապէս արգիլուի առ այժմ իսլամութիւն ընդունիլ, ինչպէս արգիլուեցաւ 1895ին»²։ 1894-1896 թթ. արդուհամիդյան կոտորածների ժամանակ իսկ իշխանությունները երբեմն իրենց ազ-

¹ Զապէլ Եսայեան, Աւերակներուն մէջ, էջ 210-211;

* էրիկ - Ոստակցական արևմտահայերենում՝ օրինական ամուսին;

** Ահավասիկ փակեցի քո ամուսնու հաշիվը;

² Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3833, 9 (22) մայիսի 1909 թ.:

գին ու եկեղեցուն էին վերադարձրել մահվան սպառնալիքի տակ կրոնափոխ եղած հայերին, հետևաբար, սահմանադրություն և ազատություն, արդարություն ու հավասարություն կեղծ կարգախոսներով հանդես եկող երիտթուրքերը այս հարցում ևս գերազանցեցին Կարմիր սուլթանին, ինչը հետագային խոստովանելու է հայոց ցեղասպանության դաժնապետերից Թալեաթ փաշան՝ հպարտանալով, թե հայերի հարցում իրենք՝ իթթիհադականները ընդամենը մի քանի տարում կարողացան անել այն, ինչ Աբդուլ Համիդը չկարողացավ անել իր գահակալության երեսուններեք տարիների ընթացքում:

Հակառակ հայոց ազգային մարմինների համառ ջանքերի, կենտրոնական կառավարությունը կրոնափոխ հայերի բռնի իսլամացումը չեղյալ հռչակող որևէ հրահանգ չուղարկեց տեղեր, և բռնի իսլամացված հայուհիները, սպառնալիքների ազդեցությամբ և իշխանությունների մեղսակցությամբ, համակերպվեցին իրենց սև ճակատագրին ու անհետ կորան հայության համար...

ՎՇՏԱՌԱՏ ԵՐԳԵՐ

Կիլիկիահայոց կոտորածներից հետո հայաշխարհի բանաստեղծները ձոնեցին բազում եղերերգեր, ժողովրդական ողբասացները երկնեցին ասքեր, գուսանները հառաչում էին ու ազգի սև բախտը սգում:

Կիլիկիայի հայոց ողբերգությունը առաջինը չափածո արձագանքեց (1909 թ. հունիս–հուլիսին) մեծատաղանդ Սիամանթոն (Ատոմ Յարճանյան): Իր ապրումները նա արտահայտեց բանաստեղծական յուրահատուկ ձևով՝ «բարեկամից ստացած» չափածո առաջախոսքի («Սուգ») և 11 նամակների տեսքով՝ ունենալով հետևյալ վերնագրերը՝ «Պարը», «Քաուլթիւնը», «Զաւակը», «Լոգանքը», «Դաշոյնը», «Ուաչը», «Իրենց երգը», «Կոյրը», «Թթենին», «Ուեղդամահ», «Յաղթանակ մը»: Բանաստեղծությունների այդ չարքը լույս տեսավ առանձին գրքով՝

«Կարմիր լուրեր բարեկամէս» խորագրով (Կ. Պոլիս, 1909): Այդ վերնագրերից յուրաքանչյուրի տակ հորդում են մեծ բանաստեղծի վիչտը, զայրույթն ու տագնապը: Նա համոզված էր, որ չինգիզխաններն ու լենկթիմուրները կնախանձեին Կիլիկյան ջարդերի դերակատարներին՝ նրանց գործադրած աներևակայելի վայրագությունների համար:

Ականատեսները սոսկումով են պատմել 1894-1896 թթ. Արևմտյան Հայաստանում կենդանի թաղվածների, ողջ-ողջ հրկիզվածների, բռնաբարվածների մասին, բայց այդ բոլորն այնքան քստմենքի ու այնքան զարհուրելի չեն եղել, որքան Կիլիկիայում, ասում էր բանաստեղծը: Այստեղ խեղված մարդկային միտքը գործում էր միայն մի ուղղությամբ՝ հնարել ոճիրներ իրականացնելու առավել սոսկալի ձևեր՝ զոհին տանջելու, իր գազանային բնազդներին գոհացում տալու համար:

Իր առաջախոսքով, Սիամանթոն իր ցեղի արյունն ու սուգ տեսած մարդկանց կոչ է անում չվհատվել այն ամենից, ինչ գրված է իր բարեկամի նամակներում:

Բայց զուարթութեան ո'չ մէկ բիծ եւ ո'չ մէկ չիթ արցունքի,
Պէտք չէ որ գան մեր տրտմութեան վեհութիւնը պղծելու...
Որովհետեւ պարտուածին համար արցունքը վատութիւն է,
Եւ յաղթողին համար սնոտի ժպիտը՝ կնճիռ...

(«Սուգ»)

Բարեկամին վերագրած առաջին նամակում Սիամանթոն անպատմելի պատմություն է անում. «Դիակները դիզուած էին մինչեւ կատարը ծառերուն», իսկ քիչ անդին թուրք տղամարդիկ քսան հարսների մտրակելով ստիպում էին ... պարել: Եվ երբ հոգնությունից բոլորը «գետին ինկան պարտասած...», այնժամ դահիճները նավթ թափեցին նրանց վրա և «բռնկեցուցին մերկ մարմինները»: Նկարագրելով հայոց նորագույն նահատակների կրած տանջանքները և դատապարտելով աշխարհի հզորների քար անտարբերությունը Կիլիկիայում կատարված հերթական

արյունալի խրախճանքի հանդեպ՝ բանաստեղծը, իր խոսքերը դնելով ականատես գերմանուհու բերանում, անհուն դառնությամբ ու զայրալից վշտով գոչում էր.

Ո՛վ մարդկային արդարութիւն, թո՛ղ ես թքնեմ քու ճակատիդ...
(«Պարը»)

Երկրորդ նամակում («Քաւութիւնը») բանաստեղծը մտրակում է փոքրողիներին, որոնք իրենց կյանքի փրկության համար ամեն ստորության պատրաստ են: Էպիկական խորհրդանիշներով հաջորդ նամակում («Զաւակը») Սիամանթոն հաստատում է այն ճշմարտությունը, որ ջարդարարից հայի միակ փրկությունը նրա դեմ անգիջում կոիվն է: Հայ կույսերի նահատակության պատկերը գծելուց հետո («Լոգանքը»), բանաստեղծը հաջորդ արարում («Դաշոյնը») պատմում է կիլիկյան ջարդերի օրերին շատ սովորական բաներից մեկի մասին. մարդասպանը հայ մորն ստիպում է դաշոյնը խրել իր զավակի սիրտը: Մոր սիրտը պատռվում է սարսափից, և նա անչնչացած գետին է ընկնում: Ոճրագործն ինքն է կատարում իր խսկ հրամանը՝ դաշոյնով խառնելով մեռած մոր զավակի սիրտը: Հետևում է վեցերորդ արարը («Նաչը»), ուր խոսքը «որը ցեղի ու դաւաճան մարդկութեան» աչքերի առաջ կատարված հերթական սովորական զարհուրանքի մասին է: Եկեղեցի խուժած արյունակղակ խաժամուժը մորթում է մոր սիրասուն զավակին: Հրոսակներից մեկն արյունաթաթախ չապիկը չպրտում է մոր առջև, ասելով. «... սուրբ խորանին վրան էր, որ քու զաւակդ գոհեցինք...»: Ապա արյունոտ չապիկը «աղօթատան պատին վրայ, ցնորակոծ մօրը առջև» պարզում են խաչի տեսքով և նրան ստիպում խաչակնքել, ծնկի գալ ու աղոթել...

Յոթերորդ նամակում («Իրենց երգը») Սիամանթոն գրում է, որ մարդակերպ զազաններն իրենց կատարած անլուր ոճիրները «արդար գործ», աստվածային կամքի կատարում էին համարում: Դահլիճներից մեկը հետևյալ խորհրդածությունն է անում.

Օրէնք չի կայ: Ոյժն է միայն ստրուկներուն արքան...

Խմեցէ՛ք սա բաժակէս, թարմագեղ կոյսերուն արիւնն է այս...

Ես ծոեցայ եւ մեր գիւղին առուակներէն խմեցի զայն...

Լուանկայի պայծառութեամբ հայ կոյսերուն արիւնն է այս...

Վայրկեանը կը փախչի, արդարութիւնն իր ճանապարհը

կը փոխէ...

Խմեցէ՛ք, այս բաժակս կոյսի մը զանկէն այս առաւօտ եմ

պատրաստած...

Ի՞նչ է ոսկին, ի՞նչ է արծաթն, ի՞նչ է աղամանդն ասոր քով...

Գինիներուն սրբազանը լեցուցած եմ այս զանկին մէջ.

խմեցէ՛ք այս բաժակէս,

Ես ծոեցայ եւ մեր գիւղին առուակներէն խմեցի զայն անյագուրդ...

Կիլիկիայում հակահայ մոլուցքը վարակել էր մեծին թե փոքրին, նույնիսկ հաշմանդամներին, անգամ կույրերին: Նրանք բոլորը զենք էին վերցրել «Աստուծոյ կամքը կատարելու համար»: Ութերորդ նամակում («Կոյրը») այդ երևույթը ներկայացված է մի տիպիկ օրինակով:

Ցուպի ծայրով արյունածարավ ամբոխի մեջ ճամփա ճեղքելով՝ ի ծնե կույր ութսունամյա մի թուրք ծերունի ցնծության մեջ էր, որ «արդարութեան այդ օրերուն» իր հավատակիցները չորս կողմերում «անհաւատներու» անթիվ-անհամար դիակներ են փռել: Մարդասպանների մեջ էր նաև նրա զավակը, որին «ոտքէն գլուխ զինել տալով», ուղարկել էր «սուրբ կոռուի»: Բայց կույր ծերունին ափսոսում է, որ ինքն անկարող է եղել մասնակից լինելու կոտորածին:

Որչա՛փ կ'ուզեմ ձեռքերովս գոնէ մեռել մը չօչափել...

Մոխիրներուն հոտը առի, հազար ապրի՛ք, օրհնեալներ...

Եվ կույրը պահանջում է. «Խարտեաչ աղջիկ մը ինձ բերէք որ մարմինը թարմ ըլլայ»:

...

«Պահ մը յետոյ երիտասարդ մը՝ հայ կոյսի մը ծամէն բռնած», նրան հանձնում է կույր հրեշին: Ծերունու բռնեցքի մեջ

դաշույն են դնում: «Սիրտը ո՞ւր է, զաւակներս»,– հարցնում է նա: Նրան օգնում են ճշտելու հարվածի տեղը՝ «ձախ ստինքէն քիչ մը վա՛ր...»: Երբ հայ կույսի աստվածային արյունը բոցավառվում է և ժայթքում թշվառականի դեմքին, նա երջանկացած աղաղակում է.

Ախ, կարծես թէ լոյսը տեսա՛յ, ես այսօր իսկ լոյսը տեսայ...
Կարծես կոպերս կը բացուի՛ն. մեռա՞ւ աղջիկը, չո՛ւտ ըսէք,
իմ քարացած աչուրներուս սեւ թաղանթն անօսրացա՛ւ...
Ահաւասիկ թէ ինչ է բարիքը. զաւակներս, արդեօք լո՞յսն էր
որ տեսայ...

«Թթենին» վերտառությամբ նամակում Սիամանթոն ցույց է տալիս սպանված թոռնիկի դիակը այգում թաղող կորաքամակ ծեր կնոջ վիշտը: «Թո՛ղ աշխարհս քանդէին, բայց թոռնիկս ինձի մնար»,– ողբում էր նա: Դահիճները ոչ միայն սպանել էին թոռնիկին, այլև սղոցել նրա սիրած թթենին և, այդպիսով, ջնջել նրա վերջին հիշատակը:

«Ալ տուն չի կայ, տնւոր չի կայ, մահուանս հետ մինակ եմ»,– հեծկտում էր ծեր կինը և անիծում բախտը, որ ինքը կենդանի է մնացել: Վերհիշելով թոռնիկի զարհուրելի սպանության պատկերները, նա կոծում էր.

Թոռանս տեղը զի՛ս մեռցուցէք, զի՛ս մեռցուցէք,
գոռացի, լսող չեղաւ...
Աղաչանքիս լսող չեղաւ ... եւ կիսամեռ պատանին...
Դիակներու սահմանուած սայլի մէջ նետելով...
Վանքին ճամբէն հեռացուցին. ա՛խ իր աչքերը, իր աչքերը
դեռ կը տեսնեմ...

Երկար ատեն աչքերը բաց, հոգին տալով, ինձ նայեցաւ,
Սայլին ձայնը դեռ կ'իմանամ, ճոնչելով կը թաւալի...

«Խեղդամահ»՝ այս է վերնագիրը տասներորդ նամակի: Մի գետնափոր նկուղի մեջ թաքնվել էր 40 անձ՝ «արջառներու

սարսափահար հօտի մը պէս, որ աւագահողմին հարուածներէն
կը հալածուի»: Եվ ահա՝

Բաց արեւին տակ հազարաւոր անասնաղէմ բարբարոսներ՝
Բերրի դաշտերն ու գիւղերն աւերելէ դեռ չի յոգնած...

Եկել էին գտնելու Թաքստոցը: Բոլորը նկուղում սահմոկել էին
հուսակտուր:

Շշուկ չի կար. չնչող չի կար. չըթունքները փակ էին...

Այդ պահին՝ նորածինը մոր գրկի մեջ սկսում է սուր ճիչերով
լալ. նա մայրական կաթ էր ուզում, որը չկար: Ահուղողը պատել
էր ամենքին: «Կա'թ տուր», - փսփսում էին մահվան դիմաց
տերևի պես դողահար մարդիկ:

Ա'լ կաթիլ մը կաթ չունիմ, ինչ որ կ'ուղէք վճռեցէ՛ք...

- Պետք է խեղդել,- լինում է վճիռը:

Եվ մայրը խեղդում է մանկանը: Դադարում է ճիչը, և արյու-
նախում խուժանը տղմաթաթավ հայհուլներով հեռանում է:
Նկուղի լեղաճաք թաքնյալները փրկվում են:

Ստրուկները կը փրկուի՞ն:

Այսպէ՞ս պէտք է փրկուի..., -

Հեգնում է բանաստեղծը:

Իսկ մանկասպան մա՞յրը...

Ու ամէն օր այդ խեղճ կիւր կիսամերկ՝ ճամբաներուն վրայ կեցած,
Անծանօթին, անցորդին, թշնամիին եւ օտարին
Քղանցքներուն փաթթուելով, խենթի պէս կ'աղաղակէ.

- Սա՛ ձեռքերս կը տեսնէ՞ք, կը տեսնէ՞ք սա ձեռքերս,
Ես էի որ ասոնցմով, նկուղին մէջ, իմ նորածինս խեղդեցի...
Հաւատացէ՛ք, ես էի, որ զայն խեղդեցի, ինչ անարդար մարդեր էք,

Դուք ալ գոնէ զի՛ս խեղդեցէք, իմ ձեռքերս անդօր են.
Ես էի որ նորածինս նկուղին մէջ բոլոր ոյժովս խեղդեցի...
Սիրտ չունի՞ր դուք, խեղդեցէ՛ք զիս, իմ ձեռքերս ա՛լ ոյժ չունին...

Եթե «Կարմիր լուրեր բարեկամէս» բանաստեղծական շար-
քի տասը նամակները հունցված են արցունք-արյան չաղախով,
ապա վերջինին՝ տասնմեկերորդին, Սիամանթոն դրել է «Յաղ-
թանակ մը» խորագիրը, և նվիրել Չորք-Մարգպանի (Դեորթ-
Յոլի) հերոսական պաշտպաններին:

Բանաստեղծը խոր վիշտ է ապրում, որ Կիլիկիայի հայերը
չկարողացան զանգվածաբար հանդես գալ թշնամու դեմ,
պաշտպան կանգնել իրենց իսկ կյանքին, պատվին ու մարդկային
իրավունքներին:

Բաւակա՛ն է որչափ որ լուռթիւնով աղերսեցինք...
Եւ խունկերէն եւ խաչերէն եւ Աստուծմէն չարածծաղ,
Եւ մարդակեր մարդկութենէն մոլեխանձ,
Բաւակա՛ն է որչափ որ մուրացիկներու նման,
Այս բոլորին առջեւը ձեռքերնիս բաց, ծնրադիր,
Պաղատեցանք, սիրտ կոծեցինք մեր աչքերը փորելէն...
Ինչ որ տեսանք այս օրերս, դարերն իսկ չեն տեսած.
Եւ ոչ ալ իսկ պատմութիւնը հին բարբարոս օրերու...

Վերջապես, Չորք-Մարգպանը ամոթի խարանը մաքրեց
Հայության ճակատից: Քաղաքի պաշտպանների կամքը զրահա-
վորված էր Հաղթանակի հանդեպ խոր հավատքի գործովյամբ:
Բանաստեղծը գովերգում է այդտեղի կտրիճներին, որոնցից
ամեն մեկը չեկ կտոր էր երկաթի: Բոլորը ոտքի վրա էին՝ ծեր ու
պատանի, տղամարդ թե կին:

- Բոլոր պղինձն, բոլոր կապարն, բոլոր թիթեղն եւ արույրն
այս քաղաքին,
Հնոցներու մէջ հրավառ, մեր կիներն քաջարի, գնդակներու,
սուիւններու վերածեցին...

Ամենքը համոզված էին, որ պետք է զինվել «ամեն բանով, կայծաքարերով կամ բահերով»:

Գերանդին ալ, բրիչն ալ եւ երկաթ կոթն արօրին,
կրնան զմեզ յաղթանակին մօտեցնել:

Հաղթանակը եկավ, որովհետեւ մի քաղաքի բոլոր հայերը բռնեցըվել էին: Նրանք ցույց տվեցին, որ ցեղն անպարտելի է, եթե միաբան է, համախումբ:

Բանաստեղծության խորհուրդն է. հայությունն իր փրկություն հույսը պետք է լծորդի սեփական ուժերին և փրկագործ գեներին:

Հայոց մահվան ահավոր պատկերները սրտի մրմուռով է նկարագրել **Դանիել Վարուժանը**: «Յեղին սիրտը» բանաստեղծական շարքի «Կիլիկեան մոխիրներուն» հատվածում նա գրում էր.

Ծուխերն են հոն եւ բոցերն՝ որ տակաւին բլուրէն վեր
Հովին չունչով ալեծուփ կը սողոսկին, կ'ամփոփուին,
Յետոյ նորէն լեզուի պէս կատարն ի վեր կ'երկըննան:
Կը վառի հողմն իսկ, նայէ՛, բորբ հորիզոնը մեր շուրջ
Հըրափողփող պըսակ մ'է որուն կեդրոնը կանգուն
Մենք կը դողանք սրգաւոր ոգիներու պէս օտար:
Կը լսե՞ս ձայնն հեռաւոր եղէգներուն բըռնկած՝
Որոնց միջեւ կ'ածխանան յաւերժահարսերն անտառին:
Նարրնջենիի ճիւղերու ի՞նչ խնկաբոյր ճարձատիւն,
Ի՞նչ մոխրացող այգեստան, տատրակի ի՞նչ վուվուններ:
Բոցը կ'անցնի, ու քամին գալով անոր ետեւէն
Խանձած սէգերը առած սարերէն վեր կը մըրըրկէ...

Հեռուներից եկած զավթիչներն են, որ խոչտանգեցին, մեռցրին հայերին իրենց իսկ հայրենի հողի վրա, ուր Տավրոսի ստորոտում երգում էին «կեանքին աստուածացումը», ուր դարեր շարունակ «Հեթումներն յաղթանակներ գրեցին», ուր Ռուբինյան զավակների շինարար բազուկները ճամփաներ էին բացում,

որոնցով «սայլերը ճրոնչող», իրենց «վրայ բեռցուցած մարմարն յուռթի լեռներուն, այգիներուն յորդ գինին», և հայի ստեղծագործ ոգու ուրիշ բարիքները, տանում էին հեռուներ՝ Արևելքից Արևմուտք:

Մարդակերպ գազանը, սակայն, հուշ դարձրեց այդ ամենը՝ մոխրակույտի վերածելով չքնաղ Կիլիկիան:

Անցա՛ւ հիմա բոլոր այդ գեղեցկութիւնը կեանքին,
Կրակի ցեղը, աւա՛ղ, ժամանակէն աւելի՝
Եղաւ քանդող, ժանտախտէն եւս աւելի՝ կոտորիչ:
Ան կը սիրէ տէրվիչի պէս միշտ նըստիլ գոհունակ
Քարի մը վրայ փլատակի եւ կըրծել ոսկրն իր չոպած:

Լըսէ՛, քաղքին պատուարին մէջէ՛ ձայներ մեզ կու գան. –
Դահիճ Յեղն ա՛լ կը տօնէ իր յաղթանակն արիւնոռչտ,
Կիններ, տղաներ մորթելու յաղթանակն իր վատոգի:
Հէգ ոստանին, որուն վրայ լուսինն ահա կ'արտասուէ,
Մէկ մասն է արդ գերեզման, հանդիսավայր մասը միւս.
Տաճիկն ահա բըռնկցուց իր խարոյկներն հըրճուանքի,
Հեծեծագին կմախքներ հանդիսաբար կը վառին.
Շուրջը սոթաւրած թեւերով խոժանն ուրախ պար կու գայ.

Գազանատիպ թուրքէն ետ չմնաց վաչկատուն քիւրտը.
Արիւնազարդ քըրտուհին հինայագեղ մատներով
Կը զարնէ դափ, եւ իսլամն, օտարակա՛ն, առջի հեղ
Այսօր գինի կը խմէ մոխիրներուն ի պատիւ:

Այսքան ոճիրներ տեսած հայերը հետայսու ինչպե՞ս պետք է ապրեն այն հողի վրա, որը ներծծված է իրենց կանանց ու անմեղ երեխաների հորդ արյունով, այն հողի, ուր «տատրակները մեռա՛ն, եւ դեղձենին խամրեցաւ»: Չդիմանալով Մեծ Ցավին՝ չատչատերը լքում են հայրենի հողը և «կ'երթան հեռու աշխարհներ գարուն մ'ուրախ ծաղկեցնել»:

Բանաստեղծին անհուն ցավ է պատճառում եվրոպացիների անկարեկից վերաբերմունքն իր դժբախտ ժողովրդի հանդեպ:

Նրանք «Մեծագոգ նաւերով» եկան մեր «ծովախորշերն արգաւանդ» երբ մորթվում էր Կիլիկիան: Այդ դադմանավերով

Գալ պիտ' ուզեն ... օգնութեա՞ն ... ո՛հ, ո՛հ ... մահուան մնացորդին.
Պիտ' ուզեն գալ լոկ մեր կոյս, ատոք լեռները պեղել,
Եւ մեր ծոցաւոր հանքերէն կըթել մետաղն հրաշափառ,
Կըթել մետաղն ու իրենց եսին կուռքերը կերտել...

Իսկ անագորույն այս կյանքում ի՞նչ է անելու Կիլիկիայի
կոտորակված հայր.

Կ'իջնեմ ես ալ աւասիկ
Այս բարձունքէն, ու փաթթուած տառատոկիս մէջ տըրտում՝
Նորէն կ'երթամ թափառիլ քաղաքին մէջ զոհերուն:
Մեռելներն հարկ է թաղեմ, եւ ողջակէզն օծանեմ:
Վիրաւորի մը գըլուխ որձաքարին կը հեծէ՛...
Աղբիւրին քով քոյր մը, ո՛հ, կ'ոգեվարի անտէրունջ...
Պէտք է փորեմ այս գիշեր գերեզմաններ անհամար,
Եւ լուսեղէն պատանքներ հենում մինչեւ առաւօտ:
Պէտք է կերտեմ շիրիմներ, յուշարձանները կանգնեմ,
Եւ մարմարին վրայ երգերս տապանագիր քանդակեմ:

«Բիւզանդիոնի» 1909 թ. 19 մայիսի (1 հունիսի) համարում
(№ 3841) լույս տեսավ **Արչակ Զոպանյանի՝ Փարիզում մայիսի 10ին գրած «Տեսիլ» բանաստեղծութիւնը՝** նվիրված կիլիկյան
աղետի զոհերին: Անվանի գրողն ու հասարակական գործիչը
կիլիկիահայերին նմանեցնում է Կիլիկիայի արգավանդ հողի
գլխավոր բարիքներից խաղողին և ցորենին, որոնց տրորել և
փոշիացրել են անմարդկայնացած վայրենիները.

Զեռքե՛ր, ձեռքե՛ր կու գան, բի՛րտ, կըտրել գլուխներն այն անմեղ,
Ու կը տանին հընձանին մէջ նետել, դէ՛հ ողբական.
Եւ գարշապարն անողորմ դահճներուն՝ մոլեգին՝
Կը բըզըքտէ ողկոյզները լի հոյզով սըրբազան...
Ահա հովուն տակ կ'օրուի՝ օրհնէնքով ու սիրով լի՝

Խարտիչագեղ հասկերուն արեծուփ ծո՛վը պայծառ:
Կը չողայ սուր մանգաղին կապոյտ փայլա՛կը ցրտին,
Ու հասկերուն կը թափին վար գըլուխներն՝ անջատուած,
Եւ կալին մէջ կամնըւած, եւ փըշըրւած՝ երախին
Մէջ ջաղացքին, կը դառնան փոշի անշարժ ու մեռած...

Չուպանյանը ողբում է ստեղծագործ հայ ժողովրդի դարեր ի վեր դառն ճակատագիրը թուրքական մահասփյուռ բռնակալութեան լծի տակ.

Այսպէս եւ դուն, ցե՛ղ Հայոց, ցե՛ղ տարաբախտ ու վըսեմ,
Ցեղ լի հոյզո՛վը փափուկ՝ ըստեղծագործ Կորովին,
Դատապարտուած դարերէ՛ ի վեր բախտի մը դըժխեմ,
Սեւ ճիրանին մէջ Չարին կը յօշոտուիս՝ ցաւագին,
Կը ճըմլըւիս՝ կոխոտուած, կը փըշըրիս անխընայ,
Ու դառնատանջ կը հատնիս՝ գամուած խաչի մը վայրագ...

Ռուբեն Սևակը 1910 թ. «Ամէնուն տարեցոյցը»-ում տպագրել էր «Վերջին օրօր» բանաստեղծութիւնը, ուր պատմում էր, թե բազում վերքերի մէջ տվայտող հայ մայրն ինչպես էր վերջին նանիկն անում աշխարհի անցուղարձից անտեղյակ իր մանկիկին, որպեսզի նա քնանա և վիրավոր հոր ճիչերը չլսի: Մահվան սեմին հասած ըմբոստ մայրը ոչ թե ողբում է իր կյանքի դժբախտ վերջալույսը, այլ որդուն կտակում է կամք, կորով, համառութիւն՝ կառչած մնալու Կիլիկիայի հողին:

Բազուկներուս պարան, ոտքիս ալ կացին,
Ստինքիս զոյգ պտուկներն ա՛հ, կտրեցին,
Վէրքէս արիւնս ծծէ, որդեա՛կ միածին...:
Օրօ՛ր ըսեմ՝ քնանաս:

...

Հօրըդ վրայ եթէ անշունչ չինկայ ես
Ձի ուխտեցի Հոովմի էգ զայլին պէս,
Նոր Ռոմուլոս մը դիեցնել ստինքէս...:
Օրօ՛ր ըսեմ՝ քնանաս:

Արիւն հեղեղ յորդեց այս սուրբ ձորերէ,
Բայց չի փախիւ, փարէ երկրիդ, զայն սիրէ,
Հողիդ վրայ գերի մ'ըլլար, այլ տիրէ....:

Օրճր ըսեմ՝ քնանաս:

Ահա կ'իյնամ...: Հայաստանը մայր քեզի:
Կտակ կու տամ այս կոտորած սուրն երկսայրի՝
Ուր հայրիկիդ դեռ տաք արիւնը կ'այրի...:

Օրճր ըսեմ՝ քնանաս:

«Դէպի Սիհուն» բանաստեղծութեան մեջ **Լևոն Եսաջանյանը** նշումովում էր «արդարութիւնը պոռնիկ», «արդարութիւն», որն արյունամած օրերին անտարբեր պառկած էր «քով խուժանին», գոնջ ու տուփոտ: Հեղինակը Կիլիկիայի հայոց մնացորդացին վրեժի կոչ էր անում.

Պիտի չ'ըսենք թէ այսքանը կը բաւէ,
Մեր պատիւին վրայ ըրած ենք երդում,
Թէ անպատճառ պիտի տանք մենք պատասխան.
Մեր պատիւին վրայ ըրած ենք երդում:

Նույն ըմբոստ ու վրիժառու ոգին է խոսում **Էդուարդ Գոլանջանի**՝ գալիք հայ սերունդներին ուղղված «Ատանայի նոր ամոլներուն» բանաստեղծական կտակովում (1911 թ.).

Նոր ա'յր եւ նոր հա'րս կեանքին խորանին
Հրդեհէն խանձած հագուստներ առէ'ք,
Եւ նոր ծալքերով՝ ծալքերու մէջ հին,
Վաղուան սերունդին, օ'հ, Շարժումն եղէ'ք:
... Վաղուան սերունդին արիւնն հնչեցէ'ք:

Քերթվածի հեղինակը երազում է տեսնել այնպիսի նոր հայ այր և նոր հայ կին, որոնց աչքերում թշնամու սրերը ջարդելու ունակ կայծեր ցոլանան: Գովքը հյուսելով Գեղեցիկ Ուժին՝ նա նորեկներին կոչ է անում կայծերի անտառները դարձնել անկողին, ամուր փարվել արյունոտված մահճին և հայ մանուկներ լափած բոցերի մեջ վաղվան սերնդի մկանները մարդել:

Նոր ա'յր եւ նոր հա'րս անգութ ամայքին,
Տաճարներուն տեղ որ ինկան ի սպառ,
Ծունրը դրէ'ք, օ'ն, գանկերու բուրգին,
Վաղուան Սերունդին Մտածման համար:
Նոր ա'յր եւ նոր հա'րս նոր մեծ Հաւատքին,
Փրցուած ծիծերէն ծնծղայ շինեցէ'ք,
Անաստուածութեամբն իսկ ձեր աղէտքին՝
Վաղուան Սերունդին, ճն, Աստուածն եղէ'ք:

Կիլիկիահայոց Մեծ Գողգոթան իր արտահայտութիւնը գտաւ հետագայում՝ 1915 թ. ցեղասպանության ժամանակ նա-
հատակված գրող և խմբագիր Սմբատ Բյուրատի «Ատանայի
երգը» բանաստեղծութիւնում, որը ժողովուրդը վերածեց երգի
և լայնորեն տարածեց:

Կոտորածն անգութ հայերը թող լան,
Անապատ դարձաւ չքեղ Ատանան,
Կրակն ու սուրը, խուժանն ու թալան
Ռուբէնի տունը, ա'խ, ըրին վիրան:

...

Երեք օր գիշեր, կրակը մէջէն,
Թշնամույն սուրը, գնդակը դրսէն,
Ջնջեցին Հայը երկրին երեսէն,
Արին կը վազէ մեր ջինջ գետերէն:

Հայերն այսօր էլ երգում են «Աղանայի երգը»:

Ասպարեզ եկան նաև թուրքերեն ողբեր, որոնց հեղինակ-
ները նույնպես հայեր էին: Դրանցից էր, օրինակ, **Լևոն Էպեյանի**
«Ատանանըն տեսթանը»-ն, որը ժողովրդի կողմից երգի վերած-
վելով՝ տարածվեց Կիլիկիայի և բուն Հայաստանի թուրքախոս
հայերի շրջանում:

Ընդամենը յոթը տարի հետո՝ 1915 թվականին, իրադարձու-
թյունների բերումով Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան կայս-
րության այլ տարածքների հայության հետ Կիլիկիայի հայու-
թյունը ևս ենթարկվեց մարդկության պատմության մեջ եզակի

չարագործություն՝ 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը:

Հայ ժողովրդի Հիշողություն մեջ Կիլիկիայի 1909 թ. կոտորածն ընկալվեց ու շարունակում է ընկալվել իբրև 1915 թ. ցեղասպանության նախափուլը: Դա արտացոլվել է նաև երևանաբնակ երաժիշտ Արա Գևորգյանի նախաձեռնած «Աղանա» խտասալիկում՝ նվիրված ցեղասպանության զոհերի Հիշատակի 90-ամյակին: Երգի բառերի հեղինակն է ծագումով իսպանացի, ամերիկացի Դանիել Դեկերը: Երգը 2005 թ. ապրիլի 24-ին առաջին անգամ հնչել է Երևանում՝ շուրջ 10 երկրներից օտար երգիչների կատարմամբ: Երգում ասվում է նաև.

Հայաստաց թուրքը՝ արնոտ աչքերով,
Ջնջել էր ուզում հային ի սպառ:
Ցասկոտ, մոլեգին, թրերով զինված,
Եկան նրանք անպաշտպան մարդկանց վրա:
Ճիշ ու աղաղակ լսվեց ամենուր,
Արնով ներկվեցին դաշտ ու սար:
Ընկան անարդար
Ծեր, մանուկ ու մայր¹:

Արյունալի ոճիրներից հրաչքով փրկված և աշխարհի տարբեր կողմերում ցրված կիլիկիահայերի չրջանում նոր իմաստ ստացավ «Կիլիկիա» կսկծալի երգը: Կիլիկիահայոց այսօրվա ժառանգներից ոչ բոլորը գիտեն երգի մեղեդին, բայց բոլորի մտքում նրա այս տողերն են.

Ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ որ ինձ ետուր արեւ:

Տարաբախտ սերունդներ...

¹ «Ազդակ» բացառիկ (Բեյրութ), 1 հունվարի 2009 թ., էջ 134-136:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Հայ ժողովրդի հավաքական կյանքի շարունակականությունը դարեր ի վեր խաթարվել է աշխարհաքաղաքական և պատմական աննպաստ պայմանների հետևանքով: Կիլիկիայի հայությունն 1909 թվականի աղետն այդ ընդհանուր կացության դրսևորումները մեկն էր:

Թուրք-բրդական ջարդարարների կողմից Կիլիկիայում իրականացրած լայնածավալ կոտորածները և առանձին տեղերում հայերի դիմադրությունը կրկին վկայեցին, որ հայությունը մշտապես պետք է պատրաստ լինի գոյապայքարի, ունակ՝ համարժեք դրսևորումներ հանդես բերելու հնարավոր նոր մարտահրավերների հանդեպ:

Ըստ արժանավույն գնահատելով դիվանագիտական և այլ կարգի աջակցությունը, որ ներկայումս միջազգային հանրությունը ցուցաբերում է Հայաստանի Հանրապետությանը, հայ ժողովուրդը, սակայն, չի կարող վստահություն տաձել տարբեր կողմերից հնչող հավաստիացումներին, թե իր երկու թուրք հարևաններն արդեն քաղաքակրթվել են, ուստի ստեղծված են տեղական երաշխիքներ թուրք-հայ հարաբերությունների զարգացումը կայուն հիմքերի վրա դնելու, հետևապես նաև հանուն ապագայի անցյալի սարսափները մոռացության տալու համար:

Թեև վերջին հարյուրամյակում Թուրքիայում փոխվել են պետական կառավարման ձևերը՝ օսմանյան միապետությանը հաջորդել են իթթիհադական և հանրապետական (քեմալական) վարչակարգերը, բայց նույնն է մնացել թուրք պետական մտայնությունը և մանավանդ այլազգիների և այլակրոնների նկատմամբ թուրքերի գերակայության զգացումը, որը ժամանակ առ ժամանակ կարող է պոռթկալ որպես ջարդարարական կիրք:

Դարավոր փորձառությունը հայ ժողովրդին սովորեցրել է հավատ չտաձել այն պետության «խաղաղասիրական» ձգտումների հանդեպ, որը վճռականապես ժխտում է ոչ հեռավոր անց-

յալում երիտթուրք ոճրագործ կառավարութեան կողմից իրակա-
նացրած Հայոց Յեղասպանութիւնը, շարունակում է բռնադավ-
թած պահել նրա հազարամյակների հայրենի երկիրը, ուրանա-
լով անցյալի մեղքերը, միաժամանակ նորանոր խողընդոտներ է
ստեղծում Հայաստանի նորանկախ Հանրապետութեան համար՝
փորձելով խափանել նրա առաջընթաց զարգացումը:

Անցյալի դաժան փորձութիւնները նաև սովորեցրել են զե-
րագույն զգուշութիւն ցուցաբերել օտարների կողմից մեզ
տրվող զանազան խոստումներին ու «երաշխիքներին»: Դրանց
նկատմամբ մեզանում ձևավորված անվերապահ հավատը, եվ-
րաչինովիկների անհարկի միջամտութիւնները Հայաստանի
ներքին գործերին, անխուսափելիորեն թուլացնում են Հայու-
թեան զգոնութիւնը, հետևապես նաև նրա ինքնապաշտպանա-
կան դիմադրողականութիւնը՝ դուռ բացելով հնարավոր նոր
աղետների առաջ:

Ակնհայտ է, որ չէին լինի Թուրքիայում հայերի 1894-95 թթ.
ահռելի կոտորածները, 1909 թ. կիլիկյան ջարդերը, առավել ևս՝
1915 թ. ցեղասպանութիւնը, եթե Հայ ժողովուրդն ունենար
ազգային պետականութիւն: Դրանից հետևում է, որ ներկայումս
ամեն մի Հայ պարտավոր է աչքի լույսի պես պահպանել
դժվարին երկունքով ծնված Հայաստանի Հանրապետութիւնը,
ուժերը ներածին չափով նպաստել նրա օրավուր ամրապնդման
ու զարգացմանը: Աշխարհաքաղաքական արտակարգ բարդ
պայմաններում գտնվող հայկական պետականութեան անվտան-
գութիւնը նրա ժողովրդի գոյատևման հիմնական երաշխիքն է:
Ահա թե ինչու Հայոց պետութեան թուլացմանը, նրա հիմքերի
սասանմանն ուղղված ամեն գործողութիւն, ինչ պատճառաբա-
նութեամբ էլ կատարվի այն, պետք է հանդիպի վճռական հա-
կահարվածի:

Կիլիկիահայոց 1909 թ. արհավիրքից արվելիք հիմնական հե-
տևութիւնն է՝ հավատալ ու ապավինել ազգի ոգուն և սեփա-
կան ուժերին: Այդ դեպքում միայն պարտութիւնների և աղետ-
ների հավանականութիւնը նվազում է, իսկ հաղթանակների և
ապահովութեան հավանականութիւնը՝ մեծանում:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

**Կիլիկիայի Հայերի կոտորածներին արձագանքած
եվրոպական և ամերիկյան մամուլի օրգաններից
ստորև վկայակոչված է միայն «Նյու Յորք թայմս»
թերթը՝ իր մի քանի հոդվածներով ու թղթակցու-
թյուններով:**

ԹՈՒՐԳԵՐՆ ԵՐԿՈՒ ԱՄԵՐԻԿԱՑՈՒ ԵՆ ՍՊԱՆԵԼ

**Միսիոներներ Ռոջերզը և Մորերը Ադանայում ամբոխի
սպանած 1000 զոհերի թվում**

Ապստամբություն մայրաքաղաքում

**«Թայմսի» թղթակիցը նկարագրում է քաղաքացիների
խուճապը և ապստամբ զորքերի անկարգությունները**

Սալոնիկի զորքերը ճնշում են

**Ցանկանում են իրավիճակի վերականգնում – Առաջապա-
ները Կ. Պոլսից տասնհինգ մղոն հեռավորության վրա են**

Գահից հրաժարվելու խոսակցություններ

*Հատուկ հեռագիր «Նյու Յորք թայմսին»
ձեպագիր «Լոնդոն թայմսին»*

Կ. Պոլիս, 18 ապրիլի – Ըստ նոր ստացված հեռագրերի,
որոնք հաստատում են նախորդ հաղորդագրությունները, երկու
ամերիկացի միսիոներներ՝ Ռոջերզը և Մորերը Ադանայում հա-
զարավոր սպանվածների թվում են: Ավելացվում է, որ առաքե-

լությունը մեծ վտանգի մեջ է, բայց առաքելության մյուս ան-
դամները մինչ հիմա չեն վնասվել:

Իրավիճակը Կիլիկիայում ակնհայտորեն ծանր է, և Ադանա-
յից եկող ճեպագրերը հավաստում են իրավիճակի անհուսալիու-
թյունը: Քաղաքի մեծ մասն այրվել է, ներառյալ՝ հայերով բնա-
կեցված Թաղամասը, որոնք անհուսալիորեն դիմադրել են և
ծանր կորուստներ հասցրել հակառակորդին՝ մինչև վերջնակա-
նապես պարտվելը:

Տարսուս քաղաքն այրվում է: Քրիստոնյաներն այնտեղ խա-
ղաղ են, բայց մահմեդականներն սպանում են և կողոպտում:
Մերսինում իրավիճակը վտանգավոր է, այնտեղ առկա է միայն
փոքրաքանակ զորք, իսկ մահմեդական քարոզիչները լայն գոր-
ծունեություն են ծավալում: Անկարգություններ են առաջացել
նաև Այասում և Ալեքսանդրեթի մերձակայքում:

Քանի որ ակնհայտ է, թե տեղի իշխանություններն ի վիճակի
չեն չտկել իրավիճակը, բրիտանական ռազմանավերի հրամա-
նատարները, որոնց հրամայվել էր գալ Մերսին, իրենց նախա-
ձեռնությունամբ գործելու հրահանգներ են ստացել: Հույս կա, որ
Մերսինում եվրոպական 8 ռազմանավերի կուտակումը կարող է
քաղաքը փրկել այն սարսափներից, որոնք կլանել են Ադանան:

19 ապրիլի 1909 թ.

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԱՆԱՆՑ ՎՏԱՆԳ Է ՍՊԱՌՆՈՒՄ ՀԱՃԸՆՈՒՄ

Ամբողջովին անպաշտպան հինգ միսիոներ հապաշտապ օգնության խնդրանք են հղել

Հերթական քաղաքը ոչնչացված է

Գրրըգ-խանի ամբողջ բնակչությունը՝ բնաջնջված – Հրդեհ և կողոպուտ շրջաններում – Անօրինականություններ? որպես երիտթուրքերի թուլացման արդյունք

Բեյրութ, 22 ապրիլի – Հինգ ամերիկացի կին միսիոներ վտանգված են հաճընում, Աղանայի վիլայեթ, Ասիական Թուրքիա: Նրանցից մեկը՝ օրիորդ Լամբերթը, անհապաղ օգնության խնդրանքով հաղորդագրություն է ուղարկել ծովեզերք: Հաղորդագրությունը թվագրված է ապրիլի 22-ով: Նրանում ասվում է.

«Մեկ շաբաթ է ինչ հաճընը շրջապատված է այս շրջանի գյուղացիներով, ովքեր հարմար առիթի են սպասում զրոհելու այս տարածքը: Բոլոր ճանապարհները փակ են, և փամփուշտներ են կրակվում քաղաքի ուղղությամբ՝ անկանոն կերպով: Սահմանային տներն այրվել են: Դիմվել է Աղանայի իշխանություններին՝ օգնության համար, որը չի ուղարկվել: Դրսից եկող լուրերի համաձայն՝ այս գիշեր հարձակում է լինելու այս տարածքի վրա»:

Կանայք ամբողջովին միայնակ են և անպաշտպան: Հաճընը շրջապատող գյուղերը կրակի մեջ են, իսկ ինքը հաճընը պաշարված է քոչվոր ցեղերի կողմից: Իշխանությունները բռնազրավում են ներքին դրության մասին բոլոր հաղորդագրությունները:

Իրավիճակը երկրում՝ Ալեքսանդրեթից Հյուսիս, արևելք և արևմուտք ընկած վայրերում անչափ լուրջ է՝ կապված հակաքրիստոնեական ոտնձգությունների հետ:

Հալեպի և Ալեքսանդրեթի միջև ընկած Գրրըգ-խանի ողջ բնակչությունը կոտորվել է: Նույնիսկ նորածին երեխաներին չեն խնայել:

Մոլեռանդ մահմեդականները պաշարել են էքբեզի ֆրանսիական առաքելությունը:

Դեոթ-Յոլ հայկական գյուղը չըջափակված է, և ըստ օգնության համար գիշերը սողոսկելով Հալեպ փախած մի սուրհանդակի, դրությունն այնտեղ անհուսալի է: Երբ նա փախել է՝ քաղաքի սահմանային չենքերն արդեն պատված են եղել հրդեհով:

Ջարդեր և կողոպուտ են եղել նաև Անտիոքում, իսկ Բիրեջիկում՝ ապստամբություն: Հալեպը խուճապի մեջ է: Քաղաքում կա միայն 400 թուրք զինվոր: Քաղաքի գործունեությունը կանգնած է, և լուրջ պատճառներ կան վախենալու անկարգությունների սանձազերծումից: Քաղաքը լի է արաբ բեզուխներով, քրդերով և չերքեզներով:

Ազատ արձակված մարդասպանները միանում են ամբոխին

Ալեքսանդրեթի ծոցի արևմտյան ափում՝ Այասում (ճիշտը՝ Փայասում: - չ. Ս.), 418 մարդասպան ազատ է արձակվել բանտից: Նրանք միանգամից միացել են ամբոխին և սկսել կողոպուտը:

Տարսուսում 100 մարդ է սպանվել: 800 տուն այրվել է, և այսօր 5000 մարդ անօթևան է մնացել:

Այնթապից մի քանի տեղացի հոգևոր հովիվներ սպանվել են այն ժամանակ, երբ փորձում էին գնալ մասնակցելու չըջանի միսիոներական հավաքին Ադանայում:

Ջարդերը դաժանություններ են ուղեկցվում: Նույնիսկ կանանց և երեխաներին չեն խնայում: Մահմեդականների նշանաբանն է. «Անիծված ցեղի և ոչ մեկ ճյուղ չպետք է ապրի»:

Հայերը, կարծելով, թե Ջարդերն իրականացնում են թուրքական Հին ռեժիմի կողմնակիցները, երիտթուրքերից են հետագա պաշտպանություն ակնկալում:

Թուրքական կառավարության պաշտոնյաները Մերսինում ամեն հնարավորն արել են վերահսկելու իրավիճակը: Նրանց գործադրած ջանքերի արդյունքն աննշան է, բայց չնայած դրան, նրանք արժանի են գովասանքի իրենց աշխատանքի համար:

Ջարդերի իրականացման վայրերը

Հաճընը գտնվում է Ադանայից ութսուն մղոն դեպի Հյուսիս՝ Ադանայի վիլայեթի Հյուսիսային անկյունում: Անտիոքը, Բիրեջիկը և Հալեպը, Ալեքսանդրեթի հետ համեմատած, ոչ ծովափնյա տարածքներ են և երկաթուղային կապ չունեն ափամերձ գոտու հետ: Անտիոքը Ալեքսանդրեթից 40 մղոն հարավ է և ունի 23000 բնակչություն, որից 16000-ը մահմեդական է, իսկ 7000-ը՝ քրիստոնյա, այդ թվում՝ 4000 հայ: 10000 բնակչությամբ Բիրեջիկը Ալեքսանդրեթից 115 մղոն Հյուսիս-արևմուտք է գտնվում: Հալեպը Ալեքսանդրեթից 70 մղոն հարավ-արևելք է, ունի 125000 բնակչություն, և երկար ժամանակ Օսմանյան կայսրության առևտրային գլխավոր կենտրոններից է եղել: Առևտուրը մեծ մասամբ հայերի և հույների ձեռքում է: 25000 բնակչությամբ Տարսուսը գտնվում է Մերսինն ու Ադանան իրար կապող երկաթուղու վրա:

Որոշ քանակի բողոքականներ են եղել Անտիոքի քրիստոնյաների թվում, բայց հաղորդագրություններում այնտեղ ամերիկյան որևէ առաքելության մասին նշում չկա: Բայց այնտեղ կա իուլանդական և շոտլանդական երիցական եկեղեցու մի կայան՝ երեք միսիոներներով և յոթը տեղաբնիկ աշխատողներով:

Հալեպում կա բավական մեծ եվրոպական գաղութ և հռոմեական Կաթոլիկ եկեղեցու զորավոր տարր բնակչության մեջ: Անգլիայի երիցական եկեղեցու օտարերկրյա առաքելությունը մի կայան ունի Հալեպում:

Տարսուսում կա «Սեյնթ Պոլ» ինստիտուտը, որը հիմնադրվել է Նյու Յորքից հանգուցյալ էլլիոթ Ֆ. Շեփերդի ֆինանսական աջակցությամբ: Ինստիտուտն այժմ Օտարերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհրդի (American Board of Commissioners for Foreign Missions) խնամակալության տակ է, և ծառայում է որպես նախապատրաստական դպրոց Կենտրոնական Թուրքիայի քոլեջի համար Այնթապում:

23 ապրիլի 1909 թ.

ԱՆՏԻՈՔԻ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆՆԵՐԸ ՈՉՆՁԱՑՆՈՒՄ ԵՆ ՀԱՅԵՐԻՆ

15000 կարիքավորներ – Ալեքսանդրեթի շրջանի գրեթե բոլոր հայկական բնակավայրերն այրած են

Վտանգը Հաճընում նվազել է

Թուրք նահանգապետը հրաժարվում է թույլատրել բրիտանական ռազմանավից ափհանումը՝ օգնություն ցուցաբերելու հայկական գյուղին

Բեյրութ, 23 ապրիլի – Անտիոքի և շրջակայքի հայ բնակչությունը փաստորեն ոչնչացվել է վերջին մի քանի օրերին մոլեռանդ մահմեդականների կազմակերպած ջարդերի ընթացքում: Հազարավոր հայ անօգնական այրիներ և որբեր դեռևս փողոցներում են և չեն կարողանում հեռանալ, միաժամանակ՝ քաղաքում և նրա մերձակայքում իսպառ բացակայում է անվտանգությունը:

Բեյրութում դեռ հանգիստ է, բայց առկա է մեծ լարվածություն քրիստոնյա և մահմեդական բնակիչների միջև: Զորքեր են ժամանում այստեղ, իսկ իշխանություններն ազդու միջոցներ են գործադրում կարգուկանոնը պահպանելու համար: Շատ մարդիկ լքում են Բեյրութը և տեղափոխվում Լիբանան (նկատի ունեն Լեռնալիբանանը: – Հ. Ս.):

Այսօր բրիտանական «Դայանա» ռազմանավը հանգրվանեց նավահանգստում:

24 ապրիլի 1909 թ.

30000 ՍՊԱՆՎԱԾ ԶԱՐԴԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ*

Աղանայի վիլայեթում թուրքական մոլեռանդությունից զոհերի նախնական գնահատականը

Մահացու գործողությունները չարունակվում են

Քոչվորները պաշարում են քաղաքները և չարծիվում այլ քաղաքների ուղղությամբ – Ամերիկացի կանանց սուրհանգողակները՝ սպանված

Բախման վտանգ Բեյրութում

Դրուզները հավաքվում են վրեժխնդիր լինելու պատգամավորի սպանությունից համար, իսկ մահմեդականները պատրաստվում են դիմակայելու նրանց

Բեյրութ, Ասիական Թուրքիա, 24 ապրիլի – Նախնական գնահատականով՝ Աղանայի վիլայեթի հայկական ջարդերում սպանվածների թիվը հաշվում է 20000-30000: Ծովափի երկայնքով ամենուր օգնություն կարիք է զգացվում:

Աղանա քաղաքում ավելի քան 100 աղջիկ կորել է: Հայտնի է, որ տեղացի քսանմեկ հոգևոր հովիվ սպանվել է: Վախի զգացում կա, որ բացի ամերիկացի միսիոներների արդեն հայտարարված սպանությունից, հնարավոր է, որ ուրիշ միսիոներներ էլ են սպանվել: 15000 գաղթական կա Աղանայում և Տարսուսում, ևս 5000՝ Մերսինում:

Իրավիճակը ծայրահեղ է դառնում Հաճընում, որտեղից հաղորդվել էր, թե երկու օր առաջ 5 ամերիկացի կին վտանգված էին քոչվորների կողմից: Երկու օր առաջ Կ. Պոլիս օգնություն դիմում ներկայացրած ամերիկացի միսիոներ օրիորդ Լամբերթի՝ օգնության համար ուղարկած սուրհանգակը սպանվել է փողո-

* Հատված հրապարակումից:

ցում: Երկրորդ սուրհանդակի՝ մի գինվորի վրա նույնպես կրակել են: Նահանգապետն, այնուամենայնիվ, անվտանգություն երաշխիքներ է տվել ամերիկացիներին, և հաղորդագրություններ կան, որ ապստամբները հետ են քաշվում: Քաղաքը սննդի կարիք ունի:

Բրիտանական, ֆրանսիական և գերմանական ռազմանավերի հրամանատարներն ու Մերսինի ամերիկյան և ֆրանսիական հյուպատոսությունների պաշտոնյաներն այսօր խորհրդակցել են նահանգապետի հետ՝ կապված առկա անկարգությունների հետ: Նրանք հատուկ ուշադրություն դարձրեցին Հաճընի շտապ օգնություն ցույց տալու հարցին: Նահանգապետը խոստացավ հնարավոր ամեն ինչ անել՝ հանգստացնելու մահմեդականներին: Բրիտանացի փոխհյուպատոսը հեռագրեց Հաճընի առաքելություն՝ համոզելու քաղաքի հայերին չկրակել պաշարողների վրա, քանի որ նրանք հավանաբար կհեռանան նահանգապետի հրամանով:

Դեռ թիվը դիմադրում է:

Օգնության խնդրանք է ստացվել Լաթաքիայից, որտեղ ամբոխը մոտենում է քաղաքին և ամերիկացիների ունեցվածքը վտանգի տակ է:

Անտիոքում հանգիստ է, քանի որ այդ քաղաքում որևէ հայ չի մնացել:

Հայկական Քեսապ գյուղն այրվել է և շատ մարդիկ սպանվել են այնտեղ: Քեսապի կանայք և երեխաները փախել են չրջակա սարերը՝ ենթակա սովին ու ամբոխի դաժանություններին:

Իրավիճակը ամենածայրահեղն է Ալեքսանդրեթից փոքր-ինչ հարավ գտնվող Բեյլանում:

Տեղացի հորդանները շարժվում են Անտիոքից տասնութ մղոն հարավ-արևմուտք գտնվող Սուեդիայի վրա:

25 ապրիլի 1909 թ.

«ԱՐՅՈՒՆՈՏ ԱՐԵՎԵԼՔԸ»

Հայկական Ջարդերի Ժամանակ ամերիկացիների անգործությունն արժանի է նախատինքի

«Նյու Յորք թայմսի» խմբագրություն,

Կարող եմ «Թայմսի» և նրա ընթերցողների ուշադրությունը հրավիրել Վիլյամ Վաթսոնի մի խումբ սոնետների վրա, որոնք կրում են «Արյունոտ Արևելքը» անվանումը: Սոնետները մեծ բանաստեղծի սրտի թեփ բողոքներն էին 1895 թվականին թուրքերի զոհերի համար, թուրքեր, որոնք քրիստոնյաներին նորից սպանում են 1909-ին: Եթե այն ժամանակ մարդկությունն ոտքի կանգներ, ապա կկանխարգելվեր այն ամենն, ինչ կատարվում է այժմ: Անգլիացիներն ասում են, որ Վաթսոնը դափնեկիր կլիներ, եթե նրա ակնհայտ կարեկցանքն ու խիզախությունը չստիպեին նրան նախատել իր կառավարությանը, այլ փոխարենը՝ գովերգել: Այն ժամանակ և այժմ նրա նախատինքներին արժանի են բոլոր այսպես կոչված քրիստոնյա տերությունները: Սա հատկապես վերաբերում է Միացյալ Նահանգներին:

«Վեր հառնող զուստր,

Արևմուտքի տիտան,

Անվտանգ փրփուրների հազարավոր միացությունների ետևում»:

Մենք ունենք անսահման ռեսուրսներ, հռչակված գաղափարներ, մենք պարտավոր ենք վրեժ լուծել մեր հասարակ քաղաքացիների համար և պաշտպանել որևէ ցեղի թույլին: Մենք զերծ ենք թուրքական բարդությունների խոչընդոտներից, որոնք երկար ժամանակ խղճուկ պատրվակ են հանդիսացել Եվրոպայի անգործության համար: Արդյոք քրիստոնյա տերությունները դեռ միասնակա՞ն են՝ պահպանելու Բարձր Դռան

ամբողջականությունը և հանդուրժողական՝ են թուրքերի և քրդերի հանցագործությունների նկատմամբ:

«Արդյոք ես իմ եղբոր պաշապա՞նն եմ», այս խոսքերը Կայենի անմահ, հոետորական խոսքերն են:

Այդ պատճառով, պարոնա՛յք, մենք պետք է փրկություն ձեռք մեկնենք անօգնականներին:

Մ. Բ. Բ.

Նյու Յորք, 24 ապրիլի 1909 թ.

28 ապրիլի 1909 թ.

Ռ իդինգ, Փենսիլվանիա, 27 ապրիլի – Հաճընում տեղակայված «Քրիստոսի մենոնական եղբայրների» (Mennonite Brethren in Christ) եկեղեցու հովիվ, և ամերիկյան որբանոցի ու առաքելության նախագահ Ք. Հ. Բրուններն այսօր ստացավ հետևյալ ձեպագիրը Վաշինգտոնից՝ Պետական դեպարտամենտից.

Դեսպանը 25 ամսաթվով հեռագրում է, որ գավառից եկող նորությունները թույլ են տալիս մտածելու, որ անկարգությունները շարունակվելու են այնքան, մինչև դրությունը հանդարտվի Կ. Պոլսում: Իրավիճակը լուրջ է համարվում Անտիոքում, Հաճընում և Դեորթոլում, հատկապես վերջին վայրում: Դեսպանը բոլոր հնարավոր քայլերը ձեռնարկում է ահաբեկված քաղաքներին օգնություն ուղարկելու համար, բայց կենտրոնական կառավարությունն ամբողջապես տարված է Կ. Պոլսի անկայուն դրությամբ: Մերսինի հյուպատոսը ևս հեռագրել է, որ ինքն ազդու կերպով դիմել է իշխանություններին՝ Հաճընում ամերիկացիներին պաշտպանելու խնդրանքով:

28 ապրիլի 1909 թ.

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐ ԱԴԱՆԱՅԻ ՀԱՄԱՐ

Երկու գունդ ճանապարհին են՝ ճնշելու համար ջարդերը

Հատուկ հեռագիր «Նյու Յորք թայմսին»

Մերսին, Փոքր Ասիա, 26 ապրիլի, Կիպրոսով, 28 ապրիլի –
Շաբաթ օրն այստեղ ափ ելած թուրքական երկու զինվորական
գնդեր ուղղվեցին դեպի Ադանա, որտեղ ապրիլի 14-ին սկսվել
էին քրիստոնյաների ջարդերը և շարունակվում էին մինչև ան-
ցած գիշեր, ուղեկցված հայերի զանգվածային սպանություննե-
րով և նրանց ունեցվածքի հրկիզումով:

Հազարավոր հայեր կենդանի այրվել են, զորքերը միանգա-
մից սպանել են փախուստի փորձ անողներին: Ադանայի ոչնչա-
ցումն ավարտված է, իսկ ամբողջ Ադանայի նահանգում զոհերի
թիվը հասնում է 30,000-ի: Եվրոպացիների նյութական կո-
րուստներն ահռելի են: Բրիտանական և այլ օտարերկրյա ռազ-
մանավերն այստեղ աշխուժություն չեն ցուցաբերում:

Հաճրն քաղաքում 15000 մարդ, այդ թվում՝ հազարավոր հա-
յեր և երեք ամերիկացի կին, չրջափակված են մահմեդական
զորքերի և խուժանի կողմից:

Նախապես հաղորդվել էր, որ չորս գերմանացի մահացել է
Բախչեում, բայց նրանք անվտանգ ժամանել են Մերսին: Այդ
քաղաքի հայ բնակչությունը բնաջնջված է:

29 ապրիլի 1909 թ.

ՍՈՒԼԹԱՆԸ ԽԱԿԻԻ ՄԵՋ ԳՆՈՒՄ Է ՄՋԿԻԹ*

Օտարերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհրդի ներկայացուցիչ, Ասիական Թուրքիայում՝ Կիլիկիայում տեղի ունեցած ջարդերից տուժածների հարցերով զբաղվող Ու. Փիթը 12 տոննա ալյուր և 150000 ֆունտ բրինձ Ադանա է ուղարկել: Պարոն Փիթը ստացել էր 1000 դոլար Ամերիկյան կարմիր խաչից, 1100 դոլար՝ Ամերիկյան առաքելությունների խորհրդից, 2750 դոլար՝ Հայերի բարեկամների միութունից, և ասում է, որ ինքը կարիք ունի 15000-20000 դոլարի՝ իր հրատապ պահանջները հոգալու նպատակով:

Տարսուսից ստացված մի նամակում, որը ապրիլի 20-ի ամսաթվով գրել է դոկտոր Թոմաս Դ. Քրիստին Հարթֆորդից, Կոնսեթիքեստ, ասվում է.

«Ես հաշվել եմ Ադանայում և Տարսուսում 1000 զոհ, ևս 300 զոհ հարևան քաղաքներում, բայց սկսում եմ մտածել, որ գյուղական վայրերում այս զոհերն ավելի չատ են: Մեր բանկիրը՝ Շաքեր Բուլթրոսն, օրինակ, Տարսուսից հարավ-արևելք ունի ագարակներ, որտեղ աշխատում էր 81 մարդ, որոնցից 1-ը՝ հույն, 80-ը՝ հայ: Այդ հույնը եկավ ու պատմեց, որ բոլոր 80 հայերը մեկ առ մեկ սպանվել են: Նույնատիպ պատմություն եկավ նաև Գոզ-Օլուքից:

Նախաճաշում, ճաշում և ընթրում ենք սարսափի ու ահի մեջ: Ես երբեք չեմ հավատացել, որ մարդիկ կկատարեն այնպիսի դաժանություններ, ինչպիսիք տեսա չաբաթ առավոտյան: Երբ ուղևորվում էի գնացքով Ադանայի այդ մասի գինու այգիներով և պարտեզներով, դրանք նման էին Շիլոհի, Կորինթոսի, Վիկսբուրգի և Ատլանտայի մարտադաշտերին: Ամենուր պառկած դիակներ էին և տասը կամ քսան կույտեր, ըստ երևույթին՝

* Հատված հրապարակումից:

Թաղման արարողության համար: Աղանայում սայլերը դատարկվում էին գետի մեջ: Կայարանից սկսող երկար փողոցում չուրջ մեկ մղոնի վրա հանդիպեցի ավելի քան երեսուն դիակի, որոնց դեռ չէին վերցրել:

Երկու ամբողջ օր տեղի էին ունենում փողոցային կոիվներ, ջարդեր, հրդեհներ: Մեր մեծ Աղանա քաղաքից մնացել է միայն անցյալը»:

Ամերիկյան թերթի թղթակից Ֆրեդերիկ Մուրը, ում սահմանադրականները վզից վիրավորել էին քաղաքի վրա հարձակման ժամանակ, արագորեն ապաքինվում է:

1 մայիսի 1909 թ.

ԲՐՈՒՔԼԻՆՑԻ ՄԻ ՄԱՐԴ ՏԵՍԵԼ Է ՄԻՍԻՈՆԵՐՆԵՐԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

**Ստեֆան Թրոուբերիջը նկարագրում է Ադանայում Ռոջերզի
և Մորերի սպանությունը մահմեդականների կողմից**

Երեքն էլ պայքարելիս են եղել հրդեհի դեմ

**Անցել են փողոցը կրակոցների միջով՝ հանգցնելու աղջիկ-
ների ամերիկյան միսիոներական դպրոցին սպառնացող
հրդեհը**

4. Պոլիս, Մայիսի 1 – Օտարերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհրդի միսիոներ Ստեֆան Ռ. Թրոուբերիջը՝ Բրուքլինից, Նյու Յորք, Ադանայի առաքելության իր գործընկերների՝ Դ[եյվիդ] Մ. Ռոջերզի և Հենրի Մորերի սպանության իրական ականատես միակ ամերիկացին կամ եվրոպացին է: Պարոն Թրոուբերիջը մեծ վեզիրին տրամադրել է, ինչպես նաև միսիոներական խորհրդին ներկայացրել է Ադանա, ապրիլի 24-ի ամսաթվով հետևյալ զեկույցը: Պարոն Թրոուբերիջը գրում է.

«Մահմեդականների և հայերի միջև կրակոցներն ու կռիվներն սկսվեցին ապրիլի 14-ին, ինչը հանգեցրեց երկու կողմից զոհերի և վիրավորների: Գիշերվան մոտ պարզ էր, որ գործի էին դրվել հրձիգները, քանի որ քաղաքի մի քանի շրջաններ ծածկված էին ծխի թուլաներով, որոնք տարածվում էին քաղաքից շատ հեռու, որտեղ այրվում էին նաև խաղողի այգիներն ու տնակները: Ամբողջ գիշեր բոլոր կողմերից կրակահերթեր լսվում էին: Գործածվում էին տների տանիքները, մինարեթները, փայտե ծածկով պատուհանները և այլ դարաններ: Ամենաշարունակական և վտանգավոր կրակոցները գալիս էին հայկական հատվածի սահմանի մինարեթներից մեկից:

Հաջորդ առավոտ՝ ապրիլի 15-ին, կործանիչ հրդեհը տարածվել էր այնպիսի չափերով, որ ստիպված էինք հսկողություն տակ պահել աղջիկների դպրոցի շենքի և Վիլյամ Ն. Ջեմբրսի նստավայրի շրջակայքը: Բոլոր փողոցները լքվել էին, իսկ դարաններից կրակոցները շարունակվում էին ողջ առավոտյան ընթացքում:

Աղջիկների դպրոցի մոտակայքում ծխի թարմ հոտը զգուշացնում էր, որ հրդեհը սպառնում էր մեզ: Քամու ուղղությունը նպաստում էր, որ կրակը, տների միջով անցնելով, գա մեր ուղղությամբ: Պարոն Ռոջերզն ամբողջ փողոցի երկայնքով հսկում էր օրիորդ Վալյասի տունը և դարմանատունը: Պարզ էր, որ աղյուսից և փայտից շինված այդպիսի մեծ դպրոցը վտանգի տակ է: Ամբողջ առավոտ փորձում էինք ազատվել մուտքի փայտերից: Ծուտով պարզ դարձավ, որ անհրաժեշտ է ուղղակի ջանքեր գործադրել հրդեհը հեռու պահելու համար: Մինչ այդ որևէ մեկը չէր փորձում դուրս գալ փողոց՝ մահմեդականների և հայերի միջև կրակոցների պատճառով: Մահմեդական ավազակները, զինված և հուսահատ տրամադրությամբ, կողոպտում էին այրվող շենքերի դիմաց ընկած տները:

Մորերը հրդեհի անցման կեստում

Պարոն Մորերն ու ես վերցրինք մի երկաթաձող և կացին ու անցանք փողոցը, որպեսզի կոտրենք հրդեհի և աղջիկների դպրոցի միջև ընկած տների փայտե չքամուտքերը, պատուհաններն ու աստիճանները: Դույլերով ջուր էինք կրում և դրանք լցնում այնտեղ, որտեղ կրակն իրեն ճանապարհ էր բացում:

Այս ամբողջ ժամանակ կողոպուտը և հրդեհը դադարեցնելու որևէ ջանք չէր նկատվում կառավարության և իշխանությունների կողմից: Չերեաց որևէ զինվոր կամ ոստիկան, ոչ էլ բերվեց հակահրդեհային տեխնիկա՝ կրակը հանգցնելու համար: Միակ նորությունը զինվորներն էին, որոնք ժանգոտ հրացաններով կրակում էին մինարեթներից: Այս կրակոցներն ակնհայտորեն

ուղղված էին այն տների վրա, որտեղ հայերը դիմադրում էին պատասխան կրակով:

Երբ սկզբից բարձրացա հրդեհին մոտիկ տանիքների վրա, կարճ հեռավորության վրա գինված մահմեդականներ հայտնվեցին երեք կողմից: Երբ նրանք հասկացան, որ ես չեմ կրակում իրենց վրա, այլ եկել եմ կանգնեցնելու հրդեհը, իջեցրին հրացանները և տարբեր նշաններով վստահեցրին ինձ, որ կարող եմ անվտանգ հեռանալ: Այնուհետև երեք թուրք հայտնվեցին դիմացի մայթի տան պատուհանների մոտ, և իմ անվտանգությունը վստահեցնելուց հետո, նորից վերադարձան իրենց կողպուտի գործին: Այդ տան ետևում, լավ պաշտպանված վիճակում, փաթթոցավոր մի մահմեդական այդ գողերին ծածկում էր իր հրացանով և հաճախ կրակահերթեր էր արձակում նրանց պաշտպանելու համար: Հանկարծ երկու ուրիշ մահմեդականներ հայտնվեցին իմ ձախ կողմում, բայց գիտակցելով իմ նպատակը, իմ նկատմամբ որևէ վերաբերմունք չցուցաբերեցին:

Այդ ընթացքում, աղջիկների դպրոցի բակից ջուր բերող պարոն Մորերը բարձրացավ ինձ մոտ ու երկաթաձողով կոտրեց մի պատ, որի մի կողմն ուժգին այրվում էր: Մեկ ժամից ավելի աշխատեցինք ջրի դույլերով, երկաթաձողով և կացնով: Օգնություն կարիք ունեինք: Մահմեդականների կրակոցներից փողոցի անկյուններում պահ մտած մի քանի հայ երիտասարդներից մի քանի անգամ խնդրեցինք վայր դնել իրենց զենքերը և գալ փրկելու դպրոցի չենքը:

Մեր մտքով անցնող իրական վտանգը ոչ թե չենքի հավանական կորուստն էր, այլ այն ծանր վիճակը, որում կհայտնվեին մեր ամերիկացի ընկերները, հարյուրավոր քրիստոնյա փախըստականներն ու դպրոցի ութսուն աղջիկները՝ չենքն այրվելուց հետո:

Բոլոր ուղղություններով անկարգություններ և կրակոցներ էին: Չկար որևէ ապաստան բացառությամբ բողոքականների՝ որոշ հեռավորության վրա գտնվող եկեղեցուց, բայց նույնիսկ նրան էլ երեք կողմից սպառնում էր կործանիչ հրդեհը:

Երկու մահմեդականների կրակոցը

Ուստի, ետ դարձանք դպրոց և կամավորներ խնդրեցինք: Պարոն Ռոջերզն եկավ միանգամից: Նա օրիորդ Վալլասի տանն էր, և Հէր իմանում, թե հրդեհն ինչքան է մոտեցել: Նա երեք անգամ ջուր տարավ-բերեց: Պարոն Մորերն երկաթաձողով բացում էր պատը, իսկ ես տանիքից ջուր էի լցնում կրակի նոր աղբյուրի վրա: Այդպես աշխատեցինք բավական ժամանակ առանց մահմեդականներից վնասվելու, երբ հայերը փողոցի մյուս ծայրից սկսեցին կրակել այն տների ուղղությամբ, որտեղ կողոպտիչներն էին գործում: Հանկարծ երկու կրակոց լավեց մեր աշխատած տեղից ոչ ավել քան ութ յարդ հեռվից: Փողոցով ջուր բերող պարոն Ռոջերզը մահացու վիրավորվեց: Նա կանչեց ինձ անունով, ապա ընկավ հենց փողոցի մեջտեղում: Մյուս փամփուշտը վիրավորեց պարոն Մորերի ձախ թոքը, սրտի մոտ, և ահավոր ցավ պատճառեց նրան: Երկաթաձողն ընկավ նրա ձեռքից: Ապա նա ցած իջավ աստիճաններով և ընկավ պարոն Ռոջերզի կողքին:

Այդ երկու կրակոցից անմիջապես հետո, կրակոցներն արձակած մահմեդականներից ևս մի քանի փամփուշտներ սուլեցին իմ կողքով: Ես պառկեցի տանիքին և սողոսկեցի մինչև ծայրը, այնպես որ կարողանում էի տեսնել պարոն Մորերին, որը մեծ դժվարությամբ փորձում էր իջնել աստիճաններից: Ես նաև լսում էի պարոն Ռոջերզի տնքոցը: Իմ մոտ ծագած առաջին միտքն էր օգնել իմ ընկերներին՝ հասցնել տուն և դարմանել նրանց վերքերը: Այնուհետև, առանց բացահայտելու իմ մտադրությունը, ոտք դրեցի ներքևի տանիքին, ապա ցած իջա պարոն Մորերի իջած նույն աստիճաններով: Ակնհայտ էր, որ երկուսին էլ պետք էր ներս տանել: Արագ գնացի դպրոց, որպեսզի պատահածի մասին պատմեմ ղոկտոր Թոմաս Դ. Քրիստիին և պարոն Ֆրեդերիկ Ու. Մաքալլումին:

Հենց այդ ժամանակ Մերսինի բրիտանական փոխհյուպատոսը՝ մայոր Դաուլթի Ուիլիսն ժամանեց քսան թուրք զինվորների հետ՝ քաղաքը չրջելու համար: Նրանք ձիավարեցին և պարոն Ռոջերզին ու պարոն Մորերին գտան փողոցում պառկած: Ամբողջ մերձակայքը դատարկված էր: Զինվորներին հրաման տրվեց տանիքները բարձրանալ և կրակել մի քանի ուղղությու-

ներով, բայց այդ ժամանակ մարդասպաններն արդեն աներևու-
թացել էին:

Պարոն Մորերը մահացավ մի քանի ռուպե անց, դպրոցի շեն-
քում, իսկ պարոն Ռոջերզը, գիտակցության չգալով, նրանից մի
քանի ռուպե երկար ապրեց միայն:

Երկուսն էլ խաղաղորեն մահացան: Նրանք մահացան որ-
պես Հիսուս Քրիստոսի լավ զինվորներ:

Վերապատվելի Ստեֆան Ռ. Թրոուբրիջը, որի պատմու-
թյունը Ադանայի ջարդերի մասին տպագրված է վերևում,
Բրուքլինից է, Նյու Յորք, որտեղ նա նախկինում ժողովական
կենտրոնական եկեղեցու հովվի օգնականն էր:

Իր կյանքը նման ահավոր հանգամանքներում կորցրած վե-
րապատվելի Հենրի Մորերն Ինդիանայից էր, և Թուրքիա էր ու-
ղարկվել «Քրիստոսի մենոնական եղբայրների» (Mennonite
Brethren in Christ) կողմից, որը համակարգում է միսիոներական
աշխատանքը Հաճրնում, Ադանայում և այլ կետերում: Պարոն
Մորերի հետ սպանված վերապատվելի դոկտոր Մայներ (Դեյ-
վիդ: - Հ. Ս.) Ռոջերզը Նյու Բրիտեյնից է, Կոննեքթիկետ, որդին
այժմ այնտեղ բնակվող Դ. Օ. Ռոջերզի: Նա նախկինում հովիվ էր
Իսթ Դորսեթի ժողովական եկեղեցում, Վերմոնթ և Թուրքիա էր
ուղարկվել Օտարերկրյա առաքելութունների լիազորների
ամերիկյան խորհրդի կողմից:

Վիլյամ Ն. Ջեմբսոնը նախապես ապրել է Քինգստոնի մոտ,
Օնտարիո, և Թուրքիա է ուղարկվել Օտարերկրյա առաքելու-
թյունների լիազորների ամերիկյան խորհրդի կողմից: Նա տեղի
Երիտասարդ տղամարդկանց քրիստոնեական միավորման քար-
տուղարն էր նաև:

Պարոն Թրոուբրիջի պատմության մեջ նշված օրիորդ Վալ-
լասն անգլիացի բուժքույր է և կցված է ամերիկյան առաքելու-
թյանը՝ աշխատելու Թուրքիայում: Վերապատվելի Ֆրեդերիկ Ու.
Մաքալլումը Տորոնտոյից է, Օնտարիո, և Թուրքիա է ուղարկվել
Ամերիկյան խորհրդի կողմից, մինչդեռ դոկտոր Թոմաս Դ. Քրիս-
տին Հարթֆորդից է, Կոննեքթիկետ, և ղեկավարում է ամերիկ-
յան գործերը Ադանայի ճյուղային կայաններից մեկում՝ Տար-
սուսում:

2 մայիսի 1909 թ.

ԾՐԱԳՐԵԼ ԷՐ ԲՈԼՈՐ ԴԵՍՊԱՆՆԵՐԻՆ ՍՊԱՆԵԼ

Հաստատվեցին այն տարաձայնությունները, թե Աբդուլ [Համիդ]ի կուսակցությունը օտարերկրացիների ընդհանուր ջարդ էր ծրագրել

Ադանայի նահանգապետի ձերբակալությունը

Թուրքական պառլամենտը ռազմական դատարանին հրահանգում է դատել Փոքր Ասիայի ապստամբներին – Նրանց ապստամբությունը նույն դավադրության մի մասնիկն է

Կ. Պոլիս, 1 մայիսի – Ներքին գործերի նախարարությունը համոզված է, որ Կիլիկիայի տարածքում հայերի վրա հարձակումները կազմակերպվել են Կոստանդնուպոլսից: Նրանք այստեղ համընկել են գործերի՝ ամբողջատիրության վերականգմանն ուղղված ապստամբության հետ:

Ֆելդմարշալ Ղազի Մուխթարն այսօր հաստատեց վերջին երկու օրերին չրջանառվող տարաձայնությունները, թե բոլոր օտարերկրացիների, այդ թվում Կոստանդնուպոլսի դեսպանների ջարդը ծրագրվել էր չաբաթ օրվա համար՝ ապրիլի 24-ին: Սահմանադրական բանակի հրամանատար Շևքեթ փաշայի սկզբնական ծրագիրն էր Կ. Պոլիս մտնել կիրակի օրը՝ ամսի 25-ին, բայց երբ քաղաքից հաղորդագրություն ստացավ, որ ցածրաստիճան կրոնավորները, սպայազուրկ զինվորականությունը և մոլեռանդ ամբոխի ղեկավարները ծրագրել են սպանել օտարերկրացի քաղաքացիներին, խուսափելու համար տերությունների միջատությունից՝ իր բանակին հրահանգեց քաղաք մտնել չաբաթ առավոտ:

Մեծ քանակի պայթուցիկ նյութեր էին պատրաստվել բանկերի, դեսպանատների և ամուր պաշտպանված այլ շենքերի դեմ կիրառելու համար:

Բուռն վիճաբանություններից հետո, որոնց ընթացքում Աղանայի նախկին նահանգապետը և ներքին գործերի նախարարի օգնականը մեղադրվեցին որպես համիդյան ռեժիմի ծնունդներ, Պատգամավորների պալատն այսօր ընդունեց մի բանաձև, ըստ որի՝ մի պառլամենտական հանձնաժողով պետք է ուղարկվի Աղանա՝ հետաքննելու ջարդերը և ստեղծելու ռազմական դատարան՝ մեղավոր անձանց դատելու նպատակով: Հարյուր հազար դոլար է հատկացվել այդ շրջանի կարիքավորների համար: Պատգամավորները նաև քննություն են առել Կ. Պոլսի վերջին կոիվների ժամանակ զոհվածների կամ վիրավորների ընտանիքներին հոգ տանելու առաջարկությունը:

Նախարարների խորհրդի և այլ պաշտոնատարների ներկայությամբ ընթերցվեց կայսերական հրովարտակը, որով հաստատվեցին մեծ վեզիր Թևֆիկ փաշայի և շեյխ-ուլ-իսլամ Զիաեդդին էֆենդիի՝ այդ պաշտոններում նշանակումները: Հրովարտակը հակիրճ անդրադառնում էր հեղափոխությանը և վերջին ջարդերին՝ սահմանադրության և չարիաթի օրենքների համընդհանուր կիրառում պահանջելով:

Հասան Ֆեհմի փաշայի փոխարեն արդարադատության նախարար նշանակվեց Սալոնիկի հասարակական դատախազ Ալի Ղալիբ բեյը:

2 մայիսի 1909 թ.

ՋԱՐԴԵՐԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ ԵՆ ԱԴԱՆԱՆ ԱՀԱԲԵԿՎԱԾ Է

Հազարավոր զինվորներ կողոպտում են, կրակում և այրում – Ֆրանսիական դպրոցներն ավերված են

Կրակի վրա նավթ են գցում

Հաճընը և Տարսուսը վտանգված են – Մահացածների թիվը 30000 է – Հայ կանանց փոխանակում են ձիերի հետ

Ադանա, 3 մայիսի, Լառնակայով, Կիպրոս, 4 մայիսի – Անտի-բիսականություններն Ադանայում դեռ շարունակվում են: Երեկ ավելի շատ մարդ է սպանվել քաղաքում:

Ադանային ահաբեկում են 4000 զինվորներ, որոնք կողոպտում են, կրակում և այրում: Որևէ հարգանք չի ցուցաբերվում օտարերկրյա ունեցվածքին: Ֆրանսիական երկու դպրոցներն էլ ավերվել են, և վախ կա, որ ամերիկյան դպրոցը, առևտրական և միսիոներական շահերն Ադանայում լիովին ավերված են:

Նոր նահանգապետը տակավին վստահություն չի ներշնչում: Պատճառներ կան համոզված լինելու, որ իշխանությունները դեռևս մտադիր են բոլոր քրիստոնյաների ոչնչացումը թույլատրելու:

Զորքերն այստեղ կարծես թե «ջուր» են լցնում կրակի վրա. ջրի փոխարեն նրանք գործածում են նավթ, այդ կերպ դիտավորյալ կերպով նպաստելով կործանիչ հրդեհի ընդարձակմանը:

Ակնկալվում է նաև վտանգի սպառնալիք ամերիկյան առաքելություններին հաճընում և Տարսուսում:

Թուրքական հաղորդակցական միջոցներով ուղարկվող բոլոր նամակներն ու հեռագրերը գրաքննվում են:

Ջարդերի հետևանքով 30000 սպանված կա Ադանայի նահանգում: 35000 տնանկ և ընչազուրկ գաղթականներ թափառում են ամբողջ վիլայեթի տարածքում: Զոհերի թիվը միայն Ադանա քաղաքում հասնում է 6500-ի:

5 մայիսի 1909 թ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐ

Կայզերը մասնակիորեն պատասխանատու է դրանց համար

«Նյու Յորք թայմսի» խմբագրություն,

Հասարակական կարծիքը բոլոր երկրներում Աբդուլ Համիդին պատասխանատու է համարում հայկական ջարդերի համար: 1894–96 թվականների դաժանությունների ծրագիրը, որ գալիս էր Եղրդի պալատից, և վերջին ջարդը Կիլիկիայում, չնայած չէին վերահսկվում կենտրոնական կառավարության կողմից, հենց նրա ստեղծած իրավիճակի արդյունք էին: Այս ամենը ճշմարիտ է, բայց նաև ոչ բոլորին է հայտնի, որ [Աբդուլ] Համիդը չէր գնա իր ժողովրդին սպանելու ծայրահեղ քայլին, եթե չլիներ անձնական և քաղաքական բարեկամությունը Գերմանիայի կայզերի (Վիլհելմ Բ Հոհենցոլերն: – Հ. Ս.) հետ:

Կայզերի արտաքին քաղաքականությունը զուրկ է մարդասիրական զգացմունքներից: Նա կռապիտ ուժ է ներկայացնում: Նա հայտարարել է, որ ամբողջ Արևելյան հարցը արժանի չէ պոմերանացի մեկ նոնակաձիգի ոսկորներին: Այլ կերպ ասած, նա ավելի շուտ կհամաձայնվեր ոչնչացնել քարտեզի մի մասը, քան վտանգել գերմանացի մեկ զինվորի առողջությունը: Հրապարակայնորեն նա բազմիցս հայտարարել է իր համակրանքը սուլթանին՝ հպատակ ցեղերի դեմ խաչակրության մեջ: Այն ժամանակ, երբ Անգլիան և Ամերիկան բարոյական վերաբերմունք էին ցուցաբերում Թուրքիայում զանգվածային ոչնչացումների դեմ հանդիման, նա ցանկալի հյուր էր [Աբդուլ] Համիդի պալատում: Նույնիսկ նրա այցելությունը Սուրբ Երկիր քաղաքական բնույթ էր կրում: Դամասկոսի մահմեդականներին նա ասաց, որ նրանց տիրակալը և մահմեդական աշխարհը կարող են գերմանացի կայսեր բարեկամությանը վստահել: Սուլթանի բոլոր հպատակները՝ հավատացյալները և «զավուրները», հին, ինչպես նաև

երիտասարդ թուրքերը լավապես տեղյակ են այս իրողությունը, ինչը նրանք ջարդերի իսկական պատճառն են համարում:

Արևելյան բռնակալի և արևմտյան միապետի այսպիսի համակցումը, եզակի երևույթ լինելուց բացի, համիդյան կառավարման բնութագրական հատկանիշներից է: Վերջին 30 տարում աստիճանաբար մեծանում էր գերմանական ազդեցությունը Կ. Պոլսում: Կայզերը հաջողացրեց տեղ գտնել սուլթանի սրտում: Կայզերը աչք էր դրել թուրքիայի արդյունաբերական ռեսուրսների վրա, այնինչ սուլթանը ձգտում էր ինքն իրեն գերագույնը դարձնել մահմեդական աշխարհում: Այնուամենայնիվ, նրանք՝ երկու կողմերն էլ բավարարված էին, ու նրանց չէր հետաքրքրում, որ Հայաստանի և Կիլիկիայի անմեղ բնակչությունը արյունոտ և արցունքոտ դրամով է վճարելու այդ ամենի գինը: Կայզերը արդյունաբերական և առևտրական արտոնություններ ձեռք բերեց թուրքիայում, իսկ սուլթանը դրա դիմաց իրավունք ստացավ իր քրիստոնյա հպատակներին վերաբերվել համիդյան ձևով: Ունենալով Եվրոպայի ռազմականորեն ամենահզոր թագավորի նեցուկը, [Աբդուլ] Համիդը կարող էր իր ընտրած ամեն բան անել նրանց հետ, և նա ընտրեց նրանց սպանելը: Ոստակոխելով պայմանագրային բոլոր պարտավորությունները և մարդասիրական բոլոր նկատառումները, նա ստեղծեց սպանություն համակարգ այն նույն մարդկանց համար, որոնց բարեկեցությունը Եվրոպայի ու իր միջև կնքված լուռ համաձայնությունների առարկան էր: Մեծ մարդասպանն իր գործը կատարեց հետևողականորեն, մինչ նրա օգոստոսափառ ընկերը ցույց տվեց Գերմանիայի ուժը օտար պատժիչ բնույթի որևէ միջամտության դեմ:

Ինչ որ վերևում հաստատել եմ, մասնավորաբար վերաբերում է Հայոց ճակատագրին, բայց դա ճիշտ է նաև Կրետեի հարցի համար, Հունաստանի դեմ պատերազմի, Մակեդոնիայի անկարգությունների և երիտթուրքական կուսակցության պայքարի համար: Ու երբեք զարմանալի չէ, որ երբ երիտթուրքերն անցած հուլիսին առաջին հաղթանակը տարան սուլթանի նկատմամբ, նրանք սկսեցին վատ վերաբերվել Գերմանիայի քա-

ղաքականությանը Կ. Պոլսում:

Երբ խոսում ենք Հայկական ջարդերի մասին, եկեք արդարորեն բաժանենք պատասխանատվությունը: Գերմանացի ժողովուրդը նույնքան լավն է, ինչ մյուս ժողովուրդները, բայց նրանց կայզերն ոչ նվազ պատասխանատու է Համիդյան քաղաքականության Համար, որը կործանեց մի երկիր, ինչպես նաև ի վերջո կործանեց նույնիսկ [Աբդուլ] Համիդին:

Մ. Գ. Փափազյան

Նյու Յորք, 8 մայիսի 1909 թ.

10 մայիսի 1909 թ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐ

Մահմեդական մոնղոլների գործ

«Նյու Յորք թայմսի» խմբագրություն,

Թուրքական կառավարությունը ոչ միայն չի խոչընդոտում, այլև օժանդակում է այն մահմեդական մոնղոլներին, ովքեր մեր ռասայից հաղարավոր հայերի չարչարում և սպանում են: Բեռլինի պայմանագրի համաձայն՝ հայերի պաշտպանությունը դարձել է միջազգային պարտավորություն:

Քանի որ Եվրոպայի «քրիստոնյա» տերությունները վախենում են որևէ գործողություն կիրառել, արդյո՞ք որպես համաշխարհային հզորություն միակ տերությունը, որ դա կարող է անել առանց ուրիշի հետ կռվելու, Միացյալ Նահանգների պարտականությունը չէ անմիջական և ազդու քայլերի դիմել՝ կանխելու հետագա զանգվածային դաժանություններն անդեն տղամարդկանց, կանանց և փոքրիկ երեխաների նկատմամբ:

**Վիլյամ Զ. Վայթինգ
Նյու Հեյվըն, Կոննեքթիկուտ, 6 մայիսի 1909 թ.**

10 մայիսի 1909 թ.

ՄԻՋԱՄՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

**Եվրոպական տերութիւնները հետագա հարձակումները
կանխարգելելու իրավունք ունեն**

«Նյու Յորք թայմսի» խմբագրութեան,

Թուրքերի՝ հայերի նկատմամբ վերջին դաժանութիւնները կրկին արթնացրել են աշխարհին, և պետութիւնները կարծես թե ապշած են քրդական հորդանների և մոլեռանդ մահմեդականների իրականացրած աննկարագրելի հանցագործութիւններից և վայրագութիւններից: Այնուամենայնիւ, այս զանգվածային ջարդերը, ինչպես և նախորդները 1895-ին և 1896-ին, ժամանակ անց կմոռացվեն: Ողջ մնացած հայերի՝ արդարութեան վերականգնման համար աշխարհի պետութիւններին խնդրանքները նորից կմնան անլսելի, իսկ ամբողջ գործընթացը, ինչպես միշտ, կընթանա վատ հունով:

Հարց է առաջանում. ի՞նչ պետք է արվի Թուրքիայի հետ՝ ստիպելու նրան հարգել իր քրիստոնյա հպատակների իրավունքները: Մեծ պատասխանատւութիւն է ընկած Բեռլինի պայմանագիրն ստորագրած եվրոպական տերութիւնների վրա, որոնք առանց որևէ հապաղման և քաղաքական լարախաղացութիւնների, պետք է համաձայնութեան գան իրար հետ առ այն, որ հայաբնակ վայրերը միջազգային զինուժի հսկողութեան տակ առնվեն մինչև զանազան քրդական ցեղերը որոշ չափով կքաղաքակրթվեն և իրենց խաղաղ ու արդյունաբերող հարևանների անվտանգութիւնը կերաշխապորեն:

Տերութիւններն անցած փորձից պետք է գիտակցեն, որ հայկական նահանգներում բարեփոխումներ իրականացնելու վերաբերյալ թուրքական կառավարութեանը ներկայացված պահանջը որևէ արժեք և նշանակութիւն չունի, մինչդեռ այդ նույն տերութիւնները շարունակում են իրենց անօգուտ և ան-

հարիր քաղաքականությունը և անտարբեր հետևում իրադարձություններին: Ինչո՞ւ փոխադարձ համաձայնությունմբ զենքի չդիմել և Թուրքիային կարգի չհրավիրել:

Վերջին պոռթկումների ժամանակ տերությունները, եթե ցանկանային, կկարողանային ռազմանավերի մի որոշ քանակ ուղարկել և վերականգնել կարգուկանոնն ու վերահսկել զանգվածային ջարդերը: Դա, ի պատիվ իրենց, կլիներ մարդասիրական արարք և վերջ կդներ հայերի նկատմամբ մահմեդականների հետագա ոտնձգություններին: Թուրքիայի հայերին պաշտպանելու վերաբերյալ հողվածներ ստորագրած տերությունները մի թզաչափ անգամ առաջ չգնացին կանխելու անօրինականությունները: Հայ ժողովուրդը գոյատևել է դարերի հալածանքների միջով, և այսօր նրանք ապրում են որպես աշխարհի հնդեվրոպական քրիստոնյա ազգերի ներկայացուցիչներից մեկը, մտավոր ունակություններով գերազանցելով իրենց հարևաններին: Աշխարհը կարող է գալիք տարիներին ականատես լինել նոր հալածանքների, բայց հայ ժողովուրդը երբեք չի կորցնի իր կրոնը, լեզուն և գաղափարները ամեն դժվարության ներքո:

Մ. Հ. Քերաբյան
Նյու Յորք, 3 մայիսի, 1909 թ.

16 մայիսի 1909 թ.

Բեռլին, 4 հունիսի – «Բեռլին» օրաթերթի հատուկ թղթա-
կիցը Մերսին, Ադանա, Ալեքսանդրեթ և Անտիոք այցելե-
լուց հետո իր թերթին այսօր հեռագրել է Հալեպից՝ ասելով, որ
երկիրը չափազանց հանգիստ է, բայց ամենուր առկա է ան-
հանգստություն մոտ ապագայի նկատմամբ: Հայերն ու սիրիա-
ցիները մեկնում են հարյուրներով, իսկ բոլոր ներածողները
չեղյալ են համարում իրենց պատվերները: Հենց որ Կ. Պոլսի
կառավարությունը վստահելի զորքեր ուղարկի, Հալեպում հայ-
տարարվելու է ռազմական դրություն, ինչից հետո հետադիմա-
կան և անջատողական շարժումների ղեկավարները կկանգնեն
ռազմական ատյանի առջև:

Թղթակիցը շարունակում է, որ սիրիական բանակի ջոկատ-
ներն աստիճանաբար փոխարինվում են մակեդոնացիներով:
Բայց այս միջոցառումներով հանդերձ, առկա է ապստամբու-
թյան սկսման վախ, և ամեն մարդ զինվում է: Օսմանյան բանկի
տեղի մասնաճյուղը 150000 դոլար է փոխանցել միայն այս շրջա-
նի արդյունաբերողներին՝ զենքի համար:

5 հունիսի 1909 թ.

ԱԴԱՆԱՅԻ ՊԱՇՏՈՆԱՏԱՐՆԵՐԸ ԴԱՏՎԵԼՈՒ ԵՆ

Մեղադրվում են անցած ապրիլին հայկական ջարդերին մասնակցելու համար

Կ. Պոլիս, 13 հուլիսի – Կայսերական հրովարտակով այսօր հրաման արձակվեց ռազմական ատյանում դատական գործ սկսել Ադանայի նախկին նահանգապետ Զեադ բեյի, Ադանայի զինվորական հրամանատար Մուստաֆա փաշայի և Ադանայի վիլայեթի Զերել-Բերեքեթի կառավարիչ Յուսուֆ բեյի (ճիշտը՝ Մեհմեդ Ասաֆ Էսադ բեյ: – Հ. Ս.) նկատմամբ:

Նրանք մեղադրվում են անցած ապրիլին հայերի ջարդերի մեջ ներգրավված լինելու համար:

14 հուլիսի 1909 թ.

**ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԻՐԱԿԱՆԱՅՐԱԾ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԻ
ՋԱՐԴԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ:
ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ**

«Սանդեյ թայմսն» այսօր շարունակում է բացատրությունը Փոքր Ասիայում քրիստոնյաների ջարդերի Ջեյմս Քրիլմանի հետաքննության: Արդեն նկարագրվել են վերջին դաժանությունները Ադանայում՝ համաշխարհային պատմության մեջ վատթարագույններից մեկը: Պարոն Քրիլմանն առաջարկում է իմանալ այսպիսի սարսափների հիմնարար պատճառները և սահմանել պատասխանատվությունը: Նրա առաջին աշխատանքն արվել է Կ. Պոլսում, որտեղ նա տեսնվել և զրուցել է Նոր Թուրքիայի մի քանի բարձրագույն պաշտոնյաների հետ: Հետևյալ հոդվածում պարոն Քրիլմանն ամբողջությամբ ներկայացնում է այն կարևոր հարցազրույցը, որը նա կատարել է մեծ վեզիր Հիլմի փաշայի հետ:

1 օգոստոսի 1909 թ.

ՀԱՅԵՐԸ ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒՄ ԵՆ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՆՈՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆԸ

**Նրանք ասում են, որ երիտթուրքերն սպանում են այնքան
չատ, որքան սպանվել է հին վատ ուեթիմի ժամանակ**

Նախկին սուլթանը սարսափելի էր

**Երիտթուրքերը, այլ ոչ թե սուլթանի մարդիկ էին պատաս-
խանատու Ադանայի ջարդերի համար – Բողոքի հավաք**

Բողոքելով, որ երիտթուրքական կուսակցության նոր հաս-
տատած իշխանությունը Թուրքիայի հայերին Փոքր Ասիայում
ենթարկել է նույն ծանր հալածանքներին, ինչ սուլթանի օրոք,
այս քաղաքի 700 հայեր անցած գիշեր հավաք կազմակերպեցին
Լիրիկական Սրահում, 6-րդ պողոտա, 41-րդ փողոց: Ելույթ ու-
նեցողներն այս քաղաքի, Բոստոնի և Պրովիդենսի Վերակազմյալ
Հնչակյան (Ազատություն) կուսակցության (բնագրում՝ ընկե-
րություն: - Հ. Ս.) անդամներ էին:

Բոլորը միակարծիք են, որ Փոքր Ասիայի հայերը թուրքա-
կան պառլամենտում պատշաճ ներկայացուցչություն չեն ստա-
նում, որ նրանց դեռ բանտարկում են և սպանում նոր կառա-
վարության ներքո, և որ այդ բանտարկություններն ու սպանու-
թյուններն իրականում կատարում է այն նույն դատարանը, որն
անցած մայիսին ցուցադրաբար նշանակվել էր՝ պատժելու ան-
ցած ապրիլին Ադանայի ջարդերի ժամանակ հայերին սպանող-
ներին:

«Երիտթուրքերի վարչակարգը քաղաքակիրթ աշխարհին
մեծապես խաբում է,- ասում է դոկտոր Միհրան Սվազլին Բոս-
տոնից:- Երիտթուրքերի կուսակցությունը չարաչառում է սահ-
մանադրությունը: Նրանց իշխանության ներքո՝ սահմանադրու-
թյունը պարզապես խեղկատակություն է՝ ինչը հատկապես

վերաբերում է հայերի պաշտպանությունը: Հայկական ջարդերի ժամանակ իրենք իրենց և իրենց թույլ ազգակիցներին պաշտպանելու մեջ աչքառու մասնակցություն ունեցած բոլոր հայերը կա՛մ սպանվել են, կա՛մ բանտ նետվել:

Հուլիսից սկսած՝ երկու հարյուր հայ է բանտարկվել: Մի քանիսը կախաղան են հանվել իրենց իսկ ազգակիցների ապրիլյան ջարդերը հրահրելու անհեթեթ հիմքով: Լեոնարնակ հայերի առաջնորդները վերջերս ծանուցագիր են ստացել ներկայանալու Աղանայի ռազմական ատյան՝ պատասխան տալու ապստամբություն հրահրելու ամբաստանություն համար: Նրանք հրաժարվել են ներկայանալ, և հնարավոր է, որ կոխվել նոր թափով բորբոքվի չուտով: Երիտթուրքերը վախենում են, որ հայերը նոր սահմանադրությամբ չափազանց շատ ազատություն են ստանում: Հաճընի հայ եպիսկոպոսը, ում երիտթուրքերը վերջերս ձերբակալել են, գրել է Աղանայի իր ընկերներից մի քանիսին՝ պատրաստ լինել պաշտպանելու իրենք իրենց: Կիլիկիայի Սահակ եպիսկոպոսապետն ընդամենը մի քանի օր առաջ բողոքի հեռագիր է հղել նոր սուլթանին:

Հայկ Բ. Հովսեփյանի կարծիքով՝ հայերը վերջերս պարզել են, որ գահընկեց արված սուլթանը որևէ առնչություն չի ունեցել Աղանայի ապրիլյան ջարդերի հետ, այդ ժամանակ հայերի զանգվածային սպանությունները նույնիսկ երիտթուրքերի գործն էին:

20 սեպտեմբերի 1909 թ.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 2

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ